Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Uyum Analizinin Teorik Esasları ve Regresyon Analizi İle Benzerliğinin Grafiksel Boyutta Karşılaştırılması

Nevin UZGÖREN*

Özet: İstatistiğin temel amaçlarından birisi değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu amaçla kullanılan yöntemlerden olan Uyum Analizi; ele alınan değişkenlerin kategorik formda olduğu ve özellikle gözlem sayısının yetersizliği nedeniyle ki-kare analizinin uygulanamadığı durumlarda kullanılan başlıca yöntemdir. Uyum analizi, her bir değişkenin kategorileri arasındaki ilişkileri ve aynı zamanda değişkenler arasındaki kategorik bazda çapraz ilişkileri harita adı verilen grafikler yardımıyla incelemeyi sağlayan bir yöntemdir.Bu doğrultuda çalışmanın ilk aşamasında amaç, sadece iki değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen basit uyum analizinin temel esasları ile birlikte haritaların nasıl oluşturulduğunu ve nasıl yorumlanacağını teorik olarak sunmaktır. Çalışmanın ikinci aşamasındaki amaç ise; uyum analizinin, genelde nicel değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen çoklu regresyon analizi ile olan benzerliğini grafiksel boyutta karşılaştırmaktır.

Anahtar kelimeler: Uyum analizi, Regresyon analizi, Toplam değişkenlik, Artık, İstatistiksel grafikler

Theoretical Basis of Correspondance Analysis and Comparison of Its Similarities With Regression Analysis on The Graphic

Abstract: One of the main aims of statistics is to examine the relations between variables. Correspondance Analysis is an essential method used when variables is in the categorical form and chi-square analysis can not be applied because of the inadequate numbers of observation. Correspondance analysis is a method providing a tool to examine both the relationships between categories of each variable and categorical across relationships between variables by the help of graphics, named map. In this direction, the first step of study is to present the principal bases of simple correspondance analysis which examine the relationship between two variables, and how to construct and interprof the maps. The aim of the second step of study is to compare similarity of correspondance analysis with multiple regression analysis grafically, generally examining the relationship between quantitive variables.

Keywords: Correspondence analysis, Regression analysis, Total inertia, Residual, Statistical graphics

GİRİŞ

Uyum analizinin temel amacı iki veya daha fazla kategorik değişken arasındaki birlikteliği, değişkenlerin kategorilerini az-boyutlu bir uzayda noktalar şeklinde göstererek analiz etmektir (Clausen, 1998). Son

* Yrd.Doç.Dr., Dumlupınar Üniversitesi İ.İ.B.F., İşletme Bölümü Sayısal Yöntemler ABD.

dönemlerde kategorik verilerin analizinde sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri olan uyum analizinin esası, değişkenlerin kategorileri arasındaki benzerlikleri ya da farklılıkları uzaklıklar cinsinden ifade ederek, elde edilen sonuçları harita adı verilen grafikler yardımıyla görsel olarak sunmaktır (Özdamar, 2002).

Bu yöntem ilk olarak Fransa'da 1960'lı yılların sonlarında Jean-Paul Benzecri tarafından geliştirilmiştir, ancak son zamanlarda İngilizce konuşan ülkelerde artan bir popülariteye sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca birçok ülkede birbirlerinden bağımsız olarak, optimal scaling, reciprocal averaging, optimal scoring, quantification method ya da homogeneity analysis adı altında benzer tekniklerin geliştirildiği görülmektedir (http://www.statsoft.com/textbook /stcoran.html, 2004).

Uyum analizinin ilk aşaması kategorik değişkenlere ait yanıtları çapraz tablolar (kontenjans tabloları) yardımıyla frekanslar halinde özetleyerek, grafiksel formda sunmaktır. Analizin ikinci aşaması ise, araştırmadaki farklı sorular arasındaki ilişkileri açıklamaktır. Eğer bir araştırmada sorular nicel yanıtlar içeriyorsa, regresyon analizi, faktör analizi, ana bileşenler analizi gibi korelasyona dayalı yöntemler kullanılabilmektedir (Greenacre, 2002). Anket çalışmalarında ortaya çıkan kategorik yanıt durumunda ise, değişkenler arasındaki ilişki genellikle çapraz tabloları içeren ki-kare analizi ile incelenmektedir. Ancak çapraz tabloların analizinde, ki-kare analizi özellikle satır ve sütun değişkenlerine ait kategori sayısının çok olması ve buna bağlı olarak göze frekanslarının yetersiz kalması durumunda kullanılamaz hale gelmektedir. Bu gibi durumlarda uyum analizi, kategorik verilerin anlaşılmasını ve yorumlanmasını kolaylaştıran ve veri analizine grafiksel bir yaklaşım sunan çok değişkenli bir analiz yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır (Seyfullahoğulları, 2003). Dolayısıyla küçük tablolarda grafiğin nasıl bir şekil alabileceği tasavvur edilebileceği için, uyum analizi küçük tablolardan ziyade çok daha büyük tabloların analizinde ve yorumlanmasında daha büyük bir önem arz etmektedir (http://www.statsoft.com/textbook/stcoran.html, 2004). Bu bağlamda uyum analizi, aynı zamanda bir frekans tablosunun ki-kare (ya da phi-kare $\varphi^2 = \frac{\chi^2}{n} = \Lambda^2 =$ toplam inertia) değerinin ayrıştırılmasına yönelik bir teknik olarak da tanımlanabilmektedir (Clausen, 1998).

Bu doğrultuda çalışmanın amacı ilk olarak iki kategorik değişkeni içeren basit uyum analizinin temel esasları ile birlikte haritaların oluşturulması ve yorumlanmasına ilişkin teorik bilgileri vermek; ikinci olarak değişkenler arasındaki ilişkileri analiz etmek için kullanılan ve gerçekte analiz prosedürü olarak çok farklı görünen regresyon ve uyum analizlerinin benzerliklerini grafiksel boyutta göstermektir.

UYUM ANALİZİNİN TEORİK ESASI

Daha önce belirtildiği gibi uyum analizi, iki-boyutlu[1] bir kontenjans tablosunun kategorileri arasındaki birlikteliği resmetmek için geliştirilen istatistiksel bir tekniktir. Satır ve sütunlar sırası ile i (i=1,2,…I) ve j (j=1,2,…,J) olarak tanımlandığında, iki-boyulu bir kontenjans tablosu aşağıdaki gibi gösterilebilir:

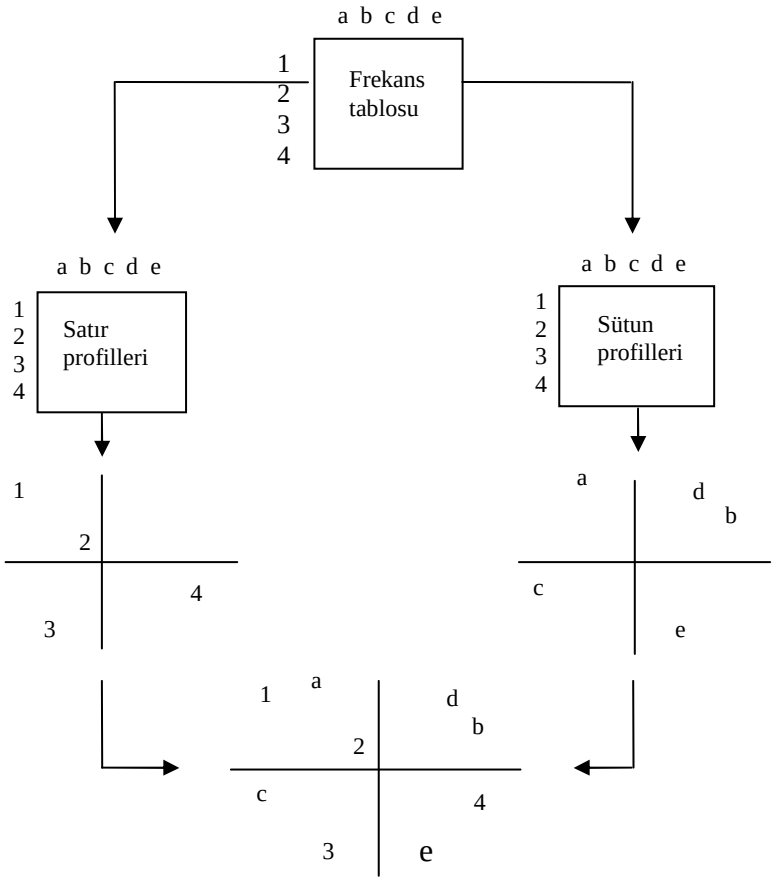
Tablo 1: İki-boyutlu kontenjans tablosunun genel gösterimi

	1	2	…	J	Satır toplamı
1	n_{11}	n_{12}	…	n_{1J}	n_{1+}
2	n_{21}	n_{22}	…	n_{2J}	n_{2+}
⋮	⋮	⋮		⋮	⋮
I	n_{I1}	n_{I2}	…	n_{IJ}	n_{I+}
Sütun toplamı	n_{+1}	n_{+2}	…	n_{+J}	n

Burada $n_{ij,}$ i. satır ve j. sütundaki gözlemlenen frekans değerini ve n toplam gözlem sayısını göstermektedir.

Uyum analizi, göze frekansları yardımıyla iki değişkenin gözlemlenen birlikteliğini sunan ve genel olarak yukarıdaki gibi tanımlanan iki-boyutlu bir kontenjans tablosundan yararlanarak, bir değişkenin belirli düzeylerinin diğer bir değişkenin bazı düzeyleriyle birlikteliğinin olup olmadığının belirlenmesidir. Bu doğrultuda uyum analizi iki-boyutlu bir uzayda, iki-boyutlu bir kontenjans tablosunun satır ve sütunlarını tablodaki birliktelikleriyle tutarlı olacak şekilde noktalar halinde göstermek için geliştirilen geometrik bir tekniktir (Lee, 2006). Bu durumda problem noktalara en iyi uyan iki-boyutlu uzayı bulabilmektir. Uyum analizinin analitik süreci aşağıda gösterileceği gibi üç aşamadan oluşmaktadır (Clausen, 1998):

[1] Uyum analizi ilişki araştırılacak değişken sayısının üç veya daha fazla olması durumunda çok-boyutlu tablolara da uygulanabilmekte ve çoklu uyum analizi olarak isimlendirilmektedir. Ancak bu çalışmada sadece iki değişkeni içeren iki-boyutlu tablolar dikkate alınmıştır.

Şekil 1: Uyum Analizinin Üç Aşamasının Şematik Gösterimi

Bu sürece göre ilk olarak satır ve sütun profilleri hesaplanmakta, ikinci aşamada satır ve sütun profilleri iki-boyutlu uzayda ayrı ayrı resmedilmekte ve son aşamada ise satır ve sütun profilleri iki boyutlu ortak bir harita üzerinde gösterilmektedir. Uyum analizinde harita adı verilen bu grafiklerin gözlemlenen frekanslara göre değil, frekansların satır içindeki nispi önemini gösteren satır profillerine ve benzer şekilde frekansların sütun içindeki nispi önemini gösteren sütun profillerine göre çizildiği görülmektedir. Bu nedenle uyum analizinin anlaşılabilmesi için profil, mass, ki-kare uzaklığı ve toplam inertia (toplam değişkenlik) gibi dört temel kavramın açıklanması gerekmektedir.

Uyum Analizinin Temel Kavramları

Profiller: Bir kontenjans tablosunun yorumlanmasında her bir gözedeki gözlemlenen frekansları yorumlamak uygun değildir. Çünkü her bir satır ve sütun farklı sayıda yanıt içerir. Her bir satır ve sütunun kıyaslanması için aynı esasın benimsenmesi gerekir. Bu esas da satır ve sütun toplamlarını baz almak suretiyle, her bir satır ve sütun toplamını 1' e eşit kılacak şekilde nispi frekansları hesaplamaktır. Elde edilen bu satır ve sütun nispi frekans değerleri de satır ve sütun profilleri olarak kabul edilir (Greenacre, 1994). Dolayısıyla satır (sütun) profilleri; satır (sütun) değişkeninin kategorilerinin sütun (satır) değişkeninin her bir kategorisi için hesaplandığı nispi frekans değerlerini gösterir (Clausen, 1998). Uyum analizinde genellikle ilgilenilen satır profilleridir, çünkü genel olarak açıklanan değişkenin kategorileri için sütunlar, bir ya da daha fazla açıklayıcı değişkenin kategorileri için satırlar kullanılır (Greenacre, 1994). Bu nedenle satır ve sütunlar için yapılacak işlemler benzer prosedürler gerektirdiğinden tekrardan kaçınmak üzere, yapılacak açıklamalarda genelde satır değişkeni dikkate alınacaktır. Satır profillerinin genel gösterimi aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 2: Satır Profillerinin genel gösterimi

	1	2	…	J	Satır toplamı	**Satır mass**
1	$a_{11}=\frac{n_{11}}{n_{1+}}$	$a_{12}=\frac{n_{12}}{n_{1+}}$	⋯	$a_{1J}=\frac{n_{1J}}{n_{1+}}$	1	$\frac{n_{1+}}{n}$
2	$a_{21}=\frac{n_{21}}{n_{2+}}$	$a_{21}=\frac{n_{21}}{n_{2+}}$	⋯	$a_{2J}=\frac{n_{2J}}{n_{2+}}$	1	$\frac{n_{2+}}{n}$
⋮	⋮	⋮		⋮	⋮	
I	$a_{I1}=\frac{n_{I1}}{n_{I+}}$	$a_{I2}=\frac{n_{I2}}{n_{I+}}$	⋯	$a_{IJ}=\frac{n_{IJ}}{n_{I+}}$	1	$\frac{n_{I+}}{n}$
Ortalama Satır profili	$a_{+1}=\frac{n_{+1}}{n}$	$a_{+2}=\frac{n_{+2}}{n}$	**…**	$a_{+J}=\frac{n_{+J}}{n}$	**1**	

Herhangi bir satır profili (ya da sütun profili) bir matematiksel vektör olarak tanımlanabilir ve her vektör uzayda bir nokta olarak gösterilebilir. Bu durumda herhangi bir profil elemanı uzayda bir koordinat meydana getirir. Örneğin sütun sayısı üç olduğunda her satır profili üç-boyutlu bir uzayda noktalar olarak gösterilebilir. Eğer iki satır kategorisine ait profiller birbirlerine benzer ise, bu kategoriler birbirlerine daha yakın noktalar, aksi durumda uzak noktalar olarak yer alır (Clausen, 1998). Ancak birçok uygulamada ele alınan uzay üçten daha büyük boyuta sahiptir, dolayısıyla

her bir profilin pozisyonunu belirlemek zordur. Ancak profillerin boyutları indirgenerek, -örneğin iki-boyutlu bir uzay gibi-, daha kolay bir formatta profilleri göstermek mümkün olabilmektedir (Greenacre, 1994)

Ayrıca ortalama satır ve ortalama sütun profili olmak üzere iki ayrı kavram daha vardır. Ortalama satır profili farklı sütunlardaki toplam gözlem sayısının genel toplama bölünmesi (n_{+j} / n) ve ortalama sütun profili de farklı satırlardaki toplam gözlem sayısının genel toplama bölünmesi (n_{i+} / n) ile elde edilen sonuçtur. Bu noktalar merkez olarak isimlendirilir ve noktaların ana eksenlerin orijine göre yerini belirler. Eğer bir profil ortalama profilden çok farklıysa nokta orijinden uzak, buna karşılık ortalama profile yakınsa profiller merkeze yakın yer alacaklardır. Eğer kategoriler eşit profillere sahipse, tüm noktalar merkezde toplanacaktır (Clausen, 1998).

Mass: Uyum analizinde ikinci önemli kavram satır ve sütun masslarıdır. Satır massları (marjinal satır profilleri), satırlara ilişkin marjinal frekansların genel toplama bölünmesiyle (n_{i+}/n) elde edilir ve analizde her bir satır profilini ağırlıklandırmak için kullanılır. Bu ağırlıklandırma sisteminin amacı, her bir yanıtın her bir profil noktasına eşit katkıda bulunmasını sağlamaktır (Greenacre, 1994, 10). Diğer bir ifade ile massların analizde belirli bir profilin öneminin ölçüsü olduğu söylenebilir. Ayrıca satır massları ortalama sütun profiline, sütun massları da ortalama satır profiline karşılık gelir (Clausen, 1998).

Ki-kare uzaklıkları: Çok boyutlu bir uzayda noktalar arasındaki uzaklıklar öklid uzaklıkları olarak bilinir ve bu uzaklıklar Pythagorean formülü kullanılarak hesaplanabilir.

i ve i' noktaları arasındaki öklid uzaklığı = $s(i,i') = \sqrt{\sum_j \left(a_{ij} - a_{i'j}\right)^2}$ (1)

Burada a_{ij} i. satır ve j. sütun profilini, $a_{i'j}$ i'. satır ve j. sütun profilini göstermektedir. Bu formül satır ve sütun profillerine uygulandığında, farklı satırlar ve sütunlar arasındaki öklid uzaklıkları hesaplanabilir. Ancak uygulamalarda genellikle öklid uzaklığı yerine ki-kare uzaklığı kullanılmaktadır. Ki-kare uzaklığı bir tartılı öklid uzaklığı olup, tartılar ortalama profil elemanlarının tersidir.

i ve i' noktaları arasındaki ki-kare uzaklığı = $d(i,i') = \sqrt{\sum_j \frac{\left(a_{ij} - a_{i'j}\right)^2}{a_{+j}}}$ (2)

Burada tartı, profillerin kendi arasındaki ağırlıklandırmayı değil, uzaydaki boyutların farklı ağırlıklandırmasını gösterir. Böylece daha az sıklıkla ortaya çıkan yanıt seçeneklerinin profillerarası uzaklığa katkısının daha

yüksek, daha fazla sıklıkla ortaya çıkan yanıt seçeneklerinin ise, daha az katkı sağladığı anlamı ortaya çıkar (Greenacre, 1994).

Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu uzaklıkların farklı değişkenlerin kategorileri arasında değil, sadece aynı değişkenin farklı kategorileri arasında hesaplanabilmesidir. Uyum analizi bu ki-kare metriğine dayalı olup, ki-kare istatistiğinin ayrıştırılmasına yönelik bir teknik olarak da tanımlanabilir (Clausen, 1998).

Toplam inertia (Λ^2): Uyum analizinde varyans kavramı ki-kare uzaklıkları ile ilgilidir. Bunun için genellikle inertia terimi benimsenir ve inertia ile varyans terimleri eşanlamlı terimler olarak kullanılır. Toplam inertia, profil noktalarının merkez etrafındaki dağılımlarına ilişkin bir mesafe ölçümü olup, aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanır (Clausen, 1998):

$$\Lambda^2 = \sum_i r_i d_i^2 \qquad (3)$$

Yukarıdaki eşitlikte d_i i. satır noktasının merkeze olan uzaklığı ve r_i i. satır noktanın mass (tartı) değerini gösterir.

Arzu edilen Λ^2'nin büyük bir değer almasıdır. Bu ise, satır noktalarının merkeze olan ki-kare uzaklıklarının (d_i) artması ile mümkündür. Ortalama profiller merkez olarak kabul edildiğinden, d_i' nin maximum olabilmesi ise, satır profillerinin ortalama satır profillerinden uzaklaşması ile gerçekleşebilir. Profiller ortalama profillere yakın değerler aldıkça, profil noktaları da o ölçüde merkeze yakın bir yerde konumlanır. Bu durum ise, ele alınan satır kategorisinin sütun kategorilerinden bağımsız (ilişkisiz) olduğunu gösterir. Gözelerdeki değişimin bir ölçüsü olan toplam inertia değeri sıfıra yaklaştıkça, satır profilleri de merkez etrafında toplanacak, toplam inertia değeri sıfırdan uzaklaştıkça satır profilleri de o ölçüde merkezden uzaklaşacaktır. Böylece satır profil noktalarının merkezden uzaklaşması ise satır kategorilerinin sütun kategorileri ile bağımlılığının arttığı anlamına gelecektir (Greenacre, 1994). Satır profilleri kutuplaştığında, yani profiller tamamen bir kategoride yoğunlaştığında profillerarası uzaklık da maximuma ulaşır. Bu da ilgili satır kategorisinin sütun kategorisi ile yüksek bir birliktelik gösterdiği anlamına gelir.

Toplam inertia kavramı aşağıda gösterileceği gibi, Pearson ki-kare istatistiği ile direk olarak ilişkilidir:

$$\chi^2 = \Lambda^2 n \qquad (4)$$

Ayrıca toplam inertia phi-kare cinsinden aşağıdaki gibi de yazılabilir (Clausen, 1998):

$$\varphi^2 = \frac{\chi^2}{n} = \Lambda^2 \qquad (5)$$

Kategorik değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemede kullanılan en yaygın yöntemlerden birisi ki-kare analizidir. Ki-kare istatistiğinin bilinen formülüne göre her bir gözeye ait beklenen frekanslar, satır ve sütun bağımsızlığı altında, "(satır toplamı x sütun toplamı) / genel toplam"dır. Beklenen değerden her sapma toplam ki-kare değerine belli ölçüde katkı sağlayacaktır. Uyum analizine bu açıdan bakıldığında, beklenen değerlerden sapmaların az-boyutlu bir grafik ile gösterilebildiği ve toplam ki-karenin (ya da toplam inertia=ki-kare/n) ayrıştırılmasına yönelik bir yöntem olduğu görülebilir (http://www.statsoft.com/textbook/stcoran.html, 2004).

İstatistiksel analizlerde çok kullanılmasına rağmen, ki-kare değerini yorumlamak kolay değildir. Çünkü her bir gözedeki gözlemlenen frekans değerleri iki katına çıkartıldığında, nispi uzaklıkların değişmemesine rağmen ki-kare değeri artacaktır. Bu nedenle uyum analizinde gözelerdeki toplam değişkenliğin belirlenmesinde ki-kare istatistiği yerine, ki-kare istatistiğinin toplam gözlem sayısına bölümünü ifade eden toplam inertia ölçüsü kullanılır. Biraz önce belirtildiği gibi büyük bir inertia, satır ve sütunlar arasındaki birlikteliğin yüksek olduğunu, sıfıra yakın bir inertia değeri ise birlikteliğin olmadığı anlamına gelir (Benzerci, 2004).

Her ne kadar amaç toplam inertianın ayrıştırılması olsa da, toplam inertia ile ki-kare arasındaki ilişkiden dolayı uyum analizi, bir frekans tablosunun toplam ki-kare (ya da phi-kare) değerinin ayrıştırılması tekniği olarak da tanımlanır. Toplam inertia (ya da ki-kare) bir özdeğerler kümesi yardımıyla ayrıştırılır (Clausen, 1998). Satırlara karşı gelen frekanslar toplamı sütun toplamlarına, sütunlara karşı gelen frekanslar toplamı da satır toplamlarına eşit olması gerektiğinden her bir satırda (J-1) ve her bir sütunda da (I-1) bağımsız giriş vardır. Yani satır ve sütun toplamları bilindiğinde geri kalan girişlerin ne olduğu bulunabilir. Bundan dolayı, iki yönlü bir tablo için maximum özdeğerlerin sayısı ve aynı zamanda boyutların sayısı (J-1) ve (I-1)' in minimumuna eşittir (http://www.statsoft.com/textbook/stcoran.html, 2004). Bu özdeğerler boyutların nispi önemini ifade eder ya da her bir boyutun toplam inertianın ne kadarlık bir kısmını açıkladığını ifade eder. Veri matrisinin özdeğerleri hesaplandığında toplam inertianın en fazla ilk boyutla, daha sonra ikinci boyutla ve azalan miktarlarla diğer boyutlarla açıklandığı görülür (Clausen, 1998).

Her bir noktanın koordinatları ve aynı zamanda masslar kullanılarak her bir boyutun özdeğerleri hesaplanabilir (Clausen, 1998):

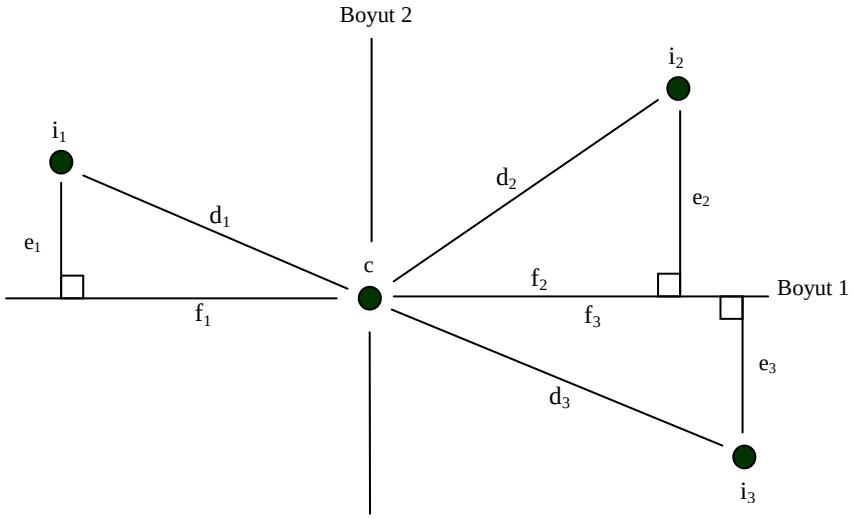
$$\lambda_k^2 = \sum_i r_i f_{ik}^2 \qquad (6)$$

Burada r_i i. satır noktasının mass değeri ve f_{ik} k. boyut üzerinde i. noktanın koordinat karesidir (bkz. Şekil 2). Özdeğerler her iki küme içinde aynıdır. Noktaların herhangi bir boyut için koordinat değeri ne kadar artarsa (ya da noktaların eksenlere uzaklığı ne kadar azalırsa), o boyutun toplam inertiayı açıklama miktarı da o ölçüde artacaktır.

Uyum Analizinde Geometrik Gösterimi Ve Haritaların Yorumu

Uyum analizinin temel esası, boyut azaltılarak noktaların bir alt uzayda (genellikle iki-boyutlu uzayda)gösterilmesidir. Bu alt uzay her bir noktanın mass değeri ile ağırlıklandırıldığı tartılı en küçük kareler yardımıyla uygun hale getirilir ve noktalar arasındaki uzaklıklar (d) ve böylece alt uzay ki-kare uzaklığına göre belirlenir (Greenacre, 2002).

Uyum analizinde haritaların oluşturulabilmesi için, ki-kare uzaklıkları (d) kullanılarak satır (yada sütun) noktaları arasındaki uzaklıklar ve farklı noktaların merkeze ya da eksenlerin orijinine uzaklıklarının hesaplanması gerekir. Bu durumda geriye kalan problem çok- boyutlu uzayda tüm noktalara en yakın olan eksenleri bularak noktaları iki-boyutlu uzayda gösterebilmektir. Yakınlık ölçüsü olarak, noktaların eksenlerden uzaklığının tartılı kareler toplamı kullanılabilir ($\sum re^2$), burada r tartı olarak tanımlanan satır masslarıdır. Böylece amaç $\sum re^2$ 'yi minimize etmektir (Clausen, 1998). Ayrıca boyutların satır veya sütun noktaları arasındaki uzaklık maximize kılınacak şekilde oluşturulduğuna da dikkat edilmelidir (http://www.statsoft.com/ textbook/stcoran.html, 2004). Daha önceden belirtildiği gibi, uyum analizi üç aşamadan oluşmaktadır, ilk aşama satır ve sütun profillerinin hesaplanması, ikinci aşama satır ve sütun profillerinin ayrı haritalarda gösterilmesidir. Aşağıda yer alan şekil satır noktalarının iki boyutlu uzaydaki geometrik gösterimine ilişkindir (Clausen, 1998):

Şekil 2: İki-Boyutlu Bir Uzayda Satır Noktalarının Geometrik Gösterimi

Burada i satır profil noktalarını, c merkezi, d i ve c (merkez) arasındaki uzaklığı, e i. noktanın eksene olan uzaklığını, f ise koordinatları göstermektedir.

Uyum analizinin üçüncü ve son aşaması satır ve sütun profillerini iki-boyutlu uzayda aynı harita üzerinde göstermektir. Her satır ve sütun profili bir matematiksel vektör olduğundan her profil noktası çok-boyutlu bir uzayda noktalar olarak gösterilebilecektir. Uygulamalarda boyut sayısı genelde üçden fazladır ve her profilin harita üzerindeki pozisyonunu belirlemek oldukça zordur. Ancak bazı profillerin ihmal edilerek noktaların iki-boyutlu bir uzayda gösterilmesi mümkündür Dolayısıyla uyum analizlerinde kullanılan grafikler, profil noktalarının gerçek pozisyonlarının bir yaklaşığıdır, çünkü onlar profil uzayında optimal görünen düzlemden elde edilmiştir (Greenacre, 1994).

Uyum analizinde genellikle ilk iki eksen (bazen ilk üç eksen) yoluyla yaratılan düzlemle çalışılır. Bazen de nadiren eksen 1 ve 3 ya da 2 ve 3 gibi eksenlerle de çalışılması sözkonusudur. Analitik sonuçların gösteriminde birkaç grafiksel yöntem vardır. Bunlar içerisinde en çok kullanılan ikisi asimetrik ve simetrik grafiklerdir. Asimetrik grafik, yanlış yorumlamalara engel olan en iyi grafiktir. Satır ve sütun noktaları iki farklı scala ile şekillenir, ancak uygulama sonuçları içinde nadiren görünür. Simetrik grafik en yaygın grafiktir, ancak aynı zamanda en tartışmalısıdır. Burada satır ve sütun noktaları aynı scalaya sahip grafik üzerinde gösterilir ve satır-sütun noktaları tüm grafiğin üzerinde yayılır. Bu grafiklerde dikkat edilmesi

gereken husus, eğer satır ve sütun noktaları içindeki uzaklıklar ki-kare uzaklığından elde edilmişse, satır ve sütun noktaları arasındaki uzaklıktan söz edilememesidir (Benzecri, 2004).

Noktaların görünümüne ilişkin yorum, noktalar arasındaki ki-kare uzaklıklarına dayanır ve bu uzaklıklar her bir nokta kümesi için tanımlanır. Eğer satır (ya da sütun) noktaları birbirlerine yakın uzanıyorlarsa, bu iki noktanın profillerinin benzer olduğunu gösterir (Clausen, 1998). Yani iki-boyutlu çözümün yeterli bir uygunluk sağladığı varsayılırsa (ilk iki boyutun açıkladığı yüzde yeterli ise), satır noktaları sütunlara karşı benzer profiller gösterdiğinde birbirine yakın olacaktır. Aynı durum sütun noktaları içinde geçerlidir (Everitt and Dunn, 2001). Ayrıca bir noktanın profil değerleri ortalama profillere yakın ise, orijine yakın bir noktada konumlanacaktır.

Satır ve sütun noktaları arasındaki uzaklıklarla ilgilenildiğinde ilişki daha karmaşıktır, çünkü bu uzaklıklar ki-kare uzaklığı ile tanımlanamaz. Dolayısıyla yorum uzaklıklara göre değil, aşağıdaki şekle göre yapılabilir:

n_{ij} : i. satır ve j. sütuna ait gözenin gözlemlenen değeri

n'_{ij} : i. satır ve j. sütuna ait gözenin bağımsızlık altında hesaplanan beklenen değeri olmak üzere eğer $n_{ij} > n'_{ij}$ ise, i. satır ve j. sütun noktaları birbirine yakın, eğer $n_{ij} < n'_{ij}$ ise, i. satır ve j. sütun noktaları birbirine uzak olacaktır (Clausen, 1998). Ayrıca $n_{ij} > n'_{ij}$ ise, i. satır ve j. sütun arasında pozitif bir birliktelik, $n_{ij} < n'_{ij}$ ise, i. satır ve j. sütun arasında negatif bir birlikteliğin olduğu ve n_{ij} değeri n'_{ij} değerine yakın olduğunda bir birlikteliğin olmadığı anlamına gelecektir (Everitt and Dunn, 2001). Dolayısıyla herhangi bir satır noktasının herhangi bir sütun noktasına yakın pozisyon alması durumunda aralarındaki uzaklık yorumlanamayacağı gibi, iki noktanın benzer olduğu da söylenemez. Ancak ilgili satır noktasının ilgili sütun noktasına yönelik oransal frekans değerinin diğer sütun noktalarına göre daha yüksek olduğu, yani gözlenme sıklığının daha yüksek olduğu anlamına gelir (http://www.statsoft.com/textbook /stcoran.html, 2004).

Uyum analizinde elde edilen sonuçların grafikle gösterimi yorumların daha kolay yapılmasını ve her bir değişkene ait kategoriler arasındaki ilişkilerin daha anlaşılır olmasını sağlamaktadır. Her bir noktanın orijinden uzaklığı o noktanın yani kategorinin önemini ifade etmektedir. Grafik üzerinde

orijinden ilgilenilen noktaya bir doğru çizildiğinde, diğer noktalara da orijinden başka noktalar çizildiğinde ilgilenilen noktaya ait doğru ile diğer doğrular arasındaki açı, ilgilenilen nokta ile diğer noktalar arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Açının küçüklüğü ilişkinin büyüklüğünü, açının büyüklüğü ise ilişkinin küçüklüğünü ifade etmektedir (Palmer, 1993).

Uygulamalarda genellikle simetrik grafikler kullanılmakta ve bu grafiklerle beraber toplam inertia değeri ile birlikte ele alınan boyutların (genelde ilk iki boyut) toplam inertiayı açıklama yüzdeleri verilmektedir. Örneğin %96 gibi bir açıklama yüzdesi toplam inertianın %96'sının ele alınan iki boyut ile açıklandığını geri kalan %4'ünün ise diğer boyutlarla açıklandığını gösterir. Bu iki yüzde sırasıyla toplam inertianın düzlem ve artık ile açıklanan yüzdesini verir (Greenacre, 1994).

REGRESYON VE UYUM ANALİZİNİN BENZERLİKLERİNİN GRAFİKSEL BOYUTTA İRDELENMESİ

Regresyon ve uyum analizlerinin ortak özelliği, değişkenler arasındaki ilişkileri inceleyen yöntemler olmasıdır. Regresyon analizi daha çok nicel verilerin analizinde kullanılmakla birlikte uyum analizi daha çok kategorik verilerin analizinde kullanılmaktadır. Regresyon analizi değişkenler arasındaki ilişkiyi matematiksel bir denklem ile ifade ederken, uyum analizi iki veya daha fazla değişkenin kategorileri arasındaki ilişkileri ya da bir değişkenin kendi kategorileri arasındaki ilişkileri grafiksel bir formda ifade etmektedir.

Her iki analizinde esası toplam değişkenliği bileşenlerine ayırmaktır. Regresyon analizinde bağımlı değişken Y'deki toplam değişimin, yani Y'nin kendi ortalamasından olan *uzaklıklarının* kareli toplamının [$\sum y^2 = \sum (Y - \bar{Y})^2$] bileşenlerine ayrıştırılması, uyum analizinde ise, gözelerdeki toplam değişimin ya da başka bir ifadeyle profil noktalarının merkezden olan *uzaklıklarının* ölçümünü ifade eden toplam inertianın (Λ^2) bileşenlerine ayrılması sözkonusudur. Toplam değişkenliğin bileşenlerine ayrıştırılmasına yönelik olarak her iki analizde de temel esas, artık kareler toplamını minimize ederek, düzlem ile açıklanan değişkenliği maksimize etmektir. Regresyon analizinde artık kareler toplamı ($\sum e^2$) regresyon ile açıklanamayan, hatalara bağlı değişkenliği gösterirken, uyum analizinde artık kareler toplamı ($\sum r_i e_i^2$) haritada gösterilmeyen boyutların açıkladığı değişkenliği gösterir. Her iki yöntemde de bu değer ne kadar küçük olursa tahminlere ilişkin yorumlar da o ölçüde güvenilir olur.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı toplam değişkenliğin birer göstergeleri olan $\sum y^2$ (Y'deki toplam değişkenlik) ve Λ^2 (toplam inertia) ifadelerinin bileşenlerine ayrıştırılması işlemini grafiksel boyutta göstermektir.

Çoklu Regresyon Analizinde Toplam Değişkenliğin Bileşenlerine Ayrıştırılması

Regresyon analizinin temel amacı bağımlı değişken ile bağımsız değişken(ler) arasındaki ilişkiyi matematiksel bir denklem ile açıklamaktır. Genel olarak nicel değişkenlerin analizinde kullanılan regresyon analizi, basit ve çoklu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bir bağımlı değişken ile birden fazla bağımsız değişken arasındaki ilişkiyi inceleyen çoklu regresyon analizi bir bağımsız değişken içeren basit regresyon analizinin doğal bir uzantısıdır. Ancak çoklu regresyon analizi yapmak basit regresyon analizi yapmaktan birçok açıdan daha zordur. Özellikle ikiden fazla bağımsız değişken varsa direk olarak ya verilere ya da modele uyan üçten daha fazla boyutlu bir grafik çizmek mümkün değildir (Kleinbaum vd, 1988). Bu nedenle bağımlı değişkendeki toplam değişimi açıklamaya yönelik grafiksel açıklamalar sadece iki bağımsız değişkeni içeren regresyon modeline göre yapılacaktır.

Çoklu regresyon modelinin genel formu;

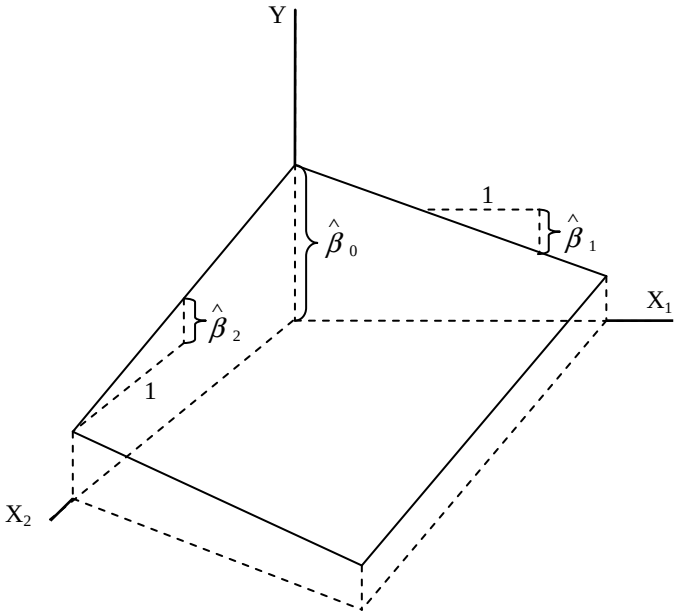
$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_{i1} + \beta_2 X_{i2} + ... + \beta_k X_{ik} + \varepsilon_i$$

şeklinde tanımlanır ve Y bağımlı değişkeni, X'ler bağımsız değişkenleri ve ε istatistiksel hata terimini gösterir. Ayrıca β_0 sabit (ya da regresyon sabiti) ve $\beta_1, \beta_2, ..., \beta_k$ regresyon eğimleri (ya da kısmi regresyon katsayıları) olarak ifade edilir. Buradaki β_k katsayıları, $X_{i1}, X_{i2}, ..., X_{i,k-1}$ sabit tutulduğunda $E(Y_i)$ üzerinde X_{ik}'nın etkisini ölçer (Kmenta, 1971).

Bir bağımsız değişkenin (Y, X) varlığında bir doğru oluşturan regresyon denklemi, iki bağımsız değişkenin varlığında üç boyutlu (X_1 , X_2, Y) uzayda iki boyutlu bir düzlemin denklemini verir (Weisberg, 1980) (Bkz. Şekil 3).

$\hat{\beta}_0$ bu düzlemin Y eksenini kestiği nokta olup $\hat{\beta}_1$ ve $\hat{\beta}_2$ eğim katsayılarını gösterir. Problem, (X_{11} , X_{21}, Y_1), (X_{12} , X_{22}, Y_2),……, (X_{1n} , X_{2n}, Y_n) noktalarının saçılımına en iyi uyan üç boyutlu uzayda bir yüzey bulmaktır, burada (X_{1i} , X_{2i}, Y_i) örneklemindeki i. birime ait X_1, X_2 ve Y değerlerini gösterir. Bu durumda regresyon denklemi X_1 ve X_2'nin çeşitli kombinasyon değerlerine karşılık gelen Y'nin ortalama değerleri tarafından tanımlanan yüzeyidir. Diğer bir ifadeyle regresyon denklemi, X_1 ve X_2'nin her bir farklı

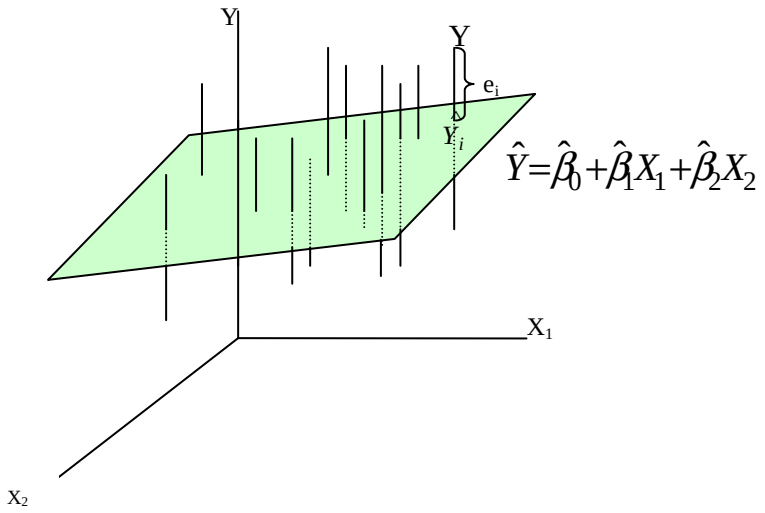
değer çiftine karşılık gelen $\mu_{y|X_1,X_2}$ ortalamalı ve $\sigma^2{}_{Y|X_1,X_2}$ varyanslı Y değerlerinin bir dağılımıdır.

Şekil 3: İki Açıklayıcı Değişkenli Bir Doğrusal Regresyon Düzlemi

İki boyutlu uzayda en basit eğri bir düz doğru iken üç boyutlu uzayda istatistiksel model $Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon$ formuna sahipken en basit yüzey bir düzlemdir. Bu nedenle basit regresyonda en iyi doğrunun bulunması bir bağımsız değişken içeren modellerin ilk aşaması iken, en iyi uyan düzlemin bulunması, üç-boyutlu uzayda en iyi uyan yüzeye karar vermenin (sık sık) ilk aşamasıdır (Kleinbaum vd, 1988). Üç boyutlu bir uzayda verilere en iyi uyan grafiksel gösterim Şekil 4'de verilmiştir.

Şekil 4'de görüldüğü gibi, Y_i değerleri bu düzlem çerçevesinde kümelenmiştir ve Y_i değerlerinin düzlem üzerindeki izdüşümleri ise kestirim değerlerini ($\hat{Y}_i$) ve gözlem değerlerinin kestirim değerlerinden sapması da örneklem hata terimlerini (ya da artıkları, e) vermektedir (Erar, 1983).

Şekil 4: Üç-Boyutlu Uzayda Eniyi-Uyan Düzlem

Bu durumda amaç gözlemlere en iyi uyan düzlemi bulmaktır, bu amaca yönelik olarak EKY'de dikkate alınan ölçüt basit regresyon analizinde olduğu gibi, gözlemlenen Y_i değerleri ile bunlara karşılık gelen kestirim değerleri ($\hat{Y}$) arasındaki uzaklığın (e_i) kareler toplamını minimize etmektir. Diğer bir ifadeyle, β_0, β_1 ve β_2'nin en küçük kareler kestirimlerinin bulunması için

$$\sum e_i^2 = \sum_{i=1}^{n} (Y_i - \hat{Y}_i)^2 = \sum_{i=1}^{n} (Y_i - \hat{\beta}_0 - \hat{\beta}_1 X_{1i} - \hat{\beta}_2 X_{2i})^2 \qquad (7)$$

miktarının minimize edilmesidir (Kleinbaum vd, 1988).

Basit regresyonda olduğu gibi Y'deki toplam değişkenlik iki bileşenin toplamından oluşmaktadır (Kmenta, 1971):

$$\sum_i (Y_i - \bar{Y})^2 = \sum_i \left[\left(\hat{Y}_i + e_i\right) - \bar{Y}\right]^2$$

$$= \sum_i \left(\hat{Y}_i - \bar{Y}\right)^2 + \sum_i e_i^2 + 2\sum_i (\hat{Y}_i - \bar{Y}) e_i$$

$\left(2\sum_i \left(\hat{Y}_i - \bar{Y}\right) e_i = 0 \text{ olduğundan}\right)$

$$\sum_i \left(Y_i - \bar{Y}\right)^2 = \sum_i \left(\hat{Y}_i - \bar{Y}\right)^2 + \sum_i e_i^2 \qquad (8)$$

Y'deki toplam değişkenlik (TD) = Regresyon Kareler Toplamı (RKT)+ Artık kareler Toplamı (AKT)

Amaç AKT'nı minimize edecek ya da RKT'nı maksimize edecek regresyon denkleminin katsayılarını bulmaktır. Dolayısıyla RKT oluşturulan düzlemin noktalara olan uyumunun bir göstergesi olarak değerlendirilir. Bu amaç doğrultusunda hesaplanacak belirlilik katsayısı uyum iyiliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilir. Sıfır ile bir arasında değişen değerler alan belirlilik katsayısı Y'deki toplam değişimin X'ler ile ya da düzlem ile açıklanan yüzdesini gösterir ve aşağıdaki gibi tanımlanır:

$$R^2 = \frac{RKT}{TD} = 1 - \frac{AKT}{TD} \qquad (9)$$

R^2=1 olması durumunda mükemmel bir uyumun, R^2'nin sıfıra yakın değerler alması durumunda da uyumun çok iyi olmadığı belirtilir (Mirer, 1983).

Uyum Analizinde Toplam Değişkenliğin Bileşenlerine Ayrıştırılması

Uyum analizinde verilerdeki toplam değişkenliğin (varyansın) ölçüsü toplam inertia olarak tanımlanır. 1.1'de açıklandığı gibi toplam inertia (Λ^2) aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanmakta olup, amaç bu değeri maksimum kılacak düzlemi bulmaktır:

$$\Lambda^2 = \sum_i r_i d_i^2$$

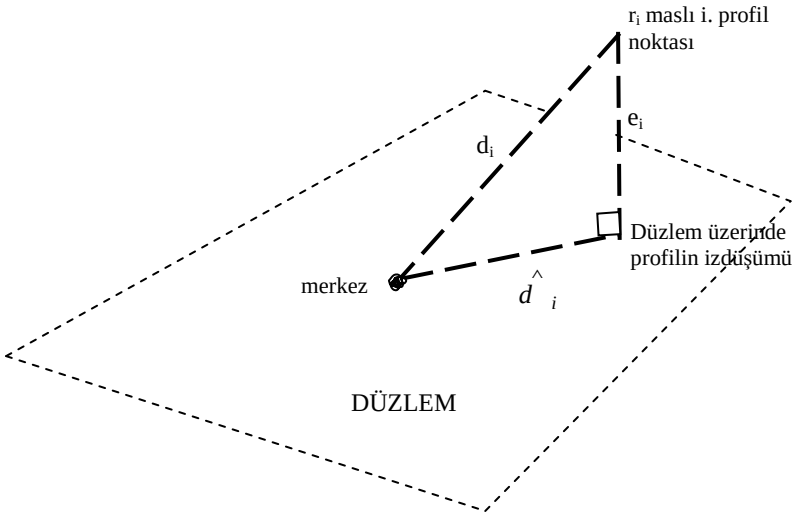
Burada r_i satır massı ve d_i i. profilin ortalama profile (merkez) olan ki-kare uzaklığının karesini göstermektir.

Verilen herhangi bir profil noktasının düzlemden uzaklığı, profil ve düzlem arasındaki en küçük ki-kare uzaklığı ile hesaplanabilir. Profile en yakın düzlem noktası profilin izdüşümü olarak ifade edilir. Profilin izdüşümünden olan uzaklığı e_i ve merkezden izdüşüme olan düzlem uzaklığı $\hat{d}_i$ ile tanımlandığında Şekil 5 elde edilir.

Merkez, izdüşüm ve profil dik açılı bir üçgen formundadır ve bu üç unsura Pythagoras teoremi uygulanırsa, profil noktasının merkeze olan uzaklığı

$$d_i^2 = \hat{d}_i^2 + e_i^2 \qquad (10)$$

formunda yazılabilir.

Şekil 5: Düzlem Üzerinde Bir Profil Noktasının Genel Görünümü

Böylece regresyon analizinde olduğu gibi toplam inertia ($\Lambda^2 = \sum_i r_i d_i^2$) iki bileşene ayrıştırılabilir:

$$\sum_i r_i d_i^2 = \sum_i r_i \hat{d}_i^2 + \sum_i r_i e_i^2 \qquad (11)$$

Toplam inertia = Düzlem inertiası + Artık inertiası

Profil noktalarının düzleme olan yakınlığı, noktaların düzleme olan uzaklıklarının (yani artık inertiası)tartılı kareli uzaklığıyla ölçülür ve analiz amacı bu miktarı minimize edecek düzlemi bulmaktır. Bu eşitlik aynı zamanda artık inertiasının minimize edilmesinin, düzlem inertiasının maximize edilmesine eşit olduğunu göstermektedir. Bu amaç için genellikle düşük boyutlu bir altuzay seçilir. Artık inertiası iki-boyutlu bir formatta profillerin ihmal edilmesiyle kaybedilir ve analiz bu kaybın minimum olduğu bir düzlem bulur. Ya da eşdeğer olarak bulunacak düzlem, iki-boyutlu bir gösterimde mümkün olan maximum inertiayı elinde bulunduran düzlemdir (Grenacre, 1994).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Basit uyum analizinde amaç iki boyutlu bir kontenjans tablosundan yararlanarak, her satır ve sütunu bir nokta olarak göstermek suretiyle tablonun "haritasını" çizmektir. Bu yaklaşım ana bileşenler analizine oldukça benzerdir. Çünkü ilk olarak tablonun toplam varyansının bir ölçüsü

(toplam inertia) elde edilir ve daha sonra bu toplam varyans optimal bir şekilde "ana eksenlere" ayrıştırılır (Grenacre, 2002).

Daha önce uyum analizinin sıra ve sütun sayısının çok fazla olduğu ve gözlem sayısının yetersiz kaldığı durumlarda uygulanan önemli bir yöntem olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla sıra veya sütun sayısının artması, satır ve sütun noktalarının çok boyutlu bir uzayda gösterilmesi anlamına gelmektedir. Ancak uyum analizi bazı boyutları ihmal ederek iki-boyutlu bir kontenjans tablosunun satır ve sütunlarını, tablodaki birliktelikleriyle tutarlı pozisyonlarını az-boyutlu bir uzayda (genellikle iki-boyutlu) göstermeyi sağlamaktadır. Böylelikle uyum analizi çok karmaşık tabloların haritalar yardımıyla kolay bir şekilde yorumlanması kolaylığını sağlamaktadır. Harita çiziminde amaç, genellikle toplam varyansın (toplam inertianın) iki ana eksen tarafından büyük bir ölçüde açıklanmasıdır. Uygulamada arzu edilen toplam inertianın yüksek olması (bu değerin yüksek olması ele alınan iki değişken arasındaki ilişkinin yüksek olması anlamına gelir) ve çizilen iki boyutlu haritanın toplam inertianın büyük bir bölümünü açıklamasıdır.

Verilerdeki toplam değişimin bir göstergesi olan toplam inertianın iki bileşenden oluştuğu birinci bileşenin düzlem inertiası ikinci bileşenin ise artık inertiası olduğu ve bu özelliğinin çoklu regresyon analizine oldukça benzer olduğu teorik ve grafiksel olarak gösterilmiştir. Genellikle nicel değişkenlerin analizinde kullanılan regresyon analizi, yöntem olarak uyum analizinden çok farklı olsa da her ikisinde de amaç değişkenler arasındaki ilişkiyi açıklamak ve toplam değişkenliği bileşenlerine ayırarak çözüm geliştirmektir. Aralarındaki fark, uyum analizinde toplam değişkenlik (toplam inertia) kavramı ile bir kontenjans tablosunun gözlemlenen frekansı ile bağımsızlık altında hesaplanan beklenen frekansları arasındaki farklılık ifade edilirken, regresyon analizinde toplam değişkenlik kavramı ile bağımlı değişken Y'nin gözlem değerlerinin ortalamadan ($\bar{Y}$) olan farklılıkları ifade edilmektedir.

Uyum analizinde olduğu gibi regresyon analizinde de toplam değişkenliğin iki bileşene ayrıldığı ve amacın açıklanamayan değişimin bir ölçüsü olan artık kareler toplamını ($\sum e^2$) minimize etmek olduğu teorik ve grafiksel olarak gösterilmiştir.

Ayrıca çalışmada uygulamalarda sıklıkla kullanılan iki boyutlu simetrik grafiklerde noktaların pozisyonlarına göre nasıl yorumlanacağı açıklanmış olup, bundan sonra uyum analizi kullanılarak yapılacak olan uygulamaya yönelik çalışmalarda yorum kolaylığının sağlanması hedeflenmiştir.

KAYNAKLAR

Benzecri J.P., (2004). "Correspondence Analysis", *http://www.micheloud .com/FXM/COR/e/into.htm*, (06.10.2004).

Clausen S.E., (1998). *Applied Correspondence Analysis-An Introduction*, Sage Publication, ISBN:0-7619-1115-4, USA.

_____, (2004). "Correspondence Analysis", *http://www.statsoft.com/ textbook/ stcoran html*, (30.09.2004).

Erar A., (1983). *Regresyon Çözümlemesi*, Hacettepe Üniversitesi İstatistik Bölümü Ders Notları, Ankara.

Everitt B.S.and Dunn G., (2001). *Applied Multivariate Data Analysis*, Oxford University Press Inc., New York.

Greenacre M. and Blasıus J., (1994). *Correspondence Analysis in the Social Sciences*, Academic Press Limited, ISBN: 0-12-104570-6, USA.

Greenacre M., (2002). "Correspondence Analysis of the Spanish National Health Survey", *Gac Sanit*, Vol:16, No:2, Mar.-Apr., Barcelona.

Kleınbaum D.C., Kupper L.C. and Muller K.E., (1988). *Applied Regression Analysis and Other Multivariable Methods*, PWS-KENT Publishing Co. ISBN:0-87150-123-6, USA.

Kmenta J., (1971) *Elements of Econometrics*, Macmillan Publishing Company, ISBN 0-02-365070-2, New York.

Lee B.L., (2006). "Correspondence Analysis", *http://www.uv.es /prodat/vista*, (10.11.2006).

Mirer T.W., (1988). *Economic Statistics and Econometrics*, Macmillan Publishing Company, ISBN:0-02-381821-2, New York.

Özdamar. K. , (2002). *Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi-2*, Kaan Kitabevi, Eskişehir.

Palmer M.W., (1993). "Putting Things ın Even Better Order the Advantages of Conanical Correspondence Analysis", *Ecology*, 74 (Cangür Ş., Sığırlı D., Ediz B., Ercan İ. ve Kan İ., (2005). "Türkiye'deki Özürlü Grupların Yapısının Çoklu Uyum Analizi İle İncelenmesi", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 31 (3) 153-157' den alınmıştır)

Seyfullahoğulları A., (2003). “Çapraz Tabloların Analizi ve Ticari Malların değerlendirilmesiyle İlgili Bir Uygulama”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Sayı:4, Aralık.

Weısberg S., (1980). *Applied Linear Regression*, John Wiley & Sons, ISBN:0-471-04419-9, Canada.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

İbrahim Hakkı (Paşa)' nın 1877 Tarihli Dersa'Âdet Belediye Kanunu'na Dâir Lâyihası

Nurgül BOZKURT*

Özet: Bu makalede İbrahim Hakkı (Paşa)'nn 1877 tarihli Dersa'âdet Belediye Kanunu hakkındaki lâyihası incelenmiştir. Lâyihada ise; İstanbul'da çağdaş belediye idaresi kurma girişim ve çabalarının bir sonucu olarak, 1877 tarihli Dersa'âdet Belediye Kanununun müspet ve menfi yönlerinin neler olduğu ve uygulanmasından kaynaklanan problemler üzerinde durulmuştur. Ayrıca, İstanbul Belediye İdaresinin daha iyi olması için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Belediye, kanun, lâyiha, Şehremaneti, Fransa, Altıncı Daire-i Belediye, Tanzifat Resmi (Temizlik Vergisi), Oktruva Vergisi (Duhûliye Vergisi).

İbrahim Hakkı (Paşa)'s Report Relating İstanbul Municipality Law Dated 1877

Abstract: In this paper, İbrahim Hakkı (Paşa)'s report relating İstanbul municipality law dated 1877 waş studied. The topics studied in the report are positive and negative aspects of İstanbul Municipality Law, dated 1877 and problems caused by its application. In addition, some advice was given for a better administration of Istanbul Municipality.

Keywords: Municipality, law, report, France, Sixth Municipality, Cleaning Tax, Entrance Tax (Oktruva).

GİRİŞ

Müşterek menfaatler ve karşılaşılan ihtiyaçlar karşısında şehir ve kasabada yerleşen halkın, yaşadıkları beldelerine dolayısıyla kendilerine ait hususları; hükümetin kanunla tayin ettiği hudut ve salâhiyet dairesinde seçtikleri vekilleri vasıtasıyla yürütmesi demek olan belediye (Ergin, 1995: 29), şehirleşen, zenginleşen yerleşmelerin doğurup geliştirdiği bir teşkilâttır. Türkiye tarihinde modern anlamda belediye teşkilatının oluşturulmaya çalışılması Tanzimat döneminde devletin öncülüğünde yürütülen bürokratik reformlar ile mümkün olmuştur (Ortaylı, 1992: 399).

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Tanzimat'tan önce, şehir yönetiminden kadılar sorumlu idi (Eryılmaz, 1992: 198; Çadırcı, 1981–1982: 139–143). Kadı, şehrin hem yargı mercii, hem de vakıfların, pazarın ve esnafın denetçisi, diğer beledî hizmet ve kolluk işlerinin sorumlusu idi. Kadı'nın bu görevini icra etmesine Subaşı, Naib, İmam ve Muhtesip yardımcı olurlardı (Eryılmaz, 1992: 198). Mesela, Subaşı, Böcekbaşı, Çöplük Subaşısı, mimarbaşı gibi Yeniçeri Ocağı mensubu subaylar ve görevliler, genel güvenlikten temizlik ve imar düzeninin sağlanmasına kadar çeşitli alanlardaki kolluk görevini yerine getirmekteydiler. Yine Kadı'nın büyük merkezlerin değişik semtlerinde bulunan ve Ayân Naibi denen vekilleri, onun adına narhın uygulanmasını gözetmek, bölgelerindeki davalara bakmak ve esnafı teftiş etmekle görevliydiler (Ortaylı, 1974: 108; Ortaylı 1985: 241).

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra tabii yardımcılarını kaybeden kadılara, yalnız miras, vasiyet, nikah ve talâk (boşama) gibi şeriata göre hallolunacak işler bırakılarak beledî görevleri azaltıldı. II. Mahmud döneminde yani 1826 yılında da İhtisap Nezareti kurularak, şehirlerin belediye işleri ile kolluk işlerinden sorumlu hale getirildi. 1836 yılında Evkaf Nezaretinin ortaya çıkmasıyla da vakıfların işleri bu kuruluşa devredildi. Böylece kadılar, sadece yargı işlerinden sorumlu hale geldi (Ergin, 1934: 97; Ortaylı 1992: 399; Eryılmaz, 1992: 198). Ancak, kadıların bazı görevlerini üstlenen kurumlar ve memurlar görevlerini ifa edemediğinden, Tanzimat bürokrasisi şehir yönetiminde ciddi problemlerle karşı karşıya kaldı (Ortaylı, 1992:399,400). Üstelik, dünyadaki gelişmeler, şehirlerdeki değişen yapı, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, dünyanın diğer ülkelerindeki şehirlerde olan gelişmeleri takip etme ihtiyacı, salgın hastalıklar, çıkan yangınlar, şehirlerdeki düzensiz yapılaşma, modern belediye teşkilâtının kurulmasını zorunlu hale getirdi (Yolalıcı, 2002: 739).

Böylece İstanbul'da ilk çağdaş belediye idaresi kurma girişimi, Kırım Harbi sırasında Osmanlı ile aynı safta çarpışan müttefik devletlerin etkisiyle oldu. savaşın, başkentte yarattığı hareket ve karışıklığı bir düzene koymak için 1854'te İhtisap Nezareti lağvedildi. Sonra Meclis-i Vâlâ (Seyitdanlıoğlu, 1999; Çadırcı, 1998: 605-620) tarafından bir nizamname hazırlanarak Dersaadet ve Bilâd-ı Selase'de (Galata, Eyüb, Üsküdar) Şehremaneti unvanıyla bir memuriyet-i cedide ihdas edildi (Toprak, 1994: 137; Çadırcı, 1997: 273,274; Seyitdanlıoğlu, 1996: 75-103). Bundan dolayı 13 Haziran 1854'te İstanbul Şehremâneti ilk kurulan yerel yönetim örgütü oldu. Aynı nizamnameyle Şehremâneti'ne bağlı olarak oniki üye, bunların yanı sıra, meclise başkanlık edecek olan Şehremini ve onun iki muavininden (toplam onbeş üye) oluşan Şehir Meclisi de kuruldu (Seyitdanlıoğlu, 1996: 77; Seyitdanlıoğlu, 2002: 574). Kurulan Şehir Meclisi'nin üyeleri, Meclis-i Vâlâ'nın kararı ve Padişahın onayı ile seçilecekti. Meclis ise haftada iki kere toplanacak ve üyelerin dörtte biri her yıl kur'a ile yenilenecekti (Çadırcı, 1997: 274)

Şehremanetinin başına merkezî hükümetçe tayin edilen hükümet memurunun yani Şehremininin yapmış olduğu işlere bakıldığında eski İhtisap Nâzırlığından pek farklı olmadığı görülür. Bu arada Emanet bağımsız gelirlere sahip değildi. Masraflarını devlet öderdi. Topladığı gelirlerini ise maliyeye aktarırdı (Ortaylı, 1985: 241,242).

1855 yılına gelindiğinde ise, asayişin temini Zaptiye Nezareti'ne devredildi. Bu durumda Şehremaneti İhtisap Nezareti'ne ait vazifeleri üstlendi. Öyle ki, İstanbul halkının temel ihtiyaç maddelerini sağlayacak, narh işlerine bakacak, yol ve kaldırım yapacak, şehrin temizliğini sağlayacak, çarşı ve pazarları denetleyecek, daha önce İhtisap Nezareti'nce toplanmakta olan devlet vergi ve resimlerini tahsil edip hazineye teslim edecekti (Toprak, 1994: 137).

1857 yılında ise, Osmanlı hükümeti, özellikle ecnebilerin yaşadığı ve bir liman bölgesi olan Galata ve Beyoğlu'nda modern beledî hizmetleri oluşturmak zorunda olduğunu anladı ve bu sebeple daha İstanbul'un tamamında bir beledî hizmet teşkilatı kurmadan bu bölgede modern beledî hizmetlerin görülmesi için Paris örnek alınarak Altıncı Dâire-i Belediyye kuruldu (Seyitdanlıoğlu, 1995: 91-102; Ergin, 1934: 109,110; Ortaylı, 1974: 126-145; Toprak, 1993: 220-223; Eryılmaz, 1992: 202-211; Çadırcı, 1997: 274). Aslında 1857 tarihli nizamname ile İstanbul 14 belediye dairesine ayrılmasına rağmen sadece Altıncı Daire'yi kapsayan Beyoğlu ve Galata'dan bahsediliyordu. Bu daire örnek olarak düşünülüyor, diğerlerinin daha sonra zaman içinde teşkil edileceği üzerinde duruluyordu (Toprak, 1994: 137). Böylece diğer bölgelere göre daha düzenli yapılmış, İstanbul'un kalabalık, zengin, iş ve diplomasi çevrelerinin yaşadığı bu yerde ilk modern belediye örneği verilecekti (Seyitdanlıoğlu, 2002: 574).

Bu arada belediye hizmetlerinin görülebilmesi ve kolluk görevlerinin yerine getirilebilmesi amacıyla 1862 yılında Belediye Çavuşluğu görevi ihdas edildi (Seyitdanlıoğlu, Ekim 1997: 125-130; Seyitdanlıoğlu, 1998: 133-137).

1868 yılında da Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi hazırlandı. Bu nizamname ile bütün İstanbul ondört belediye dairesine ayrıldı. Her dairenin başına onursal bir paye olarak emekli bir yüksek memur geçirildi. Fakat bu dairelerin çoğunda beledî meclisler kurulamadığı gibi personeli de tayin edilemedi (Ortaylı, 1985: 242).

1877 yılında Dersaadet Belediye Kanunu (Ergin, 1995: 1624-1639) çıkarılarak İstanbul Şehremaneti yirmi belediye dairesine ayrıldı (Toprak 1994: 137). Bundan önceki düzenlemelerde sathi sınırlar çizilmekte iken bu

düzenleme ile hem dairelere birer isim verildi, hem de dairelerin sınırları açıkça çizildi[1].

---

[1] "Kurulması kararlaştırılan yirmi belediye dairesi şunlardı:
Birinci Daire, "Bayezıd Dairesi"dir. Sahil yoluyla Ahırkapı'dan Unkapanı iskelesine ve içeride Zeyrek, Saraçhanebaşı, Şehzadebaşı, Merkepciler kapısı, Hasanpaşa karakolundan Divan Yolu ile Sultan Ahmed ve oradan İshak Paşa caddesiyle Ahırkapı'ya kadar olan hattın içinde kalan mahalleleri kapsar.

İkinci Daire, "Sultan Ahmed Dairesi"dir. Sahilen Ahırkapı'dan Yenikapı'ya, içerden Yenikapı'dan Aksaray, Horhor'dan Saraçhenebaşı'na kadar olan hattın içindeki mahalleleri kapsar.

Üçüncü Daire, "Fatih dairesi"dir. Unkapanı'ndan sahil yoluyla Ayvansaray'a ve içeriden Topkapı'dan, Yenibahçe deresiyle Simkeş ve Hatip camileri ve meydan çeşmesinden Sofular caddesiyle Horhor'a oradan Saraçhanebaşı'na kadar olan hattın içinde bulunan mahalleleri kapsar.

Dördüncü Daire, "Samatya Dairesi"dir. Sahilen Yenikapı iskelesinden Yedikule haricinde Kazlı çeşme, Mevlevihane, Takiyyeci mahalleleri içine alarak Topkapı''dan, surların boyuyla, Yenibahçe'ye ve oradan ikinci daire hududuyla Horhora kadar olan mahalleleri kapsar.

Beşinci Daire, "Eyüb Dairesi"dir. Şehir haricinde Eğrikapı dışarısı Topçular, Defterdar, Eyüp, Alibeyköy, Küçükköy, Kağıthane köyü nihayetine kadar olan mahalleri kapsar

Altıncı Daire "Beyoğlu Dairesi"dir. Kasımpaşa deresinin sol tarafından, Tatevle, Feriköy, dahil olduğu halde Küçük Çiftlik deresiyle, Dolmabahçe iskelesine ve sahil yoluyla Azab kapısından, Galata, Tophane, Salı Pazarı, Kabataş ve Dolmabahçe'ye kadar olan mahalleri kapsar.

Yedinci Daire "Hasköy Dairesi"dir. Sahilen Karaağaç, Sütlüce, Halıcıoğlu, Hasköy ve dahilen Kasımpaşa deresinin sağ tarafıyla Piyale Paşa, Ok Meydanını kapsar.

Sekizinci Daire, "Beşiktaş Dairesi"dir. Sahilen Dolmabahçe'den Defterdar burnuna ve sahilen Balmumcu çiftliği sınırlarıyla Sişli, Kağıthane, Küçük Çiftlik caddesiyle Dolmabahçe'ye kadar olan sınırlar dahilindeki mahalleleri kapsar.

Dokuzuncu Daire, "Arnavutköy Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Defterdar burnundan, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Kayalar'a ve sahil yönü itibariyle Zincirlikuyu, Levent çiftliği nihayetine kadar olan mahalleleri kapsar.

Onuncu Daire, "Yeniköy Dairesi"dir. Sahilen Kayalar'dan Rumeli Hisarı, Balta Limanı, Boyacı köyü, Emirgan, İstinye, Yeniköy, Kalender Ayazması'na ve sahil yönü itibariyle Büyük Küçük Maslak, Emirgan korusu, Ayazağa çiftliği nihayetine kadar olan mahalleleri kapsar.

Onbirinci Daire, "Tarabya Dairesi"dir. Sahilen Kalander Ayazması'ndan, Tarabya, Kireç burnuna ve dahilen arka tarafından bulunan yerlerin sonuna kadar olan mahalleleri kapsar.

Onikinci Daire, "Büyükdere Dairesi"dir. Sahilen Kefeli köyünden başlayarak Büyükdere, Mesar burnu, Sarıyer, Yeni Mahalle, Pazar Başı, Rumeli Kavağı, Rumeli Feneri'ne ve içeriden Bahçe ve Zekeriyya köyleri sınırına kadar olan mahalleleri kapsar.

Onüçüncü Daire, "Beykoz Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Anadolu Feneri'nden, Anadolu Kavağı, Sütlüce, Yalı köyü, Beykoz, Paşa Bahçe'den, Çubuklu deresinin ağzına ve sahilden Karakulak, Kabaköz çiftliği hududuna kadar olan mahalleleri kapsar.

Ondördüncü Daire, "Anadolu Hisarı Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Burun Bahçe'den, Ref'at Paşa Mahallesi, Kanlıca, Anadolu Hisarı, Kandilli, Vaniköy'e ve içeriden Çavuşbaşı ve Yazıcı çiftliklerinden, Göksu deresi arkasına kadar olan mahalleleri kapsar.

Şehremaneti'nin organları şehremini ve Şehremaneti Meclisi'ydi. Şehremaneti Meclisi'ni Padişah tarafından atanan altı üye ve Şehremini oluşturuyordu. Ayrıca Şehremaneti Meclisi, belediye daireleri meclisleri reisleri ile Şehremaneti Meclisi'nin ve daire meclislerinin kendi aralarından seçtikleri ikişer üyeden oluşan bir Cemiyet-i Umumiye-i Belediye vardı. Bu cemiyet, mayıs ve ekim olmak üzere yılda iki kez toplanıyordu (Toprak, 1994: 138).

Belediye dairelerinin organları daire-i belediye meclisi reisi ve daire-i belediye meclisiydi. Daire-i belediye meclisi reisi devletçe bu üyelerin arasından seçilip iki yıl süre ile tayin ediliyordu. Daire-i Belediye meclisi iki yıllık süre için halk tarafından seçilen oniki üyeden oluşuyordu. Her yıl altısı değişiyordu. Ücret almaksızın görev yapıyorlardı (Toprak, 1994: 138). 1877'den sonra ise Şehremaneti meclis üyeleri hep tayinle bu göreve gelmişlerdir (Ortaylı, 1985: 243).

Yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti'nde batı tarzında beledî kuruluşların oluşması için çalışılmış, bu yolda ilerlemeler kaydetmek için lâyihalar kaleme alınmıştır. İşte bu çalışmanın konusu; İbrahim Hakkı Paşa'nın henüz Mâbeyn mütercimliği ve muallimlik görevlerini icra ederken yazdığı Rumî 16 Ağustos 1308 (Milâdî 28 Ağustos 1892) tarihli İstanbul Belediye İdaresine dair lâyihasıdır. Bu lâyihada, İstanbul belediye idaresine dair bilgi verilmekte, 1294 (1877) tarihli Dersaadet Belediye Kanununun maddeleri tek tek ele alınarak eleştirilmekte, İstanbul belediye idaresinin

---

Onbeşinci Daire, "Beylerbeyi Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Kuleli'den, Çengelköyü, Beylerbeyi, Nakkaş, Kuzguncuk, Paşa Limanı'na ve içeriden Vapur değirmeni arkasındaki caddeden, İcadiye yoluyla Bağlarbaşı'na ve oradan Sarıkaya ve Büyük Çamlıca'nın alt tarafındaki yol ile, Yel değirmeni, Büyük Şose ile, Kuleli'ye kadar olan mahalleleri kapsar.

Onaltıncı Daire, "Yeni Mahalle Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Paşa Limanı'ndan Üsküdar Büyük İskelesi'ne ve içeriden çarşı boyunca Yeni Çeşme, At Pazarı, Toptaşı yoluyla, Nuh Kuyusu'na ve oradan Bağlarbaşı'na kadar olan mahalleleri kapsar.

Onyedinci Daire, "Doğancılar Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Üsküdar Büyük İskelesi'nden, Ayazma, Harem, Kavak, Haydarpaşa iskelelerine ve içeriden Selimiye, Karaca Ahmet, Nuh Kuyusu'ndan, Bağlarbaşı, Tophanelioğlu'nun sonuna kadar olan mahalleleri kapsar.

Onsekizinci Daire, "Kadıköy Dairesi"dir. Sahil yönü itibariyle Haydarpaşa iskelesinden, Kadıköy ve Moda'dan, Bostancı Başı köprüsüne ve içeriden Erenköy, Nerdiban köyü (Merdivenköy), Kurbağalı dere, Uzun Çayır'dan, İbrahim Paşa çayırına kadar olan mahalleleri kapsar.

Ondokuzuncu Daire, "Adalar Dairesi"dir. Büyük Ada, Heybeli, Kınalı, Burgaz adalarını kapsar. Büyük ada merkez olup diğerlerinde birer şube bulunur.

Yirminci Daire, "Makri Köyü (Bakırköy) Dairesi"dir. Makri köyü (Bakırköy), Ayastefanos (Yeşilköy), Baruthane civarındaki mahalleleri kapsar.»

Halil İbrahim Koca, **Kanun ve Nizamnameler Işığında Dersaadet Belediye Teşkilatı (Şehremaneti) (1855-1313),** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Siyaset, İstanbul 1996, s. 25.

daha iyi olması için önerilerde bulunulmaktadır. Tamamı on sayfa olan Lâyiha, Arap harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır[2].

Lâyihanın yazarı İbrahim Hakkı, 1910 yılında sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa'dır. 1863 yılında İstanbul'da doğan, 1882'de Mülkiye (Siyasal Bilgiler) Okulu'nu bitiren ve Hariciye Nezâreti Tahrîrat Kalemi'nde maaşsız stajyer memur olarak göreve başlayan İbrahim Hakkı, Şehremaneti Meclis Reisi Remzi Efendi'nin oğludur. İbrahim Hakkı, bir yıl içinde stajını tamamlamasının ardından 1883'te sarayda Baş Tercümeci olarak memurluk hayatına başlamıştır. Hukuk ve Ticaret mekteplerinde tarih, idare hukuku, devletler hukuku, ticaret hukuku derslerini okutmuş, aynı zamanda Padişah II. Abdülhamid'in Fransızca tercümanlığına getirilmiştir (1891). Mekteb-i Mülkiye'de de idare ve devletler hukuku derslerini vermekle görevlendirilmiştir. Geçici görevlerle İtalya ve Yunanistan'a gönderilmiş, Chicago sergisinde birinci komiser olarak tayin edilmiştir. Mâbeyn mütercimliği ve muallimlikler hep uhdesinde kalmak üzere, 1894'te önce Sıhhıye Meclisi üyeliğine sonra Bâbıâlî Hukuk Müşavirliğine tâyin edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine de Maarif Nezareti ve Dahiliye Nezareti görevlerine getirilmiştir. 1908 senesinde Roma Büyükelçiliğine tâyin olunmuştur. Burada görevini icra ederken çağrılmış ve istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine, 12 Ocak 1910 tarihinde sadrazam tayin edilmiştir. 29 Eylül 1911'de Trablusgarb'a İtalyanların hücum etmesini aldığı kararlar ile önleyemeyen Hakkı Paşa, olayların bu noktaya gelmesinden kendini sorumlu tutarak "Vaktiyle benim durumuma düşen sadrazamların padişahlar tarafından boyunları vurulurdu" diyerek istifasını padişaha takdim etmiş ve görevden ayrılması üzerine yerine Said Paşa sadarete getirilmiştir[3].

I. Lâyihanın Muhtevası:

Yazar, eserinden ayrı olarak yazdığı bir varakta, Ebniye Kanunnâme-i Hümâyûnu ve İstanbul Belediye İdaresi Hakkındaki Kanunnâmenin muhteviyatı hakkında bir lâyiha yazarak takdim ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, yangınların önünü alabilmek için yangın söndürme tedbirleri ve sigortalara dair lâyihalar da kaleme aldığını, üstelik bayındırlık ve emlâk

---

[2] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Yıldız Esas Evrakı**, No: 7/15.

[3] Hayatı, eserleri ve sadaretteyken yapmış olduğu reformları hakkında geniş bilgi için bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar,** c. IV, İstanbul 1982, s. 1763-1804; "İbrahim Hakkı Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. V/II, İstanbul 1987, s. 892-894 ; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. IX, Ankara 1996, s. 120-148; Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. XXI, İstanbul 2000, s. 311-314; Midhat Sertoğlu v.d., **Mufassal Osmanlı Tarihi**, c.VI, İstanbul 1972, s. 3470.

nizamıyla ilgili de yazmış olduğu lâyihayı da padişaha takdim edeceğini belirtmektedir.

İstanbul Belediye İdaresinin nasıl olması gerektiği üzerinde duran yazar, öncelikle bazı devletlerin, bu derece önemli olan belediye idarelerini teşkil etmekten kaçındıklarını belirtir. İbrahim Hakkı, Belediye idarelerinin bölgesel olarak geniş bir alanın yönetiminden sorumlu tutulmasının olumsuz etkilerinin Fransız ihtilali sırasında yaşandığını ve Paris nahiyelerinin büyük bir belediye idaresi teşkil ettiğini ve bu belediye idaresinin, isyan sırasında çok büyük rol oynadığını belirtmektedir. Öyle ki, halk ile bir olarak yağma, çapul gibi faaliyetler içerisinde olan belediye idaresinin bu hareketlerinin Fransız hükümetince onaylanmadığı bildirilmektedir. Bu örneği, İngiltere'deki belediye idaresinin yönetim şekli ile de destekleyen yazar, Londra şehremininin geniş bir faaliyet ve sorumluluk alanına sahip olmadığını, yalnızca 75 bin nüfusa sahip Londra merkezinden sorumlu olduğunu söylemektedir. İbrahim Hakkı, geniş yetkilere sahip bir İstanbul Belediye idaresi yerine, daha küçük yetki sahalarının uygun olacağı görüşündedir.

İstanbul'da belediye idaresi işlerinin Fransa usulüne göre uygulanmasını sağlayan 1877 tarihli İstanbul Belediye Kanunu'nun yağma ve talana imkan veren maddelerinin uygulanmasının mümkün olmadığını söyleyen müellif, tüm bu olumsuz içeriğine rağmen yürürlükte kaldığına değinmektedir. Kanunun yağma ve çapulu kolaylaştıran maddelerini eleştiren İbrahim Hakkı, yönetim mekanizması ile ilgili olarak da öneride bulunmaktadır. Öyle ki, İstanbul'un yeniden imarında İstanbul, Beyoğlu, Beşiktaş, Üsküdar gibi büyük mahallerin doğrudan belediye reisi tarafından idare edilmesi gerektiğini bildirmektedir. Uygulamada Boğaziçi köylerinde ve kasabalarında olduğu gibi, yöre halkından itibarlı ve emlak sahibi olan insanlardan seçilen kimselerin belediye müdürü olarak atandığını ve bunun devlet bütçesinin giderlerini artıracağını söylemektedir. Yönetimdeki bozuklukların bunlarla da sınırlı olmadığı, idarecilerin belediye işlerinde suiistimalleri bulunduğu üzerinde de durmaktadır. Öyle ki, bir memur ihtiyacı olan yere, dört beş kişinin alındığını ve böylece Emânet gelirlerinin masrafı karşılayamayacak hale getirildiğini, Mal Memurlarının Emânet gelirlerinde had safhaya ulaşan yolsuzluklar yaptığı üzerinde durmaktadır. Müellif, bunların önlenmesi için belediye reislerinin müeyyide uygulaması gerektiğini, bunun neticesi olarak düzen ve intizamın temin edilebileceğini belirterek, 1877 Kanununun tadile muhtaç olan maddelerini şöyle özetler:

İstanbul Belediye Kanununun birinci maddesi İstanbul belediye dairelerinin hududunu ve vazifelerini belirlemeye yöneliktir diyen müellif, bu maddenin zaten tadilata uğradığına değinir. Öyle ki, Adalar, Makri Köyü (Bakırköy) ve Kartal gibi kazalar Vilayât-ı Belediye Kanunu gereğince belediye teşkilatına bağlanmış ve Emanet idaresinden çıkarılmış olduğunu belirten müellif,

şimdiki hududunu muhafaza etmesiyle birlikte adı geçen maddede değişiklikler yapılmasının uygun olacağını söyler. Şehremaneti idaresine bağlı yerlerin ve İstanbul civarındaki kazaların mali idaresinin doğrudan doğruya Maliye Nezaretine bağlandığını, bunda da isabetli hareket edildiğini ifade etmektedir. Bununla beraber vilayet işlerinin Maliye, Dahiliye ve Zaptiye Nezaretlerinden birine bağlanmasını ve belediye işlerinin vilayet idaresi işlerinden ayrılmasının lüzumlu olacağı üzerinde durmaktadır.

İstanbul belediye idaresinin yirmi daireye bölünmesinden bahseden ikinci maddeyi de eleştiren müellif, bunun Paris'e benzemek emelinden kaynaklandığını, sonradan dairelerin sayısının on'a indirildiğini belirtmektedir. - Osmanlı-Rus harbinin çıkması üzerine 1294 (1877) tarihli Kanun tatbik edilememiş bir süre bekleyişten sonra İstanbul on belediye dairesine taksim edilmiştir (Ortaylı, 1974: 156; Koca, 1996: 23). Buna rağmen bu maddede de tadilata ihtiyaç olduğunu söylemektedir. İbrahim Hakkı bin Remzi'nin İstanbul Belediye idaresiyle ilgili görev, hizmet ve yetki taksimatı ile ilgili önerilerini bir piramide benzetecek olursak yönetim hücreleri ve şekli hususunda şunlardan söz edebiliriz: Piramidin en üst kısmını oluşturan İstanbul Şehremaneti'ne bağlı Bayezid, Fatih ve Samatya'nın idaresinin ser-komiserlikler vasıtasıyla yürütülmesi ve buraların belediye reisi tarafından idare edilmesinin uygunluğundan bahsedilmektedir. Piramidin daha alt kısımlarında bulunan Altıncı Daire-i Belediye Tanzimat döneminde batıdan esinlenerek Galata ve Beyoğlu bölgesini içine alacak şekilde kurulan ve Altıncı Daire-i Belediye olarak adlandırılın ilk belediyecilik örneğidir. Beşiktaş ve Üsküdar'ın ise birer bölge oluşturmasının ve bunların birer müdür tarafından idare edilmesinin yararlı olacağı söylenmektedir. Beşinci, yedinci, sekizinci ve onuncu belediye daireleri piramidin en alt kısmına konulmakta ve bunların idaresine halktan, emlâk sahibi, itibarlı ve maaş almadan bu görevi yürütecek birer kişinin görevlendirilmesi uygun bulunmaktadır.

İşte, piramidin en üst kısmında yer alan merkez şehremanetine Bayezıd, Fatih, Samatya Belediye idarelerinin doğrudan bağlı olmasının ekonomik faydaları hakkında müellif, şu önerilerde bulunmaktadır: Bunlardan ilki bu belediyelerde çalıştırılan istihdam fazlası memurların yapılacak düzenleme sayesinde azaltılmasıdır. İkincisi ise bu tasarruf sayesinde belediye giderlerinin düşürülmesidir. Bunun yanı sıra Anakent belediyesi olan Şehremanetinin çok sayıda memuru istihdam ettiğinden, bu belediyelerin işlerinin anakent belediyesi tarafından yapılabileceğini, halkın belediye ile olan münasebetlerinin düzenlenmesinde vazifelerin ayrılmasının yerinde olacağını söylemektedir. Öncelikle Anakent Belediyesinin, İstanbul'u ser-komiserliklere taksim etmesinin uygun olacağını bildirmekte ve bu idarelerin yapabileceği işleri sıralamaktadır. Müellif, Osmanlı Hükümeti'nin bu idareler sayesinde "Tanzifat Resmi" (Temizlik Vergisi)'ni toplamasını sağlayabileceğini, aynı zamanda halkın elindeki ölçü, tartı aletlerinin

kontrolü amacıyla memurlar görevlendirebileceğini bildirmektedir. Müellif, bu uygulama sayesinde halkın merkez emanete gelmesi külfetinden kurtulabileceğini ve vergi toplanması hususunda kolaylık sağlanacağını düşünmektedir.

Tanzimat Dönemi'nde Batıdan esinlenerek Galata ve Beyoğlu bölgesini içine alacak şekilde kurulan Altıncı Daire-i Belediye hakkında müellif, buranın da İstanbul gibi büyük bir şehir olduğunu söylemekte ve idaresi için Osmanlı Devleti tarafından bir belediye müdürü görevlendirilmesinin ve bunun nezdinde "Daire-i Belediye Meclisi"nin kurulmasının yerinde olacağını söylemektedir. Yazar bu idarenin, Beşiktaş ve Üsküdar için de uygulanabileceğini belirtmektedir. Müellif, bu vesile ile Şehremaneti meclisinden başka üç meclisin daha belediyede teşkil edilebileceğini söylemektedir. Beşinci, yedinci ve sekizinci belediye dairelerini teşkil eden Boğaziçi köyleri ile onuncu belediye dairesini teşkil eden Kadıköy'ün büyük şehir olmamalarından dolayı bir müdür atanmasını icap ettirecek kadar işleri olmadığını, bu yüzden buralara emlak sahibi mahalle sakinlerinden namuslu dürüst itibarlı kişilerden birinin, maaşsız olarak müdür atanmasını tavsiye etmektedir. Böylece teşkil edilen mahalli belediyeler ile masrafların azalmasının ve tasarruf etmenin mümkün olduğunu, hem de iyi idarenin kolaylıkla kurulabileceğini söylemektedir. Böylece, İbrahim Hakkı önerilerinde yerel yönetimlerin kurulmasını her ne kadar desteklese de –ki bu doğrultuda müdür ya da halktan güvenilir, emlâk sahibi maaşsız kişilerin yönetimde yer almasını da desteklemektedir- bunların denetiminin de merkez Şehremanetince yapılmasını önererek, belediye idaresinde merkezi denetimin gerekliliği üzerinde de durmaktadır.

1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanununun eksiklikleri ve yapılması gereken düzenlemeler üzerinde duran yazar, ilk iki maddenin aksine belediyelerin vazifeleriyle ilgili olan üçüncü maddenin teorik olarak uygun olduğu, ancak uygulamasının da ilgili madde gereğince yapılması gerektiği üzerinde durmaktadır.

Müellif, Şehremaneti meclisi ve azası ile ilgili olan dördüncü maddede belirtilen meclis ve aza üyelerini yeterli ve yerinde bulmakta ve sayılarının arttırılmamasını önermektedir.

Dersaadet Belediye Kanununun beşinci maddesinde her belediye dairesinde halk tarafından seçilmiş belediye meclislerinin bulunacağı yazılı olmasına rağmen, bu usulün o güne değin uygulamaya konmadığını söyleyen müellif, ilgili maddenin kaldırılmasını tavsiye etmektedir.

Şehremaneti meclisi ve belediye daireleri reislerinden bahsedilen altıncı maddenin de tadil edilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Şehreminin vazifesine dair olan kanunun yedinci maddesinde belediye meclisi azasının halk tarafından seçilmesi usulünün sözde olan yönlerinin

olduğu ve bunun kaldırılması gerektiği üzerinde durulmakta ve İstanbul belediyesine ait işlerin, memuriyeti karşılığında maaş alan, 7 Haziran 1858 tarihli Devair-i Belediyeden Altıncı Daire itibar olunan Beyoğlu ve Galata Dairesinin Nizam-ı Umumîsi ile meclis dışından seçilen, meclis tarafından tayin edilen ve hizmet süresi sınırsız olan Şehremaneti muavinliğine (Koca, 1996: 84,85) bırakılmasının münasip olduğu vurgulanmaktadır.

Sekizinci maddeden onaltıncı maddeye kadar olan hükümlerde, belediye meclisi üyelerinin ve belediye daireleri reislerinin vazifelerinin yer aldığı, bu vazifelerinin yeni taksimat – 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu ile belirlenen Yirmi Belediye Dairesi 93 Harbi nedeni ile uygulanamayarak bir süre sonra on belediye dairesine indirilmiştir- esas alınmak suretiyle tekrar belirlenmesi, tadilata aykırı olmayan taraflarının ise eskisi gibi kalması uygun görülür.

Kanunun onyedinci maddesinden yirmialtıncı maddesine kadar olan hükümler ise, belediye daireleri meclislerinin vazifelerine dairdir. Müellif, lâyihayı yazdığı sırada İstanbul'da on belediye dairesi olduğunu, fakat bunlarda da mevcut daire meclislerinin olmadığını belirtmekte, dolayısıyla adı geçen maddelerin ilgili bölümlerinin hükümsüz kaldığına değinmektedir. Bu önerilerinin oluşturulacak bir heyetin araştırmaları sonucunda teyit edilmesinin de yerinde olacağını bildirmektedir. Ayrıca müellif, İstanbul'da halktan seçilmiş belediye meclisi bulunmasını uygun bulmaz. Üstelik, şehremâneti meclis azasının dirayet sahibi kişilerden tayin edilmesini, belediye memurlarının seçilmesine itina gösterilmesini, bu şartlar yerine getirildiğinde ise, belediye meclisi bile oluşturmaya lüzum kalmayacağını bildirmektedir. Buna rağmen bazı yerlerde belediye meclisi teşkil edilirse de üyelerinin Osmanlı hükümeti tarafından ve münasip şartlarda tayin edilmesinin daha uygun olacağını düşünmektedir. İbrahim Hakkı bu şekilde taraftarı olduğu merkezi idarenin daha da güçleneceğini ummaktadır.

Müellif, Belediye daireleri memurlarının vazifelerini içeren yirmialtıncı maddeden otuzüçüncü maddeye kadar olan kısımda, memurların görevlerine sadakatle bağlı olmalarının önemine değinmektedir.

İbrahim Hakkı bin Remzi, Anakent belediyesi olan Şehremaneti meclis üyeleriyle, belediye daireleri reislerinin senede bir iki defa toplanmalarının – her birinin kendi dairelerine ait çeşitli işler hakkında görüş bildirerek mütâlaa edilmesinin- faydalı olacağını ancak bunun da uygulamada yerine getirilmediğini bildirmektedir. Bu arada belediye seçimlerine dair olan dördüncü faslın, ya "kanundan çıkarılmasını" veya "kaldırılmasını" önermektedir.

İstanbul belediye kanunnâmesinin altmış üçüncü[4] ve sonraki maddelerinin belediye gelirlerine –Öyle ki XIX. yüzyılın başlarında belediyelerin gelir kaynaklarının azlığı, merkezi idarenin bütçe imkanlarından belediyelere çok düşük pay vermesi sürüp giden bir sorun olmasından dolayı, bu sorunu bir nebze de olsa aşmak isteyen yönetim, 9 Mart 1815 yılında Rüsûm-ı Belediye Kanûnu çıkartarak belediyelerin gelir kaynaklarının artırılması ile çeşitlendirilmesine çalışmış, bir kısım yeni vergilerin konulabilmesini de halkın ve belediye meclislerinin yetkilerine devretmiştir. (Seyitdanlıoğlu, Nisan 1997: 106-111)- ait olduğunu söyleyen müellif, belediyenin mevcut gelirlerinin iyi idare edilmesinin zaruretine değinmekte, belediye vergilerinin toplanması, dağıtılması usulü hakkında mufassal bir nizamname hazırlanmasını önermektedir. Buna binaen adı geçen maddelerin vergi toplama hükümlerinin yerinde ve uygun olduğunu belirtmektedir. Ancak, belediye vergilerinin tahsilatında memurların yaptığı yolsuzlukların önlenmesi gerektiği üzerinde durmaktadır.

Ayrıca, İstanbul belediyesinin Avrupa'daki şehir belediyeleri gibi bayındırlık işlerinde de başarılı olabilmesi için gelirlerinin birleştirilmesinin bir zorunluluk olduğuna değinen müellif, belediye ihtiyaçlarına sarf edilebilmesi için zaruri tüketim maddelerinin şehre girişinde alınmak üzere Fransızca'sı Oktruva olan Duhûliye Resmi (Pakalın, 1983) gibi vergiler konulmasını önermektedir.

Bu arada müellif, bir kez daha Kanunun icraatına memur olanların suiistimallerinden kaynaklanan problemlerin de olduğunu, yolsuzluklara cüret edenlere karşı gerekli yaptırımların uygulanması ve bu konuda tedbirler alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

II.Layihânın Metni:

Ebniye kanûnnâme-i hümâyûnunun ta'dilât-ı münâsebesine dâ'ir tanzîmine mütecâsir oldığım lâyiha-i 'übeydâne akdemce takdîm-i huzûr-ı mekârim nüşûr-ı cenâb-ı zıllûllahileri kılındığı gibi bu def'ada Der-sa'âdet idâre-i belediyesi hakkındaki kanûnname-i hümâyûnun muhteviyyâtına dâ'ir bir lâyihanın melfûfen 'atebe-i 'ülyâ-yı cenâb-ı veliyü'n-ni'amîlerine takdimine mücâseret kılınmışdır. Harîk belâsının def'-i mesâ'ibine medâr olacak tedâbire müte'allik olmak üzere itfâ-yı harîk tedâbirine ve sigortalara dâ'ir

---

[4] Dersaadet Belediye Kanununun 63. Maddesine göre; Şehremanetinin ve belediye dairelerinin gelirleri; a)kontrato hasılatı, b) kantar ve çeki resmi, c) konulacak ihtisab rüsumu, d) patent denilen tüccar ve esnaf tezkireleri resimleri, e) esnaf vergisi ile Şehremaneti ve dairelerce alınacak rüsum-ı mütenevvie, f) belediye meclislerine teklif edilip, Cemiyet-i Umumiyece karara bağlandıktan sonra hükümetin tasdiki ile alınacak fevkalâde ve âdî belediye rüsumatı, İane ve yardımlardan meydana gelmektedir. İlber Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878**, Ankara 1974, s. 159.

der-dest-i tertîb bulunan lâyihalar ile esâsen ma‘mûriyyet-i mülkün en büyük esbâbından bulunan usûl-i emlâka dâ’ir tasavvur eylemekde bulunduğum bir diğer lâyiha da karîben takdîm-i ‘atebe-i ‘ülyâ-yı cenâb-ı şehriyârileri kılınacakdır. İşbu cür’et-i kemterânemin mazhar-ı ‘afv olması ve teveccühât-ı cihândır. Cân-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîlerinin hakk-ı ‘übeydânemde istifâ ve istikrârı merâhim-i müşfika-i veliyyü’n-nimet a‘zamîlerinden müsterîhim ve müstercâdır. Ol-bâbda ve kâtıbe-i ahvâlde emr ü fermân veliyyü’l-emr efendimiz hazretlerinindir.

Sene 16 Ağustos 1308

Hakkı Kulları

Der-sa‘âdet idâre-i belediyesine dâ’ir zât-ı südde-i sadâret-penâhînin lâyihası

Hazine-i evraka

(s. 1) Ma‘lûm-ı ma‘âlim-i lüzûm-ı cenâb-ı mülükâneleri olduğu üzere ekser memâlikde belediye idâreleri hey’ât-i müntehâya ihâle idilmek usûl ittihâz idilüp bunun ba‘zı menâfi‘i dahi görülmüşse de büyük şehirlerce ba‘zen de mazarratı menâfi‘ne galebe eylemiştir. Bu cihetle ekser devletler pâyitahtlar ve büyük şehirler hakkında müstesnâ usûle mürâca‘at eylemişler ve heyet-i devlet içinde haddinden fazla ehemmiyet kesb idebilecek belediye idâreleri ihdâsından mücânebet itmişlerdir. Meselâ Fransa ihtilâl-i kebîri esnâsında Paris nâhiyesinin bir büyük idâre-i belediye teşkîl iderek ‘âdetâ devlete tahakküm ve tagallüb eylediğini ve en büyük fesâdâta merkez olduğunu gören Fransa hükümeti hâlâ Paris şehrinde ahâlîce müntehib bir şehremini bulunmasını kabul eylemiyerek pâyitahtı müstesnâ bir hâlde tutmakta ve nâhiye-i nizâm-ı ‘umûmisinin muhâlifi olarak Paris ve Liyon şehirlerini umûr-ı zâbıtaya müdâhale itdirmemektedir. Kezâ Londra’da Londra şehremini yalnız yetmiş bin nüfûsu hâvi Londra sitesine karışmakda olup sâ’ir Londra aksâmı dürlü dürlü idârelere bölünmekdedir ve pek çok yerlerde de büyük şehirler ve bi’l-hâssa pâyitahtlar idare-i belediyece sâ’ir bilâd ve kasabâtdan tefrîk idilmişdir. Bu cihetle Der-sa‘âdet’de de vilâyât-ı şâhâne idâre-i belediyesinden farklı usûl ittihâzı **(s. 2)** tabî‘i olub vâkı‘â bin ikiyüz doksandört senesinde ya‘ni cülûs-ı şevket-makrûn-ı hümâyûnlarını müte‘âkiben bu bâbda bir kanûn-ı mahsûsun irâde-i seniyyesi şeref-sâdır olmuşsa da mezkûr kânûnu o vakt tanzîm ve nazar-ı tasdîk-i mülûkânelerine ‘arz eyliyenler başka dürlü efkâre hidmet eylediklerinden ve Der-sa‘âdet idâre-i belediyesini mülâhazât-ı mefrûz hilâfına olarak sırf ahâlice müntehib hey’etlere havâle tasvirinde bulunduklarından işbu kanûn ahkâmından ba‘zılarını mevki‘-i icrâya vaz‘ eylemek kâbil olamamış ve mamâfih Düstûr’da birçok emsâli görüldüğü gibi icrâsı gayr-i câ’iz ve gayr-i câri olan bir kânûnun hâlâ ber-devâm itmiş gibi mecmû‘a-i kavânînde münderic kaldığı görülmüşdür. Der-sa‘âdet’in tarz-ı inşâ ve terkîbi cihetiyle bir takım mahalleri büyük şehir halinde ve ba‘zı yerleri dahi sayfiyenin ve karye

teşekkülünde bulunduğundan ve İstanbul ve Beyoğlu ve Beşiktaş ve Üsküdar ve emsâli mahallât misillü büyük mahallerin doğrudan doğruya mûzaf-ı rü'esâ-yı belediye tarafından idâresi lüzûmuna mukâbil Boğaziçi kurâsı ve emsâli yerlerin oralar mu'teberân ahâlisi ve ashâb-ı emlâk ve serveti miyânından olarak taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mensûb ve fahrî belediye müdirlerine havâlesiyle da'irelerin masrafa boğulması icâb ideceğinden ma'ruzât-ı âtiyede bu cihet dahi nazar-ı dikkate alınmışdır. Nazar-ı dikkat-i cenâb-ı mülükânelerine 'arz-ı müterettib ve ceyb-i 'ubûdiyet görülen bir cihet de Der-sa'âdet idâre-i belediyesinin hâl-i hâzırıdır bu hâl tasvîri nâ-kâbil bir suretde olub bir me'mûr icâb iden yere **(s. 3)** dört-beş adam ta'yîn idilerek emânet vâridâtı masrafla tekâbül idemiyecek hâle getirilmiş "mal me'mûrlarının vâridât-ı emâneti sû-i isti'mâlleri şâyân-ı dikkat ve câlib-i nâ'if bir dereceye varmış ve ta'rifi müşkil yolsuzlukların netîcesi olarak emânet bir takım âdemlerin besîm biri olup belediyeye müterettib vezâ'ifin hiç biri icrâ idilemez olmuşdur. Bu hâlin ıslâhı rü'esâ-yı me'mûriyetin cezâ-yı iltizâm istikâmet eylemelerine ve 'âdetâ yeniden tensîkât icrâsına mütevakkıf olub sâye-i ma'â-bî-vâye-i cenâb-ı şehriyârîlerinde dâ'ire-i mezkûrenin dahî ber-vefk-i matlûb-ı 'âlî kesb-i intizâm ve salâh eylemesi me'mûl-i kavîdir. Bu bâbda tatvîl-i ma'rûzâta çok mahalldarsa da ser-ma'âlî efsed-i cenâb-ı tâcdârîlerini tasri'den ihtirâzen bu kadarla bi'l-iktifâ kanûnnâme-i mebhûsun muhtâc-ı ta'dil olan mevâddının ber-vech-i âtî hülâsaten îrâ'e ve beyânı enseb ü evfâk görülmüşdür. Der-sa'âdet belediye kânûnunun fasl-ı evveli Der-sa'âdet devâ'ir-i belediyesi hudûdu ve vezâ'ifine dâ'irdir. Bunun birinci maddesi şehremânetinin hudûdunu mu'lin olub bu madde ahkâmı zâten ta'dilâta uğramıştır. Şöyle ki adalar ve Makri köyü ve Kartal gibi kazâlar vilâyât idâre-i belediyesi kânûnu mûcebince teşkilât-ı belediyeye mâlik olmağla doğrudan doğruya emânet idâresinden çıkmışdır. Şimdiki hudûd-ı fasılanın muhâfazasıyla madde-i mezkûrenin dahî ol-vechile ta'dili münâsibdir. İstanbul civârındaki bir takım kazâların ya'ni hudûd-ı hâzırası ile İstanbul **(s. 4)** vilâyetinin idâresi ile şehremâneti idâresinin ictimâ'ına gelince zâten mezkûr kazâların idâre-i mâliyeleri doğrudan doğruya mâliye nezâretine ilhâk ve bunda da isâbet idilmiş olmağla umûr-ı vilâyetin dahî ya mâliye ve dâhiliye veya zabtiye nezâretlerine ilhâkıyla büsbütün başka cins ve tabî'atda bulunan umûr-ı belediyenin umûr-ı idare-i vilâyetden tefrîki icâb-ı hâl ve maslahatdandır. İkinci madde, Der-sa'âdet'in yirmi dâ'ire-i belediyeye taksimine dâ'ir olup bu maddede de mu'ahharen icrâât ile ta'dîl olunarak fakat bu ta'dîl faslı metn-i kânûnu değişdirmemiş ve artık câri olmasına bir maddenin halliyle kalması da münâsebetsiz bulunmuşdur. Vaktiyle Der-sa'âdet'in yirmi dâ'ireye taksîmi mahzâ Paris'e benzemek emelinden nâşî olub sonra devâ'irin mikdârı on'a indirilmişdi. Zat-ı 'übeydânemce bu bâbda ber-vech-i âtî ta'dîlâta mahall vardır şöyle ki ma'lûm-ı ma'âlim-i lüzûm-ı cenâb-ı mülûkâneleri olduğu üzere taksimât-ı hâzıra-yı belediye on dâ'ireye muhtevî olup bunlardan üçü nefs-i Der-sa'âdet'de bulunarak biri Bayezıd'da biri

Fatih'de ve biri Samatya'dadır. Bu taksîm hiçbir esâs-ı ma'kûle müstenid olmayup beyhûde yere me'mûrînin teksîrini ve masrafın izdiyâdını mûcib olmakdadır ve nefs-i Der-sa'âdet esâsen lâyıkıyla mahdûd bir şehr olmağla bunun bir idâre-i belediye altında bulunması daha ziyâde kavâ'idi mûcib olacağı ve bu üç dâ'irenin belediye idârelerinin doğrudan doğruya şehremanetine ihâlesiyle birçok tasarruf **(s. 5)** hâsıl olacağı derkârdır. Şehremâneti dâ'ireten merkeziye olmak hasebiyle birçok me'mûriyeti muhtevî olduğundan bu devâ'irde umûrı yeniden idâre idebilür ahâlinin belediye ile te'hîl-i münâsebâtı içün ba'zı suretle tefrîk-i vezâ'if de mümkündür. Meselâ nefs-i Der-sa'âdet tabî'i belediyece bir takım ser-komiserliklere taksîm edilebileceğinden bunlardan tanzifât resmi ve evzân ve ekyâlin mu'âyene ve teftîşî ve ocak açılmak vesâ'ire gibi mevâdda tezkere ve müsâ'ade i'tâsı vezâ'ifiyle mükellef olarak ve icâbına göre merâkize birer kâtib ta'yîn idilerek evfâk-ı mu'âmelât içün herkes merkez-i emânete gelmek teklifinden kurtarılması mümkün olduğu gibi emlâk vergisi te'diyesi vesâ'ire gibi husûsat da mu'amelât-ı rûz-merreden olmasına ve ba-husûs tahsîl-i emvâl usûlünün ve tahsîldârlar hey'etinin hüsn-i tertîb ve tanzîminde umûr-ı lâzımeden olmasına nazaran bu bâbda da müşkilâta tesâdüf olunamıyacağı emr-i bedihidir. El-yevm Altıncı Da'ire-i Belediyenin idâresinde bulunmasına mahaller dahî nefs-i İstanbul gibi cesîm bir şehir olmasına mebnî oranın dahî taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mensûb ve muvazzaf bir belediye müdiri ve hey'et-i idâresi tarafından idâre itdirilmesi tabî'i olub kezâ Beşiktaş ve civârının ve bir de bilâd-ı selâse'nin üçüncüsü i'tibâr idilen Üsküdür şehrinin dahî böyle muvazzaf belediye idarelerine mâlik **(s. 6)** olmaları tabî'idir ki bu vechile şehremâneti hey'etinden başka üç hey'et belediyede usûl-i hâzıra üzere teşkîl idilmiş olur. Beşinci ve yedinci ve sekizinci belediye dâ'irelerini teşkîl iden Boğaziçi karyeleri ile onuncu dâ'ire-i belediyeyi teşkîl iden Kadıköy karyesi ise henüz bir müdiri sabahdan ahşâma kadar işgâl idecek derecede umûru mütenevvi' birer belde-i cesîme olmadıklarından bunları mahallî ashâb-ı emlâkından ve teb'a-i Devlet-i 'aliyye ve ashâb-ı nâmûs ve i'tibârdan bâ-irâde-i seniyye mensûb fahrî müdirlere havâle iderek mahall-i belediyeler teşkîl eylemek hemen mesârifçe tasarrufu ve hem de hüsn-i idârenin dahâ ziyâde te'mîni ve mezkûr kurânın şimdikine teşebbüsle tezâyüd-i ma'mûriyet ve intizâmını mûcib olacağı âzâde-i güvâh ve mamâfih bu muhtelif idâre-i belediyelerde kâffeten şehremânetinde nazar-ı teftîş ve dikkati altında bulundurulması ve esâsen ve hiddet-i idâreye halel getirilmemesi lüzûmu bi-şekk ve irtiyâbdır. Belediye-i vezâ'if-i 'umûmiyesine dâ'ir üçüncü madde pek yolunda olup belediyelerin işbu vezâ'ifi takdir eylemeleri te'mîn idilür. Fasl-ı sâni şehremânetinin teşkilâtına dâ'ir olub bunun ahkâmı tensîkât-ı mevcûde ve cedîdeye nazaran ta'dîl idilmesi tabî'îdir. Dördüncü maddede şehremâneti meclisinin 'add ve a'zâsı hakkındaki hadd-i kâfi olmağla bunun dahâ ziyâde tezyîd idilmemesi lazımdır. Beşinci maddede **(s. 7)** her dâ'ire-i belediyede ahâlice müntehâb belediye meclisleri bulunacağı muharrer ve zâten bu usûl de gayr-i mer'î

olmağla bunun tayy ve Boğaziçi kurâsı içün beledî meclisleri teşkîli arzu idilürse bunların a‘zâsı mu‘teberân ve erbâb-ı servetden ve mahallince ashâb-ı emlâkdan olmak üzere bâ-irâde-i seniyye fahri olarak ta’yîn idilmesi münâsibdir. Bu hâlde altıncı maddede muharrer cem‘iyyet-i belediyede lüzûm görülür ise şehremâneti meclisiyle devâ’ir-i belediye rü’esâsından mürekkeb olmak ve madde-i mezkûrede bu suretle ta‘dîl idilmek icâb-ı hâldendir. Yedinci madde şehremininin vezâ’ifine dâ’ir olarak bunun da meclis-i belediye a‘zâsının ahâlice intihâbı usûlü tasannu‘âtdan olan cihetleri tayy idilerek sâ’ir cihâtı ibkâ idilmek ve ber-vech-i masrûf nefs-i Der-sa‘âdet umûr-ı belediyesi de doğrudan doğruya emânete â‘id olacağından bunlara müte‘allik umûrda şehremâneti mu‘âvinliğine tevdî‘ kılınmak muvâfık-ı maslahat olur. Sekizinci maddeden onaltıncı maddeye kadar mevâdd-ı mevcûde şehremâneti meclis ve me‘mûriyetinin ve devâ’ir-i belediye rü’esâsının vezâ’if-i me’mûrelerine dâ’ir olup bunların dahî taksimât-ı cedîde esâs tutularak ana göre ta‘dîl ve tebdîli ve ta‘dilât-ı ma‘rûzeye mugâyir olmayan cihetlerinin ibkâsı zaruriyâtdan görülür. Onyedinci maddeden yirmialtıncı maddeye kadar olan mevâdd meclis-i belediye vezâ’ifine dâ’ir olub (**s. 8**) el-yevm mevcûd on dâ’ire-i belediyede meclis mevcûd olmadığından mevâdd-ı mezkûre faslen mefsûh dimekdir ve kânûnnâme-i hümâyûnun yeniden hey’et-i tedkîkinde tayy idilmeleri lâzımedir. Fikr-i übeydânemce Der-sa‘âdet’de ahâliden müntehab meclis-i belediye bulunması muvâfık değildir. Şehemâneti meclis â‘zâsı erbâb-ı dirâyetden olarak ta‘yîn idilür emânet idâresi gayûr ve müstakîm zevâta tevdî‘ olunur ve belediye me’mûrlarının hüsn-i intihâbına dikkat kılınursa meclis-i belediye-i müntahabeye lüzûm kalmaz mamâfih şâyed ba‘zı yerlerde meclis-i belediye teşkil olunursa bunun şurût ve tâb‘iyet cihetleriyle şerâ’it-i münâsibe-i ehliyet ta‘yîni ile taraf-ı saltanat-ı seniyyeden ber-vech-i ma‘rûf ta‘yîn idilmeleri ve yâlnız bu halde mevâdd-ı mezkûrenin ba‘de’t-ta‘dîl ibkâsı tabî‘idir. Yirmi altıncı maddeden otuz üçüncü maddeye kadar mevcûd mevâdd belediye dâ’ireleri me’mûrlarının vezâ’ifine dâ’ir olub bunlarda istikâmet ve sadâkat ile icrâ idilmek şartıyla muvâfık-ı hâl ve maslahatdır. Fasl-ı sâlis cem‘iyet-i ‘umûmiye-i belediyeye dâ’irdir. Esâsen şehrin ‘umûmuna ‘â‘id hisâbât ve tanzimât ve tezyînât içün devâ’ir-i belediye rü’esâsının şehremâneti meclisiyle birlikde senede bir iki def‘a ictimâ‘ları ve her birinin dâ’iresine ‘â’id mevâdd hakkında beyân-ı re’y ve ma‘lûmât eylemesi fâ’ideden hâli olamıyacağından ve bu faslın ahkâmı el-yevm mefsûh hükûmetde olmakla beraber şehremânetinde **(s. 9)** ba‘zan dâ’ire müdirlerinin iltihâkıyla komisyonlar da teşkîl idildiğinden cem’iyyet-i belediye-i mezkûrenin bu kâbilden olmak üzere şehremâneti meclisiyle devâ’ir-i belediye müdirlerinden mürekkeb olarak senede iki def‘a toplanup hisâbât ve tertibât-ı belediye-i mutasavvereyi müzâkere eylemeleri münâsib ve fasl-ı mezkûrun bu sûret-i ma‘rûza dâhilinde bi’t-ta‘dil ibkâsı muvafıkdır. İntihâbât-ı belediyeye dâ’ir olan dördüncü fasl bi’l-külliye metn-i kânûndan tayy idilmelidir. Der-sa‘âdet belediye kânûnnâmesinin altmış üçüncü

maddesinden aşağısı vâridât-ı belediyeye dâ'irdir. Belediyenin el-yevm mevcûd vâridâtı hüsn-i idâre idilürse şehremânetince hayli ıslâhâtı ve şehirce birçok tanzimât ve tezyînât icrâsı kâbildir. Yalnız işbu rüsûm-ı belediyenin sûret-i tarh ve tevzî'i ve usûl-i tahsiliyesi hakkında bir nizâm-ı mufassal yapılsa fenâ olmıyacakdır. Bu cihetle mevâdd-ı mezkûrenin gerek vâridât ve gerek tahsilâta dâ'ir ahkâm-ı mündericası esâsen muvâfık-ı musalehatdır bununla beraber belediye virgülerinin tarh ve tevzî'i husûsunda el-yevm mevcûd olan yolsuzlukları ve bâ-husûs tahsilatça görülen teseyyübât ve sû-i isti'mâlâtı ıslâh eylemek huzûru olup bu da kânûnun kabâhati değil me'mûriyetin kusûru olmağla ıslâhat-ı lâzıme fi'iliyât ve tatbikâtda aranmak icâb-ı hâldendir. Der-sa'âdet belediyesinin Avrupa şehirleri belediyeleri gibi i'mârâta muvaffak olabilmesi içün ise vâridâtının daha başka bir surete ifrâğı ve meselâ el-yevm **(s. 10**) müteferrik suretde alınan ba'zı rüsûmâtın tevhidiyle bi'l-cümle havâyic-i zarûriyeden tahsîl idilmek ve me'kûlât ve havâyicin şehre vürûdunda alınmak üzere okturava ya'ni duhûliye resmi sûretine vaz'ı vesâ'ir bir takım tedâbir-i esâsiyenin icrâsı lâzım olup bunların beyânı rüsûm-ı belediyeye dâ'ir mevcûd usûlün ayrı ayrı tedkîkine menût bulunmasına ve esâsen maksad-ı kemterânem şehremâneti hakkındaki kânûnun ta'dilât-ı münâsibesini 'arzdan 'ibâret olmasına mebnî ma'zûzat-ı meşrûha ile iktifa kılınmışdır. İcrâ idilen fenâ bir kânûn icrâ idilmesine en a'lâ kânûna müreccah idiğü hükûmet idâre-i kavâ'idinden olup şehremânetinin hâl-i hâzırı kanûnun noksanından zîyâde ekseriyâtıyla icrââtına me'mûr olanların su'isti'mâlatından ileri gelmiş ve gelmekde bulunmuşdur. Sâye-i ma'ali-vâye-i hazret-i tâcidârîlerinde bunun dahî karîben kesb-i mükemmeliyet ve intizâm ideceği ve sû-i isti'mâlata cür'et idenlerin dûçar cezâ-yı sezâ olacakları ise vâreste-i şedd vâresteyâbdır. Ol-bâbda ve katıbe-i ahvâlde emr ü fermânları hazret-i veliyü'l-emrindir.

Sene 16 Ağustos 1308

Kulları

Mühür (İbrahim Hakkı bin Remzi)

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı*, No: 7/15

Kitaplar

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ergin, O. N.(1934). *Beledi Bilgiler*, İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş. yayınları.

Ergin, O. N.(1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Ergin, O. N.(1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, IV, İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret yayınları.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal,(1982). *Son Sadrazamlar*, IV, İstanbul: Dergah Yayınları.

Karal, Enver Ziya. (1996). *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Koca, H. İ. (1996). *Kanun ve Nizamnameler Işığında Dersaadet Belediye Teşkilatı (Şehremaneti) (1855-1313)***,** İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Siyaset.

Ortaylı. İ. (1974). *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*, Ankara: TODAİE yayınları.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları.

Sertoğlu, M. (1972). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Güven Yayınları.

Seyitdanlıoğlu, M.(1999).*Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tortop, N. (1986). *Mahalli İdareler*, Ankara:

Makaleler

Çadırcı. M. (1981–1982). "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir

Ceza Kânunname'si", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV-25: 139-147.

Çadırcı. M. (1988). "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839–1856), *Belleten*, LII–203: 601–626.

(1997). "İbrahim Hakkı Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, V/II: 892-894.

Kurşun. Z. (2000). "İbrahim Hakkı Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXI: 311–314.

Ortaylı. İ. (1985). "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I: 231-244.

Ortaylı. İ. (1992). "Belediye", *İslam Ansiklopedisi*, V: 398-402.

Seyitdanlıoğlu. M. (1995). "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (I)", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, IV-6: 85-102.

Seyitdanlıoğlu. M. (Mayıs 1996). "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (IV) Şehremaneti'nin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamasi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, V-3: 75-82.

Seyitdanlıoğlu. M. (Nisan 1997). "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (IX)Rüsûm-ı Belediye Kanunu", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, VI-2: 106-111.

Seyitdanlıoğlu. M. (Ekim 1997). "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (XI) Devâ'ir-i Belediye Çavuşlarının Vezâ'ifine Dâ'ir T'alîmâtdır", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, IV-6: 85-102.

Seyitdanlıoğlu. M. (1998). "Bir Belge Yerel Yönetim Metinleri (XIII) Şehremaneti Çavuşları Hakkında Nizâmnâme", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, VII-2: 133-137.

Seyitdanlıoğlu. M. (2002). "Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler*, XIII: 561-575.

Toprak, Z. (1994). "Belediye", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II: 137-140.

Toprak, Z. (1994). "Altıncı Daire-i Belediye", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I: 220-223.

Yolalıcı, M. E. (2002) "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", *Türkler*, XIII: 739-749.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Türkiye'de Kamu Yönetiminin Denetlenmesinde Yönetimde Açıklığın Önemi Ve Uygulanma Düzeyi

Hüsamettin İNAÇ[*]
Feyzullah ÜNAL[**]

Özet: Demokratik ülkelerde bireyin yönetime katılmasının ve yönetimin etkili denetiminin bir aracı olarak görülen yönetimde açıklık, Türk kamu yönetiminde uzun yıllar sınırlı bir şekilde uygulana gelmiştir. Bu çalışmada, son yıllarda dünyadaki gelişmelere koşut olarak, Türkiye'de kamu yönetiminin denetiminde yönetimde açıklığa verilen önem sorgulanmaktadır. Türkiye'de kamu yönetimi geleneksel olarak yapı ve işleyiş bakımından gizlilik ve resmi sır esasına göre örgütlenmiş iken son dönemde yapılan hukuki düzenlemelerle yönetimde açıklık uygulamalarının düzeyinin hangi seviyeye geldiği ve yeterli olup olmadığı, ne tür önlemlerin alınması gerektiği ortaya konulmaktadır. Çalışmada, Türk kamu yönetiminde yönetimde açıklığa verilen önem ve uygulanma düzeyi yeni yasal düzenlemeler dikkate alınarak ortaya konulmakta, yönetimde açıklığın artırılması için öneriler getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu yönetimi, denetim, açıklık, gizlilik, bilgi edinme hakkı

The Importance And Application Level Of The Managerial Transparency Within Inspecting Of The Public Administration In Turkey

Abstract: The managerial transparency which has been perceived as the effective tool of the inspection and individual participation in democratic countries has been implemented restrictedly in Turkish public administration for years. In this study, in parallel with the recent developments within the world, the significance of the managerial transparency within inspecting of the public administration in Turkey has been investigated. Traditionally, while Turkish public administration has been organized depending upon the principles of secrecy and official secret, this study has been attempted to put forward the level of the transparency as a result of recent legal regulations in administration and its adequancy and necessary precautions to be taken. In this study, Turkish public management has been explained in convenience with the significance and the application level of the managerial transparency within inspecting of the public administration in Turkey and offered new proposals to increase the transparency in administration as well.

Keywords: Public management, Transparency, Secrecy, The right of obtaining the information

GİRİŞ

[*] Yrd. Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
[**] Araş. Grv. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi

Günümüzde modern devletin gelişmesiyle birlikte, kamu yönetiminin faaliyetleri de gittikçe artan bir önem kazanmaktadır. Devletin klasik görevleri dışında yeni görevler üstlenmesi, toplumdaki birey ve grupları, kamu yönetiminin fonksiyonları ve hizmetleriyle sürekli bir şekilde karşı karşıya getirmektedir. Yönetimin fonksiyonlarının artması, yönetimdeki hizmet kalitesinin arttırılması gereğini zorunlu kıldığı kadar, yönetilenlerin devlete karşı korunmasını da kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmektedir.

Yönetimin denetlenmesi, yönetimin bir fonksiyonu olarak süreklilik arz etmektedir. Kamu yönetiminin gelişmesiyle birlikte yönetimin artan fonksiyonlarının hukuka ve halkın ihtiyaçlarına uygun olmasını sağlamak için sürekli olarak ve etkin şekilde denetlenmesini gerektirmektedir. Kamu yönetiminin klasik denetimi yanında, yönetilenler eliyle denetlenmesi büyük önem taşımaktadır. Yönetilenlerin, yönetimin faaliyetlerinden haberdar olmaları, bilgi ve belgelere kolayca ulaşabilmeleri, yönetime karşı duydukları güvenin artmasını sağlayabileceği gibi, yönetilenlerin yönetime katılması ile denetim daha etkin bir hale gelebilecektir.

Yönetimde açıklık düşüncesi ve uygulamalarının, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte, İsveç, ABD ve Fransa gibi gelişmiş demokratik ülkelerde yönetimde açıklık yasal ve yapısal zemine oturtulmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye'de ise yönetimde açıklık yıllardır özlemi duyulan siyasi bir slogan olmuş henüz yeni uygulama alanı bulmaya başlamıştır.

Bu çalışmada, kamu yönetiminin denetlenme yöntemlerinden biri olan yönetimde açıklığın Türkiye'de Kamu yönetiminin denetlenmesinde taşıdığı önem ve uygulanma düzeyi en son yasal düzenlemeler de dikkate alınarak ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için de, Kamu yönetiminin denetlenmesinin gereği ve yöntemleri üzerinde durulacak, yönetimde açıklığın kavramsal ve kuramsal çerçevesi belirlenerek, ülkemizde yönetimde gizlilik ve açıklık uygulamalarının seviyesi tespit edilmeye, alınması gereken önlemler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

KAMU YÖNETİMİNİN DENETLENMESİ GEREĞİ VE DENETİM YÖNTEMLERİ

Kamu Yönetiminin Denetlenmesi Gereği

Denetleme, yönetme unsurlarının tamamlayıcı bir elemanı olarak, istenilen bir şeyi, bir amacı, istenilen biçime uygun olarak, gerçekleştirmeye yardım etmektedir. Denetleme sayesinde yapılması doğru olmayan ve yapılmasında sakınca görülen işlerin yapılmasına engel olunabilmektedir. Yine, denetleme sayesinde, amaçların belirlenen doğrultuda gerçekleştirilmesi imkanı

doğmaktadır. Bunun yanında, denetleme, işlerin kabul edilen plana, verilen emir ve talimatlara ve saptanan ilkelere uygun olarak yürütülüp yürütülmediğini belirlemeye yaramaktadır. Denetlemenin amacı, düzeltme gayesiyle kusurları göstermek ve bunların tekrar etmesine engel olmaktır. Denetleme gereken düzeltme tedbirlerinin alınmasını zorunlu kılmaktadır. (Eryılmaz, 2000: 301)

Kamu yönetiminin genişlemesiyle birlikte, yapı ve işleyiş itibariyle karmaşık bir nitelik kazanması onun faaliyetlerinin sürekli olarak denetlenmesini gerekli kılmaktadır. Kamu yönetiminin, hem yapısal yönden kaynaklanan, hem de memurların tutum ve davranışlarından kaynaklanan denetim ihtiyacı bulunmaktadır. Kamu yönetiminin yapısal yönü, sürekli bir şekilde büyüyen, genişleyen harcamaları artan ve birbirleri ile irtibatsız bürolardan oluşmaktadır. Kamu yönetimin ikinci yönü ise, memurların davranışlarıyla ilgilidir. Memurlar, kendilerine yasalarla tanımlanan otorite sınırlarının dışına çıkmaları ve kendi kişisel değerlerine göre hizmet yürütmeleri nedeniyle sıkça eleştirilmektedir. (Tortop, 1974: 27) Kamu yönetimin yapısından ve onun çalışanlarından kaynaklanan sorunların çözümlenmesi, kamu yönetiminin daha iyi denetlenmesini gerektirmektedir.

Kamu Yönetiminin Denetlenmesinde Denetim Yöntemleri

Kamu Yönetiminin geliştirilmesi ve daha etkin kılınabilmesi, ortaya çıkan sorunlara çözüm bulunabilmesi için, çeşitli yöntemler kullanılarak denetlenmesi gerekmektedir. Kamu yönetimin denetlenmesinde çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu denetim yöntemlerini "siyasi denetim, idari denetim, ombudsman denetimi, yargı denetimi, baskı grupları ve kamuoyu denetimi, yönetimde açıklık" (Eryılmaz, 2000: 302) olmak üzere altı grupta toplamak mümkündür.

Siyasi Denetim

Kamu Yönetiminin siyasi denetimi genel olarak yaşama organı tarafından yapılmaktadır. Bu denetimin yolu ve yöntemi, Anayasa ile ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Hükümet ve bakanlar, yasama organına karşı sorumludurlar. Yasama organı, yönetimi dolaylı olarak hükümet veya bakan aracılığı ile denetlemektedir. (Gözübüyük, 1989: 232) Yasama organı, kurulmasına müsaade edeceği teşkilat, personel, ödenek ve genelde bütçe ile ilgili kanunlarla idareyi dışardan denetim altında tutmaktadır. Parlamentodaki çeşitli komisyon ve komitelerin yapacakları araştırmalar, parlamento soruşturmaları, parlamento üyelerinin bakanlara soru sormaları siyasi denetimin örnekleridir. (Aktan, 1989: 138) Siyasi denetim olgusu, her ülkede farklılıklar göstermektedir.

Türkiye'de, yasama organının hükümeti denetleme aracı olarak 1982 Anayasası soru, genel görüşme, meclis araştırması, meclis soruşturması ve gensoru olmak üzere toplam beş yol öngörmüştür. Bunların ilk üçü hükümetin düşmesine yol açmayan usullerdir. Bu nedenle etkililikleri oldukça sınırlı olmaktadır. Meclis soruşturması usulü, Başbakanın veya bir bakanın düşmesine yol açabilmektedir. Ancak, meclis soruşturması usulü, Başbakan ve bakanların siyasi değil, cezai sorumlulukları ile ilgili olduğu için, Yasama organının hükümeti siyasal anlamda denetlemesine imkân vermemektedir. Türkiye'de, Yasama organının, Hükümeti siyasal anlamda etkili bir şekilde denetlemesinin ve Hükümetin Yasama organı karşısındaki siyasal sorumluluğunu gerçekleştirmenin tek yolu gensoru olmaktadır. (Gözler, 2001: 268)

Siyasi denetim, merkezde yasama organı tarafından yapılırken, yerel düzeyde, yerel yönetim kuruluşlarının organları, yerel yönetim birimlerinin çalışmalarını çeşitli şekilde siyasi denetime tabi tutmaktadırlar. (Tortop, 1974: 32) Bu tür denetim, yerel yönetimlerin seçilmiş organları tarafından yapılmaktadır.

İdari Denetim

İdari Denetim çeşitli biçimlerde yürütülebilmektedir. Bir kamu kuruluşu kendi kendini denetleyebileceği gibi, başka bir kamu kuruluşu tarafından da denetlenebilmektedir. Kamu kuruluşlarının kendi kendini denetlemesine "iç denetim", kamu kuruluşlarının başka bir kamu kuruluşu tarafından denetlenmesine de "dış denetim" denilmektedir. İç denetimin en belirgin örneği "hiyerarşik'' denetim, dış denetimin en belirgin örneği ise "vesayet" denetimi olmaktadır. (Gözübüyük, 1989: 228)

Hiyerarşik denetim, hiyerarşik yapı içerisinde yer alan üstlerin astlarını denetlemesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Üstlerin astları üzerinde, atama, sicil verme, yükseltme, disiplin cezası uygulama ve görev yerlerini değiştirme gibi hiyerarşik yetkileri bulunmaktadır. Hiyerarşik üstler, emri altında bulunan personelin işlemlerini her zaman denetleyerek onlara yön vermek durumundadırlar. Hiyerarşik üstler, astların işlemlerini, işlem yapılmadan önce denetleyebilecekleri gibi, işlem yapıldıktan sonrada denetleyebilmektedirler. Üstlerin yaptığı bu denetim, hukuka uygunluk denetimi olabileceği gibi, yerindelik denetimi de olabilmektedir. Hiyerarşik denetimde, üstlerin, astlarını denetleyebilmesinde yasal bir dayanağa da gerek yoktur. (Eryılmaz, 2000: 309). Üstler, bu denetim yetkisine kendiliğinden sahip bulunmaktadırlar.

Vesayet denetimi, idarenin bütünlüğü ilkesinin doğal bir sonucu olarak yerinden yönetim kuruluşlarının, kendileri dışında başka bir idare tarafından yasaların öngördüğü sınırlar içinde denetlenmesidir. (Eryılmaz, 2000: 309) Vesayet denetimi, merkezi idare kuruluşları veya makamları tarafından yapılmaktadır. Vesayet denetiminin yapılabilmesi için, yasal bir dayanağa gerek vardır. Hiyerarşik denetimde olduğu gibi yasal dayanaktan yoksun bir denetim yapılamamaktadır.

Vesayet denetimi ile, merkezi idareye, yerel yönetimlerin organlarının, kararlarının, eylem ve işlemlerinin üzerinde denetim yetkisi tanınmaktadır. Bu yetki, yerel yönetimlerin karar ve işlemlerini uygun bulma, erteleme yâda iptal etme şeklinde kullanılmaktadır. (Nadaroğlu, 1994: 26) Vesayet denetiminin, amacına uygun olarak hukukilik denetimi ile sınırlandırılması, yerindelik denetimine dönüştürülmemesi gerekmektedir.

Ombudsman Denetimi

Ombudsman, aslı İsveç'ce eski bir sözcük olup, "temsilci, sözcü, delege, avukat, görevli, koruyucu" anlamlarına gelmektedir. (Schwarzler, 1992: 1; Al-Wahab, 1979: 19; Ataman, 1997: 779) Ombudsman, "yönetimin eylem ve işlemleri sonucu doğan şikâyetleri soruşturarak haklı gördüklerine çare arayan özel bir kamu görevlisi" (Pugh, 1978: 132) olarak tanımlanmaktadır.

Ombudsman terimi, çeşitli bürokratik yapılarca kendi işlerine ilişkin olarak yapılan işlemler hakkında halkın şikayetlerini götürdüğü özel bir büro yada özel bir memuru anlatmaktadır.(Pickl, 1986: 37) İdare ile halk arasında bir tür ara bulucu olan ombudsman, bağımsız bir kamu görevlisi olarak, halkın idareye olan şikayetlerini dinlemekte, araştırma ve soruşturma yaparak bunun sonucunu ilgililere ve kamuoyuna duyurmaktadır.

Ombudsman, araştırma, eleştirme ve düzeltici eylemler önerme ve bulgularını kamuoyuna duyurma yetkisine sahiptir. Ancak resmi bir yaptırım yetkisi yoktur." (Gammeltoft-Hansen, 1996: 195) Genellikle yargı birliği sisteminin uygulandığı ülkelerde yönetimin hukuka uygunluğunu sağlamak için "ombudsman" denilen dilimize "kamu deneticisi" olarak çevrilebilen bir kuruma yer verilmektedir. İskandinav ülkelerinde doğan ve Anglo – Sakson ülkelerinde kullanılmaya başlayan bu kurum ile idarenin eylem ve işlemleri denetlenmektedir. Ombudsmanın yetki alanı, ülkeden ülkeye değişmektedir. İsveç ve Finlandiya'da idarenin yanında mahkemeleri de denetleme yetkisine sahipken, İngiltere'de sadece genel idarenin denetimini yapmakta, yerel yönetimlerin denetimi ombudsmanın denetim yetkisi dışında kalmaktadır. (Gözübüyük, 1989: 234) Yerel yönetimlerin denetiminden sorumlu ayrıca yerel yönetim ombudsmanları bulunmaktadır.

Ombudsman idarenin yargı denetiminin gelişmediği, parlamenter rejimin uygulandığı ülkelerde gelişmiş bir kurumdur. Ombudsman yetkisini parlamentodan almakla birlikte moral olarak büyük bir otoriteye sahip bulunmaktadır. Doğrudan doğruya meclise başvurabilmekte, idarenin hukuka uyguluğunu sağlamak için kamuoyuna çağrıda bulunabilmektedir. Günümüzde geleneksel yargı denetimi sistemini tamamlama yolunda önemli gelişmeler kaydetmektedir. (Tortop, 1974: 39) Halkın yönetime karşı korunmasında önemli görevler üstlenmiş bulunan ombudsman kurumu, ülkemizde uzun çabalar sonucunda Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu ile "Kamu Denetçiliği Kurumu" adı altında uygulamaya sokulmuştur.

Kamu Denetçiliği Kurumu, gerçek ve tüzel kişilerin idarenin işleyişi ile ilgili şikâyetlerini, Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasada belirtilen nitelikleri çerçevesinde, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygı, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmak üzere oluşturulmuştur. Kurum, Başdenetçilik ve Kuruldan oluşmaktadır. Kurumda, bir Başdenetçi ve en fazla on denetçi ile Genel Sekreter, uzman, uzman yardımcıları ve diğer personel görev yapmaktadır. Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemler ile re'sen imzaladığı kararlar ve emirler, Yasama yetkisinin kullanılmasına ilişkin işlemler, Yargı faaliyetlerine ilişkin işlemler ile yargı mensuplarının işlem ve eylemleri, Türk Silâhlı Kuvvetlerinin salt askerî hizmete ilişkin faaliyetleri, Kurumun görev alanı dışında kalmaktadır.

Yargı Denetimi

Demokratik bir toplumda, yönetimin kendisini hukuk kuralları ile bağlı kabul etmesi, hukuk kurallarının dışına çıktığında kendini bir yaptırım karşısında bulması, hukuk devleti anlayışının zorunlu bir unsuru ve aynı zamanda doğal bir sonucu olmaktadır. Yönetim ile yönetilenler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların ortadan kaldırılmasında en etkili yol, yargı yerlerinin yönetimin eylem ve işlemlerini yargı denetimine tabi tutmaları olmaktadır. (Gözübüyük, 1989: 235) Yargı denetimi, yönetilenleri devlete karşı koruyan, yönetimi hukuk sınırları içinde faaliyet göstermeye zorlayan bir denetim türü olmaktadır.

1982 Anayasası'nın 2. maddesine göre, Türkiye Cumhuriyetinin temel niteliklerinden biri hukuk devleti olmasıdır. Yönetimin tesis ettiği bütün eylem ve işlemlerin yargı denetimine tabi olması, hukuk devletinin en önemli gereklerinden birini teşkil etmektedir. Anayasanın 125. maddesinde ise, İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olduğu

hüküm altına alınmıştır. Yönetimin yargı denetimine tabi olması, yargının yönetime müdahalesi anlamına gelmemektedir. Yönetimi hukuka bağlı kalmaya, yönetilenlerin haklarını gözetmeye özen göstermeye sevk etmenin bir yolu olmaktadır. İdarenin yargısal denetiminin en önemli amacı, idarenin keyfi uygulamalarına karşı bir güvence oluşturmaktır. Yönetimin yargısal denetimi ile yönetimin keyfi davranışları için önleyici tedbirler almak ve idare edilenlerin haklarını teminat altına almak hedeflenmektedir.

Yönetimin yargısal denetimi yapılırken, yargı yerlerinin, hukukilik denetiminin ötesinde yerindelik denetimi yapmaması gerekmektedir. Yargı yerlerinin, idarenin takdir hakkını ortadan kaldıracak şekilde, yönetsel işlem niteliğinde karar vermekten çekinmesi gerekmektedir.

Baskı Grupları ve Kamuoyu Denetimi

Baskı grupları, ortak menfaatler etrafında birleşen ve bu ortak menfaatlerini gerçekleştirmek için siyasi ve idari otoriteler üzerinde etki yapmaya çalışan örgütlü ve bilinçli gruplardır. Baskı grupları, amaçlarına ulaşmak için çeşitli faaliyetler yapmakta ve bu amaçla değişik yöntemlere başvurmaktadırlar. Baskı grupları devlet dairelerinin yürüttüğü faaliyetlerle ilgilenmekte ve üyelerini bu faaliyetlerden haberdar ederek kamu politikasının oluşturulmasını ve yürütülmesini etkilemeye çalışmaktadırlar. Doğrudan doğruya yönetimi etkilemeye çalıştıkları gibi, dolaylı olarak da kamu oyunu etkilemeye çalışmaktadırlar. (Eryılmaz, 2000: 318–319)

Kamuoyu, dernekler, sendikalar, siyasi parti üyeleri ve basın gibi araçlarla ortaya çıkmaktadır. Bunların, yönetsel tedbirler, usuller, formaliteler ve çeşitli yükümlülükler karşısındaki tepkileri nazara alındığı ölçüde, vatandaşlarla devlet yönetimi arasındaki işbirliği ahenge kavuşmaktadır. Hür ve tarafsız olan bir basın, halka hizmet etmeyi iyi bir görev kabul eden devlet örgütü için önemli bir yardımcı unsur olmaktadır. (Tortop,1974: 48-49) Basın, halkın isteklerinin devlet yönetimine aktarılmasında önemli bir aracı kurum oluşturmaktadır.

Gücünün farkında olan, uyanık bir kamuoyu, yönetimi denetlemede etkili bir araç olmaktadır. Kamuoyunun gücünün ve etkisinin yönetim tarafından bilinerek kabul edilmesi, yönetimin kanunlara aykırı hareketlerini kısıtlamakta, yönetimin diğer denetleme yollarına duyulan gereksinimini azaltmaktadır. (Tortop ve diğerleri, 1999: 189)

Yönetimde Açıklık

Kamu yönetiminin denetiminde en etkili denetimin yönetilenler eliyle yapılabileceği genellikle yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Yönetimde açıklık, yönetime katılma, kamu yönetiminin temsil niteliğinin geliştirilmesi gibi yöntem ve uygulamalar, bu tür denetimin çağdaş araçlarını oluşturmaktadır. (Eryılmaz, 2000: 321) Kamu yönetiminin, yönetilenler eliyle denetlenmesinin etkili bir aracı olan yönetimde açıklık çalışmamızın bundan sonraki bölümünde ele alınacaktır.

KAMU YÖNETİMİNDE AÇIKLIK GEREKSİNİMİ VE AÇIKLIĞIN KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Genellikle vatandaşlar etkili, ekonomik ve kolay ulaşılabilir, girilebilir bir devlet ve kamu hizmeti talep etmektedirler. Bir ülkede, yönetsel işlemlerin basitleştirilmesi, vatandaşlarla yönetim arasında iyi ilişkiler kurulması, devletin daha iyi işlemesini sağlamaktadır. İyi işleyen bir devlet sisteminde vatandaşların şikâyetleri azalmakta, yargı organlarının iş yükü azaldığı gibi, yönetim makamları daha huzurlu çalışma imkânına kavuşmaktadır. Bunun yanında, denetim organlarının da işleri hafiflemekte, denetimdeki etkinlikleri artmaktadır. Devletin iyi örgütlenmemiş olması, yetki görev ve sorumlulukların belirli ilkelere göre belirlenmemiş olması, şikâyetlerin artmasına sebep olduğu gibi denetim organlarının yükünü de arttırmaktadır. Oysa, iyi yönetimden amaç, yönetimin temiz toplum ve ahlak kurallarına uygun olarak işlemesini sağlamaktır. (Tortop,1998: 15) Bunun içinde, yönetimde açıklığı sağlamak zorunlu bir gereksinim olarak ortaya çıkmaktadır.

Yönetimde Açıklık Kavramı

Açıklık, ‘‘eski ifadesiyle ‘aleniyet’ ”, “alenilik” ve “aşikar”, bir şeyin gizli olmayıp göz önünde meydanda olması demektir. Açıklık, aynı zamanda berraklık, zahirilik, örtüsüz ve pürüzsüzlük, kapalı olmamak, anlaşılır olmak anlamlarına gelmektedir. (Fındıklı, 1996: 103) Açıklık kavramı, yönetim biliminde “idari açıklık”, “yönetimde şeffaflık”, “gün ışığında yönetim”, “açık yönetim”, “idari demokrasi” gibi terimlerle ifade edilmektedir. (Eken, 1994: 25) Ancak, bu çalışmada daha çok, yazımızın başlığına da uygun olması nedeniyle “yönetimde açıklık” kavramı esas alınacaktır.

Yönetimde açıklık konusu, yönetimlerin denetim başarısı açısından büyük bir önem taşımaktadır. Yönetimler, yaptıkları faaliyetleri kamuoyuna açıkça aksettirdikleri, vatandaşları bilgilendirdikleri ölçüde halkın takdirini ve desteğini kazanabilmektedirler. Bu nedenle, yönetimde açıklık ve aydınlık, kişiler için olduğu kadar yönetimler için de bir hedef olmak zorundadır.

Yönetimde açıklık, aynı zamanda katılmalı yönetimi de ifade etmektedir. Açık yönetimlerde halk kendisini ilgilendiren kararların alınmasında söz sahibi olabilmektedir. Yönetimde açıklık, yönetimde güvenin, güvenliğin, dürüstlüğün, hatta başarının bir ifadesi olmaktadır. Diğer taraftan, yöneticilerin yaptığı işlemler hakkında halka hesap vermeye, eleştirilere ve tartışmalara açık olması demektir. (Fındıklı, 1996: 103-104) Yönetimde açıklık gerçekleştirilebildiği ölçüde, yönetime katılma da daha kolay gerçekleşebilecektir.

Yönetimde açıklık, kamu yönetiminin kendine çeki-düzen vermesini gerektiren temel değerlerden birisi olması nedeniyle, idari reform hareketlerinin üzerinde yoğunlaştığı bir ekseni meydana getirmektedir. Bu eksen bizi, toplumun göz önünde çalışan ve toplumla bütünleşmiş yeni bir yönetim sisteminin oluşumuna götürmektedir. Dolayısıyla kamu yönetiminin, kendisinden korkulan değil, kendisine güvenilen bir işleyişe sahip olması için, kendisini çevresine açması ve kamuoyunun gözü önünde çalışması gerekmektedir. (Eken, 1994: 40).

Yönetimde Açıklığın Unsurları

Yönetimde açıklığın başlıca üç unsurunun olduğu kabul edilmektedir. (Özay, 2002: 2–5) Bunlardan birincisi, yönetimin karar alma mekanizmasının önceden belli bir "usul"e bağlanmasıdır. Bu usulün sadece belli işlem türleri için değil bütün yönetsel muameleler için geçerli olacak bir "genel idari usul" olması da yönetimde açıklık için zorunlu olmaktadır. Çünkü ülkemizde "kamulaştırma", "ihale" ve "vergi" gibi bazı işlem ve kararlar açısından böyle bir "usul" özel kanunlarda öngörülmüşse de, yönetimin genel düzenleyici işlem ve kararları ile birey işlemleri yaparken uyması gereken "usul" belli değildir. Bu yüzden, yönetimin bütün işlemlerini yaparken uymak zorunda kalacağı "usul" kurallarının genel ve tek bir kanunla belirlenmesi ve herkes tarafından bilinmesi gerekmektedir. Nitekim böyle bir yasa 1925 yılında Avusturya'da yapılmış ve birçok batılı ülkeye örnek teşkil etmiştir.

Yönetimde açıklığın ikinci unsuru, "bilgi edinme özgürlüğü"dür. Genel idari usul yasaları kamu yönetimi elindeki bilgilere ulaşabilmek imkânının bulunmadığı yerlerde pek bir anlam taşıyamayabilir. Bununla birlikte "bilgi edinme özgürlüğü"nün de sağlanması gerekmektedir. Türkiye'de bilgi edinme hakkı ile ilgili yasal düzenlemeye gidilmesine rağmen genel bir "idari usul" kanunu henüz bulunmamaktadır.

Yönetimde açıklığın üçüncü ve son unsuru ise, idarenin karar almak üzere yaptığı toplantıların "aleni" yani açık olarak yapılmasıdır. Amerika Birleşik

Devletleri 1974 – 1976 yılları arasında sisteme adını veren " Gün ışığında Yönetim" yasasını çıkarmıştır. Bugün Amerikan yönetim sisteminde sadece önceden belli edilmiş "usul" ile bilgi ve belgelere ulaşabilme olanağı değil bunun yanında halkın toplu karar organlarının görüşmelerini izleyebilme, görüş açıklayabilme olanağı da bulunmaktadır. Amerikan yönetim sisteminin üstünlüğü de burada yatmaktadır.

Yönetimde Açıklığın Nedenleri

Kamu otoritelerinin, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatta artan müdahalelerinin yanında, kendini eskiye göre daha duyarlı hisseden bireylerin yönetimin işleyişi konusunda bilgi sahibi olma talepleri yönetimde açıklığı gerektirmektedir. Kamu otoritelerinin ekonomik ve sosyal hayatın bütün sektörlerine yaptıkları müdahalelerin sebebini bilmek, bu müdahalelerin olumsuz etkilere yol açmasını önlemek ve tedbirler almak günümüz insanının temel sorunu ve ilgi merkezi haline gelmektedir. Bunun yanında toplumda eğitim ve kültür düzeyindeki değişmelerle birlikte, iletişim tekniklerindeki gelişmeler, insanların başka ülkelerdeki uygulamaları görmelerini ve bunları kendi sistemleriyle karşılaştırma fırsatı vermektedir. Bunun sonucu olarak da, kendi yönetimlerinin açık ve sempatik bir yönetime doğru değişimini talep etmektedirler. (Eken, 1994: 41-42)

Liberal toplum anlayışının gelişmesiyle birlikte, her alanda genişleyen özgürlükler bireyin yönetimin faaliyetlerini denetlemesi isteğini artırmaktadır. Dolayısıyla, vatandaşlar ödedikleri vergilerin yönetim tarafından nasıl kullanıldığını, kendi yaşam standartlarının iyileştirilmesi konusunda nelerin yapıldığını bilmek istemektedirler. Bunun içinde, yönetimde her şeyin "aleni" yani açık olmasını istemektedirler.

Yönetimde Açıklığın Yararları

Yönetimin faaliyetlerinin birey tarafından açıkça izlenebildiği, resmi bilgi ve belgelere kolayca ulaşabildiği, yönetimin işlem ve kararlarında herkesin bildiği belli bir usulün uygulandığı bir yönetimin muhakkak ki bir çok faydası bulunmaktadır. Yönetimde açıklık sadece yönetilenler açısından değil aynı zamanda yönetim fonksiyonunu gerçekleştirenler ve yönetimi denetleyenler açısından da yararlar sağlamaktadır. Yönetimde açıklığın yararlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Karar alma sürecinde çeşitli ölçülerde açıklığa gidilerek, tek taraflı karar alma gücü, mukabil bir ağırlıkla dengelenirken; kamu otoriteleri hem daha sağlıklı karar alma ortamına ve imkanına sahip olacak, hem de kararın alınış sürecini görebilen, izleyebilen, karara katılabilen bireyin, yönetime karşı güveni artacak, kapalı karar yöntemlerinin yol açtığı bir takım hastalıklarla

soru işaretleri, kuşkular, söylentiler, olumsuzluklar ve yıpratma nedenleri azalacak veya önemli ölçülerde kalkacaktır. (Güran, 1982: 102)

Yönetimin karar alma süreci ve yapılacakların önceden kanunlarla belirlenmesi ile elinde bulundurduğu ve gizliliği olmayan bilgi ve belgelere ulaşmayı mümkün kılan bir düzen, her şeyden önce hukuk devletinin temeli olan yasallık ilkesini gerçekleştirmekte, böylece bireysel çıkarlar korunarak kamu yararı amacına daha kolay ulaşabilmektedir. (Özay, 2002: 5)

Açık yönetim, halka hesap verme zorunda olduğu için hizmette "kalite" unsuruna önem verecektir. Açık yönetim, halkın, denetim, değerlendirme ve duyarlılıklarına karşı açık olması nedeniyle, daha dikkatli ve hesaplı çalışacaktır. (Fındıklı, 1996: 108)

Yönetimde açıklık, kamu makamlarının, kapalılığın özendirebileceği hukuk kurallarının dışına çıkma amacını ve eğilimlerini azaltıcı, önleyici bir rol oynarken, yargısal denetime giden işlem oranında ve işlemlerin iptal edilmesi ihtimalinde de düşme görülecektir. (Güran, 1982: 103)

Açık yönetimde her şey halka açık bir şekilde yapıldığı için "yolsuzluk" ve "yozlaşmalar", "kirlenme" ve "kilitlenmeler", "tıkanıklık" ve "muğlâklık" olmayacak ve en azından asgari seviyeye indirilebilecektir. (Fındıklı, 1996: 108)

Yönetimde açıklık, yönetimin işleyiş sisteminin, aldığı kararların, personelin tutum ve davranışlarının vatandaşlar tarafından bilinmesini sağlayarak, vatandaşların yönetsel faaliyetler üzerinde hukuka uygunluk ve yerindelik denetimi yapabilmesine zemin hazırlamaktadır. (Eken, 2005: 115) Dolayısıyla, yönetimde açıklık yönetilenleri hem yönetime katılma hem de yönetimi denetlemeye sevk ederek yönetim ile yönetilenler arasında iyi ilişkilerin kurulmasına ve yönetime olan güvenin artmasına sebep olmaktadır.

TÜRK KAMU YÖNETİMİNDE GİZLİLİK VE AÇIKLIK UYGULAMALARININ DÜZEYİ

Ülkemizde kamu yönetimi, uzun yıllar boyunca yapı ve işleyiş bakımından "gizlilik" ve " resmi sır" esasına göre örgütlenmiş, Kamu yönetiminde gizlilik ve resmi sır, genel bir kural, açıklık ise istisna olmuştur. (Çımat, 1997: 19) Gizlilik, yönetimdeki bilgi, belge ve diğer idari tasarrufların açıklanmaması anlamına gelmektedir. Gizlilik ile yönetimin kendi iç çevresi kadar dış çevresindeki kişi ve kuruluşlara karşı yürüttüğü politika anlaşılmaktadır. Dışa kapalılık ise, yönetimin hizmet yürüttüğü halka karşı duyarsız davranmasıdır. (Karaman ve Atak, 1996: 111)

Dünyada yaşanan modernleşme ve globalleşme sürecinde kamu yönetiminde egemen olan gizli ve dışa kapalı uygulamalara alternatif olarak yönetilenlerin daha fazla yönetime katılımını sağlayan, yönetimin işlem ve eylemlerinin yönetilenler tarafından bilinebildiği şeffaf yeni bir kamu yönetimi anlayışı geliştirilmiştir. (Sezer ve Kargın, 2002:209) Ülkemiz kamu yönetiminde de gizlilik genel bir kural olmaktan çıkarılmış olup, kamu yönetiminde yönetimde açıklık uygulamaları yaygınlaştırılmaktadır.

Türk Kamu Yönetiminde Gizlilik Uygulamaları

Pek çok ülkenin yönetimine egemen olan gizlilik ilkesi, Yönetimi içine girilmez kılmakta ve dolayısıyla yönetilenleri yönetimden uzak tutmayı kolaylaştırmaktadır. (Acar, 1998: 19) Yönetimin sahip olduğu bazı bilgi ve belgelerin (örneğin ülkenin savunması ile ilgili) tümüyle kamu oyuna sunulması söz konusu olmamaktadır. Bu türde gizlilik içerisinde muhafaza edilmesi gereken bilgi ve belgeler dışında, demokratik bir devlette, açıklık ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalınması gerekmektedir. (Aktan, 1992: 47)

Fransa'da 17 Temmuz 1978 tarihli yasa, yönetsel dokümanlara müracaat hakkını genel kural haline getirirken gizliliği istisna olarak kabul etmektedir. Yasanın 6. Maddesine göre ulusal güvenlik, özel yaşamın gizliliği vb. konularda sınırlamalar getirilmektedir. Bunların dışında kalan bütün dokümanlara başvurma hakkını tanımaktadır. (Şengül, 2000: 181–182) Ülkemizde Kamu Yönetimindeki gizliliği esas alan hukuki düzenlemeler başlıca, Türk Ceza Kanunu (2004 Tarihli 5237 sayılı Kanun), Devlet Memurları Kanunu (1965 tarihli ve 657 Sayılı Kanun), Ceza Muhakemesi Kanunu (2004 tarihli ve 5271 sayılı Kanun), Devlet İstatistik Kanunu (2005 tarihli ve 5429 Sayılı Kanun), Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzluklarla Mücadele Kanunu (1990 tarihli ve 3628 Sayılı Kanun) ile Güvenlik Soruşturması Yönetmeliği (1990 ve 20491 tarihli Resmi Gazete) ile temellendirilebilir. (Karaman, 2000: 47) Görüldüğü gibi ülkemizde gizlilik ile ilgili bir hayli yasa mevcuttur. Dolayısıyla kamu yönetimimizde gizlilik ilkesinin hala önemli ölçüde uygulandığı görülmektedir. Ülkemizdeki mevzuat açısından gizlilik kısaca şu şekilde incelenebilir:

Türk Ceza Kanunu'ndaki Düzenlemeler

Türk Ceza Kanunu'nun 239., 258., 329., 330., 336. ve 337. maddeleri sırasıyla, "Ticarî sır, bankacılık sırrı veya müşteri sırrı niteliğindeki bilgi veya belgelerin ifşası", "kamu görevine ilişkin sırların ifşası", "devletin güvenliğine ve siyasal yararlarına ilişkin bilgilerin ifşası", "gizli kalması gereken bilgilerin ifşası", "yasaklanan bilgilerin ifşası", "yasaklanan

bilgilerin siyasal veya askerî casusluk maksadıyla ifşası" suçlarını düzenlemektedir.

Türk Ceza Kanunu'nun 239. maddesi hükmü, ticarî sır, bankacılık sırrı veya müşteri sırrı niteliğindeki bilgi veya belgeleri, fennî keşif ve buluşları veya sınaî uygulamaya ilişkin bilgileri korumaya yöneliktir. TCK'nin 258. Maddesi "görev gizliliği''ni düzenlemektedir. Bu gizlilik, kamu görevlilerinin görevleri nedeniyle kendilerine verilen veya aynı nedenle bilgi edindiği ve gizli kalması gereken belgeleri, kararları ve emirleri ve diğer tebligatı açıklamamalarını ifade etmektedir. TCK'nin 329. ve 330. maddeleri ile 336. ve 337. maddelerine göre ise; devletin güvenliği veya iç veya dış siyasal yararları bakımından niteliği itibarıyla gizli kalması gereken bilgileri ile yetkili makamların kanun ve düzenleyici işlemlere göre açıklanmasını yasakladığı ve niteliği bakımından gizli kalması gereken bilgileri, gizlilik kapsamında değerlendirilmektedir. Bunların yayımlanması, açıklanması ve casusluk amacıyla kullanılması suç sayılmaktadır.

Devlet Memurları Kanunu'ndaki Düzenlemeler

DMK'nun 15. maddesi, devlet memurlarının, kamu görevleri hakkında, basına, haber ajanslarına veya radyo ve televizyon kurumlarına, bakan ya da valinin izni olmadan demeç veya bilgi vermesini yasaklamıştır. Bu konuda gerekli bilgi ancak bakanın yetkili kılacağı görevli; illerde valiler veya yetkili kılacağı görevli tarafından verilebilecektir. Yine aynı madde, askeri hizmetlerle ilgili olan bilgilerin özel kanunların yetkili kıldığı personel dışında hiç kimse tarafından açıklanamayacağı hükmünü getirmiştir.

DMK' nun 31. Maddesi ise, devlet memurlarının kamu hizmetleriyle ilgili gizli bilgileri görevlerinden ayrılmış bile olsalar yetkili bakanın yazılı izni olmadıkça açıklamalarını yasaklamaktadır. 31. Maddedeki "kamu hizmetleriyle ilgili gizli bilgiler" belirsiz bir nitelik taşımaktadır. (Çımat, 1997: 22) Dolayısıyla, bu ifade geniş bir şekilde yorumlanmaya ve gizliliğin kapsamının genişletilebilmesine her zaman uygun bir zemin hazırlayabilecektir.

Vergi Usul Kanunu'nun Getirdiği Düzenlemeler

213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nun Vergi Mahremiyeti başlıklı 5. maddesinde, Vergi muameleleri ve incelemeleri ile uğraşan memurların; görevleri dolayısıyla, mükellefin ve mükellefle ilgili kimselerin şahıslarına, muamele ve hesap durumlarına, işlerine, işletmelerine, servetlerine veya mesleklerine müteallik olmak üzere öğrendikleri sırları veya gizli kalması lazım gelen diğer hususları ifşa etmeleri ve kendilerinin veya üçüncü şahısların nef'ine kullanmaları yasaklanmıştır.

Vergi Usul Kanununda vergi mükellef veya sorumlularının sırlarını veya gizli tutulması gereken hususları öğrenen memurların bunları açıklamaları veya başka amaçlarla kullanmaları suç sayılmış ve bu tür suç işleyen memurların cezalandırılmaları hükme bağlanmıştır. Çoğu ülkelerde vergi mükellefleriyle ilgili bazı bilgi ve belgelerin gizliliği düzenlenmektedir. Bu konuda uluslararası bir anlayış birliği vardır. Ancak, gizliliğin kapsamının ne olacağı tartışılmaktadır. (Çımat, 1997: 23)

Ceza Muhakemesi Kanunu'nun Getirdiği Düzenlemeler

5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun Devlet sırrı niteliğindeki bilgilerle ilgili tanıklık başlıklı 47.maddesi, hapis cezasının alt sınırı beş yıl veya daha fazla olan suçlarla ilgili olarak uygulanmak üzere, bir suç olgusuna ilişkin bilgilerin, devlet sırrı olarak mahkemeye karşı gizli tutulamayacağı, açıklanması, devletin dış ilişkilerine, milli savunmasına ve milli güvenliğine zarar verebilecek; anayasal düzeni ve dış ilişkilerinde tehlike yaratabilecek nitelikteki bilgilerin, devlet sırrı sayılacağını hüküm altına almaktadır. Tanıklık konusu bilgilerin devlet sırrı niteliğini taşıması halinde; tanık, sadece mahkeme hâkimi veya heyeti tarafından zâbıt kâtibi dahi olmaksızın dinlenecektir. Hâkim veya mahkeme başkanı, daha sonra, bu tanık açıklamalarından, sadece yüklenen suçu açıklığa kavuşturabilecek nitelikte olan bilgileri tutanağa kaydettirecektir. Cumhurbaşkanının tanıklığı söz konusu olduğunda sırrın niteliğini ve mahkemeye bildirilmesi hususunu kendisinin takdir edeceği hüküm altına alınmaktadır.

Diğer Yasal Düzenlemeler

Devlet memurlarına kamu gizliliklerini koruma yükümlülüğü getiren başka kanuni düzenlemeler de mevcuttur. Bunlar genel olarak, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu (HMUK), İdari Yargılama Usulü Kanunu, Devlet İstatistik Kanunu, Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzluklarla Mücadele Kanunu'dur. Bu kanunlar da ilgili kamu görevlilerine gizli bilgi ve belgeleri resmi veya özel herhangi bir makama vermeyi veya açıklama ve yayınlamayı yasaklamaktadır.

Türk Kamu Yönetiminde Yönetimde Açıklık Uygulamaları

Ülkemizde yönetimin açıklığını ve yönetilenlerin bilgi edinme hakkını düzenleyen mevzuat yönetim geleneğimiz dikkate alındığında oldukça yenidir. Daha önce çeşitli hukuki düzenlemelerde sınırlı bir şekilde bireysel hakları korumak amacıyla, yönetime bazı şartlar altında bilgi verme yükümlülüğü verilmiştir. Ancak, bu düzenlemelerde genel olarak düzenlenmiş bir bilgi verme yükümlülüğü söz konusu değildir. 1982

Anayasasının "düşünceyi yayma ve açıklama hürriyeti" başlıklı 26. maddesinin birinci fıkrası, herkesin resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak yada vermek serbestliğine sahip olduğunu hükme bağlamış iken, bir sonraki fıkra, kapsamı belirsiz olan devlet sırrı, meslek sırrı ve özel hayatın gizliliğine bağlı sınırlamalar getirmiştir. Ayrıca, Anayasanın dilekçe hakkını düzenleyen 74. maddesi, vatandaşların kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetlerini yetkili makamlara ve TBMM'ne yazı ile iletme hakkı tanımaktadır. Her iki madde, her ne kadar doğrudan bilgi edinme hakkı ile ilgili değilse de teorik olarak bir anlamda yönetimden bilgi alınabileceğine işaret etmektedir. Fakat, ilgili kanunlarda devlet sırrı ve gizlilik ilkesinin sınırlarının tam olarak belli olmaması, yönetimin gizliliği geniş bir şekilde yorumlaması sonucunu doğurmaktadır. (Çımat, 1997: 25)

Anayasanın 97. maddesine göre (Görüşmelerin Açıklığı ve Yayımlanması), TBMM Genel Kurulundaki görüşmeler halka açıktır ve tutanak dergisinde tam olarak yayımlanmaktadır. Meclis, içtüzük hükümlerine göre kapalı oturumlar yapabilir. Bu oturumlardaki görüşmelerin yayını Meclisin kararına bağlıdır. Meclisteki açık görüşmeler ise Meclisçe başkaca bir karar alınmadıkça, her türlü vasıta ile yayımı serbesttir.

Ülkemizde, bütün kanunların, tüzüklerin ve kanunda sayılan yönetmeliklerin Resmi Gazetede yayınlanması zorunludur. Bu şekilde, devlet temel hukuki faaliyetlerini ve düzenlemelerini halka tanıtmaktadır. Bireysel işlemlerde (kamulaştırma yapılması ile ilgili işlemin malikine tebliğ edilmesi, memurun özlük haklarından haberdar edilmesi gibi) ilgililere tebliğ edilmektedir. Bu yolla, birey, kendisini doğrudan ilgilendiren idari işlemlerden haberdar olmaktadır. (Çımat, 1997: 25)

Türkiye'de yönetimde açıklık alanında ilk ciddi girişim 1991 yılında Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163'üncü maddelerinin yürürlükten kaldırılmasıyla başlamıştır. Bu maddelerin kaldırılmasından dolayı ne devlet nede toplum herhangi bir zarar görmemiştir. Aksine uygar dünyada toplumun ve devletin saygınlığı artmıştır. Açıklık konusunda diğer bir girişimde, eski Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda yapılan değişiklikle, polis sorgulamalarında sanıklar, avukat bulundurabilme hakkına kavuşmuştur. (Fındıklı, 1993: 455) Ancak, ülkemiz kamu yönetiminde açık yönetim için yapılan bu yasal düzenlemeler yeterli olmamıştır.

Türk Kamu Yönetiminde açıklık ilkesinin hayata geçirilmesi ile ilgili önerileri kamu yönetiminin yeniden yapılandırılmasını amaçlayan araştırmalarda görmek mümkündür. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) tarafından yayınlanan Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporunda "Yönetime halkın güven ve desteğini vermesinde,

katılımcı, saydam ve insanı merkez alan bir yönetim anlayışı temel alınmalıdır." "Yürütülen eylem ve işlemelerde, örgütsel açıklık olabildiği ölçüde bütün koşullarıyla sağlanmalı ve halkın yönetimden bilgi edinme hakkı her aşamada önemle dikkate alınmalıdır. Bu hak aynı zamanda, yönetimi geliştirmenin bir aracı olarak da değerlendirilmelidir." şeklinde öneri yapılmaktadır. (TODAİE, 1991: 48) Raporda önerildiği gibi "katılımcı" ve "saydam" yönetim anlayışının Türk Kamu Yönetiminde uygulamaya geçirilmesi kolay olmamıştır. Yapılan yasal ve yapısal düzenlemelerin ne derece başarılı olacağı da bu yönetim anlayışının benimsenmesine bağlı olduğu söylenebilir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ve Yönetimde Açıklık

Kamu yönetiminden hizmet talep eden ve kamu hizmetlerinin finansmanına katılan vatandaşların kamu kaynaklarının nasıl ve nerede kullanıldığı, etkili ve verimli şekilde kullanılıp kullanılmadığını denetlemek en doğal haklarının başında gelmektedir. Kamu yönetiminin halk tarafından etkili şekilde denetlenmesi öncelikle halkın doğru ve iyi şekilde bilgilendirilmesi ve bilgi ve belgelere kolaylıkla ulaşabilmesine bağlı bulunmaktadır. Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması çalışmaları içinde 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu (Resmi Gazete, 24.10.2003, Sayı:25269), demokratik ve şeffaf yönetimin gereği olan eşitlik, tarafsızlık ve açıklık ilkelerine uygun olarak kişilerin bilgi edinme hakkını kullanmalarına ilişkin esas ve usulleri düzenlemek amacıyla yürürlüğe girmiştir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na göre, kamu kurum ve kuruluşları ile kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının faaliyetleri ile ilgili olarak herkes bilgi edinme hakkına sahiptir. Türkiye'de ikamet eden yabancılar ile Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı tüzel kişiler, isteyecekleri bilgi kendileriyle veya faaliyet alanlarıyla ilgili olmak kaydıyla ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde, bu Kanun hükümlerinden yararlanmaktadırlar. Bilgi Edinme Hakkı Kanunu kapsamında yer alan kurum ve kuruluşlar, bu Kanunda yer alan istisnalar dışındaki her türlü bilgi veya belgeyi başvuranların yararlanmasına sunmak ve bilgi edinme başvurularını etkin, süratli ve doğru sonuçlandırmak üzere, gerekli idarî ve teknik tedbirleri almakla yükümlü bulunmaktadırlar.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu çerçevesinde bilgi edinme başvurusunun, dilekçe ile ve istenen bilgi veya belgenin bulunduğu kurum veya kuruluşa yapılması gerekmektedir. Bu başvuru, kişinin kimliğinin ve imzasının veya yazının kimden neşet ettiğinin tespitine yarayacak başka bilgilerin yasal olarak belirlenebilir olması kaydıyla elektronik ortamda veya diğer iletişim araçlarıyla da yapılabilmektedir. Dilekçede, istenen bilgi veya belgelerin açıkça belirtilmesi, bilgi edinme başvurusunun, başvurulan kurum ve

kuruluşların ellerinde bulunan veya görevleri gereği bulunması gereken bilgi veya belgelere ilişkin olması gerekmektedir. Kurum ve kuruluşlar, ayrı veya özel bir çalışma, araştırma, inceleme ya da analiz neticesinde oluşturulabilecek türden bir bilgi veya belge için yapılacak başvurulara olumsuz cevap verebilmektedirler. İstenen bilgi veya belge, başvurulan kurum ve kuruluştan başka bir yerde bulunuyorsa, başvuru dilekçesi bu kurum ve kuruluşa gönderilmekte ve durum ilgiliye yazılı olarak bildirilmektedir. Kurum ve kuruluşlarca yayımlanmış veya yayın, broşür, ilân ve benzeri yollarla kamuya açıklanmış bilgi veya belgeler, bilgi edinme başvurularına konu olamamaktadır. Ancak, yayımlanmış veya kamuya açıklanmış bilgi veya belgelerin ne şekilde, ne zaman ve nerede yayımlandığı veya açıklandığı başvurana bildirilmektedir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nda Bilgi Edinme Hakkının Sınırları açık bir şekilde belirlenmiştir. Devlet sırrına ilişkin bilgi veya belgeler, ülkenin ekonomik çıkarlarına ilişkin bilgi veya belgeler, istihbarata ilişkin bilgi veya belgeler, idarî soruşturmaya ilişkin bilgi veya belgeler, adlî soruşturma ve kovuşturmaya ilişkin bilgi veya belgeler, özel hayatın gizliliğine haksız müdahale oluşturacak bilgi veya belgeler, haberleşmenin gizliliği esasını ihlâl edecek bilgi veya belgeler, ticarî sır olarak nitelenen bilgi veya belgeler, tavsiye ve mütalaa talepleri, kurum ve kuruluşların, kamuoyunu ilgilendirmeyen ve sadece kendi personeli ile kurum içi uygulamalarına ilişkin düzenlemeler hakkındaki bilgi veya belgeler bilgi edinme hakkı kapsamı dışındadır.

Yargı denetimi dışında kalan idarî işlemlerden kişinin çalışma hayatını ve mesleki onurunu etkileyecek nitelikte olanlar, Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun kapsamına dahildir. (mad.15) İstihbarata ilişkin bilgi veya belgeler, kişilerin çalışma hayatını ve meslek onurunu etkileyecek nitelikte ise, bilgi edinme hakkı kapsamı içindedir. Kamu yararının gerektirdiği hâllerde, kişisel bilgi veya belgeler, kurum ve kuruluşlar tarafından, ilgili kişiye en az yedi gün önceden haber verilerek yazılı rızası alınmak koşuluyla açıklanabilmektedir. Kurum içi düzenlemeler hakkındaki bilgi ve belgeler, bilgi edinme hakkı kapsamı dışında kalırken, kurum içi düzenlemelerden etkilenen kurum çalışanlarının bilgi edinme hakları saklı tutulmaktadır. Kurum içi görüş, bilgi notu ve tavsiye niteliğindeki bilgi veya belgeler, kurum ve kuruluş tarafından aksi kararlaştırılmadıkça bilgi edinme hakkı kapsamında yer almaktadır. Bilimsel, kültürel, istatistik, teknik, tıbbî, malî, hukukî ve benzeri uzmanlık alanlarında yasal olarak görüş verme yükümlülüğü bulunan kişi, birim ya da kurumların görüşleri, kurum ve kuruluşların alacakları kararlara esas teşkil etmesi kaydıyla bilgi edinme istemlerine açık bulunmaktadır. Gizliliği kaldırılmış olan bilgi veya belgeler, bu Kanunda belirtilen diğer istisnalar kapsamına girmiyor ise, bilgi edinme başvurularına açık hâle gelmektedir.

Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun 5. maddesi, bilgi edinme başvurularının kurum ve kuruluşlarca bilgi verme yükümlülüğü çerçevesinde yerine getirileceğini hüküm altına almıştır. Kanun, bilgi vermeyi bir yükümlülük olarak görmekte, kurum ve kuruluşların, bu Kanunda yer alan istisnalar dışındaki her türlü bilgi veya belgeyi başvuranların yararlanmasına sunmak ve bilgi edinme başvurularını etkin, süratli ve doğru sonuçlandırmak üzere, gerekli idarî ve teknik tedbirleri almakla yükümlü tutmaktadır. Ayrıca, bu Kanuna aykırı diğer kanun hükümlerinin uygulanamayacağı da belirtilmektedir. Ancak, Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun diğer kanunların aykırı hükümlerini açıkça belirtmemesi kamu görevlilerini hangi yasal düzenleme hükümlerine uyacakları konusunda tereddütte bırakabilecektir. Dolayısıyla, yapılacak düzenleme ve değişikliklerle karmaşanın ortadan kaldırılması ve yasal düzenlemelerin belirginleştirilmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Kamu yönetiminin denetlenmesinde, denetim yöntemleri içinde yönetimde açıklık, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük önem kazanmaya başlamıştır. Önceleri, devletin güvenliği, milli savunma, diplomasi, özel hayatın gizliliği, ticari ve mali sırların korunması gibi amaçlarla ortaya çıkan gizlilik ve dışa kapalılık uygulamaları ise, zamanla yönetimin bütün alanlarına yayılmıştır. Yönetimde gizlilik ve dışa kapalılık uygulamaları sonucunda yönetilenler, yönetimin faaliyetlerini izleyememekte, resmi bilgi ve belgelere ulaşamamakta, yönetsel kararların alınmasına katılamamaktadırlar. Ancak, yönetilenler yönetimin faaliyetlerini izlemek, kararların alınmasına katılmak, resmi bilgi ve belgelere ulaşmak onu denetlemek istemektedirler. Bunun gerçekleşmesi ise yönetimde açıklık uygulamalarıyla mümkün olmaktadır.

Kamu yönetiminin birçok alanda günlük hayatı düzenleyen hizmetleri, tarihi gelişim içinde toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısındaki değişmelerle birlikte sürekli olarak artmaktadır. Kamu yönetiminin yürüttüğü bu hizmetlerin kalitesi ve hizmetlerin yürütülmesinde ortaya çıkan aksaklıklar, hizmeti talep eden toplumu doğrudan etkilemektedir. Yönetimin yapısında veya fonksiyonlarını icra eden organlarında ortaya çıkan olumsuzluklar yönetimi ilgilendirdiği kadar onun muhatabı olan yönetilenleri de ilgilendirmektedir. Dolayısıyla, kamu yönetiminin denetimi, yönetimin geliştirilmesi ve hizmet kalitesi açısından hem yönetim hem de yönetilenler için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Yönetimde açıklık ile, halkın yönetim faaliyetlerini izlemesi ve kontrol etmesi kolaylaşmakta, buna bağlı olarak ta halkın yönetime olan güveni artmaktadır. Yönetilenlerin kararların alınması sürecine katılması, yönetimin

daha iyi işlemesine ve kararlarının uygulamaya geçirilmeden önce denetiminin yapılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla, yönetimde açıklık kamu yönetiminin bireyler tarafından denetlenmesine imkan tanımakta denetimde verimlilik ve etkinliğin artmasına katkı sağlamaktadır.

Kamu yönetiminin denetlenmesinde yönetimde açıklık ve katılım etkili birer araçtır. Yönetilenlerin kamu yönetiminin karar ve eylemleri hakkında bilgi sahibi olması, onları etkilemesi ve denetlemesi için kamu yönetiminin faaliyetlerini kamuoyuna açıkça aksettirmesi ve katılım kanallarını açık tutması gerekmektedir. Ancak, yönetimde açıklık ve katılım imkanlarının mevcut olması tek başına yeterli olmamaktadır. Bunun yanında oldukça gelişmiş bir yurttaşlık duygusu, kentlilik kültürü ve bilinci halkın kamu yönetimine etkili bir biçimde katılmasının ön koşulu olmaktadır.

Halkın yönetime katılma imkanlarının en elverişli olduğu yerel yönetimlerde bile yerel halkın yerel yönetim meclisi toplantılarına ilgisiz kaldığı, toplantılara çok düşük oranlarda katıldığı yapılan araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de kamu yönetimi alanında, gelişmiş, yaygın ve sağlıklı kamuoyu denetimi olmadığı gibi, kurumsallaşmış bir demokratik ve bürokratik kültür geleneğinin de bulunmadığı söylenebilir. Bu durum, yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasının tek başına yeterli olmadığını, halkın eğitilmesinin ve bilinçli kent kültürüne sahip kılınmasının önemini ortaya koymaktadır. Demokratik ülkelerle uyum sağlamak, halkın yönetime olan güvenini artırmak, yönetimin denetiminde etkinliği gerçekleştirmek için ülkemizde de yönetimde açıklığın yasal düzenlemelerde kalmaması, gerçek anlamda uygulamaya geçirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluk teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Acar, Örnek, (1998). *Kamu Yönetimi*, Meram Yayın Dağıtım, İstanbul

Aktan, Coşkun C., (1992). *Politik Yozlaşma ve Kleptokrasi* 1980–1990 Türkiye Deneyimi, Alfa Yayınları, İstanbul

Aktan, Tahir, (1989). *Kamu İdaresi*, 2. Basım, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa

Al-Wahab, İbrahim, (1979). *The Swedish Institution of Ombudsman*, Liber Forlag, Stockholm

Eryılmaz, Bilal, (2000). *Kamu Yönetimi*, Erkam Matbaacılık, İstanbul

Gözler, Kemal, (2001). *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa

Gözübüyük, A. Şeref, (1989). *Yönetim Hukuku*, 3. Basım, Sevinç Matbaası, Ankara

Nadaroğlu, Halil, (1994). *Mahalli İdareler*, 5. Bas., Beta Yayıncılık, İstanbul

Özay, İlhan, (2002). *İkinci Bine Kavuşurken Gün Işığında Yönetim*, Alfa Yayıncılık, İstanbul

Schwarzler, Nikolaus, (1992). *The Austurian Ombudsman (Volksanwalt)*, Public Administration in Austuria, (Ed. Federal Chancellery), Austuria,

TODAİE, (1991). *Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu*, TODAİE Yayınları, Ankara

Tortop, Nuri, B.Aykaç ve E. G. İsbir, (1999). *Yönetim Bilimi*, 3. Bas., Yargı Yayınevi, Ankara

MAKALELER

Ataman, Taykan, (1997). "Ombudsman ve Temiz Toplum", *Yeni Türkiye Dergisi*, *Siyasette Yozlaşma Özel Sayısı II*, Yıl: 3, Sayı: 14, Mart-Nisan, s. 779–789

Çımat, Ali, (1997). "Türkiye'de Gizliliğin Yasal Temelleri ve Açıklık", *Vergi Raporu, Vergi Denetimleri Derneği Yayını*; Yıl. 5, Sayı: 30, Ağustos – Eylül, s.19–26

Eken, Musa, (1994). "Kamu Yönetiminde Gizlilik Geleneği ve Açıklık İhtiyacı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 27, Sayı. 2, Haziran, s.25–54

Eken, Musa, (2005). "Gizlilik Geleneğinden Şeffaf Yönetime Doğru", Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 38, Sayı:1, Mart, s.113–130

Fındıklı, Remzi, (1993). "Şeffaf Polislik", *Türk İdare Dergisi*, Sayı. 401, Aralık, s.451-468,

Fındıklı, Remzi, (1996). "Yönetimde Açıklık - Açık Yönetim", *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 412, Eylül, s.103–110

Gammeltoft-Hansen, Hans, (1996). "Ombudsman Kavramı", (Çev.Turgay ERGUN), *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı:3, Eylül, s.195-202

Güran, Sait, (1982). "Yönetimde Açıklık", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (SARICA'YA ARMAĞAN)*, Yıl: 3, Sayı: 1-3, s.101-112,

Karaman, Zerrin T. ve Şermin Atak, (1996). "Kamu Yönetiminde Gizlilik Faktörünün Çevre Korumacı Politikalara Etkisi", *Türk İdare Dergisi*, Sayı. 412, Eylül, s.111-129,

Karaman, Zerrin T., (2000). "Yönetim Stratejilerindeki Gelişmeler", *Türk İdare Dergisi*, Sayı 426, Mart, s.37–53

Pickl, Vicktor J., (1986). "Ombudsman ve Yönetimde Reform" *Amme İdaresi Dergisi*, Çev.: Turgay Eren, Cilt : 19, Sayı: 4, Aralık, s.37-46

Pugh, Sır Idwal, (1978). "The Ombudsman-Jurisdiction, Powers and Practice", *Public Administration*, Vol: 56, s.127-138

RESMİ GAZETE, 24.10.2003, Sayı:25269 , 09.10.2003 Tarih ve 4982 *sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu*,

Sezer Yasin ve Naci Kargın, (2002). "Kamu Yönetiminin Modernleşmesinde Şeffaflaşma Sorunu", *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 436,Eylül, s.209-225,

Şengül, Ramazan, (2000). "Fransa'da Yönetsel Açıklık Prensibinin Uygulaması Kapsamında 17 Temmuz 1978 Tarihli Yasa", *Türk İdare Dergisi*, Sayı 427, Haziran, s.179–187,

Tortop, Nuri, (1974). “Yönetimin Denetlenmesi ve Denetim Biçimleri” *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1 Mart, s.27-50,

Tortop, Nuri, (1998). “Yönetimin İyileştirilmesi Çalışmalarının Denetlemeye Etkileri ve Yararları”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 31, Say. 2, Haziran, s.15–20.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

İlk Ve Ortaöğretimde Coğrafya Eğitimi Ve Öğretiminde Model Küre Kullanımı

Alaattin KIZILÇAOĞLU[*]
Halil İbrahim TAŞ[**]

Özet: Gerek ortaöğretim coğrafya öğretim programı gerekse ilköğretimde coğrafya konularına yer veren derslerin (sosyal bilgiler, fen ve teknoloji, hayat bilgisi) öğretim programları incelendiğinde model küre kullanma becerisine gereken önemin verilmediği tespit edilmiştir. Oysa model küreler coğrafya öğretiminin vazgeçilmez gereçleri arasındadır. Öğretimin bilhassa kavram öğretiminin kalıcı olması açısında model kürelerin kullanımı zaruridir. Bu çalışmada, ilk ve ortaöğretimdeki coğrafya konularının tümü tetkik edilerek, model küre kullanılmayı gerektiren konular belirlenmiş, konuların içeriği dikkate alınarak küre kullanarak ne tür etkinlikler yapılacağı hususunda öneriler sunulmuş ve model küreler konusunda sınıf seviyesinde tüm öğrencilerin sahip olması gereken yeteneklerin neler olduğu belirtilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada öğrencilere, model küre kullanma becerisinin kazandırılmasının önemi ve bu beceriyi kazandırmaya yönelik aktivite örnekleri üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmanın, coğrafya ya da içeriğinde coğrafyaya yer veren programları hazırlayanlara, program revizyonunda görev alacak olanlara ve bilhassa programların vazgeçilmez uygulayıcısı öğretmenlere (sınıf, sosyal, fen ve teknoloji ile coğrafya öğretmenleri) model küre becerisi ve coğrafya öğretiminde bu beceriyi kullanmanın önemini anlamaları hususunda fikir vereceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya eğitimi, Coğrafya, Coğrafi beceriler, Model küre.

The Importance Of Using Model Globes In Geographıc Education At Primary And Secondary Schools

Abstract: When elementary, middle, and high school curricula are searched in Turkish public schools, it seems that teaching with model globes is not stressed though it is very important to use this tool to teach about the world. Model globes are indispensable tools in classroom teaching. Thus, in each level of education, students should be faced with them. The purpose of this study is first to seek the curricula of elementary, middle and high schools' social studies, earth science, and geography courses and then find out the content areas to be used of model globes in order to make teaching more effective and incirease students model globle use skill. Also, this study stresses the weakness and advantage of using this tool in classroom. Finally, it provides some short activities of globe uses so that teachers may develop better and more structured classroom teaching. It also gives some hints for teacher to use them in their classroom

Keywords: Geography education, Geography, Geography skills, Model globes.

[*] Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi
[**] Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi

GİRİŞ

Dünyamızın şeklinin bir küreye çok benzemesi, yeryüzünün oldukça kavisli bulunması ve bu kavisli yüzeye ait ölçü ve özelliklerin bir haritaya yani düz bir satha naklinde her zaman birçok mühim problemler ortaya çıkar. Bu yüzden, üç boyutlu dünyayı iki boyutlu haritalara dönüştürürken dünyadaki farklı şekilleri tasvir edebilmek için, farklı harita projeksiyonları kullanılır. Harita yapımında kullanılan herhangi bir projeksiyon yeryüzüne ait mesafe, yön, alan ve şekli aynı anda doğru olarak tasvir edemez. Bir özelliği doğru yansıtırken, diğerlerinde bozulmalar ortaya çıkar. Dünya yüzeyindeki şekilleri en doğru model küreler gösterir. Alan, göreceli büyüklük, şekil, ölçek, mesafe ve pusula yönü, küre üzerinde oransal olarak, doğru bir şekilde gösterilirler. Küre, dünyayı özet olarak tanıtan zaruri bir araçtır ve yer, mekânsal yayılım, dünya-güneş ilişkisi ve zaman kavramlarının öğrencilere öğretiminde oldukça faydalı olabilir.

Model küre, önemli bir coğrafi öğretim gerecidir. Bu modeller temsil ettiği dünyadan çok küçük ve değişik maddelerden yapılmış örneklerdir. Bunlar, büyüklüğü nedeniyle sınıfa getirilemeyecek nesnelerin gerçeğe en yakın biçimde tanınmasına da yardımcı olurlar. Dünyanın büyüklüğünden dolayı, öğrenci, dünya üzerindeki dağılımlar ve dünyanın şekli ile ilgili ortaya çıkan, dünyanın kendine has ve çoğu zaman soyut durumları algılamakta zorluk çekebilir. İşte bu noktada model küreler öğrenciye yardımcı olur ve nesnelerin gerçeğe en yakın biçimde tanımalarına katkı sağlar. Model küre, coğrafya öğretiminin bütün kademelerinde (İlk, orta ve yüksek öğrenim) kullanılması gereken başlıca materyallerden biridir. Ayrıca model küreler, coğrafya derslerinden başka özellikle ilköğretim birinci ve ikinci kademede okutulan fen ve teknoloji, hayat bilgisi, sosyal bilgiler gibi derslerde çok sık kullanılan önemli bir gereç olması gerekir. Bu sayede öğrencinin algılamakta zorluk çektiği dünyamıza ait soyut bilgilerin somutlaştırılmasına ve sonuçta doğal olarak öğrencilerin soyut bilgileri daha iyi algılayıp, öğrenmelerine katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın Amacı

İlk ve ortaöğretimde coğrafya konularına yer veren öğretim programları (Coğrafya, sosyal bilgiler, hayat bilgisi ile fen ve teknoloji) incelendiğinde küre kullanma becerisine gereken önemin verilmediği görülür. Oysa model küreler coğrafya öğretiminin vazgeçilmez gereçleri arasındadır. Bu çalışmada ilk ve ortaöğretimdeki coğrafya konularının tümü tetkik edilerek, model küre kullanılmayı gerektiren konular belirlenmiş ve konuların içeriği

dikkate alınarak küre kullanarak ne tür etkinlikler yapılacağı hususunda öneriler sunulmuş, kavram öğretiminin kalıcı olmasında model kürelerin önemi vurgulanarak model küre konusunda tüm öğrencilerin sahip olması gereken yeteneklerin neler olabileceği belirtilmiştir. Bu çalışmanın, bilhassa programların vazgeçilmez uygulayıcısı öğretmenlere (sınıf, sosyal, fen ve teknoloji ile coğrafya öğretmenleri), coğrafya ya da içeriğinde coğrafyaya yer veren programları hazırlayanlara, program revizyonunda görev alacak olanlara model küre becerisi ve coğrafya öğretiminde bu beceriyi kullanmanın önemini anlamaları hususunda fikir vereceği düşünülmektedir.

Model Küreler Neleri Gösterirler

Eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kullanılan model kürelere ait çeşitli ölçü, stil ve renklerde şaşırtıcı seçenekler bulunmaktadır. Duvar haritalarında olduğu gibi eğitim amaçlı model küreler yeryüzünün siyasi (ülkeler ve sınırları, şehirleri gösteren) ve fiziki (yerşekillerini gösteren) özelliklerini görsel olarak sunarlar. Model küreler; siyasi sınırları, okyanus akıntılarını, yerşekillerini, önemli şehirleri, hava uçuş noktaları, ana deniz yolu rotalarını gösterirler. Renkler yardımıyla yükselti ve okyanuslardaki derinlik farkları kolayca anlaşılır. Ayrıca, fiziki ve beşeri dağılımlar çok net ve küresel olarak öğrenciye aktarılabilir. Bunlara ilave olarak, Dünyanın dinamikliğini yansıtan, iç kuvvetlerin yeryüzüne yansıması şeklinde algılanabilecek olan plakalar ve onlar arasındaki etkileşimin sonucunun (depremler, volkanizma, yüksek dağlar, dalma batma zonları, okyanus sırtları vb.) yeryüzündeki dağılımı kolayca gözlemlenebilir.

Soyut Konuların Somut Hale Dönüştürülmesinde Model Küreler

Coğrafya öğretiminin temel problemlerinden birisi konular işlenirken soyut olan kavramları somut hale getirememedir. Coğrafya derslerinde araç gereçler yardımıyla bir olayı görsel hale getirmek, olayı rasyonel bir şekilde açıklamaktır. Dünya'nın yuvarlaklığı öğrenci için soyut bir kavramdır. Hâlbuki küre bu kavramı somutlaştırarak öğrencinin dünya ile ilgili diğer kavramları öğrenmesini kolaylaştırır. Eksen eğikliğini anlatırken, bir dünya haritasından istifade etmek mümkün değildir. Yine bir top ya da portakal kullanarak eksen eğikliğini anlatmak çok güçtür. Ancak bunun yerine dünyanın eksen eğikliğini gösteren bir kürenin bulunması konunun amaca ulaşmasını ve anlaşılır olmasını sağlayacaktır (Güngördü, 2002).

Model küreler, coğrafya konuları içerisindeki yerin şekli ve boyutları, enlem, boylam, paralel, meridyen, yerin ekseni, yarıçapı, kutup noktaları, ekseni çevresindeki dönüş hareketi, güneş çevresindeki dolanım hareketi, karalar ve denizlerin dağılışı, akıntılar gibi konuların işlenmesi esnasında mutlaka

yararlanılması gereken bir ders materyalidir. Sözü edilen soyut konuların somut hale dönüştürülmesinde model küreler gerekli ve önemli bir araçtır (Doğanay, Zaman ve Alim, 2001).

Çeşitli Coğrafi Kavramların ve Olayların Öğretiminde Model Kürelerin Kullanımı

Coğrafya öğretiminde kavramların önemli bir yeri vardır. Coğrafya biliminin en önemli özelliklerinden biri, yeryüzünde yer alan coğrafi olgu ve olayları tanıtmak ve açıklamak için sık sık kavram kullanılmasıdır. Coğrafi kavramların doğru kullanılması ile coğrafya eğitiminin sağlıklı olması arasında yakın bir ilişki vardır. Kavramların doğru olarak öğrenilmesi ve kalıcı bilgiler haline getirilmesi, coğrafya öğrenimi gören öğrenciler için çoğu zaman sorun olmaktadır. Türkiye'de uygulanan coğrafya eğitim sisteminde kavram öğretimine yeterince yer verilmemektedir (Kolukısa, 2002:24). Bundan dolayı ezbercilik öne çıkmaktadır. Eğitim kurumlarında bazı önemli coğrafi kavramların kavratılmasında kullanılan araçlardan birisi olan model küre, bazı coğrafi kavramların görselleşmesine katkıda bulunur. Böylece eğitim öğretim işi kolaylaşır.

Öğrencilerin bazı konuları daha rahat algılamasında model küreler önem arz eder. Coğrafya öğretiminde model küreleri kullanarak öğrenciler çeşitli coğrafi kavram ve konuları daha kolay öğrenebilirler. Bu coğrafi konu ve kavramlar ve bunların öğretiminde model kürelerin sağlayacağı avantajlar şu şekilde ifade edilebilir.

1. Küreler öğrencilerin farklı mekanların coğrafi konumunu kavramalarına yardımcı olurlar. Öğrenciler küre üzerinde kıta ve okyanusların, ülke ve şehirlerin dünya üzerindeki yerlerini doğru bir biçimde tespit edebilirler.

2. Öğrenciler, kıta, okyanus ve ülkelerin büyüklüklerini gerçeğine en yakın boyutta model küre üzerinde gözlemleyebilirler.

3. Kara ve okyanus, denizlerin dağılışını, birbirlerine uzaklıklarını ve şekillerini gerçeğe yakın olarak fakat küçültülmüş bir halde küre üzerinde gösterilmektedir. Küre üzerinde bu dağılışı haritadan daha iyi görme sebebimiz ise kürenin alan, açı ve uzaklığı koruyabilmesinden kaynaklanmaktadır (Güngördü, 2006).

4. Model küreler yerel boyuttan ziyade daha genişletilmiş mekansal bir ölçekte ve küresel boyutta coğrafi bilginin algılanmasında vazgeçilmez bir materyaldir. Örneğin; okyanus akıntıları, eksen, kutup noktaları, ekvator,

meridyen ve paralel kavramlarını anlamada ve açıklamada önemli bir yeri vardır.

5. Model küreler; meridyen ve paraleller, kutup noktaları, yarımküreler, dünyanın ekseni çevresindeki dönüş hareketi, güneş çevresindeki dolanım hareketi, gece-gündüz oluşumu, mevsimlerin oluşumu, kara ve denizlerin yeryüzünde dağılış durumu gibi konuların öğretimini kolaylaştırır (Doğanay, 2002).

6. Model küreler güneşin doğuşu, batışı, özel paraleller (dönenceler vb), gece-gündüz oluşumu, gece-gündüz uzunluğu, soltistler gibi coğrafi kavram, konu ve olayların öğretimini kolaylaştırır.

7. Paralel-enlem, meridyen-boylam kavramlarını birbirinden ayırt etmede öğrencilerin güçlük çektikleri bilinmektedir. Model küreler kullanıldığında bu kavramlar doğru biçimde anlaşılabilir, birbirleriyle karıştırılması ihtimali azalır.

8. Küreler yerel saat hesaplamaları, saat farkları, tarih değiştirme çizgisi gibi zamana ilişkin kavramların öğretimine yardımcı olurlar.

9. Öğrenciler, Dünyanın yıllık hareketi sırasında eksen eğikliğinin hiç değişmediğini kolaylıkla kavrarlar (Güngördü, 2002).

10. Coğrafya öğretiminde kullanılan model küreler sayesinde öğrenciler dünyanın kendi ekseni etrafındaki hareketi sırasında ekvatordaki dönüş hızının kutuplardan hızlı olduğunu daha kolay anlarlar (Güngördü, 2006).

Coğrafi Kavramların Öğretiminde Model Kürelerin Kullanımının Sağlayacağı Yararlar Şunlardır:

1. Kavram öğretiminde ilgili kavramlara dikkati toplamayı kolaylaştırır.

2. Kavramların haritalara nazaran gerçeğe çok daha yakın bir biçimde incelenmesine ve öğrenilmesine katkı sağlar.

3. Öğrenmeyi kolaylaştırarak kazanımlara ulaşma süresini kısaltır. Özellikle anlaşılması zor kavramları, bazı soyut coğrafi olayları daha basit ve somut hale getirerek çabucak kavranılmasına yardımcı olur.

4. Öğrencilerin kavram yanılgılarına düşmelerini önler.

5. Öğrenme güçlüğü çeken öğrenciler konuları model küre yardımıyla daha kolay kavrayabilirler.

6. Öğretimin aktifleşmesine katkıda bulunurlar.

Model Küreler ile Haritaların Kıyaslanması

Model Kürelerin Haritalara Nazaran Güçlü Yanları

- Model küreler üzerinde mesafeler tam olarak ölçülebilir.
- Yönler ve arazi değerleri korunur.
- Haritalardaki gibi bozulmalar yoktur. Şekil, mesafe, alan ve yön bir kürede doğru olarak gösterilir.

Model Kürelerin Haritalara Nazaran Zayıf Yanları:

- Haritalar çok detay gösterir, daha kolay saklanabilirler. Model kürelerin taşınması, saklanması güçtür. Haritalara nazaran iri ve hantaldırlar.
- Model kürelerin üretimi pahalıya mal olabilir. Özellikle küçük boyutta olanlar detayları göstermede yetersiz kalır.
- Model küreler ölçü almada elverişsizdir.
- Model küreler bir bakışta tek bir yarımküreyi gösterebilir. Dünyadaki her noktayı anında, bir bakışta görmek açısından elverişsizdir. Dünya haritasının avantajı bir bakışta dünyayı görebilmemizdir. Ancak haritalarda şekil, alan, mesafe ve yön bozulması olur.
- Model kürelerin haritalarda olduğu gibi baskı ile çoğaltılma olanağı bulunmamaktadır.
- Model kürelerin sahip olabileceği boyutlar düşünüldüğünde genel olarak yerel düzeyde değerlendirme yapmaya uygun değildirler. Ancak daha genişletilmiş mekânsal bir ölçekte ve küresel boyutta coğrafi bilginin algılanmasına yardımcı olurlar. Örneğin; okyanus akıntıları, eksen, kutup noktaları, ekvator, meridyen ve paralel kavramlarını anlamada ve açıklamada önemli bir yeri vardır.

MODEL KÜRE KULLANIMI KONUSUNDA ETKİNLİK ÖRNEKLERİ

İlköğretimin İlk Kademesinde Model Kürelerin Kullanımına Yönelik Aktivite Önerileri

İlköğretimin ilk kademesinde model küreler çocuklara; yakınlık, uzaklık, büyüklük ve küçüklük gibi göreli kavramlar ve kuzey, güney, doğu, batı gibi yönlerin kavratılması açısından önem taşır. Öğrencilerin bu hususları bilmeleri kendi toplum ve ülkelerinin, dünya ile olan bağlantısını anlaması açısından da önemlidir (Gardner, Demirtaş ve Doğanay, 1997).

İlköğretimin ilk kademesinde model küre kullanımına gerek duyulan dersler; hayat bilgisi, fen ve teknoloji ile sosyal bilgiler dersleridir. Aşağıda ilköğretimin ilk kademesinde bu derslerde her sınıf seviyesinde model küre kullanımını gerektirecek konular ve bu konuların içeriğine uygun aktivite önerilerine yer verilmiştir.

1. sınıf:

Hayat Bilgisi Dersi

"Okul Heyecanım Öğrenme Alanı"

"Ben de katılabilir miyim" konusunda "Dünya Çocuk Günü" başlığı altında dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan çocukların yaşadıkları ülkelerin isimlerine yer verilmektedir. Öğrencilerden model küreye bakarak çocukların yaşadıkları ülkeleri bulmaları istenebilir.

"Ders araç-gereçleri" konusu işlenirken öğrencilerin model kürelerin de sınıfta kullanılan ders araç gereçlerinden biri olduğunun farkına varmaları sağlanmalıdır.

"Benim Eşsiz Yuvam Öğrenme Alanı"

"Eşyaların gücü" başlığı altında telefonun işlevlerinden söz ederken öğrencilere ülkemiz dışında yaşayan akrabalarının olup olmadığı sorulur ve onlarla ne şekilde iletişim kurabileceğimizden söz edilir ve onların yaşadıkları ülkeleri model küreden keşfetmeleri istenir.

"Dün, Bugün, Yarın Öğrenme Alanı"

"Dünya dönüyor" başlığı altında öğrencilerin dünyanın kendi çevresinde dönmesini bir model küre üzerinde gözlemlemesi istenir. Dünyanın kendi ekseni etrafındaki hareketini ve dolayısıyla gece-gündüz oluşumunu model küre üzerinden işlemek gerekmektedir. Böylece öğrencilerin bir günlük zaman dilimi içerisinde gözlemlenen değişim ve sürekliliği algılaması kolaylaşır.

Öğrencilerin üzerinde, altında, yakınında, uzağında, solunda, sağında gibi yer ilişkilerini tanımasında model küreler kullanılmalıdır.

2. sınıf:

Hayat Bilgisi Dersi

“Okul Heyecanım Öğrenme Alanı”

“Nerdesin” kitap başlığı altındaki konuda öğrencilerden ülkemizin yerini model küre üzerinde bulmaları istenir.

“Benim Eşsiz Yuvam Öğrenme Alanı”

Öğrencilerin doğu, batı yönlerini algılamalarında model kürelerin kullanılmasında yarar vardır. Öğrencilere model küre üzerinde iki mekan verilir ve bu iki yerin birbirine göre batı ya da doğuda oluşunu söylemeleri istenir.

“Dün, Bugün, Yarın Öğrenme Alanı”

“Ülkeler ve çocukları başlığı” altındaki konu işlenirken, öğrenciler model küre üzerinden bir ülke seçerler ve seçtikleri ülkede yaşayan çocukların nasıl beslendiklerini, nasıl giyindiklerini ve hangi oyunları oynadıklarını araştırırlar.

Öğrencilere 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı’nda ülkemize gelen yabancı ülke çocuklarının geldikleri ülkelerin listesi verilir ve bu ülkeleri model küre üzerinden bulmaları istenir.

Ders kitabında bayrakları verilen ülkelerin konumlarını model küre üzerinden tespit etmeleri istenir.

Bir torbanın içerisine sınıftaki öğrenci sayısı kadar ayrı ayrı ülke isimleri yazılarak konur ve her öğrenci torbadan çektiği ülkeyi küre üzerinde tespit etmeye çalışır.

“Dünya dönüyor” konusunda dünyanın kendi ekseni etrafında dönmesi sonucunda meydana gelen olguları belirlerken model küre kullanılmalıdır.

3. sınıf:

Hayat Bilgisi Dersi

“Benim Eşsiz Yuvam Öğrenme Alanı”

“Karalar ve denizler” başlığı altındaki konuda öğrencilerden model küre üzerinde kara ve deniz alanlarını göstermeleri istenir. Dünyadaki kıtaları ve okyanusları model küreden tespit etmeleri istenir. Model küreye baktıklarında gördükleri renklerin ne ifade ettiğini öğrencilere sorarak beyin fırtınası oluşturulur. Model küredeki renklerin koyu ya da açık olmasının neyi ifade ettiği sorulur. Öğrencilerden küre üzerinde Türkiye’yi çevreleyen denizleri göstermeleri istenir.

“Dün, Bugün, Yarın Öğrenme Alanı”

“Dünya hep dönüyor” konusunda dünyanın kendi ekseni etrafında dönmesi sonucunda meydana gelen olguları belirlerken, bunlar arasındaki neden sonuç ilişkilerini kurarken model küre kullanılmalıdır. Öğrenciler model küre üzerinde pusula kullanarak yön tespiti yapabilmelidir. Öğrenciler model küre üzerinde özel paralelleri, ekvatoru, kutupları, kıtaları ve sınırlarını gösterebilmelidir. Öğrenciler ülke, kıta, şehir arasındaki farkları küre yardımıyla izah edebilmeli, küre üzerinde gölleri ve adaları tespit edebilmelidir.

4. sınıf:

Fen ve Teknoloji Dersi

“Gezegenimiz Dünya Öğrenme Alanı”nda dünyamızın şekli ve boyutları ile ilgili değerlendirmeler yapılırken model küreler kullanılmalıdır.

Sosyal Bilgiler Dersi

4. sınıf sosyal bilgiler dersinde öğrenciler; model küre üzerinde dönenceler arasındaki bölgeleri gösterebilmeli, yarıküreleri tanımlayıp, küre üzerinde belirleyip, gösterebilmeli, küre üzerinde önemli ülkeleri, akarsuları ve dağları gösterebilmeli, enlem, boylam, paralel, meridyen gibi coğrafi terimleri izah ederken, kullanırken model kürelerden yararlanabilmelidir.

“Küresel Bağlantılar Öğrenme Alanı” nda dünyanın çeşitli ülkelerine yönelik araştırma gerektiren aktivitelere yer verilmektedir. Bu aktivitelerde adı geçen ülkelerin konumunu öğrencilerin sadece harita üzerinde keşfetmeleri ile yetinilmemelidir. Bu ülkeler küre üzerinde de öğrenciler tarafından tespit edilmeli, gerektiğinde adı geçen ülkelerin birbirlerine göre konumlarını küre üzerinde gözlemleyerek, değerlendirmeleri istenmelidir.

Öğretim programında “Uzaktaki Arkadaşlarım” ünitesinde dünya üzerindeki çeşitli ülkelerin olduğunu fark etmeye yönelik kazanımda küre kullanılması önerilmiştir. Öğrencilere hangi ülkeye gitmek istedikleri sorulur ve bu ülkeyi küre üzerinde bulmaları istenir. Seçtiği ülkeye giderken hangi ülkelerden geçmesi gerektiğini ifade etmeleri istenir. Çeşitli ülkelerin Dünya üzerindeki konumunu küre üzerinde tespit etmeleri istenir ve bu ülkelerde yaşayan insanların kültürlerini araştırmaları istenir.

Öğrencilere çeşitli ülkelerin isimlerini içeren bir liste verilir. Bu ülkelerin hangi kıtada ve hangi yarıkürede (Kuzey, güney, doğu, batı) yer aldığını belirlemeleri istenir.

5. sınıf:

Fen ve Teknoloji Dersi

“Dünya, Güneş ve Ay Öğrenme Alanı”

5.sınıfta fen ve teknoloji dersinde öğrenciler kürelerden yararlanarak; enlem ve boylamı kullanabilmeli, mesafe ölçümü için ölçek kullanabilmeli, büyük akarsuların kaynaklarını ve döküldükleri yerleri bulabilmelidir.

Öğrencilere yer küre modeli neden kendi etrafında dönecek şekilde yapılmıştır sorusu sorularak konu üzerinde düşünmeleri istenir. Model küreden yararlanarak dünyanın kendi etrafında dönmesini, gece-gündüz oluşumunu izah etmeleri istenir. Gece gündüzün sürekli birbirini takip ettiği, dünya kendi ekseni etrafında döndükçe aydınlık olan bazı yerlerin bir süre sonra güneş ışığı almadığını ve böylece bu yerlerde gece olduğunu açıklarken model küreleri kullanmaları istenir.

Biri doğu ve diğeri batı meridyeninde olan iki ülke verilir. Bu ülkelerden birinde gece olduğu diğerinde günün hangi zamanı olabileceği sorulur.

Sosyal Bilgiler Dersi

5. sınıf sosyal bilgiler dersinde "Küresel Bağlantılar Öğrenme Alanı"na ait "Hepimizin Dünyası" ünitesinde geçen "Çeşitli ülkelerde bulunan ortak miras öğelerine örnekler verir" kazanımında miras öğelerinin bulunduğu yerleri (örneğin; Pizza Kulesi, Piramitler, Eyfel Kulesi, Tac Mahal, Özgürlük Anıtı, Kremlin Sarayı, Çin Seddi, Orhun Anıtları vb.) küre üzerinde öğrencilerin tespit etmelerine yönelik bir aktivite gerçekleştirilebilir. Öğrenciler model küre üzerinde Dünyadaki kıtaları ve Türkiye'nin komşularını göstermelidirler. Akdeniz'e kıyısı olan ülkeleri dilsiz küre üzerine yerleştirebilmelidirler. Ülkelerin Türkiye'ye göre yön olarak sahip olduğu konumlar üzerine küre üzerinde çalışmalar yapılmalıdır. Örneğin, öğrenciler Almanya, Japonya, Mısır, Brezilya ve Özbekistan'ın Türkiye'ye göre hangi yönde yer aldığını küre üzerinde tespit etmeye çalışabilirler.

Öğrencilere bir enlem verilir ve model küreye bakarak bu enlemin geçtiği ülkelerin listesini oluşturmaları istenir.

Öğrencilerden model küre üzerinde Hayat Bilgisi, Fen ve Teknoloji ile Sosyal Bilgiler ders kitaplarında adları geçen ülkelerin yerlerini bulmaları istenebilir.

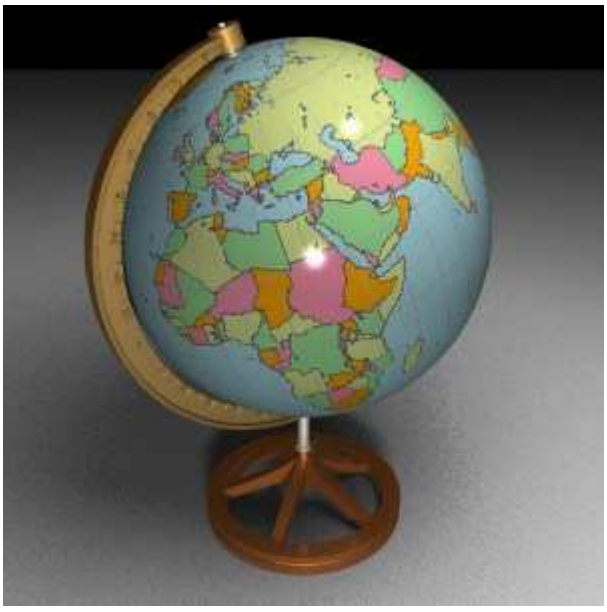
Öğrencilerden dünya haritası ile model küre arasındaki farklılıkları ifade etmeleri istenir.

5. Sınıfın Sonuna Kadar Kazanılması Gereken Model Küre Becerileri

Beşinci sınıfın sonuna kadar, her öğrenci;

- Model kürelerin kullanım amaçlarını ve özelliklerini bilmeli
- Model kürelerin üzerindeki yerler hakkında coğrafi sorular sorabilmeli
- Model kürelere bakarak bilgi üretebilmeli
- Çeşitli ekonomik aktivitelerin yerlerini model küre üzerinde tanımlayabilmeli
- Küreye bakarak farklı kıtalardaki ülkelerin isimlerini ayrı ayrı listeleyebilmeli
- Küreler üzerinde önemli yerlerin yerini (doğal kaynaklar, akıntılar) tespit edebilmeli
- Küre üzerinde yönleri algılayabilmeli
- Küreler üzerinde kıta ve okyanus kavramlarını tanımlayabilmeli

- Küre üzerinde yaşadığı yerel sahanın, ülkenin ve seçilmiş ülkelerin yerlerini tespit edebilmeli
- İklim, yerşekilleri, doğal kaynaklar ve doğal afetleri kapsayan fiziki çevredeki farklılıkları açıklamada ve tasvir etmede küreleri kullanabilmeli.
- Küreler üzerinde konum, mesafe ve yön kavramlarını anlayabilmeli
- Küre üzerinde yerler arasındaki mesafeyi belirlemede ölçeği kullanabilmeli
- Bilgi toplamada ve bilgiyi mekansal olarak sunmada model kürelerin nasıl kullanılacağını bilmeli
- Ders kitaplarında adı geçen önemli mekanları model küre üzerinde bulabilmeli
- Küre üzerinde bir yerden başka bir yere en kısa mesafelere karar verebilmeli
- Dilsiz bir küre üzerinde (Şekil–1), fiziki ve beşeri özelliklerin (örneğin, en büyük şehirler, nehirler, tarihi mekanlar, yer şekilleri, enerji üretim sahaları vb.) yerlerini tespit edip, gösterebilmeli
- Küreleri kullanarak, iki yerin (örneğin, Los Angeles ve Moskova, Singapur ve Buenos Aires) coğrafi konum özelliklerini kıyaslayabilmeli
- Model küre üzerinde ekvatordan olan uzaklık, yükselti ve sıcak ve soğuk deniz akıntılarına olan mesafe gibi durumlar dikkate alınarak, dünyanın farklı yerlerindeki iklim bölgelerini karşılaştırabilmeli

Şekil-1. Dilsiz Model Kürelere Bir Örnek

İlköğretimin İkinci Kademesinde Model Kürelerin Kullanımına Yönelik Aktivite Önerileri

6. sınıf:

6. sınıf Sosyal Bilgiler dersinde ekvator, paralel, meridyen, başlangıç meridyeni, okyanus, kıta, kutup, coğrafi konum gibi kavramların öğretiminde model kürelerden yararlanılmalıdır.

Öğrencilerden model kürelerin nasıl yapıldığını izah etmeleri istenir.

Öğrencilerden model kürelerin avantaj ve dezavantajlarının neler olduğunu araştırmaları istenir.

Öğrenciler model kürelerden yararlanarak, saat farklarını ve uluslar arası gün çizgisinin iki tarafındaki günleri tespit etmeye çalışmalıdırlar.

Öğrenciler dilsiz bir küre üzerine bazı önemli ülkeleri (Türk Dünyası ülkelerini, Avrupa Birliği'ne üye ülkeleri, her kıtanın gelişmiş ülkeleri) yerleştirebilmelidir (Şekil–1).

Öğrencilerden model küre üzerinde 6.sınıf Sosyal Bilgiler ile Fen ve Teknoloji ders kitaplarında adları geçen ülkelerin yerlerini bulmaları istenebilir.

Sınırlı bir süre verilerek öğrencilerden model kürelere bakarak dünyanın 10 ülkesi ve 10 kentinin yerlerini bulmaları istenebilir.

Öğrencilerden model küre üzerinde iki meridyen ya da paralel arasındaki ülkeleri ve önemli şehirleri tespit etmeleri istenebilir. Örneğin; başlangıç meridyeninin 5° batısında ve 5° doğusunda toprakları olan ülkelerin ve şehirlerin isimleri, iki özel paralel arasında kalan ülkelerin isimleri gibi.

Öğrencilerden harita ve model kürelerin özelliklerini ve amaçlarını açıklamaları istenir. Aralarındaki farkları ifade etmeleri istenir. Kürelere bakarak şu soruları yanıtlamaları istenir: Dünyada ne kadar küre var, isimlerini belirtin? Siz hangi yarı kürede yaşıyorsunuz? Dünyanın en güneyinde ve en kuzeyinde yer alan noktaların adı? Yaşadığınız kasaba ya da şehri keşfetmek için siz niçin bir küre kullanamazsınız? Gibi

Öğrenciler kendi çabaları ile değişik yöntemlerle model küreler yapabilirler. Örneğin; model küreler, gazete şeritlerini yapışkanlı solüsyona bastırıp aynı büyüklükteki iki yuvarlak kap üzerine yapıştırarak elde edilebilir. Gazete kağıdı kuruyup, kapların üzerinden çıkarılınca, kaplar birleştirilir ve küre oluşur. Kıta, okyanus ve denizler küre üzerinde boyanarak, belirginleştirilir. Su kabağından, kağıt hamuru ile sertleştirilmiş şişkin balon ve kilden yapılmış büyük bir toptan da küre yapılabilir (Gardner, Demirtaş ve Doğanay, 1997).

Mümkünse öğrencilere ölçekleri birbirinden farklı iki küre gösterilir. Bu küreleri birbiri ile kıyaslamaları istenir. Model küreye bakarak ölçek kavramı üzerinde tartışmaları istenir.

Öğrencilerden önemli yerlerin konumlarını (Süveyş Kanalı, Cebelitarık Boğazı vb.) model küre üzerinden tespit ederek, niçin önem taşıdıklarını ifade etmeleri istenir.

Öğrencilerden çeşitli ülkelerin ya da merak ettikleri ülkelerin konumunu yarım küre, paralel ve meridyen değerlerini dikkate alarak model küre yardımıyla tespit etmeleri istenir.

Öğrencilere kürenin bir yüzü gösterilir ve diğer yüzünde nelerin olduğunu yazmaları ya da ifade etmeleri istenir.

7. sınıf:

7.sınıf Sosyal Bilgiler dersinde öğrencilerden coğrafi keşiflerde kaşiflerin (Bartelemo Diaz, Vasco Da Gama, Kristof Kolomb, Amerigo Vespuçi, Macellan vd.) izlediği güzergahları ve İpek ve Baharat yollarını model küre üzerinde göstermeleri istenebilir.

Öğrencilerden model küre üzerinde 7.sınıf Sosyal Bilgiler ile Fen ve Teknoloji ders kitaplarında adları geçen ülkelerin yerlerini bulmaları istenebilir.

8. Sınıfın Sonuna Kadar Kazanılması Gereken Model Küre Becerileri

8. sınıfın sonuna kadar, her öğrenci;

- Kürelerin fonksiyonlarını ve önemli özelliklerini açıklayabilmeli

- Çeşitli yöntemlerle model küre yapabilmeli, nüfus, hastalık, ekonomik aktiviteler gibi ülke ve dünya bölgelerinin çeşitli yönlerini tasvir etmek için küreler üretebilmeli
- Çeşitli coğrafi olayların dağılışını belirlemede model küreleri kullanabilmeli
- Coğrafi soruların cevaplarını vermede, coğrafi bilgiyi göstermede model küreleri kullanabilmeli
- Küreler üzerinde seçilmiş dünya ülkelerini kıyaslayabilmeli
- Küre üzerinde başlıca tarihsel ve çağdaş toplumların yerini belirleyebilmeli, yerleştirebilmeli
- Yeryüzündeki depremler, okyanus akıntıları ve erozyon gibi fiziki süreçlerin yaşandığı yerlerin tespitinde küreleri kullanabilmeli
- Toplumların ve mekanların konumunu belirlemede ve tanımlamada küreleri nasıl kullanacağını bilmeli
- Küre üzerinde önemli kentlerimizi, dünya ülkelerini ve dünyanın önemli şehirlerini tespit edebilmeli
- Yerleri tanımlamada küre üzerinde enlem ve boylamları kullanabilmeli
- Mekanlar arasındaki saat farkları, yerel saate ilişkin tespitlerde küreleri kullanabilmeli
- Yerler hakkında düşüncelerini açıklarken küreleri kullanabilmeli (Bir şehir inşa etmek için bir yer, Süveyş Kanalı, çatışma alanları ve insanlar niçin genellikle kıyılarda yaşamayı tercih ederler gibi)
- Farklı yerler arasındaki mekansal birliktelik ve karşılıklı ilişkileri kavrayabilmek için model küreleri kullanabilmeli (örneğin, aynı enlemdeki dünyanın değişik bölgeleri arasındaki iklim farklılıkları ve benzerlikleri)
- Ana okyanus akıntıları, sürekli rüzgarların yayılımları ve iklim bölgelerini küre üzerinde gösterebilmeli
- Kıtaların birbirlerine göre konumlarını, büyüklüklerini ve aralarındaki mesafeleri model küre üzerinde tespit edebilmeli
- Model küre üzerinde niçin bazı ülkelerin gösterildiğini (bazılarında gösterilmediğini) ve niçin bazı ülkelerin çok büyük ve bazılarının çok küçük olduğunu açıklayabilmeli

Ortaöğretimde Model Kürelerin Kullanımına Yönelik Aktivite Önerileri

Ortaöğretim coğrafya öğretim programında coğrafi beceriler arasında yer alan harita becerisi konusunda küre becerisi, harita becerisi kapsamında kabul görmüş ve öğrencilerin kazanması gereken coğrafi beceriler arasında sayılmıştır.

9. sınıf:

“Doğal Sistemler Öğrenme Alanı”nda koordinat sistemine göre yer ve zaman belirlenmesinde kürelerin kullanılması zorunludur. Haritalara göre model kürelerin avantajlı yanlarından daha önce söz edilmişti. Bütün bunlar göz önüne alındığında model küre kullanmadan bu konunun verilmesi zaman içinde bir takım aksaklıklara yol açabilir.

Öğrencilerden atlaslarında dünya haritasını açmaları istenir. Yanlarına da model küre verilir. Model küre ile haritaları kıyaslamaları istenir. Sınıfın en uygun yerine bir dünya haritası asılır. Öğrencilerden küreler ile diğer coğrafi araçları birbirleriyle kıyaslamaları, birbirlerine göre üstün ya da zayıf yanlarını açıklamaları istenir. Dünya haritası ile kıyaslandığında kürenin avantajlarına ilişkin örnekler vermeleri istenebilir.

Öğretmen, öğrencilerden model kürelerin coğrafyadaki önemi ve kullanım alanının yaygınlığını tespit etmesini ister. Hangi coğrafi hadise ve hususiyetlerin dağılışının model küreler üzerinde gösterildiğini ifade etmelerini ister.

Öğrencilerden önlerindeki model kürelerin ölçeğini hesaplamaları istenir. Ellerindeki kürelerin dünyanın kaç kez küçültülmüş halini verdiğini hesaplamaları istenir.

Kürenin bir yüzü çevrilir, öğrencilerin kürenin bu yüzünü dikkatlice incelemeleri istenir. Ardından, diğer yüzde neler olduğu sorulur.

Öğrenciler Afrika’ya ilişkin bir dünya haritası ve model küre üzerinde Afrika’yı incelerler. İkisinin birbirine benzeyip, benzemediği sorulur. Küre ile duvar haritasındaki Afrika görüntülerini kıyaslamaları istenir. Ardından duvar haritasındaki Antarktika ile model küre üzerindeki Antarktika’yı kıyaslarlar.

Küre üzerinde boyutları ya da büyüklükleri kıyaslama: Küreler gerçek boyutları gösterirler. Dünya haritası kullanarak Grönland (yaklaşık 2.1 milyon kilometre kare) daire içerisine alınır. Sonrada Afrika’da Sudan (yaklaşık 2.4 milyon kilometre kare) ülkesi daire içerisine alınır. Hangisinin daha geniş olduğu öğrencilere sorulur. Öğrenciler Grönland’ın daha geniş olduğunu ifade ederler. Ardından öğrenciler küre üzerinde iki ülkeyi daire içerisine alırlar. Sudan’ın daha geniş olduğunu tespit ederler. Bu aktivite ile haritalardaki bozulmalar (yön, mesafe, büyüklük) üzerinde tartışma açılır. Beyin fırtınası uygulanır. Model kürelerin haritalara nazaran zayıf ve üstün yanlarının neler olabileceği sorulur.

Harita üzerinde Bombay ve Chicago'yu öğrenciler daire içerisine alırlar. Öğrenciler bu iki nokta arasında en kısa mesafeyi gösteren bir hat çizsinler. Aynı şeyi bir küre kullanarak yapmaları istenir. Haritada öğrencilerin gösterdiği hattan çok farklı olarak model kürede en kısa mesafe Arktik Okyanusu üzerinden geçmektedir. İki uygulama arasındaki farklılıkları kıyaslamaları istenir. Bunun nedeni üzerinde tartışılır. Dünya üzerinde iki nokta arasındaki en kısa mesafeyi belirlemede model kürelerin kullanılması gerektiğini algılarlar.

Öğrencilerden çeşitli kıtaların, yerleşim birimlerinin ya da mekanların kürenin diğer yüzünde zıttında kalan yerlerini tespit etmeleri istenir. Örneğin; Antarktika-Arktik Okyanusu, Şikago ile Perth, Buenos Aires ile Şanghay, Paris ile Wellington, Kinshasa (Zaire) ile Pasifik Okyanusu'nun merkezi civarı, Türkiye ile Hawaii Adaları gibi.

"Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler Öğrenme Alanı"nda dünyadaki coğrafi kriterlere göre belirlenmiş bölgelerin yerlerini küre üzerinde öğrenciler tespit edebilmelidirler.

10. sınıf:

"Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler Öğrenme Alanı"nda kıta ve okyanusların konumsal öneminin çeşitli nedenlerle zaman içerisindeki değişimini yorumlarken ve dünyanın önemli ulaşım güzergahlarından söz ederken model küre kullanılmalıdır.

"Çevre ve Toplum Öğrenme Alanı"nda dünyada doğal afetlerin coğrafi dağılışından söz ederken bu dağılışı küre üzerinde belirlemek yerinde olacaktır.

11. sınıf:

"Beşeri Sistemler Öğrenme Alanı"nda küresel ve bölgesel öneme sahip şehirler öğrenciler tarafından model küre üzerinde tespit edilmelidir.

"Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler Öğrenme Alanı"nda örnek incelemeye konu olan ülkelerin coğrafi konumu küre üzerinde belirlenmelidir.

12. sınıf:

"Beşeri Sistemler Öğrenme Alanı"nda dünya üzerindeki ilk kültür merkezleri küre üzerinde tespit edilmeye çalışılmalıdır.

“Mekansal Bir Sentez: Türkiye Öğrenme Alanı”nda Türkiye’nin ticaret yaptığı ülkelerden söz ederken, bu ülkelerin konumsal özellikleri belirlenirken küre kullanılmalıdır.

“Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler Öğrenme Alanı”nda gelişmiş ve geri kalmış ülkelerin dünya üzerindeki konumlarından söz ederken küre kullanılmalıdır. Yine dünya üzerindeki önemli enerji nakil hatlarını öğrenciler küre üzerinde gösterebilmelidirler.

12. Sınıfın Sonuna Kadar Kazanılması Gereken Model Küre Becerileri

12. sınıfın sonuna kadar, her öğrenci;

- Yaşamdaki problemleri analiz etmek ve bu problemleri çözmek için model küreleri kullanabilmeli
- Coğrafi problemlere cevap vermek, çözmek, tasvir etmek için uygun küreler üzerinde çalışmalar yapabilmeli
- Dilsiz model küre üzerine en az başlıca 50 dünya ülkesini yerleştirebilmeli

Kürelerin Kullanımı Konusunda Ebeveynlerden Beklentiler

Küreler coğrafyacıların kullandığı önemli bir araçtır. Küre kullanım becerisini pekiştirmede ebeveynlere de görevler düşmektedir. Her şeyden önce aileler evlerinde bir model küre bulundurmalıdırlar. Bu model küreyi çocukların kolaylıkla erişebileceği ve kullanabileceği bir yerde (odalarında ya da evin uygun bir yerinde) bulundurmalıdırlar. Mümkünse ışıklı model kürelerin bulundurulması daha yerinde olacaktır.

Veliler çocuklarını küreleri kullanma konusunda teşvik etmelidirler. Ebeveynler küre üzerinde yerlerin bulunması konusunda çocukları ile çalışmalıdırlar. Aileler; dergilerde, televizyon haberlerinde, radyolarda, gazetelerde diğer yerler, şehir, ülke isimleri geçtiğinde, çocuklarını küre üzerinde bu yerleri tespit etme konusunda cesaretlendirmelidirler. Ebeveynler; televizyon, radyoda ya da gazetede bir yer adı geçtiğinde o yer hakkında bildiklerini çocukları ile paylaşmalıdırlar. Birlikte kürede o yere bakılmalı, arazinin, ülkenin önemli özellikleri üzerinde tartışılmalıdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Model küre, önemli bir coğrafya öğretim gerecidir. Model küre coğrafya öğretiminin bütün kademlerinde (ilk, orta ve yüksek öğrenim) kullanılması gereken başlıca materyaldir. Oysa ilk ve orta öğretim programları tetkik edildiğinde küre kullanım becerisine yeterince yer verilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin; liselere ait coğrafya öğretim programında küre kullanma becerisine ilişkin tek açıklama, 9.sınıf "Doğal Sistemler Öğrenme Alanı"nda "Dünyanın şekli ve hareketlerinin sonuçlarını farklı iklim kuşaklarının oluşumuna etkileri açısından yorumlar" şeklinde geçen kazanımın açıklamalar bölümünde küre kullanılması önerilmiştir. Oysa 9. sınıftan 12. sınıfın sonuna kadar geçen sürede eğitim öğretimde konuların içerikleri göz önüne alındığında model kürenin taşıdığı önemin dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır.

Küre kullanma becerisini geliştirmeye yönelik öneriler aşağıda sunulmuştur:

Öğrencilerin kürelere olan ilgisi artırılmalıdır. Evlerde model küre bulundurulmaya çalışılmalıdır. Aileler, çocuklarını onlara bakmaya özendirilmelidirler. Model küre edinmek sanıldığı kadar pahalı değildir. Günümüzde bir ya da iki YTL'ye kırtasiyelerden alınabilen model küreler vardır.

Gelişmiş ülkelerde küre koleksiyonuna sahip insanların sayısı her geçen gün artmaktadır. Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi model kürelerin sergilendiği müzeler oluşturulmalıdır. Eğitim-öğretim kurumlarınca düzenlenen gezilerde bu müzelerde öğrenciler birbirinden farklı model küreleri inceleme imkanını bulmalıdırlar.

Model küreler konusunda öğrencilerin tam donanımlı coğrafi beceriler kazanmaları için çeşitli ölçülerde, stillerde ve renklerde hazırlanmış şaşırtıcı seçeneklerle uygulama yapması gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi maksadıyla dersliklerin yeterince bu seçeneklerle donatılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Doğanay Hayati, Zaman Serhat, Alim Mete (2001). "Ortaöğretim Coğrafya eğitiminde Klasik Ders Materyali ve Coğrafya Öğretmenlerinin Bunlardan Yararlanma Sıklığı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl:7, Sayı:6, Konya.

Doğanay, H. (2002). *Coğrafya Öğretim Yöntemleri.* Aktif Yayınevi, 5. Baskı, Erzurum.

Gardner, W., Demirtaş, A. ve Doğanay, A. (1997). *İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi. Kaynak Üniteler*. Öğretmen Eğitimi Dizisi, MEGEP, Ankara.

Güngördü, E. (2002). *Coğrafyada Öğretim Yöntemleri, İlkeler ve Uygulamalar*. Nobel Yayın Dağıtım, Yayın No:326, Ankara.

Güngördü, E. (2006). *Coğrafyada Öğretim Yöntemleri ve Çağdaş Öğretim Yaklaşımları*. Asil Yayın Dağıtım, Ankara.

Kolukısa, E. A. (2002). "Coğrafya Öğretim Programlarında Temel Bilgiler ve Terimlerin Verilmesinde Karşılaşılan Bazı Sorunlar ve Bunlara Yönelik Çözüm Önerileri", *Gazi Üniv. Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:10, No:2, Kastamonu.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2005). Sosyal Bilgiler Öğretim Programı. Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2005). Ortaöğretim Coğrafya Öğretim Programı. Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2005). İlköğretim Hayat Bilgisi Öğretim Programı. Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2005). İlköğretim Fen ve Teknoloji Öğretim Programı. Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

İşletmelerin Hedef Kitlelerine Ulaşabilmeleri İçin Yerel Radyo Ve Reklamların Kullanımı Ve Etkinliği

Erhan ARSLAN[*]
Serpil YILMAZ[**]

Özet: Bu çalışma; işletmelerin, yerel kültüre ve ekonomiye önemli katkıları olan yerel radyolarla reklam bağlamında yaptıkları/yapacakları işbirliğini geliştirme konusundaki unsurları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde; yerel radyoların birey ve toplum üzerindeki etkileri, yerel radyolardaki reklamların önemi, hem yerel radyoların hem de dinleyicilerin bakış açısından yola çıkılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; yerel radyoların niceliksel ve niteliksel anlamda gelişmeleri, dinleyici potansiyellerini arttırmaları için daha fazla reklam geliri elde etmelerine bağlıdır. Ayrıca, kaliteli iletileri içeren yerel radyolar işletmeler için de mesajların doğru ve etkin bir biçimde hedef kitleye ulaştırılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Yerel radyo, reklam, dinleyici profili, kitle iletişimi

The Use And The Effect Of Local Radios And Advertisement In Terms Of Reaching Their Target Audience

Abstract: This study aims to introduce the components which improve the collaboration they did/will do of the businesses and the local radios which have considerable contributions to the local culture and economy, in terms of advertisement. In this frame, the impacts of the local radios on individuals and society, the importance of advertisements on local radios have been introduced both from the points of view of local radios and their audience. According to the research results; the quantitative and qualitative development of local radios is the most important factor which will provide more advertisement income and an increase in the number of their audiences. Furthermore, local radios containing qualitative messages have considerable importance for businesses to transmit their messages to the target audience both accurately and effectively.

Keywords: Local radio, advertisement, audience profile, mass media

GİRİŞ

İletişim; insanoğlunun yaşama dair perspektifinin genişlemesine, nüfusun artmasına, teknolojinin gelişmesine, üretimin artmasına, toplumların ve örgütlerin daha karmaşık bir boyuta kavuşmasına paralel olarak hiç bitmeyen bir evrim süreci yaşamaktadır. Bu evrim süreci içerisinde en önemli unsur

[*] Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi Reklamcılık ve Halkla İlişkiler Programı
[**] Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Pazarlama Programı

ise hiç kuşkusuz “Kitle İletişim Devrimi”dir. Yirminci yüzyılda iletişim teknolojilerindeki gelişim ivmesi sonucunda iletişim olgusu yerine kitle iletişim olgusu ön plana çıkmıştır. Kitle iletişimi ile bilgi, evrensel bir boyut kazanmış olup, enformasyonun artışı ile entropi de azalmıştır. Görüşlerde, düşüncelerde, ideolojilerde ve bakış açılarında zenginlik sağlanmış, toplumlar kendi coğrafyalarındaki yaşam deneyimlerinin üzerine farklı toplumlara ilişkin kültürleri ve yaşam biçimlerini de ekleme olanağı bulmuşlardır. Bu bağlamda kitle iletişimi ve araçları, toplumların şu an ki ve gelecekteki yazgılarını belirleyen en önemli aktörler arasındadır. Çünkü kitle iletişimi ve araçları, toplumsal değişimin de önemli bir belirleyicisidir. Kitle iletişim araçları içinde basın ise sahip olduğu misyonla toplumda bir kilit noktası olmuştur.

Basını faaliyet alanı ve hedef kitlesi açısından, Ulusal Basın ve Yerel Basın olarak ele almak olanaklıdır. Ulusal basın, bir toplumdaki insanların çoğunu ilgilendiren konulara yer veren ve yayınlarını yine nüfusun çoğunluğuna ulaştırabilecek, hizmet ağını oluşturmuş, basın kuruluşudur. Yerel basın ise yalnızca belirli bir bölgede okunan, izlenen ya da dinlenen ve yerel konuların ele alındığı basın kuruluşlarıdır. Yerel basın, yerel halkın kültürel kimliğini koruyup, belirli ölçülerde de olsa yerküre üzerindeki kültür mozaiğinin renkli kalabilmesine katkı sağlamaktadır. Yine yerel basın, sosyo-ekonomik gelişime katkı sağlamada, katılımı teşvik etmede, kentli kimliğinin oluşumunda ve kamuoyunu bilinçlendirmede önemli bir misyona sahiptir. Yerel düzeyde, böylesine önemli toplumsal misyonları yerine getiren yerel iletişim araçlarından “yerel radyolar” ise kent kamuoyunu, gönderdiği hızlı iletiler vasıtasıyla biçimlendiren etkili araçlardan birisidir. Radyo dinleyici ile birebir ilişki kurar ve bu ilişkide anındalık söz konusudur. Teknik açıdan kullanışlı olan radyo, anında iletilmesi gereken konularda esnek yapısıyla başvurulabilecek en ideal araçtır. Diğer kitle iletişim araçlarına göre daha basit bir teknik alt yapı ile yayın yapabilme olanağına sahip olan radyo çok yüksek olmayan bir maliyetle kurulup, iletileri yollayabilme olanağına sahiptir. Bu durum büyük sermaye gruplarının geniş oranlı tekelleşme çabalarını da belirli ölçüde olanaksız kılmaktadır. Bütün bu toplumsal işlevler göz önünde bulundurulduğunda; işletmelerin hedef kitlelerine ulaşabilmeleri bağlamında yerel radyoları incelemek kent yaşamı bağlamında; yerel kültüre ve ekonomiye; genel anlamda ise ulusal dinamiklere ışık tutmak anlamına gelmektedir.

Bu çalışmada, yerel basının kapsam ve sınırları, yerel radyoların birey ve toplum üzerindeki etkileri, kent ekonomisi ve yerel reklamlar konuları ele alınmıştır. Araştırmanın uygulama bölümünde ise Antalya İli Merkezine yönelik yayın yapan yerel radyolara ve kamuoyuna iki farklı anket yüz yüze görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler bilgisayar

ortamında değerlendirilerek istatiksel boyutlu frekans tablolarına dönüştürülerek yorumlanmıştır.

YEREL BASININ KAPSAM VE SINIRLARI

Basın, özünde yerel nitelikte doğup, teknolojinin de gelişmesiyle birlikte ulusal ve uluslararası boyut kazanmıştır. Basın, sınırları daralan dünyada yerel sorunların, geneli daha fazla ilgilendirmesi, yerel gelişmelere olan ilginin artışı ile yerel haberciliğe yöneliş içine girmiş ve yerel basına dayanmak zorunda kalmıştır. Yerel basın toplumsal yapı içinde, insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayarak toplumu ve değerlerini ayakta tutmaya çabalamakta ve bireye toplumsal bir varlık olduğunu hatırlatmaktadır (Öztürk, 1992: 149). Yerel basının temel özelliği ise yayınlandığı yörede bireylerin ve yöre halkının sorunlarını dile getirmek, bunları yerel yönetimlere ve ilgili kuruluşlara duyurmak, yerel düzeydeki kamuoyunun oluşmasına katkıda bulunmak ve bu arada yerel yönetimlerin işlevlerini iyi bir şekilde yerine getirip getirmediğini denetleyerek ve gerektiğinde eleştirerek kamusal görevini yapmaktır. Yerel basın, halkın gözü kulağı olduğu kadar yerel yönetimin dili de olabilen çok önemli bir işleve sahiptir (Girgin, 2001:161-162). Ulusal düzeyde kamuoyu doğal olarak ülke geneline yayım ve yayın yapan basın kuruluşları ile oluşurken, yerel düzeyde bir kamuoyunun oluşması, özellikle yerel basının işlev ve amaçlarına yönelik bir etkinlik alanı içine girmektedir. Günümüzün modern yerel basını, kitle iletişimi açısından toplumun en öncelikli ve önemli aracıdır. Yerel toplumu düzenleyici ve dengeleyici özellikleriyle yerel basın, sosyal yaşamda da etken bir role sahiptir. Yerel basın, devletin temsilcisi durumundaki yerel idaricilerin ve siyasi erkin en önemli kullanım ve propaganda aracı gibi gözükse de; tartışmasız olarak o bölgedeki yönetilenlerle yönetenler arasındaki ilişkilerde merkez konumundadır.

Yerel kamuoyu, uluslararası ve ulusal kamuoyunun bir parçası olsa da, bunlardan farklı olarak daha dar alanda, daha lokal ölçülerde, daha sınırlı konularda yörede yaşayanların birbirinden, yörelerindeki hemen her gelişmeden doğrudan etkilenmesi ile oluşan ortaklık, bütünlük ve yararlanma grubudur. Bu kamuoyunun sınırları ve hareket alanı belli olup, beklentiler somut olarak ortadadır. Yerel kamuoyunda bireysel çıkarlar birbiri ile daha yakın ilişki içindedir. Bu nedenle de ortaya çıkan ya da çıkabilecek tepki ya da ortak ses de o düzeyde güçlüdür (Vural, 1996: 1060).

Demokrasiyi içinde bulunduğumuz mekânlarda, yerel düzeyde kamusal alanlarda başkalarıyla tanışarak, görüşlerini paylaştığımız insanların görüşlerini dinlemeye alışarak, onları anlamaya çalışarak ve kendi görüşlerimizi paylaşmayan insanlara da kendimizi anlatma çabası göstererek

demokrasi kültürümüzü içselleştirebiliriz (Mutlu, 1998:200). Yerel basının güçlü olduğu yörelerde yaşayan bireyler demokrasiye, kişisel haklarına, toplum olarak ortak çıkarlarına daha güçlü bir şekilde sahip çıktıkları gibi istek ve gereksinimlerini de daha rahat bir biçimde dile getirirler ve bunların yerine getirilmesini takip edebilirler (Ulusoy, 2004:106). Söz konusu kamuoyu aslında ulusal düzeyde oluşan ve daha geniş bir alana yayılan diğer gruplaşmalara göre çok daha etkin ve güçlü bir özellik taşımaktadır. Yerel kamuoyunun iletişim aracı olan yerel basın ise yayın etkinliği içinde bulunduğu kent ya da bölgede yerel kamuoyunun oluşmasında en etkili ve işlevsel kurumlardan biridir.

Yerel basın, bölge halkıyla aynı çevreyi paylaştığı ve aynı faktörlere maruz kaldığı için bölgede gelişen olaylara çok daha yakın olması sebebiyle bölge halkını daha iyi algılar. Yerel halk, yerel basında kendi sorunlarını, gelişmelerini ve çözüm önerilerini görür. Kendisi ve çevresi ile ilgili her şeyi daha yakından izler, sorunların temelindeki nedenleri bilir, sorunlara ortak çözüm önerileri geliştirir. Ülkenin demokratikleşmesinde, yerel ekonomik kalkınmada, eğitimde, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanmasında, toplumsal yapının iyileştirilmesinde ve sağlıklı kalmasında yerel basına önemli görevler düşmektedir. Ayrıca, küreselleşen dünyada bireyin duyabileceği yalnızlık, yakın çevresinden soyutlanma ve yabancılaşma duyguları ile bunun sonucu olan yerel kültüre ve çevreye ilişkin bilgilere duyulan ihtiyacın karşılanmasında da kilit rol oynar. Günümüzde üzerinde önemle durulan yerel yönetimlerin yeniden yapılanma sürecinde, yerel yönetimlerle yerel halk arasında en büyük köprü olup, kurumsal kanalların başında gelmektedir.

YEREL RADYOLARIN BİREY VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

İçeriği ne olursa olsun görsel araçlar kanalıyla insanlara iletilen mesajlar, gündemi radyodan daha fazla işgal etmektedir. Tam bir görsellik imparatorluğunun hüküm sürmekte olduğu günümüzde (Kuruoğlu, 2002: 7) radyonun karakteristik özelliklerini vurgulamak, birey ve toplum ile ilişkisini irdelemek aynı zamanda yerel radyoların da önemini ortaya koymak anlamına gelmektedir.

İki temel karakteristik özelliğine bakıldığında radyonun aslında çok önemli olduğu, belki daha doğru bir deyişle olması gerektiği görülmektedir. Birincisi; günümüzde büyük çapta bir gazete ya da bir televizyon kanalı sahibi olmanın maliyeti ile kıyaslandığında bir radyo sahibi olmak çok daha mümkün görünmektedir. Bu husus, bir kitle iletişim aracı olarak verici konumundaki kişilere avantaj ve kolaylık sağlamaktadır. İkincisi, radyonun araç özelliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü radyo, ne televizyon gibi

edinmesi pahalı bir araçtır ne de gazete gibi okuma-yazma bilmeyi gerektirir. Ülkemizdeki sosyo-ekonomik ve kültürel düzey göz önüne alındığında bunun çok önemli bir avantaj olduğu anlaşılmaktadır. Bu da, alıcı konumundaki dinleyiciler için bir ayrıcalık ve kolaylık sağlamaktadır (Kuruoğlu, 2002: 7). Radyonun görsel ve yazılı kitle iletişim araçlarına göre daha az maliyetli olması; hedef kitlenin araca erişim ve kullanım kolaylığının söz konusu olması radyoların önemli avantajları arasındadır. Tüm bu karakteristik özellikler ise bir takım önemli toplumsal kazanımları da beraberinde getirmektedir. Radyonun az maliyetli bir kuruluş olma özelliği, medya alanında yaşanan karmaşık ve bir o kadar da tehlikeli tekelleşme olgusunun bu alanda yoğun olarak yaşanmasını engellemektedir. Bu ise toplum içerisindeki çok sesliliğin ve demokrasiye katkı sağlayan söylemlerin, bir anlamda yerel düzeydeki güvencesi olmaktadır. Radyonun söz konusu temel iki karakteristik özelliğinin yanı sıra yerel radyoların diğer belli başlı avantaj ve işlevlerini şöyle ifade etmek olanaklıdır.

- ***Hız ve basitlik***

Radyo, gelişen olaylar hakkında kamuoyunu anında bilgilendiren en önemli bilgi kaynakları arasındadır. Çünkü radyo nispeten az bir teknoloji ile haber hikâyesine ilişkin gelişmeleri güncel olarak dinleyicilerine aktarabilmektedir. Radyodaki üretim sürecinde yer alan personel sayısının diğer medya yapılanmalarına göre azlığı aynı zamanda esnekliği ve hızlı reaksiyon gösterebilme becerisini beraberinde getirmektedir (Chantler ve Harris., 1997: 5). Bu kitle iletişim aracında; kameralara, ışıklara, pahalı stüdyolara ihtiyaç yoktur. Bu ise hızlı ve basit bir yapıyla dinleyicilere ulaşmayı sağlamaktadır.

- ***Hayal gücü***

Radyo, spikerlerin sesiyle insanların hayal gücünü harekete geçiren bir kitle iletişim aracıdır. Televizyon ekranındaki gibi görsel imgelerin belirli bir boyutu yoktur. Radyo aracılığıyla yaratılan görsel imgelerin boyutu sadece insan ufkunun boyutlarıyla sınırlıdır.

- ***Bireysellik***

Radyo kişisel bir araçtır ve doğrudan dinleyici ile iletişim kurar. Televizyondan farklı olan radyo ortamında sesler ve görüntüler dinleyici ile oluşturulur. Televizyon genellikle küçük insan gruplarınca izlenilir ve bir programa gösterilen duyarlılık genellikle bireyler arasındaki ilişkilere göre değişebilmektedir. Radyo ise bu anlamda çok daha kişiseldir ve dinleyiciye doğrudan ulaşabilir. Ayrıca işitsel medyanın yazılı medyaya karşı en büyük üstünlüğü sestir. Radyo yayınında sunucu, ne anlatmak istiyorsa onu sesinin tonuna ve vurgularına yükleyerek dinleyiciye iletebilir.

Yerel radyolar, bilgi ve çözüm kaynaklarına ulaşma rolüyle, bölgede oluşan problemlerin çözümüne de yardımcı olmaktadır. Bireyin toplumsal bir varlık olmasına katkı sağlamada yerel radyolar, bölge halkının bilgi ve deneyim alanını genişletmekte, yerel demokrasinin ve vatandaşlık bilincinin gelişmesine yardımcı olmakta ve aynı zamanda kentlerde bireylerin kentlileşme bilincini içselleştirmelerini olanaklı kılmaktadır. Bulundukları çevredeki siyasi erk ile kamuoyu arasındaki iletişimi sağlayan yerel radyolar; sosyal ve politik konularda da tartışma platformu yaratarak doğru kararların alınmasına önayak olmaktadır. Bölgedeki sanatsal ve entelektüel birikimin oluşumuna ve paylaşımına katkıda bulunan bu araçlar, yerel kültürel zenginliklerin korunmasında da etkin rol oynamaktadır. Ayrıca bölgedeki istihdam, ürünler, hizmetler ve piyasalar hakkında dinleyicileri bilgilendiren radyolar, ekonomik canlılığa da katkılarda bulunmaktadır.

YEREL RADYOLAR, KENT EKONOMİSİ VE REKLAMLAR

Yeni teknolojilerin de katkısıyla günümüz radyosu geçmiştekinden çok farklı bir görünümdedir. Teknoloji; küçük, randımanlı ve portatif radyolar aracılığıyla ev dışındaki radyo dinleme oranını %40'lar düzeyine çıkarmıştır. Bilgisayar teknolojisi vasıtasıyla radyolar; daha hızlı ve güvenilir bir şekilde habere ulaşma ve bu haberleri dinleyicilere aktarabilme olanağı bulduğundan bu gün son derece dinamik bir kitle iletişim aracıdır. Amerika'da halen 470 milyonun üzerinde radyo kullanımdadır ve yetişkinlerin %57'sinin iş yerinde bir radyosu vardır. Yine Amerika'da 12 yaşın üzerindeki bir kişi, günde ortalama olarak 3,5 saat radyo dinlemektedir. Radyonun kullanımının bu denli gelişmesi radyoların gelirlerini daha da arttırmaktadır (Nylen, 1986:367).

Diğer taraftan yerel radyolar, geniş dinleyici kitlesi ile reklam sektörü açısından önemli bir pazar oluşturmaktadır. Reklam veren ile hedef kitle arasında önemli bir buluşma noktası olan söz konusu radyolar; reklam maliyetinin diğer mecralara göre daha düşük olması nedeniyle bir cazibe noktası olmaktadır. Bu durum yerel radyoların hem ulusal hem de yerel işletmeler tarafından sıklıkla tercih edilmesini sağlamaktadır. Tek gelir kaynağı reklamlar olan yerel radyoların, reklam verenler tarafından tercih edilmesi ise bu kuruluşların sürekliliğini sağlarken, yeni yerel radyoların yayın hayatına başlamasını da olanaklı kılmaktadır.

İngiltere'de 1997 yılı itibariyle 180'in üzerinde yerel ve bölgesel yayın yapan ticari radyo bulunmaktaydı (Chantler ve Harris, 1997: 2). Türkiye'de, Ergin'in belirttiği üzere, 2006 yılı itibariyle 108 bölgesel ve 944 yerel radyo

kanalı faaliyet göstermektedir[*]. Türkiye'nin dört bir yanındaki söz konusu bu radyolar; kentteki istihdam olanaklarını arttırmakta böylelikle de bir yandan yerel ekonomik hayatı canlı tutmakta, diğer yandan işletmeler ile hedef kitlesi arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Reklam verenler televizyonda olduğu gibi radyoda da kısa reklamlar yayınlamayı ve çeşitli programlara sponsor olmayı tercih etmektedirler. Radyoda televizyona göre çok daha az sayıda sponsorlu program bulunmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, nitelik olarak reklamlar ile radyo programlarının tanıtımının dinleyiciye iletilmesi arasında pek fazla bir farkın olmayışıdır. Dinleyiciler reklamları ve program duyurularını benzer iletiler gibi kavramaktadırlar. Bu nedenle; reklam verenler getirilerinin eş değerliliğinden ve maliyetinin uygunluğundan dolayı genellikle kısa reklamları, program sponsorluğuna tercih etmektedirler (Nylen, 1986;368).

Amerika ve Avrupa ülkelerinde radyoların formatları belirgin olup, hedef kitlelerine ulaşabilmek amacıyla bu formata uygun haber, müzik, söyleşi gibi programları yayınlamaktadırlar. Amerika'da radyo formatı genellikle en baskın öğelere göre çeşitli terimlerle kategorize edilir: çağdaş (Top 40'lar), rock, country ve western, klasik, söyleşi ve haber etnik format. İngiltere'de ise gold (1960'lar ve 1970'ler), çağdaş, dans, jazz gibi formatlar bulunmaktadır. Türkiye'de ise radyoları çok belirgin bir formata bağlı olarak kategorize etmek olanaklı değildir. Fakat söz konusu formatlar hedef kitlenin ayrışmasını olanaklı kılacağından iki açıdan önem ifade etmektedir. Birincisi, radyoların belirgin hedef kitleye yönelik daha kaliteli ve alanında uzmanlaşmış yayın yapması; ikincisi ise reklam verenin radyo kanalıyla hedef kitleye ulaşmada daha sağlıklı bir medya planlaması yapabilme şansını elde etmesidir.

Radyoda hem demografik hem de coğrafik açılardan, dinleyici ayrımı yapmak daha kolaydır. Farklı sosyo-kültürel yapıya sahip dinleyici grupları, farklı formattaki radyoları tercih etmektedir. Ayrıca radyo genellikle gençler tarafından daha yoğunluklu olarak dinlenmektedir. Bu anlamda reklam verenler ilgili formattaki radyo aracılığıyla hedefledikleri gruplara ve gençlere ulaşmada daha avantajlıdırlar. Yerel radyolar televizyona göre coğrafik ayrım konusunda daha geniş olanaklar sağlarlar. Çünkü radyonun pazarlama alanı (Radio Marketing Area- RMA) olan sinyallerin kapsama çapı, televizyona göre daha küçüktür (Nylen, 1986:370-371). Yerel radyonun yayın alanı tek bir kent ile sınırlıdır. Bu ise, reklam verenin farklı şehirlerdeki hedef kitlesine uygun formatta yayın yapan radyolar aracılığıyla ulaşabilmesini sağlamaktadır. Coğrafi bölgelere göre yayın yapabilme

[*] İsmet Ergin'in Türkiye'de yayın yapan radyo ve televizyonlar ile ilgili sayısal verileri http://www.broadcasterinfo.net/32/index.php?option=com_content&task=view&id=79&Itemid=57 adresinden temin edilebilir.

niteliğinden ve düşük fiyatlarından dolayı radyo, özellikle küçük ve orta ölçekli yerel işletmeler açısından önemli bir kitle iletişim aracı olarak ön plana çıkmaktadır. Öte yandan canlı olarak sunulan reklamlarda herhangi bir üretim masrafı söz konusu değildir. Özel jingle eşliğindeki kayıtlı reklamlarda ise yerel radyoların stüdyoları kullanıldığında maliyet, reklam verenler adına düşük olabilmektedir. Yerel radyoların karakteristik özelliklerinden dolayı, ulusal şirketlerin aktörleri de ulusal düzeyde verdikleri reklamlara bir kombinasyon olabilmesi açısından bu kitle iletişim aracını kullanmaktadırlar.

YÖNTEM VE KAPSAM

Bu çalışma, kuramsal bilgilerin verildiği konulara ilişkin betimleyici literatür taramasına, varsayım sınamasına ilişkin olarak da anket uygulamasına dayanmaktadır. Çalışmada anket uygulaması iki boyutta gerçekleştirilmiştir. Birinci anket uygulaması Antalya'da faaliyet gösteren 17 yerel radyonun ankete katılmayı kabul eden 12'sini kapsamaktadır. Söz konusu 12 radyonun yöneticileri ile yüz yüze görüşme tekniği ile anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu anket ile; "radyonun hedef kitlesi", "radyoya reklam verenler" ve "radyonun ağırlıklı olarak karşılaştığı problemler" ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci anket uygulaması ise "radyo dinleyicileri"ni kapsamaktadır. Farklı sosyo-kültürel yapılara sahip mahallelerde (Şirinyalı, Fener gibi varsıl ve Kepezaltı, Sütçüler[*] gibi yoksul mahallelerde), Antalya'nın demografik yapısı ile örtüşen 676 kişilik bir örneklem kitlesi (Türkiye İstatistik Kurumu 2000 yılı İl nüfus grubu verilerine göre[*] Antalya nüfusunun %24,8'lik bölümünü 14-24 yaş grubu oluşturmaktadır. Bu yaş grubu radyo dinleyicileri anketinin örnekleminde %27,9 ile temsil edilmektedir. Ayrıca, TÜİK verilerine göre 25-40 yaş grubu %37,1'lik, 41-50 yaş grubu %16,6'lık ve 51 yaş üstü ise %21,5'lik bir orana karşılık gelmektedir. Bu yaş grupları örneklemde sırasıyla şöyle temsil edilmektedir; %41,8-%15,1 ve %15,2) ile yüz yüze görüşme tekniği ile dinleyicilere yönelik anket gerçekleştirilmiştir. Bu anket sonucunda elde edilen veriler bilgisayar ortamında değerlendirilerek "yerel radyoların dinlenirlik oranları", "halkın yerel radyolardan beklentileri", "radyo reklamlarının etkileri" gibi konularda çeşitli bulgular elde edilmiştir.

---

[*]Kepezaltı Mahallesinde 1996 ve Sütçüler Mahallesinde ise 1999 yılında Toplum Merkezi açılmıştır. Toplum Merkezleri kente göçle gelenlerin yoğun olduğu, az gelişmiş bölgelerdeki halkı eğitmeyi, kendine yeterli hale getirmeyi ve kentlileşme bilincini yerleştirmeyi amaçlamaktadır (Arslan, 1999: 40 ve Toplum Merkezleri, http://www.antalyasosyalhizmetler.gov.tr/tr-icerik-statik-609.html).

[*] Söz konusu veriler, Türkiye İstatistik Kurumu'nun http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do sayfasında yer alan "İl nüfus grubu ve cinsiyete göre nüfus (2000 Genel Nüfus Sayımı)" tablolarından elde edilmiştir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Antalya'daki yerel radyolara ve radyo dinleyicilerine yöneltilen anketlerden elde edilen bulgular ve yorumlar aşağıda belirtilmiştir. İlk üç tablo ve bu tablolara ilişkin yorumlar radyo yöneticilerine yöneltilen ankete ilişkin olup, diğer bulgular "radyo dinleyicileri"ne yöneltilen anket ile ilgilidir. Bazı sorgulama kriterleri birden fazla seçeneğin işaretlenmesini gerektirdiğinden, tablolarda toplamlar farklılıklar gösterebilmektedir.

- ***Yerel Radyo Yöneticilerine Yöneltilen Anketten Elde Edilen Bulgular***

Tablo 1. Yerel Radyoların Hedef Kitleleri

HEDEF KİTLE	RADYO SAYISI	YÜZDE
Tüm dinleyiciler	8	66,6
Genç kitle	3	25,0
Özgün müzik dinleyicileri	1	8,4
TOPLAM	12	100,0

Antalya'da yayın yapmakta olan 12 yerel radyo yöneticisi ile gerçekleştirilen anket uygulamasında, ankete katılan radyo yöneticilerinin % 66,6 gibi büyük bir çoğunluğu "Radyonuzun hedef kitlesi nedir?" sorusuna tüm dinleyiciler yanıtını vermiştir. Söz konusu bu durum, yerel radyoların belirgin bir format oluşturamadıklarının somut bir göstergesidir. Radyo yöneticilerinin % 25,0'lık bölümü hedef kitle tanımlamalarının gençler, % 8,4'ü ise özgün müzik dinleyicileri olduğunu vurgulamıştır. Genel anlamda yerel radyoların kesin bir formata sahip olmamaları; hem reklam verenin medya planlamasını, hem de radyonun içeriksel bağlamda uzmanlaşabilmesini olumsuz yönde etkilemektedir (Tablo 1).

Tablo 2. Yerel Radyolara Reklam Veren Sektörler

SEKTÖRLER	SAYI	YÜZDE
Tekstil	6	18,8
Beyaz Eşya	6	18,8
Gıda	5	15,7
Turizm	3	9,4
Alışveriş Merkezleri	3	9,4
Tarım	2	6,2
Otomotiv	2	6,2
Telekomünikasyon	1	3,1
İnşaat	1	3,1
Elektronik	1	3,1
Mobilya	1	3,1

Sağlık	1	3,1
TOPLAM	32	100,0

Yerel radyo yöneticilerine yöneltilen; "Radyonuza genellikle hangi sektörler reklam vermektedir?" sorusuna verilen cevaplar değerlendirildiğinde; ilk sıralarda tekstil (%18,8), beyaz eşya (%18,8) ve gıda (%15,7) sektörleri yer almaktadır. Turizm (%9,4) ve tarım (%6,2) sektörlerinin daha alt sıralarda yer alması ise dikkat çekicidir. Çünkü Antalya ekonomisinin lokomotifi 3T olarak nitelendirilen Turizm, Tarım ve Ticaret sektörleridir. Antalya Bölgesinde 1970'lerde başlayan 30 yıl gibi bir geçmişe dayanan turizmde, başlangıçta iç turizmle başlayan gelişim, son 20 yıl içinde dış turizmin de hızla yaygınlaşması ile devam etmiştir. Öncelikle Alanya ağırlıklı olarak ortaya çıkan turizmdeki gelişmeler, Antalya'yı uluslararası pazarlarda tanınmış ve tutulan, ülke turizminin en önemli merkezlerinden birisi haline getirmiştir. Ülke turizminde; konaklama kapasitesinde %30, turist sayısında %33 ve turizm gelirlerinde %60 oranında ağırlıklı bir konuma sahip olan Antalya, ülke turizminin gelişmesinde ve ekonomik işlerliğinde tam anlamıyla bir "vitrin" durumundadır. Bu nedenle, turizmde kaydedilen olumlu ve olumsuz tüm sonuçların yansıması, Antalya'nın turizm piyasası ve yerel ekonomisinden izlenebilir ve neden-sonuç ilişkileri ile analiz edilebilir bir imkân ve ortam yaratmaktadır (Cengiz, 2006). Ülkesel bazda 1996 tespitlerine göre Antalya tarımsal üretim değerinde ise 7. Sırada yer almaktadır (http://www. antalyaguide.org/?Page=10&Lng=TR&Loc=Sol). Söz konusu bu veriler turizm ve tarım sektörlerinin yerel radyolarla reklam bağlamında daha iyi ilişkiler içerisinde olması gerektiğini ortaya koymaktadır (Tablo 2).

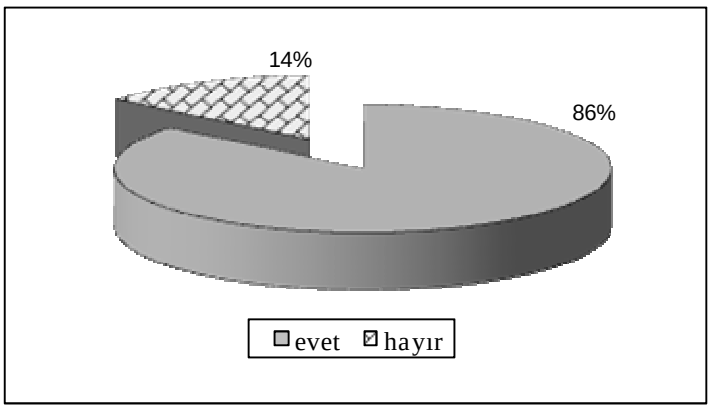
Tablo 3. Yerel Radyoların Sorunları

SORUNLAR	RADYO SAYISI	YÜZDE
Ekonomik sorunlar	6	50,0
Altyapı ve teknik sorunlar	4	33,4
Haber akışındaki sorunlar	1	8,3
Yok	1	8,3
TOPLAM	12	100,0

Yerel radyo yöneticilerinin, "Yerel bir radyo olarak ağırlıklı olarak karşılaştığınız sorunlar nelerdir?" sorusuna ilişkin verdikleri yanıtta, ilk sırada ekonomik sorunlar gelmektedir. Radyo yöneticilerinin yarısı söz konusu sorunu yerel radyoların en önemli sorunu olarak nitelemektedir. Ekonomik sorunun temelindeki birincil neden ise hiç kuşkusuz ki reklam gelirlerinin yetersizliği olgusudur. Bu durum, önemli özelliklere sahip yerel radyolardan Antalya'daki işletmelerin yeterince faydalanamadıklarını göstermektedir. Ayrıca, yerel radyoların niteliksel anlamda yetkin düzeye

gelememiş olmaları ve belirgin bir hedef kitle seçimi yapamamış olmaları da reklam gelirlerini etkileyen unsurlar arasında bulunmaktadır (Tablo 3).

- ***Yerel Radyo Dinleyicilerine Yöneltilen Anketten Elde Edilen Bulgular***

Grafik 1. Yerel Radyoların Dinlenme Oranı

Ankete katılan 676 kişinin 580'i (%86,0) yerel radyoları dinlediklerini, 96'sı (%14,0) ise dinlemediklerini ifade etmişlerdir (Grafik 1). Söz konusu bu oranlar, Antalya'da ulusal/yerel işletmelerce de göz ardı edilmemesi gereken önemli oranda yerel radyo dinleyicisi olduğunu göstermektedir. Fakat yerel radyolar, hem elde ettikleri dinleyici rakamlarını kaybetmemek hem de dinlenirlik oranlarında daha yüksek artışı yakalayabilmek için içeriksel anlamda yayınlarına zenginlikler katmalı ve teknik anlamda da kaliteyi yakalamalıdırlar. Çünkü yerel radyoları dinlemediklerini ifade edenlerin yanıtladığı "Yerel radyoları dinlememe sebepleriniz nelerdir?" sorusuna gelen yanıtların %22,3'ü yayın kalitesi düşük, %17,5'i radyo dinlemeyi sevmiyorum, %%17,1'i sunucular yetersiz, %15,6'sı müzik tarzını beğenmiyorum, %9,2'si reklam kuşakları uzun, %7,1'i istek anonsları fazla, %4,2'si yerel haberlere yer verilmiyor, %4,0'ı eğitim-kültür programlarına yer verilmiyor, %2,0'ı dinleyici isteklerine yer verilmiyor, %1,0'ı ise spor programları yetersiz yanıtını vermiştir.

Tablo 4. Yerel Radyo Dinlenen Ortamlar

ORTAMLAR	SAYI	YÜZDE
Evde	394	50,2
İşyerinde	209	26,6
Araçta	120	15,3
Ders çalışma ortamında	37	4,7
Okulda	13	1,6
Diğer	13	1,6

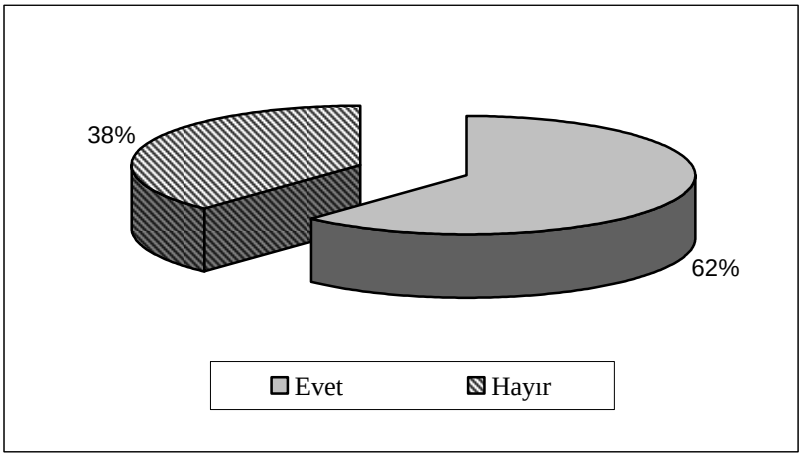
TOPLAM	786	100,0

Ankete katılanların hangi ortamlarda radyo dinledikleri irdelendiğinde; en fazla evde (%50,2) yerel radyoları takip ettikleri görülmektedir. Birden fazla seçeneğin ifade edilebildiği bu soruda % 26,6 oranındaki dinleyicinin yerel radyoları işyerinde dinledikleri görülmektedir. Ayrıca araçta radyo dinleyenlerin sayısı da % 15,3 gibi önemli bir orana karşılık gelmektedir. Bu açıdan, özellikle otomotiv ve akaryakıt sektöründeki ulusal/yerel aktörlerin otomobil sürücülerine ulaşabilmek için yerel radyoların reklam kuşaklarında yer almaları büyük önem taşımaktadır (Tablo 4).

Tablo 5. Dinleyiciler Tarafından Ağırlık Verilmesi İstenen Programlar

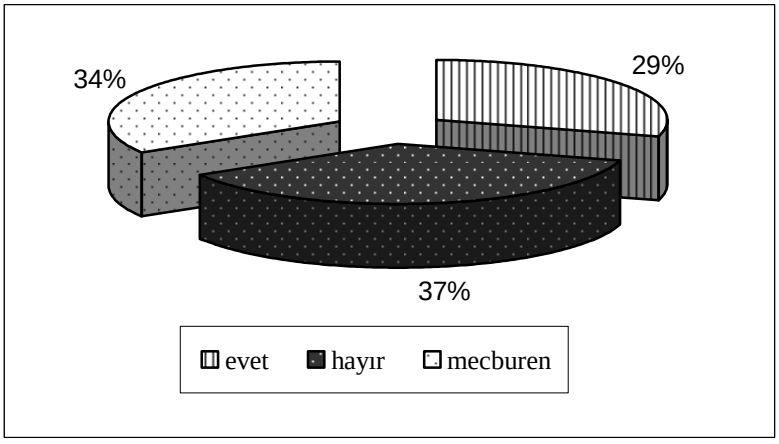
PROGRAMLAR	SAYI	YÜZDE
Eğitim-Kültür-Sanat	399	30,8
Müzik	395	30,5
Haber	168	13,0
İstek	142	10,9
Spor	87	6,7
Magazin	57	4,4
Çocuk	49	3,7
TOPLAM	1297	100,0

Yine birden fazla seçeneğin ifade edilebildiği bu soruda, yerel radyo dinleyicileri, radyoların özellikle eğitim-kültür-sanat alanlarında daha fazla program yapmalarını talep etmektedirler. Söz konusu bu durum; kamuoyunda, ulusal düzeyde yayın yapan televizyon ve radyolar için de tartışmalı bir noktaya denk düşmektedir. Ulusal medyanın da, yeterli düzeyde eğitim-kültür-sanat odaklı programlara yer vermediği görüşü kamuoyu tarafından vurgulanmaktadır. Bu kapsamda, yerel radyolar haber verme ve eğitme işlevinden yola çıkarak; dinleyicilerini tatmin edici düzeyde içeriksel zenginliği olan programlara yönelmelidir (Tablo 5).

Grafik 2. Yerel Radyolardaki Haberlerin Dinleme Oranı

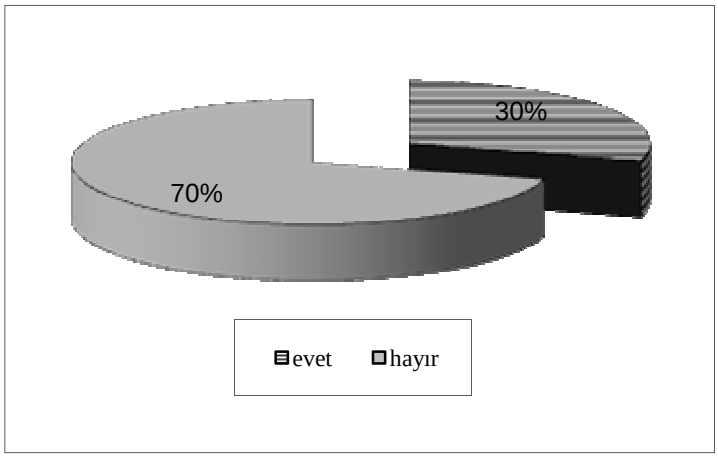
Ankete katılan ve yerel radyoları dinlediğini ifade eden 580 kişinin 359'u yerel radyolardaki haberleri dinlediklerini; 221'i ise dinlemediklerini ifade etmişlerdir. Haberleri dinlemediklerini ifade edenlerin % 38,0 gibi yüksek bir oranda olmasının temel nedeni; radyoların genelde ulusal ve yerel yazılı basında yer alan haberleri aynen haber bültenlerinde aktarmalarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu bu durum yakın çevresindeki gelişmelerden daha hızlı bir şekilde haberdar olmak isteyen dinleyicileri tatmin etmemektedir (Grafik 2).

Grafik 3. Yerel Radyolardaki Reklamları Dinleme Oranı

Yerel radyolarda yayınlanan reklamların dinlenme oranları ele alındığında; 580 yerel radyo dinleyicisinin, 215'inin (%37,0) reklamları dinlemedikleri görülmektedir. Yerel radyo dinleyicilerinin 195'i (%34,0) mecburen reklamları dinlediklerini, 170'i (%29,0) ise dinlediklerini ifade etmişlerdir.

Bu oranlar, yerel radyo reklamlarının dinleyiciler tarafından yeterince ilgiyle takip edilmediğini ortaya koymaktadır. Bunun temel nedenleri arasında ise yerel radyolardaki reklam kuşaklarının çok uzun olması* ve reklam mesajlarının etkin ve kaliteli düzeyde olmaması sayılabilir (Grafik 3).

Grafik 4. Yerel Radyolardaki Reklamlardan Etkilenme Oranı

Yerel radyolarda yayınlanan reklamların dinleyici üzerindeki etkisi ortalama % 30'lar (108) düzeyindedir. Bu oran, radyo reklamlarının tatmin edici düzeyde başarı kriterlerini yakalayamadığını ortaya koymaktadır. Yerel radyoların reklam departmanları ve reklam verenler; radyoda sadece sesle hedef kitlenin etki altına alınabildiği noktasını gözden kaçırmadan daha yaratıcı çalışmalarla dinleyicileri etkileyebilmelidirler. Bu anlamda radyo reklamları, özgün jıngle, ikna edici metin ve etkili bir seslendirme ile hem dikkati çekme hem de akılda kalıcılığı sağlama yolunda dinleyicilerle etkin bir iletişim kurabilirler (Grafik 4).

SONUÇ

Bu çalışma; yerel radyoların, içeriksel anlamda daha verimli noktalara gelebilmeleri ve işletmelerin yerel radyolardan reklam bağlamında daha etkin yararlanabilmeleri konusunda yol gösterici niteliktedir. Reklam verenler açısından, yerel radyo tercihlerinde rol oynayan faktörlerin başında "dinlenirlik oranları" gelmektedir. ABD ve Avrupa ülkelerinde bu alanda hizmet veren ciddi kuruluşların olması hem reklam veren hem de radyolar açısından önemli bir noktadır. Fakat Türkiye'de daha halen gazetelerin tirajları, televizyonların izlenirlik oranları ile ilgili rakamlar tatminkâr bir biçimde ortaya koyulamamaktadır. Bu anlamda yerel radyolar konusunda

* "Yerel radyoları dinlememe sebepleriniz nelerdir?" sorusuna gelen yanıtların %9,2'sini reklam kuşakları uzun ifadesi oluşturmaktadır.

“dinlenirlik oranları” ile ilgili ciddi ve sürekli çalışmaların yapıldığını söylemek olanaklı değildir.

Çalışmanın bulguları ışığında, yerel radyoların hedef kitlelerini belirleme ve bir format geliştirme konusunda yeterli bilinçte olmadıkları görülmektedir. Yerel radyolar turizm ve tarım gibi Antalya ekonomisine önemli girdileri olan sektörlerle reklam bağlamında olumlu bir ilişki kuramamaktadırlar. Söz konusu ilişkinin yetersizliği yerel radyoların ekonomik olarak sorunlar yaşamasını da beraberinde getirmektedir. Antalya’daki turizm sektörünün; hem yerel turizmi daha canlı kılabilmek, hem de yerel kamuoyu ile bütünleşebilmek ve toplumun ayrılmaz bir parçası olduğu vurgusunu yapabilmek için yerel radyolardan daha fazla yararlanması gerekirken; yerel radyo-turizm işletmeleri ilişkisi sınırlı düzeydedir.

Antalya’da önemli bir yerel radyo dinleyici potansiyeli bulunmaktadır. Söz konusu bu dinleyicilerin radyo dinleme ortamlarında ilk sıralarda ev, işyeri ve araç yer almaktadır. Dinleyiciler, eğitim-kültür-sanat gibi ağırlıklı programlara yayınlarda daha fazla yer verilmesini talep etmektedir. Yerel haberler, yerel kamuoyunun oluşumunda çok önemli iletileri içermesine rağmen; bu haberlerin dinlenme oranı yüksek düzeyde değildir. Haberleri dinlemediklerini ifade edenlerin % 38,0 gibi yüksek bir oranda olmasının temel nedeni; radyoların genelde ulusal ve yerel yazılı basında yer alan haberleri aynen haber bültenlerinde aktarmalarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu bu durum yakın çevresindeki gelişmelerden daha hızlı bir şekilde haberdar olmak isteyen dinleyicileri tatmin etmemektedir. Yerel radyolarda yayınlanan reklamların dinlenirlik oranları ve hedef kitle üzerindeki etkileri ise başarı kriterlerini yakalayabilecek ölçülerde değildir.

Bu bilgiler ışığında, işletmelerin hedef kitlelerine ulaşabilmeleri bağlamında yerel radyolarla ilgili şu öneriler yapılabilir:

- Yerel radyolar, hem reklam verenlere somut bir hedef kitle sunabilmek hem de oluşturdukları alanda uzmanlaşarak kaliteli programları sunabilmek amacıyla formatlarını belirlemelidirler.
- Antalya ili ekonomisinde önemli bir yere sahip olan tarım ve turizm gibi sektörlerle daha yakın ilişki içerisine girilerek, sektörel dinamikler radyo programlarında daha fazla yer almalıdır. Bu sektörlerdeki aktörler de yerel radyoları reklam vasıtasıyla maddi anlamda desteklemelidirler. Söz konusu bu karşılıklı etkileşim hem ilgili alanlardaki sektörlerin hedef kitlelerine seslerini daha fazla duyurabilmelerini, hem de yerel radyoların karşı karşıya kaldıkları ekonomik sorunları daha kolay aşabilmelerini sağlayacaktır.

- Yerel radyoların dinleyici sayılarını arttırabilmek için; teknik altyapılarını sağlamlaştırmaları ve eğitilmiş insan kaynaklarına yönelmeleri gerekmektedir.
- Radyodaki program yapımcıları, programların içeriklerini oluştururken yoğunluklu radyo dinlenen ortamları göz önünde bulundurmalıdırlar. Ayrıca işletmeler de söz konusu bu ortamlardan yola çıkarak mesajlarına yön vermelidirler.
- Yerel radyolar, halkın beklentilerini karşılayabilmek adına eğitim-kültür-sanat odaklı programlara yayın akışlarında daha fazla yer vermelidirler.
- Yerel radyolardaki haberlerde, kentte yaşayan bireyleri ilgilendiren olaylara ilişkin sıcak gelişmeler ortaya koyulmalıdır. Ulusal ve yerel gazetelerde o gün yer alan haberlerin aynen alınarak okunmasından vazgeçilmelidir.
- Bilgi yoğunluğu ve kirliliği altındaki bireye iletilen reklam mesajlarının kısa, açık ve tutarlı olması gerekmektedir. Radyolardaki uzun reklam kuşaklarının süresi kısaltılarak dinleyicinin dikkati her zaman üst noktada tutulmalıdır.
- Radyo reklamlarındaki mesajın oluşturulması aşamasında; jingle, metin ve seslendirme bağlamında yaratıcı çalışmalar ön plana çıkartılmalıdır.

KAYNAKÇA

Arslan, E. ve diğerleri (1999). Kent Envanteri Projesi, Toplum Çalışma Grubu İstatistik Değerleme ve Mevcut Durum Analizi, Antalya: Kent Konseyi.

ATAV, Ekonomi Dosyası, http://www.antalyaguide.org/?Page=10&Lng=TR&Loc=Sol, (22.04.2007)

Cengiz, Z. (2006). Antalya Ekonomisi ve Turizm, http://www.turizmdosyasi.com/site.asp?bolum=site002& id= 701&git=tek, (22.04.2007).

Chantler, P. ve Harrıs, S. (1997). *Local Radio Journalism*, England: Focal Press.

Ergin, İ. http://www.broadcasterinfo.net/32/index.php?option= com_ content&task =view & id=79&Itemid=57, (10.02.2006).

Girgin, A. (2001) *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Kuruoğlu, H. (2002) *Radyoda Yayın Yapım ve Türler*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Mutlu, E. (1998) "Yerel Basın ve Demokrasi", Yerel Medya Eğitim Seminerleri, Ankara: Ümit Yayıncılık.

Nylen, D.W. (1986) *Advertising: Planning, Implementation and Control*, Ohio: South Western Published.

Öztürk, Y. (1992) "Yerel Anadolu Basını", Yerel Basın Kurultayı Bildirileri, Adana: Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.

Toplum Merkezleri, http://www.antalyasosyalhizmetler.gov.tr/tr-icerik-statik-609.html, (22.04.2007)

TÜİK, İl nüfus grubu ve cinsiyete göre nüfus (2000 Genel Nüfus Sayımı) http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do, (22.04.2007)

Ulusoy, B. (2004) "Türkiye'de Yerel Basının Sorunları ve Çözüm Önerileri", İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı:XVIII, İstanbul: İ.Ü. Yayınları.

Vural, M. (1996) "Yerel Kamuoyunun Kitle İletişim Aracı Olarak Yerel Basın", Yeni Türkiye Sayı:12. Ankara.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Uluslararası Para Fonu -Türkiye İlişkilerinin Gelişimi ve 19.Stand-By Anlaşması

Zeynep ERDİNÇ*

Özet: Uluslararası Para Fonu (IMF), İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası düzeyde parasal ilişkileri düzenlemek ve ödemeler dengesi sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuştur. Üye ülkelerin karşılaşabileceği ekonomik sorunların çözümüne finansman ve teknik destek sağlamaktadır. 1947 yılında kurulan IMF'na aynı yıl üye olan Türkiye, ekonomik istikrarsızlıklar yaşadığı dönemlerde IMF destekli istikrar politikaları uygulamaktadır. Çalışmamızda, 19. stand-by anlaşması ile ilgili niyet mektupları, gözden geçirmeler, borç geri ödemeleri ve IMF'nun Türkiye'ye yönelik değerlendirmeleri, beklentileri incelenmiştir. Türkiye'nin maliye ve para politikalarında disiplini sürdürmesi, bu yolla enflasyonun denetim altında tutulması ve halen yüksek düzeyde bulunan kamu borcunun düşürülmesi, verimliliği destekleyecek ve istihdamı arttıracak biçimde arz yönlü yapısal reformları sürdürmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Uluslararası Para Fonu, Özel Çekme Hakkı, Stand-by Anlaşmaları, Niyet Mektubu.

The Evolution of the International Monetary Fund- Turkey Relations and 19th Stand-By Arrangement

Abstract: International Monetary Fund (IMF), was established after the Second World War to settle international monetary relations and to solve the balance of payments problems. It helps to ease possible economic problems of member countries by providing financial support and technical assistance. Turkey, which became the member of IMF at its establishment year 1947, has been applying stabilization programs supported by IMF during the periods of economic instabilities. In this study, the letter of intents given under the 19th stand-by arrangement, review unders, back payments to the Fund, the evaluations and expectations of the Fund about Turkey are examined. In order to keep the inflation under control and decrease the public debt which is still at high levels, Turkey has to sustain disciplined monetary and fiscal policies and continue to implement the supply side structural reforms which will bolster productivity and increase employment.

Keywords: Internatıonal Monetary Fund, Special Drawing Rights, Stand-By Arrangement, Letter of Intent.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmekte olan ülkeler ekonomik kalkınmalarını sağlayabilmek ve ödemeler bilânçosu dengesizliklerini giderebilmek için finansman arayışına girmişlerdir. İşte bu dönemde IMF,

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü

kurularak bu kuruluşa üye olan ülkelerin ekonomik sorunlarına çözüm getirilmeye çalışılmıştır.
IMF'na üye ülkeler, IMF kaynaklı istikrar programlarını uygulayabilmeleri için IMF ile anlaşma yapmaları gerekmektedir. Bu anlaşma sonunda para, maliye ve kur politikaları yoluyla kamu açıklarının büyük oranda azaltılması ve ödemeler bilânçosu dengesinin sağlanması hedeflenir.

Türkiye, 1947 yılında IMF'na üye olarak ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde, IMF destekli istikrar politikaları uygulamaya başlamıştır. Türkiye'nin 1958 yılındaki girişimi göz ardı edilirse, günümüze kadar toplam 19 stand-by anlaşması gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızda 2008 Mayıs ayında 19. stand-by anlaşmasını sona erdirmeyi düşünen Türkiye'nin IMF ile ilişkileri değerlendirilmiştir. IMF ile ilgili genel bilgiler verilerek, üyelik başlangıç nedenleri ve ilişkilerindeki tarihsel gelişimi, IMF'na borç geri ödeme doğrultusunda gelişmelere yer verilerek 19. stand-by anlaşmasının içeriği, niyet mektupları ve gözden geçirmelerle IMF'nun Türkiye'ye yönelik değerlendirmeleri ve beklentileri incelenmeye çalışılmıştır.

ULUSLARARASI PARA FONU

İkinci Dünya Savaşı sonrası, ödemeler dengesi sıkıntısına giren ülkelere, kurulacak bir para fonu aracılığıyla destek sağlamak, dünya ticaretinde daralma oluşmasını engellemek ve uluslararası refahın gerilemesinin önüne geçme düşüncelerini tartışmak ve bir sonuca bağlamak üzere ABD'nin New Hampshire eyaletinin Bretton Woods kentinde 1-22 temmuz 1944 tarihleri arasında Birleşmiş Milletler Para ve Finans konferansı düzenlendi.

Türkiye dahil 44 ülkenin katıldığı Bretton Woods Konferansı sonucunda, savaştan sonraki uluslararası para sisteminin esasları kabul edilmiş ve bir anlaşma imzalanmıştır. Bretton Woods Anlaşması ile dünya çapında iki büyük ve önemli mali kuruluş olan Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu yaratılmıştır.(Karluk,1998) IMF, 27 Aralık 1945 tarihinde resmen faaliyete başlamış bir uluslararası ekonomik örgüttür. Bretton Woods Konferansına katılan 44 ülkeden 30'u, 30 Aralık 1945 tarihinden önce IMF üyeliğini kabul etmişlerdir. 2007 yılında ise IMF'nun 185 üyesi bulunmaktadır.

Uluslararası Para Fonu'nun Amacı

IMF'nun kuruluş amacı ana sözleşmesinde, "Uluslararası parasal işbirliğinin geliştirilmesini sağlamak, uluslararası ticaretin dengeli bir şekilde gelişmesine yardımcı olmak, çok taraflı ödemeler sisteminin kurulmasına destek olmak, ödemeler dengesi sıkıntısı çeken üye ülkelere gerekli geri

dönüş önlemlerini almak kaydıyla yeteri kadar maddi destekte bulunmak, üye ülkelerin ödemeler dengesi sorunlarının derecesini ve süresini düşürmek" şeklinde belirlenmiştir.(http://www.imf.org/)

Ayrıca uluslararası refahı arttırmaya yönelik olarak uluslararası ticaretin ve işbirliğinin arttırılmasına engel oluşturabilecek düzenlemelerin ortaya çıkmasını engellemektir. Bunun için fon, ödemeler dengesi açıklarıyla karşı karşıya kalan ülkelere gerekli mali katkıyı sağlayacak, bu ülkelerin dış ticareti kısıtlayıcı önlemlere başvurmalarını önleyecektir. Fon'un üyelerine sağladığı imkanlar Dünya Bankası ve diğer mali kuruluşların sağladığı imkanlar gibi kredi niteliğinde değildir. IMF'nun imkanları düşük faizli 'fon', 'imkan' veya 'kolaylık' olarak tanımlanmaktadır. (Karluk, 1998)

IMF, kısa dönemde ülkelerin döviz kurlarını saptadıkları düzeyde tutmalarını sağlamak, geçici ödemeler bilançosu açıklarıyla karşılaşan ülkelere ödünç vermek, bir ülkenin parasının kurunu korumasına yardım etmek için üye ülkeleri kendi ödedikleri fonlardan ve kredi olanaklarından yararlandırmak, üye ülkelerin geçici önlemlerle ödemeler bilançosu açıklarını gidermeleri ve döviz kurlarını değiştirmek istemeleri durumunda bu ülkelere danışmanlık yapmak gibi görevleri üstlenmiştir.(Parasız, 1992)

Uluslararası Para Fonu'nun Finans Politikaları

IMF'nun üye ülkelere yönelik olarak izlediği finansal politikalar 4 grupta toplanır, Rezerv dilimi politikaları, Kredi dilimi politikaları, Acil durum destek politikaları, Borç ve borç servisi düşürme politikaları.(Eğilmez,2002)

Rezerv Dilimi Politikası, Ödemeler dengesi sorunlarıyla karşılaşan üye ülkelerin, IMF'ndaki kotalarının konvertibl paralarla ödenmiş kısmını derhal ve hiç bir koşula bağlı olmaksızın kullanabilmeleridir.

Kredi Dilimi Politikası, IMF'nun üye ülkelerin karşılaştığı daha uzun süreli sıkıntıları gidermekte izlediği politikalardır. Bu politikalar, Stand-by düzenlemesi, Genişletilmiş fon kolaylığı, Ek rezerv imkanı, Kredi hattı, Telafi Edici Finansman Kolaylığı'dır. Stand-by Düzenlemesi (SBA): Üye ülkedeki kısa süreli ödemeler dengesi sorunlarının çözümü için öngörülen bir destektir. 1-2 yıl arasında ve genellikle 3 ayda bir taksitler halinde verilerek kullandırılır. Her bir taksit serbest bırakılmadan önce düzenlemede öngörülen performans kriterlerinin yerine getirilip getirilmediği incelenir. Geri ödemeler en çok 5 yıl içinde yapılır. Stand-by düzenlemesinin maksimum limiti üye ülke kotasının yüzde yüzüdür. Genişletilmiş Fon Kolaylığı (EFF): Makro ekonomik ya da yapısal sorunlardan kaynaklanan ve daha uzun süreli ödemeler dengesi sorunlarının çözümü için hazırlanan orta vadeli programları desteklemek için biçimlendirilmiş üç yıllık bir imkandır.

Stand-by düzenlemesinde olduğu gibi bunda da performans kriterlerine bağlı taksitlendirme söz konusudur. Geri ödemeler 4 -7 yıl içinde yapılır. Bu kolaylığın geri ödemesinin 10 yıla kadar uzatılması söz konusu olabilir. Genişletilmiş Fon Kolaylığı'nın maksimum miktarı üye ülke kotasının yüzde 300'üdür. Ek Rezerv İmkanı (SRF): Piyasalarda ortaya çıkan ani bir güven kaybının yarattığı geniş kapsamlı ve kısa dönemli dış finansman sorunlarının neden olabileceği ödemeler dengesi sorunlarını önlemekte kullanılan bir imkandır. Bu imkan Asya krizinden sonra yaratılmıştır. Maksimum geri ödeme süresi 2,5 yıldır. Bu destek türü de yüzde 3 - 5 arasında bir ek faiz yükü taşır. Kredi Hattı (CCL):Krize maruz kalmış üye ülkeler için kullanılabilecek bir imkandır. Kredi hattı'nın maksimum tutarı üye ülke kotasının yüzde 300 ile 500'ü arasındadır. Telafi Edici Finansman Kolaylığı (CFF): Dünya piyasalarında ortaya çıkan fiyat değişimleri nedeniyle ihracat gelirlerinde ani düşüşler yaşayan ya da ithal maliyetleri aniden yükselen ülkelere destek olmak için uygulanan bir kolaylıktır.

Acil Durum Destek Politikası, IMF'nun, üye ülkelerinin karşılaştığı acil durumlarda kullandırdığı imkan, Acil Yardım (Emergency Assistance) dır**.** Doğal afetlere maruz kalmış ülkelere yapılan bir destektir. Üye ülke kotasının yüzde 25'iyle sınırlı olmakla birlikte istisnai olarak bu tutar kotanın yüzde 50'sine çıkarılabilir. Bu kolaylığa IMF basit faiz oranı uygular, ek faiz uygulamaz. Geri ödemesinin de 5 yıl içinde yapılması gerekir.

Borç ve Borç Servisi Düşürme Politikası, IMF'nun fakir ve yüksek borçlu üye ülkelere borç ve borç servisi düşürme politikaları çerçevesinde kullandırdığı imkan, Fakirliği Azaltma ve Büyüme Kolaylığı (PRGF) dır**.** Düşük gelirli üye ülkeler için uygulanan PRGF imtiyazlı bir destektir. 5,5-10 yılda geri ödenmesi gereken bu kolaylığa binde 5 faiz uygulanır.

Uluslararası Para Fonu'nun Kota ve Hesap Birimi (SDR)

Ülkelerin sermaye katılım payları olan kotalar, üyelerin oy güçlerini belirlemenin yanı sıra o ülkenin ihtiyaç halinde IMF desteklerinden yararlanma limitlerini de belirler. Bir ülkenin IMF'ndaki kotası o ülkenin geçmiş beş yıldaki ekonomik performansını ölçen bir formülle hesaplanır. Bu hesaplama da milli gelirleri, dış ticaret hacimleri, döviz rezervleri, ihracat çeşitliliği ile dış ödemeleri göz önünde bulundurulur. Kotalar, her beş yılda bir yeniden gözden geçirilir. Fon Guvernörler Kurulu, kotalara genel bir değişiklik önermeye her zaman yetkilidir. İlgili bir ülkenin talebi üzerine de, o ülkenin kotasında bir düzenlemeye gidilebilir.(Karluk,1998) IMF üyelerinin 31 Temmuz 2006 tarihinde toplam kota tutarı 317 milyar ABD Dolarıdır. (http://www.imf.org/external/np/exr/facts/glance.htm)

1969 yılında IMF'nun yaptığı bir sözleşme değişikliği ile Özel Çekme Hakları (Special Drawing Rights(SDR)) şeklinde hem bir hesap birimi hem de bir ek rezerv (veya likidite) yaratmıştır. Özel Çekme Hakları(SDR); Euro, Japon Yeni, İngiliz Sterlini ve ABD Dolarından oluşan ağırlıklandırılmış bir sepeti temsil etmektedir ve üyelerin IMF ile işlemleri bu birim üzerinden yapılmaktadır. 13 Nisan 2007 tarihiyle 1 SDR=1,52204 $ dır.

Özel Çekme Hakları, bir "rezerv aracı" olarak yaratıldığı için yasal olarak değişim aracı, para ve kredi aracı olarak tanımlanamaz. Özel Çekme Hakları, elinde bulunduranlar için bir varlıktır fakat kimse için bir yükümlülük değildir. Kendi başına bir değeri yoktur. Bir çeşit acık kredidir. Bu açık kredi, fon üyeleri arasında birbirlerine olan borçlarının mahsup edilmesinde kullanılır. Bu imkanı kullanan üye ülke, diğer üyeler yerine IMF'na SDR cinsinde borçlanır.(Gray,1987)

ULUSLAR ARASI PARA FONU-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Türkiye'nin Statüsü

11 Kasım 1947'de IMF ana sözleşmesinin 4. Maddesi çerçevesinde, yani kambiyo kısıtlamaları uygulayan ülke konumunda üye olan Türkiye, bugün IMF ana sözleşmesinin 8. maddesi statüsünde, yani sermaye hareketlerini serbest bırakmış ülke statüsünde üye durumunda bulunuyor. Türkiye, bu statüye Türk Parasının Kıymetini Koruma hakkında 32 sayılı kararı yürürlüğe soktuktan sonra geçmiştir. (Karluk,1998) Türkiye'nin bu statü değişikliği 3 Nisan 1990'da IMF tarafından dünyaya duyurulmuştur.

Türkiye'nin IMF'na katıldığı tarih olan 1947' de kotası 43 milyon dolardı. Sekizinci genel artırım ile birlikte Türkiye'nin kotası 18 Ağustos 1983 tarihinde 429,1milyon SDR'ye yükseltilirken, 28 Şubat 2007 tarihinde ise 1,191,30 milyon SDR'dir.

Türkiye'nin ödemeler dengesi sorunlarıyla karşılaşması veya bu tür sorunlara yol açabilecek makro ekonomik dengesizlikler içine girmesi durumunda. IMF'ndan teorik olarak kullanabileceği imkanlar şunlardır. Rezerv Dilim pozisyonu, Destekleme Düzenlemesine bağlı olarak Kredi Dilimlerinin Kullanım İmkanı, süresi uzatılmış düzenlemeye bağlı olarak Genişletilmiş Fon Kolaylığı, Telafi Edici ve Olağanüstü Finansman Kolaylığı ile gecici imkanlar arasında yer alan Petrol Kolaylığıdır. (Karluk,2005)

TABLO1:Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu'ndaki Finansal Durumu (30 Nisan 2007)

Üyelik Statüsü: 11 Mart 1947		
Genel Kaynaklar Hesabı:	**Milyon SDR**	**Kota %**
Kota	1,191,30	100
Rezerv Pozisyonu	112,78	9,47
Borcu	**Milyon SDR**	**Kota %**
Stand by düzenlemesinden	5,236,95	439,6

Kaynak:http://www.imf.org/external/np/fin/tad/exfin2.aspx?memberKey1=980&date1key=2007-05-21.

Türrkiye'nin Uluslararası Para Fonu İle Stand-By Anlaşmaları

1946 devalüasyonu, Türkiye'yi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalizasyon önlemleriyle birlikte uygulamaya konuldu ve dış yardım arayışına başlandı, sonunda Türkiye IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütleri'ne 1947 yılında üye olarak uluslararası entegrasyon ile bağlantılarını kuvvetlendirdi (Boratav,1989).Devalüasyonun gerçekleştirilmesinin önemli nedenlerinden biri o yıllarda IMF'na girildiği taktirde devalüasyon yetkisinin sınırlanacak olmasıydı. IMF o yıllarda ülkelerin tek başlarına %10'un üzerinde devalüasyon yapmalarını izne bağlıyordu.IMF'na katılmadan önce büyük oranda bir devalüasyon yapılmasına karar verildi. Bu nedenden dolayı birinci devalüasyon büyük tartışmalara konu oldu.(Kepenek ve Yentürk,2000).Bu gelişmeler doğrultusunda Türkiye ekonomisinde gözlenen ithalat artışları toplam üretimdeki düşüşler Türkiye'nin IMF destekli 4 Ağustos 1958 istikrar önlemlerini almasını gerektirdi.

4 Ağustos 1958 kararları Türkiye'de para mal ve emek piyasalarının eksik işlediği sermaye piyasasının olmadığı ve devlet müdahalesinin yoğun olduğu bir ortamda yürürlüğe konmuştur ve söz konusu kararlar IMF'nun Ortodoks kökenli para ve maliye politikalarını içeren bir istikrar programı yapısına sahiptir. (Parasız, 1998).

1960 Ödemeler bilançosu dengesizliği, döviz rezervlerindeki azalma ve ülkenin dışa bağımlılığının artması sonucunda kalkınma planları ile istikrar arayışı içersine girildi. Türkiye' nin 1958 yılında ki stand-by düzenlemesi göz ardı edilirse, IMF ile ilişkilere başlaması ile birlikte ilk stand-by anlaşması da 1 Ocak 1961tarihinde gerçekleştirildi. Bir yıl süren bu ilk stand-by anlaşması 31 Aralık 1961'de sona erdi. Türkiye'nin AB ile

ilişkilerinin başlaması da IMF ile stand-by düzenlemelerinin başladığı döneme rastlamıştır. 30 Mart 1962'de IMF ile yeni bir düzenlemeye giden Türkiye'nin bu anlaşması bir yıldan daha az sürdü ve 31 Aralık 1962'de bitti. 15 Şubat 1963'te üçüncü stand-by anlaşması yaklaşık dokuz ay sürdü. Dördüncü stand-by anlaşması ise 15 Şubat 1964 tarihinde başlarken, bu anlaşma da 31 Aralık 1964'de bitti. Türkiye, 1961 yılından, 1970 yılına kadar her yıl, IMF ile bir stand-by gerçekleştirdi. Anlaşmalar genellikle bir yıl dolmadan sona erdi. Bu ilk Stand-by anlaşmasından 1970 yılına kadar Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu kredinin sağlanabilmesi için her yıl niyet mektupları hazırlanarak yeni bir stand-by düzenlemesine gidildi.

1970'ten, 1978'e kadar IMF'na sekiz yıl ara veren ve bu süre içinde stand-by anlaşması yapmayan Türkiye, 1978 yılından, 1980 yılına kadar, IMF ile yeniden birer yıllık stand-by anlaşmaları gerçekleştirdi.

1973 yılında petrol krizi, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nın bütçeye getirdiği yük 1978 ve 1979'da yeni istikrar programının yürürlüğe konmasına ve yeni stand-by anlaşmalarını gündeme getirmiştir. Yapılan Stand-by anlaşmaları sonucunda uygulanan istikrar programına karşın Türkiye beklediğinin çok altında dış krediye kavuştu. Kredi girişlerinde görülen aksaklık nedeniyle de uygulanan politikalar başarıya ulaşamadı. (Olgun, 1979)

1970'lerin sonuna doğru uygulanan istikrar politikaları sonucunda TL'nin büyük oranda değer kaybına uğradığı gözlenmektedir. Ayrıca ödemeler bilançosunda beklenen iyileşme sağlanamazken, devalüasyonlar da ithalatın gerilemesine ihracatın ise artmasına yardımcı olamamıştır. Ekonomik büyümenin gerilemesinin yanı sıra, enflasyon yükselmiştir. Sonuçta içinde bulunulan durumdan kurtulmak için yine IMF önerilerine bağlı kalınarak yeni bir program hazırlanmıştır. Bu programda 24 Ocak 1980 istikrar programıdır. (Erdost, 1982)

Türkiye, 18 Haziran 1980 tarihinde ilk kez, IMF ile en uzun stand-by anlaşmasını gerçekleştirdi ve bu anlaşma 17 Haziran 1983'te sona erdi. 1983 yılında yeni bir stand-by düzenlemesine giden Türkiye'nin anlaşma süresi bir yıl sürdü. Bu dönemde ülkede kontrol altına alınamayan enflasyon ve gelir dağılımı eşitsizliği gözlendi.

1980 yılından sonra uygulanan yeni istikrar politikası küreselleşmenin de etkisiyle kamu kesiminin ekonomi içindeki payını küçültmeye eğimli bir anlayış benimsemiştir. Ancak bu anlayışın ülkede kuramsal hukuksal ve ekonomik temeli olmadığından 24 Ocak Programı ülkede önemli toplumsal ve ekonomik sorunlara yol açmıştır.(Kazgan,1995)

Türkiye, 1984 yılından 1994 yılına kadar IMF ile stand-by düzenlemesine gitmedi. 8 Temmuz 1994'te yapılan stand-by ise 26 Eylül 1995'te sona erdi. 4 yıllık aradan sonra 1999-2002 döneminde 17.stand-by düzenlemesi gerçekleştirildi.(http://www.ntvmsnbc.Com /news/301119.asp) Türkiye 18 Aralık 2000 tarihinde likidite darboğazından doğan kriz sonrasında, gelirler, harcamalar, para piyasaları ile özelleştirme dahil yapısal reformlara ilişkin yeni önlemlerin yer aldığı IMF ile kendisini çok fazla bağlayıcı yeni bir niyet mektubu vererek anlaşmak zorunda kalmıştır.(Parasız,2002)18. stand-by düzenlemesine 4 Şubat 2002'de başladı. 18.Stand-by anlaşmasının, 4 Şubat 2005 de sona ereceği tarihten önce Ocak 2005'te 19.stand-by düzenlemesine gitti. 11 Mayıs 2005 de de 10 Mayıs 2008'de sona erecek olan 19. Stand-by düzenlemesi gerçekleştirildi.

TABLO 2: Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu ile Gerçekleştirdiği Stand-By Anlaşmaları (20 Mayıs 2007)

	Yıllar	Süre (Ay)	Öngörülen Kredi (Milyon $)	Kullanılan Kredi (Milyon $)
1	1 Ocak 1961	12	55	24
2	30 Mart 1962	9	46	22
3	15 Şubat 1963	11	32	32
4	15 Şubat 1964	11	32	28
5	1 Şubat 1965	12	32	0
6	1 Şubat 1966	12	32	32
7	15 Şubat 1967	11	40	40
8	1 Nisan 1968	9	40	40
9	1 Temmuz 1969	12	40	15
10	17 Ağustos 1970	12	132	132
11	24 Ağustos 1978	24	441	132
12	19 Temmuz 1979	12	368	338
13	18 Haziran 1980	36	1,838	1,838
14	24 Haziran 1983	12	331	83
15	4 Nisan 1984	12	331	248
16	8 Temmuz 1994	14	897	682
17	22 Aralık 1999	36	22,105	17,254
18	4 Şubat 2002	36	18,846	16,846
19	11 Mayıs 2005	36	10,000	4,748

Kaynak: http://www.hazine.gov.tr

Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu'na Geri Ödeme Planı

Uluslararası Para Fonu'na üye ülkelerin, IMF-stand-by düzenlemesi çerçevesinde kullanmış olduğu kredilerin vadesi 5 yıl, ödeme dönemi ise 3 yıl 3 ay dır. IMF İcra Direktörleri Kurulu 28 Kasım 2000 tarihinde ülkelerin kredi geri ödemelerini normal vadesinden bir yıl önce yapmasının beklenmekte olduğu yönünde bir karar almıştır. Fakat vadesinden bir yıl önce geri ödeme yapmak bir zorunluluk değildir.

Hazine Müsteşarlığı verilerine göre, Türkiye'nin IMF 'na olan borçları 2003–2006 döneminde önemli ölçüde kapatılmıştır. Söz konusu dönemde Türk Hazinesi, IMF'ndan 8 milyar 391 milyon dolar borç aldı ve anapara ve faiz olmak üzere 25 milyar 568 milyon dolar borç ödemesi gerçekleştirdi. IMF'ndan 2003 yılında 1 milyar 770 milyon, 2004 yılında 1 milyar 233 milyon, 2005'te 2 milyar 381 milyon, 2006'da 3 milyar 7 milyon dolar borç kullanan Türkiye, 2003'de 2 milyar 769 milyon, 2004'de 5 milyar 910 milyon, 2005'de 8 milyar 448 milyon, 2006'da 8 milyar 441 milyon dolar borç ana para ve faiz ödemesi yaptı. Böylece son 4 yılda 17 milyar 177 milyon dolar net borç ödemesi yapan Türkiye, ilk defa IMF'ndan aldığı borçtan çok daha fazlasını ödedi.

Yeni stand-by düzenlemesi kapsamında 2006 yılına ilişkin 2,52 milyar SDR tutarındaki (yaklaşık 3,80 milyar ABD Doları) geri ödeme planı erken ödeme yerine normal ödeme takvimine alınarak 2007 yılına kaydırıldı

TABLO 3:Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu'na Geri Ödeme Projeksiyonu (30 Nisan 2007)

(Milyon SDR)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011
Anapara	1,456,47	1,244,05	1,693,27	843,16	
Faiz	233,87	197,63	108,6	28,96	0,63
Toplam	1,690,34	1,441,67	1,801,868	872,13	0,63

Kaynak:http://www.imf.org/external/np/fin/tad/exfin2.aspx?memberKey1=980&date1key=2007–05–21.

IMF'nun verilerine göre Türkiye, 2007'de geri ödemeler konusunda nispeten daha rahat bir sürece girerken 2005 ve 2006 yıllarını 8 milyar doların üzerinde bir ödemeyle tamamlayan Türkiye'den 2007 yılında ise 5,6 milyar dolarlık bir ödeme bekleniyor. Mevcut stand-by anlaşmasının tamamlanacağı 2008 yılında IMF'na toplam 2,1 milyar dolarlık ödeme yapacak Türkiye'nin, 2009 yılında da 2,1 milyar dolarlık bir geri ödeme

yapması gerekecek. Türkiye IMF'na olan mevcut borçlarını 2010 yılında yapacağı 722 milyon dolarlık ödemeyle tamamlamış olacak. Ancak ekonomi yönetimi, söz konusu ödeme planını daha da erkene çekerek sona erdirme alternatifini de değerlendirebilir. (http://www.imf.org/)

TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI PARA FONU İLE 19.STAND-BY ANLAŞMASI

IMF ile 19. stand-by anlaşmasını 11 Mayıs 2005 tarihinde imzalayan Türkiye, geçmiş üç yıllık programın devamı niteliğindeki 2008 Mayıs ayına kadar sürecek olan yeni programla ekonomideki yeniden yapılanmanın eksik kalan yönlerini tamamlamayı hedefliyor. Yeni üç yıllık stand-by düzenlemesi kapsamında 2005–2007 döneminde IMF'ndan kullanılması öngörülen kaynak tutarı ise 10 milyar ABD Dolarıdır.

IMF'nun on bir gözden geçirmeyle denetleyeceği 19.Stand-by anlaşmasının hedefleri, büyümenin sürdürülebilirliği için gereken koşulları yaratma ve yaşam standardının yükseltilmesi, işsizliğin azaltılması, AB ekonomilerine yaklaşmaya yardım edilmesi ve IMF desteğinden düzenli bir çıkışın sağlanması olarak belirlendi. Toplam 10 milyar dolarlık stand-by anlaşmasında kredinin ilk kısmı kullanıma bırakılırken, 837,5 milyon ABD dolarlık kısmının 11 eşit parçada verileceği kararlaştırılmıştır. (http://www.hazine.gow.tr/Standby/9GGNM/9ggnm_tr.htmm.)

TABLO 4:Türkiye-Uluslararası Para Fonu İlişkilerinde Son Üç Finansal Düzenleme (30 Nisan 2007)

Düzenleme	Onaylanma Tarihi	Sona Erme Tarihi	Onaylanan Miktar(Milyon SDR)	Kullanılan Miktar (Milyon SDR)
Stand-by	11 Mayıs 2005	10 Mayıs 2008	6,662,04	3,664,12
Stand-by	4 Şubat 2002	3 Şubat 2005	12,821,20	11,914,00
Stand-by	22 Aralık 1999	4 Şubat 2002	15,038,40	11,738,96

Kaynak:http://www.imf.org/external/np/fin/tad/exfin2.aspx?memberKey1=980&date1key=2007-05-121.

Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu ile 19.Stand-by Anlaşması Niyet Mektubu

IMF tarafından ülkenin niyet mektubunun uygun bulunması, ülkenin diğer uluslararası borçlanmalarına olumlu yönde etkide bulunduğu ve yeşil ışık yaktığı için ülke açısından çok önemlidir. (Karluk, 2007)

IMF' na, 26 Nisan 2005 tarihinde gönderilen ve Devlet Bakanı ile Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası başkanının imzalarını taşıyan Niyet Mektubu, iki buçuk sayfası ön bildiri olmak üzere toplam 31 sayfadan oluşuyor. IMF İcra Direktörleri Kurulu tarafından onaylanan Niyet Mektubu'nda, IMF'nun mali desteğinden çıkmaya hazırlık olarak ve dış şoklara karşı dayanıklılığını artırmak için uluslararası rezerv pozisyonunun güçlendirileceği amacı belirtiliyor.

Son iki yılda, ekonomik büyüme önemli bir oranda artarken, enflasyonun tek hanelere indirildiği, yatırımcı güveninin yeniden tesis edildiği, faiz oranlarının gerilediği Türkiye ekonomisinin, Avrupa Birliği'ne uyum sağlamasının temel hedef olarak vurgulandığı niyet mektubunda, program sürecinde, düşük enflasyon, güçlü ve sürdürülebilir büyüme ile istihdamın artırılmasının hedeflendiği ifade edilerek izlenecek politikalar belirlenmiştir. Bu politikalar, (http://www.arsivsabah.com.tr/2005/05/13/eko101.htm)

Cari İşlemler Açığı Politikası, Cari işlemler açığının 2005 yılında GSMH'nın yüzde 4,5'ine, programın geri kalan yıllarında yüzde 3'e düşürülmesihedeflendi.

Enflasyon Politikası, Enflasyonun tek hanelere düşürülmesi ve AB standartlarına indirilmesi çabasının, Merkez Bankası'nın bağımsızlığı korunarak, mali disiplin sağlanarak gerçekleştirileceği, bu çerçevede de, Ocak 2006'ya kadar resmi enflasyon hedeflemesine geçileceği ve enflasyonun, 2005'te yüzde 8, 2006 yüzde 5, 2007'de yüzde 4 olarak hedeflenip programın sonuna kadar yüzde 5'in altına indirileceği belirtildi.

Büyüme-İstihdam Politikası, büyüme, ekonomide sürdürülebilir büyüme sağlamanın yanı sıra üç yılda milli gelirde ortalama büyüme hedefi yüzde 5 olarak belirtilirken istihdam politikası da, büyümeye paralel olarak üç yılda 1 milyon 650 bin kişilik istihdam artışı hedeflemektedir.

Faiz Dışı Fazla Politikası, Üç yıllık stand-by düzenlemesi sürecinde, sıkı kamu maliye politikasına devam edileceği, borçların azaltılacağı, program sonuna kadar da, Gayri Safi Milli Hasıla'nın yüzde 6,5'i oranındaki faiz dışı fazla oranı hedefinin devam ettirileceği, net kamu borç stokunun da, program sonuna kadar GSMH'nin yüzde 5'ine indirilmesinin hedeflendiği ifade edilmektedir.

Vergi Politikası, Gelir Vergisi reformu yapılarak, bordrolular ile beyana tabi tarifeler (serbest meslek mensupları ve esnaf vb) birleştirilecek. Vergiye tabi gelir dilimi sayısı azaltılacak. "Gider indirimi" sistemi yeniden şekillenecek. Örneğin sağlık, eğitim harcamalarının da vergi matrahından düşürülmesinin

yolu açılacak. KDV politikası; eğitim, sağlık ve bazı gıda ürünlerinde yapılan indirimlerden sonra program dönemi boyunca KDV oranları ve kapsamı değiştirilmeyecek. Kurumlar Vergisi; 3 yıl içinde Kurumlar Vergisi oranları basitleştirilecek, vergi tabanı genişletilecek, oranlar AB ile uyumla hale getirilecek. Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi (BSMV); 2005 yılında gelir hedefleri aştığı takdirde, finansal aracılık vergileri aşamalı olarak kaldırılacak. BSMV koşullar elverirse 2006 yılına kadar, Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu (KKDF) da 3 yıl içinde kaldırılacak. Menkul Kıymet Vergisi; 2006'dan itibaren menkul kıymetler, banka mevduatları ve diğer finansal varlıklardan elde edilen kazançlar için tek bir vergi oranı uygulanacak. Bu oranın yüzde 15 olması kararlaştırılmıştı. Maktu Vergiler; 2005 yılında maktu vergiler ve KİT fiyatları 2005 yılı program varsayımlarıyla uyumlu olacak. Yani sigarada, talih oyunlarında uygulanan vergiler ve KİT fiyatları en az enflasyon oranında artırılacak.

Yerel Yönetim Politikası, İl özel idareleri ve belediyelerin borç stoku yıllık gelirlerini aşmamalı ve büyük şehir belediyelerinin borç stoku ise yıllık gelirlerinin 1,5 katı ile sınırlandırılmalıdır. Tüm yerel yönetimlerin yıllık gelirlerinin yüzde 10'unu aşan yeni iç borçlanmaları merkezi hükümetin iznini gerektirirken belediyelerin borç geri ödemeleri genel bütçe vergi gelirlerinden ayrılacak paylardan yapılacak kesintilerle güvence altına alınacaktır.

Sosyal Güvenlik Politikası, SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı açıklarına, GSMH'nin yüzde 4,5'i oranında tavan konulacak. Sosyal güvenlik reformu, prim tabanının değiştirilmesi ve emeklilik yaşının ayarlanması 10 yıllık sürede GSMH'nin yüzde 1'i düzeyinde tasarruf yapılacak. Sağlıktaki reformların getirebileceği olası maliyet için telafi edici mali tedbirler alınacak.

Özelleştirme Politikası, Türk Telekom'un özelleştirmesi programını dönüm noktası olacak. Tüpraş'ın 2005 yılında kalan yüzde 51'lik hissesi blok olarak satılacak. Erdemir'in yüzde 46'lık hissesi, blok satış yöntemiyle 2005 içinde özelleştirilecek.

Kamu Bankaları politikası, Her kamu bankası için özelleştirme stratejisi Haziran 2005'e kadar kabul edilecek. Vakıfbank'ın ilk halka arzı 2005 sonuna kadar yapılacak. BDDK, bankacılık sektörünün gözetim ve denetimine ilişkin yerinde ve uzaktan denetim faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlamaya ve personelin etkinliğini artırmaya yönelik tedbirler listesi takvimini Eylül 2005 sonuna kadar yayınlayacak. Finanssal sistemin entegre denetimi için bir komite kurulacak ve raporunu Mart 2006'da yayımlayacak. Program sürecinde, yatırım ortamının daha da

geliştirileceği, yeni bankacılık yasasıyla, düzenleme ve denetleme sisteminin daha da güçlendirileceği ve kamu bankaları yeniden yapılandırılacaktır.

Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu ile 19.Stand-by Anlaşması Gözden Geçirmeler

Gözden geçirmeler, IMF açısından program performansının geniş anlamda değerlendirilmesi için bir fırsattır. Performans kriteri tutturulmuş olsa bile, eğer program amaçlara ulaşmada başarısız kalıyor veya bununla ilgili başka sorunlar ortaya çıkıyorsa, IMF program gözden geçirmesinin tamamlanmamasına karar verebilir. Bunun en tipik örneği, performans kriterinin sağlanması, ancak bunun hemen sonrasına programın gelecekteki başarısını olumsuz etkileyecek önlemlerin alınmasıdır. Böyle bir durumda, gözden geçirme tamamlanmadan veya ilerideki kullanımlar gerçekleştirilmeden önce hükümetin iyileştirici politikaları aldığını göstermesi gerekir. (Karluk, 2007)

Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu ile yaptığı 19. stand-by anlaşması 11 gözden geçirmeyle tamamlanacaktır. Günümüze kadar gerçekleşen gözden geçirmeler de 1.ve 2. , 3. ve 4. gözden geçirmelerde birleştirilme yoluna gidilirken 5. ve 6. gözden geçirmeler tek tek gerçekleştirilmiştir.

IMF İcra Direktörleri Kurulu, 1. ve 2. Gözden Geçirmeye ilişkin niyet mektubunu onaylayarak yaklaşık 1,6 milyar ABD Doları (1,1 milyar SDR) tutarındaki kredi dilimini serbest bıraktı. 1. ve 2. gözden geçirme kapsamında kamu maliyesi ve para politikası ile ilgili hedefler ve yapısal reform programı kapsamında bankacılık, kamu bankaları, sosyal güvenlik ve vergi reformuna ilişkin çalışmalara yer verildi.

3. ve 4. Gözden Geçirmelerin birleştirilerek tamamlanmasıyla yaklaşık 1,9 milyar ABD Doları (1,3 milyar SDR) tutarındaki kredi dilimi serbest bırakılmış oldu. Hazine Müsteşarlığı'nın açıklamasına göre, 3. ve 4. Niyet Mektubu'nda sağlıkta ek tedbirlerden 2,1 milyar YTL tasarruf beklenirken vergi reformunun ikinci ayağının Temmuz ortasına kadar hazırlanması ve Eylül sonuna kadar TBMM'ne sunulması, yeni teşvik ve sektörel vergi indiriminin de olmayacağı belirtildi.

Hazine Müsteşarlığı, IMF ile yürütülmekte olan stand-by düzenlemesinin 5. gözden geçirmesinin IMF İcra Direktörleri Kurulu tarafından görüşülerek onaylandıktan sonra yaklaşık 1,132 milyon ABD Doları (749,5 milyon SDR) tutarındaki kredi diliminin serbest bırakıldığını açıkladı. 5.Gözden Geçirme çalışmaları kapsamında başta vergi politikası ve idaresi, sosyal güvenlik ve mali sektör olmak üzere yapısal reformlarda ilerlemeler değerlendirilmiştir.

(http://www.treasury.gov.tr/GuncelDuyuru/DEI_20061023_IMF.pdf)

Türkiye ve IMF stand-By Düzenlemesi'nin 6.gözden geçirme çalışmaları kapsamında, KİT'lerin orta vadede kamu maliyesi program hedefleriyle uyumlu bir performans sergilemesine katkıda bulunacak kısa, orta ve uzun dönemli yapısal içerikli düzenlemelere yönelik teknik çalışmaların bir süre daha devam ettirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Kamu maliyesi hedeflerine KİT'lerin yapacağı katkıyı desteklemek üzere KİT ve Merkezi Yönetim Bütçesi harcamalarında GSMH'nın yüzde 0,2'si oranında tasarrufa gidilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca kısa vadede KİT'lerin tahsilat sistemlerini daha sağlıklı bir yapıya kavuşturacak, orta vadede ise maliyet yapılarında meydana gelen kalıcı nitelikteki değişikliklerin bu kuruluşların mali performanslarını bozmamasını sağlayacak yapısal nitelikli adımların atılması üzerinde görüş birliği sağlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Niyet Mektubu taslağı üzerinde mutabakat sağlanmış olup, prosedüre yönelik hususların tamamlanması sonucunda Uluslararası Para Fonu İcra Direktörü Kurulu 2007 yılı Mayıs ayı içinde toplanarak, 6. gözden geçirmeyi gerçekleştirmiştir. 6. gözden geçirmenin tamamlanmasıyla yaklaşık 1,135,3 milyon ABD Doları (749,5 milyon SDR) tutarındaki kredi dilimi serbest bırakılmıştır. (http://www.hazine.gov.tr)

19.Stand-by Anlaşması'nda Uluslararası Para Fonu'nun Türkiye'den Beklentileri ve Değerlendirmeleri

IMF, 4.madde kapsamında yaptığı görüşmeleri sonuçlandırarak Türkiye'ye bir öneri paketi sundu. IMF'nun sunduğu değerlendirmeler ve öneriler; (http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=215207)

2006 yılı büyüme rakamı Türkiye'nin uzun dönem ortalamasından yüksek olsa da, birçok yükselen piyasa ekonomisindeki büyümenin hala gerisindedir. İşsizlik yüksek seviyesini korumaktadır. Büyüme potansiyelinin artırılması, piyasaların ve potansiyel yerli ve yabancı yatırımcıların güveninde kararlı iyileşme gerektirmektedir. Bunun için de; Maliye ve para politikalarındaki disiplinin, düşük enflasyonu güvence altına almak ve özellikle halen yüksek seviyede bulunan kamu borcundan kaynaklanan kırılganlıkları azaltmak amacıyla sürdürülmesi, verimliliği desteklemek, istihdam ve yatırımı artırmak amacıyla arz odaklı yapısal reformların ilerletilmesi sonucu potansiyel büyümeyi % 5'in oldukça üzerinde seviyeye yükseltecektir. Daha güçlü büyümede, ekonominin cari açığı sürdürme yetisini iyileştirmek ve dış finansmanı doğrudan yabancı yatırım gibi daha istikrarlı kaynaklara yöneltmek suretiyle, dış şoklara karşı hassasiyetini azaltacaktır.

Faizlerin Düşürülmesi, Enflasyon oranlarındaki düşüş 2006 yılında kesintiye uğramıştır. Fakat enflasyonda hedefe doğru bir yakınsama gerçekleşmediği taktirde Merkez Bankası, politikasını daha da sıkılaştırmaya hazırdır. Enflasyonun somut bir şekilde düşüş eğilimine girdiğinin teyit edilmesi halinde, faizler ihtiyatlı bir yaklaşım çerçevesinde düşürülecektir.

Faiz Dış Fazla, Yüzde 6,5 faiz dışı fazla sürdürülmeli, bu hedef 2008'de de muhafaza edilmelidir. Bunun için harcamaların belli sınırlar dahilin de tutulması büyük önem arz edecek olup, bütçe kalitesini azaltan ve vergi tabanını daraltan bir defaya mahsus girişimlerden kaçınılmalıdır.

Kamu Borcunun Düşürülmesi, Orta vadede politikalar, kamu borcunun düşürülmesi ve bozucu etkileri olan vergilerin azaltılmasına yönelik temel hedeflere odaklanmalı. Kamu Borcunun net bazda GSMH'nın yaklaşık %30'una düşürülmesinin kamu maliyesinin önceliği olduğu konusunda mutabakat oluşturulmuştur.Bu mutabakat sağlanmalıdır.

Yapısal reform, reform gündeminin en temel unsurlarından biri, sosyal güvenlik reformunun yeniden hayata geçirilmesi olmalıdır.

İş Yasalarında Esneklik, Büyüme büyük ölçüde istihdamın artmasına ve işgücü verimliliğine bağlı olacaktır. Görüşmelerde emek piyasası düzenlemelerinin yumuşatılmasının ve yüksek istihdam vergilerinin azaltılmasının işsizliği düşürebileceği, işgücü katılımını arttıracağı ve ciddi düzeydeki kayıt dışı kesimi daraltacağı hususunda görüş birliğine varılmıştır.

İstihdamda Vergi Yükünü Azaltmak, Emek piyasasındaki katılıkları gidermek amacıyla atılabilecek adımlar arasında orta ve büyük ölçekli şirketler üzerinde işe almaya ilişkin bazı zorunlulukların kaldırılması, zorunlu kıdem tazminatı sisteminin rasyonelleştirilmesi, esnek koşullu istihdam uygulamalarına izin verilmesi ve üzerindeki vergi yükünün azaltılmasıdır.

Bankaların özelleştirilmesi, bütçe şartları elverdiği ölçüde finanssal aracılık vergilerinin kaldırılması, başta Halk Bankası'nın halka arzının tamamlanması olmak üzere kamu bankalarının özelleştirilmesi de kararlılıkla ilerleme sağlanmalıdır.

Denetimin geliştirilmesi, Finanssal sektör geliştikçe kurumsal çerçevenin ve denetim alt yapısının aynı paralelde geliştirilmesi büyük önem arz edecektir. Gözetim uygulamalarının daha da geliştirilmesi öncelik taşırken, şirket bilanço bilgilerinin kapsamının ve zamanlamasının da iyileştirilmesi

gerekmektedir. Yeni Ticaret Kanunu'nun erken bir zamanda çıkarılması bu kapsamda yararlı olacaktır.

Yabancı Sermaye; Doğrudan yabancı yatırımların gelecekte daha da artması için önemli bir imkan mevcuttur. Özelleştirme programının ilerletilmesi, AB ile yakınsama amacıyla yürütülen reformların devam ettirilmesi ve piyasalara giriş önündeki engellerin azaltılması amacıyla ürün piyasası düzenlemelerinin yumuşatılması yeni özel yatırımları destekleyecektir.

SONUÇ

Uluslararası Para Fonu, üye ülkelerinin finansman ihtiyacını karşılamak, ödemeler dengesi açığını kapatmak, ülkede ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda finansman kolaylığı sağlayacağı ülkelerin uygulayacağı ekonomik programları da belirlemeye başlamıştır. Fakat IMF tarafından uygulanan istikrar programları ülkenin ekonomik yapı ve şartlarına zaman zaman uymayarak olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

Türkiye, IMF ile 1947 yılından günümüze kadar ekonomik krizlerden kurtulabilmek, yapısal reformları sağlayabilmek ve finansman ihtiyacını giderebilmek için farklı dönemlerde farklı önlemleri içeren 19 kez IMF destekli ekonomik programları uygulamasına rağmen bu politikaların büyük bir kısmı gerek yapısal düzenlemelerin yeterli olmamasından, gerekse siyasi değişimlerin politikaların uygulama sürecini etkilemesinden dolayı gerekli başarıyı gösterememiştir.

IMF'nun tarihimizde oldukça uzun geçmişe dayalı bir yeri olmasına karşın iktisat politikası içerisindeki konumu özellikle 1998 yılındaki Yakın İzleme Anlaşması'ndan bu yana daha da belirginleşmiştir. 1999 yılında yapılan stand-by anlaşmasıyla ekonomik yapısal reformların gerçekleştirilmesi konusunda oldukça ilerleme kaydedilmesine rağmen, hala kat edilecek önemli mesafe bulunmaktadır.

Türkiye'nin IMF ile gerçekleştirilen 19. stand-by anlaşmasının sona ereceği 2008 Mayıs ayına kadar IMF, GSMH'nın % 6,5 oranındaki faiz dışı fazla hedefinde ve net kamu borcunun GSMH'ya oranının %30'a çekilmesinin önemini vurgularken, ayrıca seçim yılı olarak belirlenen 2007 yılı içerisinde seçim öncesinde Sosyal Güvenlik Kanunu TBMM'den geçirilmeli ve yeni kurulan illere yönelik teşvik uygulamasının sınırları daraltılmalı, elektriğe doğalgaza zam yapılmalı, konut sektörünü ve konut kredilerini teşvikte ihtiyatlı olunmalı, bütçede de başta sağlık harcamaları olmak üzere gider artırıcı girişimlere son verilmeli isteklerini ısrarla vurgulamaktadır.

19. stand-by anlaşması çerçevesinde gerek niyet mektuplarında gerekse gözden geçirmelerde verilen taahhüt sonucunda ele alınan büyüme ve faiz dışı fazla göstergelerinin dışında kalan, faizlerin düşürülmesi, kamu borcunun azaltılması, yapısal reformların özellikle de Sosyal Güvenlik Reformu'nun hayata geçirilmesi, vergi yükünün azaltılarak istihdamın arttırılması, bankacılık özellikle kamu bankalarının özelleştirilmesi, yabancı sermaye girişini artırıcı önlemlerde istenilen hedeflere ulaşamadığımız ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca 19.stand-by anlaşması doğrultusunda dış borç ve net uluslararası rezervlere ilişkin hedeflere ulaşılırken büyüme performansı da finansal piyasalarda geçen yıl görülen dalgalanmanın zorunlu kıldığı faiz artışı ve buna bağlı kredi genişlemesindeki azalma nedeniyle son yıllardaki seyrine kıyasla bir miktar yavaşlamış olsa da halen program kapsamında öngörülen seviyeler civarındadır. Fakat enflasyon hedeflemesinde gerek 2006 yılında gerekse 2007 yılının ilk dört aylık verilerinde sapmalar gerçekleşmiştir. 2006 sonu kamu maliyesi hedefleri kapsamında konsolide kamu sektörü faiz dışı fazlası ile sosyal güvenlik kuruluşlarının genel dengesine ilişkin alt sınır hedefleri tutturulmuştur. Fakat öngörülenin üzerinde gerçekleşen faiz dışı harcamalara ilişkin üst sınır tutturulamamıştır. Ayrıca faiz dışı fazla, harcama ve sosyal güvenlik dengesine ilişkin hedefler, beklenenin altındaki gelir ve öne alınan bazı harcamalar sonucunda tutturulamamıştır.

Ekonominin temel yapısı ve bilançoların son yıllarda önemli ölçüde güçlendiği ve böylece ekonominin, negatif şoklara karşı çok daha dayanıklı hale geldiği belirtilen 6. gözden geçirme kapsamındaki Niyet Mektubu'nda, Son siyasi belirsizlik finansal piyasa oynaklığı riskini artırmış olsa da, güçlü politikaların sürdürülmesi konusundaki taahhüdün muhafaza edildiği belirtilirken ayrıca 2007 yılında faiz dışı fazlanın GSMH'nin yüzde 6.7'sine ulaşmasının mümkün olabileceği, 2007 yılında cari işlemler açığının GSMH'nin yüzde 7.25'ine gerilemesinin beklendiği dış finansman görünümü elverişli seyrini sürdürmekte olup doğrudan yabancı yatırımların, cari işlemler açığının yarısını finanse edeceği cari işlemler ve finans hesaplarındaki gelişmelerin yakından takip edilmesine ve gerektiği takdirde, politika ayarlamaları yapılacağı, KİT'lerinin mali durumunda zayıflama gözlendiği ve bunu çözmek için de 2008'de ilk üç dağıtım şirketinin özelleştirileceği vurgulanmıştır.

İstihdam ve yatırımı artırmak, verimliliği desteklemek ve potansiyel büyümeyi istikrarlı bir şekilde sürdürebilmek, yapısal reformların hayata geçirilmesi ile sağlanabilir. Orta vadeli borç azaltma stratejisi çerçevesinde faiz dışı fazla vermeye devam edilerek, daha fazla düşüş temin edilmeli, acık enflasyon hedeflemesi doğrultusunda Merkez Bankasının bağımsızlığı korunmalı, düşük enflasyonu güvence altına almak ve özellikle halen yüksek

seviyede bulunan kamu borcundan kaynaklanan kırılganlıkları azaltmak amacıyla finansal sistemin istikrarı korunarak maliye ve para politikalarındaki disiplinin sürdürülmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Boratav, K.(1989). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Eğilmez, M.(2002). IMF ve TURKİYE.(www.mahfiegilmez.com.tr)

Erdost, C.(1982). *IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye*-Ankara: Savaş Yayınları.

Gray, H.P.(1987). *International Ekonomic Problems and Policies*, USA, s.385–386

Karluk, S.R.(1998). *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*. Ankara: Turhan

Karluk, S.R.(2005).*Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi'nde Yapısal Dönüşüm*. İstanbul: Beta

Karluk, S.R.(2007). *Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar*. İstanbul: Beta.

Kazgan, G.(1995).*Yeni ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri.İstanbul*: Altın Kitaplar.

Kepenek, Y.- Yentürk, Nur.(2000).*Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi

Olgun, H.(1979). "1979 Yılında Türk Ekonomisinde Ana Gelişmeler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 6:22–23.

Parasız, İ.(1992). *Para Banka ve Finansal Kuruluşlar*. Bursa: Ezgi

Parasız, İ.(1998). *İktisat ve İstikrar Politikaları*. Bursa: Ezgi

Parasız, İ.(2002). *Enflasyon Kriz Ayarlamalar, Dünyada ve Türkiye'de Kalkınma Makro Ekonomisi Sorunları*. Bursa: Ezgi

http://www.hazine.gov.tr/GuncelDuyuru/DEI_20070412_imf_6gg.pdf T.C Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Basın Duyurusu 12 Nisan 2007

http://arsiv.sabah.com.tr/2005/05/13/eko101.html

http://www.imf.org/external/np/fin/tad/exfin2.aspx?memberKey1=980&date1key=2007–04-17

http://www.hazine.gow.tr/Standby/9GGNM/9ggnm_tr.htm. (Yeni Stand-by Düzenlemesine İlişkin 26 Nisan 2005 tarihli Niyet mektubu)

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat

Ali BUDAK•

Özet : Osmanlı düşüncesinde modernleşmeye zemin oluşturabilecek ilk kıpırdanışlar 18. yüzyıl başlarında görülmektedir. Yeni batı değerlerinin askerî, siyasî ve idarî hedefler olarak şekillenmeye başladığı bu dönemde, pozitif bilimlere doğru bir eğilim de belirginleşmiş, bir çok temel eser birbiri ardına çevrilmiştir. Türk aydınlanmasında bir uyanış devri olarak nitelendirilebilecek olan 18. yüzyılın ilk çeyreği, tabiatıyla, mimariden ev ve bahçe dekorasyonuna, yiyecek içecekten kılık kıyafete birçok Avrupaî unsurun hayatımıza girdiği bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Böylece, önce Saray, sonra sokak, dalga dalga değişmeye ve dönüşmeye yüz tutmuştur. Bu rüzgârdan, bir bakıma hayatın aynası demek olan edebiyatın etkilenmemesi düşünülemezdi. Lale Devri'nden itibaren özellikle şiir geleneksel sınırları epeyce zorlamıştır.Bu çalışmada, modernleşme, önce, Avrupa ve Osmanlı eksenlerinde ayrı ayrı değerlendirilecek, sonra da edebiyata nasıl yansıdığı sorusuna yanıt aranacaktır.

Anahtar kelimeler: Modernite, Modernleşme, Avrupa ve Modernleşme, Osmanlı ve Modernleşme, Edebiyat ve Modernleşme, Aydınlanma, batı, reform.

Ottoman Modernization and Literature

A new Approach towards the Transformation Process from Empire to the nation-state

Abstract: The first movements towards the modernization in Ottoman thought have been witnessed at the beginning of the 18th century. In this period when the new western values have been shaped under the military, political and executive targets, the tendency for the positive sciences has been crystallized and many essential books have been translated respectively.The first decades of the 18th century, which has been depicted as the wakening in Turkish Enlightenment, naturally, has been the beginning of the process which penetrate many European components from the architecture to home garden decoration, from the food and beverage to the wearing. Thus, firstly Court and the street have been confronted with the gradual transformation. This great transformation is supposed to be reflected in literature as the mirror of the life. Especially the poetry has exceeded the traditional boundaries since the Tulip Revolution. In this study, firstly, modernization process will be analyzed within the extent of Europe and Ottoman comparatively and the explained its reflections on the literature with different dimensions.

Keywords: Modernity, modernization, Europe and modernization, Ottoman and modernization, literature and modernization, Enlightenment, west, reform

Giriş:

• Yrd. Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Modernité, insana ve aklına güvene dayanan *Aydınlanma*'nın bir çocuğudur. Yani, insan aklının tabiatın ve toplumsal düzenin işleyişini kavrayabileceği, geliştirdiği yasa ve kurallarla kişilerin mutluluğunu sağlayabileceği temel inancından doğmuştur. İnsan kendisi için iyi olanı sadece kendisi bilecek ve belirleyecek, bir başka deyişle, kaderinin iplerini artık kendi ellerinde tutacaktır. Bu çerçevede *modernité*yi, kilise hakimiyetine karşı gelişmiş, aklın egemenliği ilkesine sıkı sıkıya bağlı felsefi bir akım olarak düşünmek gerekmektedir (Demir 1992: 27). *Modernitéyle birlikte, toplumun merkezindeki Tanrının yerini bilim almış, dinsel inançlara, sadece özel hayat içinde yer bırakılmıştır.* Böylece sekülerleşme ve laikleşme anlamlarıyla da derinleşmiş olan *modernité*ye (Demirhan 1992: 43) geçişin dört büyük devrimle gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi; *bilimsel devrim*dir. Mekanist ve determinist dünya görüşü bilimsel devrimin temel kriteri olarak belirmiş, diğer aşamalara öncülük etmiştir. İkincisi; s*iyasal devrimdir.* Bu devrimle iktidarın kaynağı halk olarak kabul edilmiştir. Artık iktidar halk sayesinde ve halk içindir. Bunun adı da demokrasidir. Bu devrimle demokrasi, devletin tek rasyonel biçimi haline gelmiştir. Üçüncüsü, *kültürel devrimdir.* Bu devrimle de düşüncelerin laikleşmesi ve her alanda tüm ölçütlerin rasyonelleşmesi mümkün olmuştur. Dördüncüsü; *endüstriyel ve teknik devrimdir. A*rtık emek süreci, doğrudan üretici insana değil, makineye bağlı hale gelmiştir (Küçük 1994: 16–21).

I. Avrupa ve Modernité :

Modern döneme kadar Avrupa'da tek belirleyici faktör Hıristiyanlıktır. Henüz sınırları bile belli olmayan Avrupa coğrafyası, sanki Hıristiyan Ülkesi'nin diğer adıdır. Küçük Asya'da hızla yayılıp yaygınlaşan İslam da, etkin bir "öteki" konumuyla, Avrupa kimliğinde Hıristiyanlığın en temel öğelerden biri olmasını pekiştirmiştir.

Modern dönem Avrupa'sında ise, ortak toplumsal kimliklerin en belirgininin ulus-devlet bilinci olduğu gözlenmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren Batı Avrupa'da ortaya çıkmaya başlayan ulus-devlet modelleri zaman içinde gelişerek dinin geleneksel otoritesinde ciddi gedikler açmıştır. Ulus-devlet; belli bir coğrafya parçası üzerinde, dahili ve harici hükümranlık tekelini elinde tutan, merkezileşmiş bir otorite birimi olarak tanımlanmaktadır. Ortaçağ Avrupa'sında Papalık ve İmparatorluk etkin, kapsayıcı ve evrensel üst otorite ve kimlik birimleridir. Bunların altında sayısız sayıda irili ufaklı otorite birimleri mevcuttur. Bu durumda birey, en yakınında prens, lord, baron gibi yerel otoriteleri, daha uzağında evrensel otoriteler olarak Papalık ve İmparatorluğu görmektedir. Modern dönem Avrupasında, önce bir bütünleşme süreci yaşanmış, yerel otorite birimleri birleşerek, yerlerini sonradan ulus-devleti oluşturacak olan krallıkları meydana getirmişlerdir. İkinci aşamada ise, evrensel otorite birimlerinin yani

Papalık ve İmparatorluk birimlerinin nüfuzları ortadan kaldırılmıştır. Böylece hem yerel, hem evrensel otoritelerin baskılarından kurtulmanın doğal sonucu olarak bireyler de kendi akıllarıyla kendilerini yönlendirmeye başlamış, XVIII. yüzyıldan itibaren artık mutlak devlet ulusal bir nitelik kazanmaya yüz tutmuştur. Arkası gelecek, yerel bağlamdaki toplumsal ilişki biçimleri tamamen aşılacak, daha büyük ve daha yaygın ilişkiler için ulus kimlikleri giderek geliştirilecektir. Elbette, geleneksel bağlarından kopmuş, kendisi için iyi olanı değerlendirebilen, eşit bireylerden meydana gelen böyle bir yapıda yönetimin meşruiyeti de ancak demokratik süreçlere dayanılarak temellendirilebilecektir. Bunun anlamı yeni kazanımlar doğrultusunda insanın kendisini dünyada yeniden tanımlamasıdır.

Nitekim, bu büyük dönüşümü şekillendiren, özellikle evrensel otoritelerin nüfuzlarını kaybetmelerinde birinci derecede etkili olan önemli unsur, Ortaçağın tanrı merkezli din düzeninin yerini, Aydınlanma'dan sonra insan merkezli rasyonel düzenlerin alması olmuştur. Bir tarafta Papa ve İmparatorluğun etkisinden uzak İtalyan kentlerinde Poppoli Grossi denilen yeni yeni patronlar ortaya çıkmış, diğer tarafta Keşifler sonrasında Amerika'dan gelen zenginliklerin biriktirilmesiyle merkantilizm doğmuş, ticaret yeniden şekillenmiş, burjuvazi oluşmuştur. Bu yeni sınıfların ticari kazançlarını daha da artırmak için destek vermeleriyle bilimsel çalışmalar başdöndürücü bir gelişme içine girerken, Anglikanizm, Calvinizm, Cizvitizm, Ortodoksluk ve Protestanlık ve Prütenlik gibi ulusal mezhepler ortaya çıkmış, bu arada *Kutsal Kitap* önce Latince'den ulusal dillere çevrilmiş, ardından matbaayla tüm Avrupa'ya dağıtılmış, sonuçta, asırlardır uygulanagelen aforoz, enterdi, endülüjans gibi yaptırımların aslında olmadığı ortaya çıkmış ve Kilise'ye inanç kökten sarsılmıştır. Bu süreçte Kilise önemini ve etkinliğini yitirirken, insanın kendisine ve aklına olan inancı yükselişe geçmiştir. Ne yapılırsa yapılsın dünyanın gizemlerinin çözülemeyeceği ve kanunlarının değiştirilemeyeceği pasif düşüncesinden, var olan herşeye egemen olunabileceği aktif düşüncesine bir dönüşüm başlamıştır. Artık tüm toplumsal çözümlemelerin merkezinde insan vardır ve Hümanizm dalga dalga yayılıp Kilise'nin karşısında yepyeni bir evrensel kimlik olarak yerini almaktadır.

Bu yüzdendir ki, kent merkezleri meydana gelip, buralarda farklı meslek erbabları olarak yer alan, yaptıkları ve kazandıklarıyla kendi konumlarını kendileri belirleyen fertlerin kurdukları ulus-devletlerde Hıristiyanlık belirleyici bir faktör olarak görülmez. Çünkü genel ve soyut Hıristiyan Ülkesi yıkılmış, yerine somut ve laik ulus-devletler kurulmuştur. Nitekim 1648 Westphalia ve 1713 Utrech antlaşmalarında ulus-devletler tanımlanırken, içinde yaşayan bireylerin uzlaşmayla kabul ettikleri dünyevi kurallar çerçevesinde bir yönetim anlayışının altı çizilmiştir.

Rönesans'ın ve onun sonucu olarak ortaya çıkan bu reformasyonun ürünü laikleşme, bir yandan kilisenin otoritesini azaltır, ulus-devletinkini artırırken, diğer yandan da elde edilen bütün kazanımların sahibi olmanın gururunu içeren bir Avrupalılık anlayışını doğurmuştur. Yani, ilk bakışta çelişkili gibi gözükse de, ayrı ve hükümran ulus-devletlerin doğuşu ortak bir Avrupa kimliğinin oluşumunu sağlamıştır. Şüphesiz bunda Avrupa'nın deniz aşırı yayılmasının rolü büyüktür. Avrupa'nın okyanuslara açılıp genişlemesi, nihayetinde Avrupa'nın küresel bir nüfuz sahibi olmasına yol açarken, aynı zamanda Avrupa kimliğini ve bilincini de derinden etkilemiştir. XV. yüzyıl ortalarında Keşifler Çağı ile başlayan Avrupa'nın genişlemesi, sonraları Kolonyalizm'le neredeyse bütün dünyayı kapsamıştır. Yayılmanın arkasında, dönemin Avrupa toplumlarının ve ekonomilerin durumunun, krallar arasındaki rekabetin, siyasi ve ekonomik büyümeye hasredilen politikaların, şeref ve zafer düşkünlüğünün ve macera güdülerinin rolü vardır. İkinci ve daha önemli neden, Avrupa'nın başka şansının olmamasıdır. İslam'ın yayılması ile doğudaki yerleşimlerini kaybeden Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesi sonucu doğu ile bağları üzerindeki kontrolünü tamamen yitirmiştir. XVI. yüzyılın sonuna kadar Akdeniz, bir Türk gölüdür. Avrupa'nın okyanusu denemekten başka alternatifi yoktur. Nitekim, Avrupa'nın yaptığı ve onu dünya ölçeğinde hakimiyete götüren de budur. Dolayısıyla, Avrupa'nın yayılması, farklı iklim ve coğrafyalarda kendini bulması, aslında, İslam'ın zorlaması ve bilinen dünyada ona hayat hakkı tanımamasının bir sonucu olmuştur.

Avrupa'nın deniz aşırı yayılması, ulus-devletlerde Avrupalılık kimliğini pekiştirirken, aynı zamanda yaratılan değerlerin ve bileşenlerinin bütün dünyaya ihracına yol açmıştır. Ancak bunun, bir zamanlar Hıristiyanlığın sağladığı duygusal ve kültürel bağı çağrıştıran bir etki ve derinlikte yapılması istenmiştir. Yani, Avrupa bulup benimseyip içselleştirdiği değerleri, diğer toplumlara, kendisini daima merkezde tutacak bir büyük projenin parçaları olarak sunmuştur. Böylece onlar için sürekli bir Avrupa bağımlılığı sözkonusu olacaktır. Ve projenin adı *medeniyet* olarak konulmuştur. Avrupalılar dünyanın diğer toplulukları ile karşılaşınca kendilerini *medenî* olmakla ayırmaya başlamışlar, "Hıristiyan" ve "Avrupalı" tanımlaması, XVIII. yüzyılda yerini, bunların ikisiyle birlikte sosyal, bilimsel ve teknik bütün gelişmeleri de içine alan *medenî* kavramına bırakmıştır. Böylece "kültürel evrim basamakları" teorisi evrimcilik ve ilerleme ideolojisi ile bütünleşmiştir. XIX. Yüzyıl ulus-devletlerin gerçekten uluslaştığı çağdır ve bu çağda Avrupalılar kendilerini medeniyetle öylesine özdeşleştirmişlerdir ki, nihayetinde ortaya öteki toplumların test edildiği bir *medeniyet standardı* bile formüle etmişlerdir: Başlangıçta, Aydınlanma, rasyonalite ve bilimsel devrimleri içeren bu standartlar; laikleşme, hümanizm, demokrasi ve sanayileşme yelpazeleriyle halen devam etmektedir.

II. Osmanlı ve Modernité :

Batıdaki modernleşme süreci, doğulu toplumlarda aynı aşamalarla gerçekleşmemiştir. Bir kere hareket ülkelerin kendi dinamiği içinden doğmamış, Avrupa'nın dünyanın merkezinde sürükleyici ve belirleyici bir güç olarak yer almasıyla ortaya çıkmıştır. Dışarıdan esen rüzgarların dolaylı ya da dolaysız etkileriyle başladığı için de, doğal olarak, köşe başlarını çoktan tutmuş ve sömürge ağlarını kurmuş olan Avrupa devletlerinin sürekli müdahaleleri ve askeri-siyasi-kültürel baskıları altında, doğru dürüst gelişip serpilememiştir. Üstelik doğulu toplumların herbiri bu zorlu ve sancılı macerayı farklı farklı süreçlerle yaşamıştır.

Osmanlı Devleti, modernité ve sanayileşme öncesi imparatorlukların en gelişmiş örneği olarak kabul edilmektedir. Çok geniş bir coğrafyada örgütlenebilmiş, farklı dini inanışları olan çok sayıda kavmi bir düzen altında tutabilmiş, daha önemlisi hepsini bir refah içinde yaşatabilmiştir. Modernitéye geçişin Avrupadaki evreleri gözönünde tutularak kuşbakışı bir değerlendirme yapılacak olursa, herhalde şu tespitler yapılabilecektir.

II. 1. Bilimsel Devrim ve Osmanlı:

Batıda pozitif bilim ve felsefe, Avrupa'yı *Aydınlanma Çağı*'na hazırlar, akılcı açılımlarla zenginleşirken, Osmanlı devletinde, benzeri bir atılım gerçekleştirilememiş, aksine, giderek bir daralma ve küçülme sürecine girilmiştir. XVI. Yüzyılda, bilim öğreniminde ve bilimsel eser yazımında grafik, Fatih dönemindekinin tam aksine bir yönü işaret etmektedir. Çizgideki bu yön değişimi, XVII. yüzyılın ilk yarısında daha çok belirginleşmektedir. Gerçekten bu yılların yazmalarında, Avrupa'da beliren pozitif bilim rüzgârından, Eski Yunan kaynaklı bilimsel kabul ve anlayışları temelinden sarsan büyük düşünce hareketinden eser bile görülmez. XVII. yüzyıldan itibaren, medreselerde yavaş yavaş, rasyonal düşünceye ve pozitif bilimlere yönelik ilgi gözden düşmüş ve dersler daha ziyade fıkıh alanı içine kapanmıştır. Matematik, astronomi, felsefe gibi dersler her ne kadar tamamiyle ortadan kalkmış değilse de, ikinci planda kalmış izlenimi uyandırmaktadır.

Koçi Bey'in IV. Murat'a verdiği ünlü *Lâyiha*sından (Koçi Bey 39-43) ve Katip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l- Ahakk* (Katip Çelebi 1306: 10-11) adlı eserinden açıkça anlaşıldığını göre, XVII. yüzyıl başında ve hatta daha XVI. yüzyılda bile Osmanlı Türk medreselerinde, aklî ve naklî ilimler noktasından, bir gerileme göze çarpmaktadır (adıvar 1982: 126-127). Bu

dönemde, bazı önemli tıp kitapları çevrilmiştir. Ancak, ağızdan toplama bilgiler ya da keyfî denilebilecek aktarmalar, bu eserlerin çoğunun güvenilirliğini tartışmalı hale getirmiştir. Denilebilir ki, yalnızca Türklerin bir batı tıbbı bulunduğunu haber almış olduklarını göstermeleri bakımından önem taşımaktadırlar. İçlerinde XVII. yüzyıl Avrupa tıbbındaki büyük ilerlemelerden hiçbir bahis bulunmayan bu eserlerde hâlâ Galenos ve İbni Sina düşünceleri hâkimdir (Adıvar 1982: 135).

Yüzyılın son çeyreğinde, 1685'te, Ebubekir bin Behramü'd- Dımışkî imzasıyla bir coğrafya kitabı ve atlası çevrilmiştir. Wilhelm ve Joan Blaeu adında bir baba oğul tarafından yazılmış ve *Nusretü'l-İslam ve'l-Sürûr fi Terceme-i Atlas Mayor* adıyla çevrilmiş dokuz ciltlik eserin, en dikkate değer tarafı, içinde ilk kez Copernicus'un güneş merkezli evren sistemi hakkında bilgiler bulunmasıdır. Başka bir söyleyişle, kısaca *Coğrafya-ı Kebîr* veya Tercüme-*i Atlas Mayor* adlarıyla tanınan bu eserle, Kopernik sistemi ortaya konuluşundan 142 yıl sonra Türk bilgi birikimine karışmış, böyle bir görüşün varlığından ilk kez söz edilmiştir (Adıvar 1982: 154-155).

XVII. asır, Devlet-i Aliyye'nin askerî ve politik olarak da inişe geçtiği bir dönem olmuştur. Ne var ki, İmparatorluk yönetiminde bu konum değişikliğinin farkına, ancak, yüz yıl sonra, iki büyük yenilginin belgeleri olarak 1699'da Karlofça ve 1718'de Pasarofça antlaşmaları imzalandıktan sonra varılabilmiştir (Lewis 1984: 36-37). Peki ama neden, askeri alandaki zaafiyet ortaya çıkmadan önce, batının değişen değerlerinden ve pozitif bilimlerdeki gelişmelerinden haberdar olunamamıştır? Başka bir söyleyişle, batıda neler olup bittiğine bakmak için, neden savaş ve toprak kaybedilmeye başlanması beklenmiştir? Çünkü, sözkonusu yüz yıllık gecikmenin sebebi bu bekleyişten kaynaklanmıştır. Eğer erken dönemde, çevredeki değişmelerin, bilim ve teknik alandaki gelişmelerin farkına varılmış, bu alanlardaki ilgisizliğin bir gün devletin askeri ve siyasi gücünü olumsuz etkileyeceği öngörülmüş olabilseydi, herhalde derlenip toparlanma hareketi çok önceden başlayacaktı. Güç kaybının, savaş meydanlarındaki mağlubiyetlerle bir tokat olarak yüzlerde patlaması beklenmeyecekti.

Burada can alıcı soru, Avrupa'da yaşanan önemli gelişmelerin hiç görülüp işitilmemiş olması mı, üzerinde yeterince düşünülüp taşınılmamış olması mı, yoksa her şey bilinip üzerinde durulduğu halde bir şey yapılamamış, elden bir şey gelmemiş olması mıdır? Gerçi ilk anda, askeri ve ekonomik güce aşırı güvenin çevreye bakışı gölgelediği ve dolayısıyla zamanında ciddî bir değerlendirmeyi önlediği görüşü, daha çok öne çıkmaktadır. Osmanlı Devleti XV. yüzyılda gücünün doruk noktasına ulaşmıştır. Dünyanın süper gücü konumuyla kendisine, kültürüne ve toplum yapısına çok güvenmektedir. Bu üstünlük psikolojisi içinde, kendilerini dünyanın merkezinde gören devlet adamları da ulema da, başka yerlerde, başka gelişmeler meydana geldiğini ve bunların zaman içinde çok

büyüyebileceğini hesaplayamamışlardır. Askerî ya da ekonomik bir ihtiyaç da bulunmadığı için yeni bilimsel ve teknik arayışlarla da ilgilenmemişlerdir. Böylece, Rönesans'dan haberdar olamamışlar, önemini kavrayamamışlar, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da bilim, teknoloji ve sanayi alanlarında kaydedilen büyük gelişmeleri değerlendirememişlerdir (Tekeli ve diğerleri 1999: 3327). Ancak, tuhaf bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin o döneminde, diğer sorulara ayrı ayrı cevap olabilecek faktörlere de rastlanabilmektedir.

a. Türklerin batı kültürüyle temaslarının tarihi, daha Akdeniz'e ilk çıktıkları VII-IX. Yüzyıllara kadar inmektedir. İki kültür, - ki doğu kültürünü XI. yüzyıldan sonra daha çok Türkler temsil etmektedir- kıyasıya bir mücadele ve savaş içindedirler. Haçlı Seferleri onyıllarca sürmüştür. Başlangıçta denge, doğu kültürü lehine bozulmuştur. Ama, Rönesans'la birlikte batı yeni bir uyanış dönemine girmiş, dengeyi kısa sürede yeniden sağlamış ve ardından da kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Çünkü XIII. yüzyıldan itibaren doğu kültürünün yegane temsilcisi konumundaki olan Osmanlılar, asırlardır süregelen bu geleneksel düşmanlığın etkisi altında kalarak, olup biteni doğru biçimde değerlendirememişlerdir. Belki, Hıristiyan dünyasından kendi değerlerine zarar vermeyecek iyi ve faydalı şeyler çıkacağına inanmamışlardır. Ülken'e göre, aradan neredeyse bin yıl geçtikten sonra, XIX. ve XX. yüzyıllarda bile hâlâ batının bilim ve tekniği alınmalı, ancak kültür değerleri alınmamalı anlayışının sürmesi, derinlerdeki bu anlayışın devam ettiğinin göstergesidir (Ülken 1979: 17-22).

b. Bu yaklaşım, gerçekten, XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki bazı fanatik tavırları ve ayak sürümeleri açıklayabilmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu tarihi bütünüyle ele alındığında, iki kültür arasındaki geleneksel düşmanlıkla izah edilemeyecek bazı alış-verişler de göze çarpmaktadır. Osmanlıların kendilerinde olmayan bir unsuru, yararlı gördükleri takdirde, hiçbir komplekse kapılmadan aldıklarına dair pek çok örnek bir çırpıda sayılabilmektedir. Osmanlılar, Anadolu ve Rumeli'yi tamamen kontrolleri altına alırken, Doğu Roma İmparatorluğu'nun da birinci dereceden vârisi olmuşlardır. Ve baştan sona, Osmanlı-Türk tarihi, Halil İnalcık'ın söyleyişiyle; *zarûretler karşısında bir yenilikler ve modernleşme tarihidir*. Osmanlılar her dönemde, özellikle de dışarıdan hiç bir korkularının olmadığı yükselme çağında, batıdan, yani Hıristiyan Avrupa'dan bir teknik ya da kültür aktarması yaparken hiç çekinme göstermemişlerdir. Tam aksine başarılarını başlangıçtan beri maddi güçlerini artıran yenilikleri benimsemekte bulmuşlardır. Hatta bizzat ıslahat yanlısı İslâm uleması, *düşmana karşı dâima ve en iyi biçimde hazırlıklı olunuz*• ayetinin çerçevesinde görerek cevaz verdiği silah-araç kavramının sınırlarını zamanla

• Kur'an-ı Kerim, Enfal, 60.

değişen şartlara göre ziyadesiyle genişletmekte sakınca görmemiştir. İslâmın ve İslâm topluluğunun bekasını ve yararını sağlayan her çeşit aracı, bilim ve tekniği bu kavramın içine almıştır. Osmanlı devleti doğuştan beri bu prensibe göre, Avrupa karşısında kuvvetli *acculturation s*üreci içine girmiştir. 1444'te Haçlı istilası karşısında Rumeli'de gerileme, toptan bir kaçış hâlini almışken Osmanlı idarecileri, düşman silah ve taktiğini benimsemekte tereddüt etmemişlerdir. Tüfek ve tabur cengi denilen *Wagenburg savaş taktiği* o zaman alınmıştır ki Osmanlı fütuhatının en önemli faktörlerinden biri olmuştur. Öbür taraftan, iki kültür arasındaki sıkı temasların bir sonucu olarak bazı adetler de alınmış, zaman zaman sıcak ilişkiler geliştirilmiştir. Daha XIV. yüzyılda bir sakal kesme modası yaygınlaşmış ve toplumda bir sorun olmuştur. Halk görüşlerini yansıtan anonim *Têvârih-i Âl-i Osman*, Yıldırım Bayezid'in Ankara felaketini; Onun zamanında Osmanlı beyleri frenkleri taklide koyuldular, sakal kesmeye başladılar, o yüzden başımıza bu felaketler geldi" cümleleriyle yorumlamıştır (İnalcık 1992: 49–57). Fatih meşhur İtalyan ressam Gentile Bellini'yi Saray'da ağırlamakta ve resmini yaptırmakta bir sakınca görmemiştir (Uzunçarşılı 1998: 150). Yine bu XV. Yüzyılda topçuluk icadını kabul ve uygulamada gösterilen sürat ve yaratıcılık da ortadadır ve son derece çarpıcı sonuçlar doğurmuştur (Lewis 1984: 26). Eğer bu aktarmalar zamanında yapılmamış, mesela ateşli silahlar alınmamış olsaydı, kimbilir, bugün belki, yalnız Türkiye değil, bütün İslâm âlemi batı karşısında bambaşka bir durumda olacaktı. Bu erken uyanış sayesinde Osmanlı, iniş sürecinin belli belirsiz başladığı XVI. yüzyılda bile silahlarını ve gemilerini kendi yapacak derecede bir teknoloji potansiyeline sahip olabilmiştir (İnalcık 2005: 53).

c. Yine bu çerçevede, Osmanlı'nın, aslında, dış dünyadaki son bilimsel gelişmelere büsbütün ilgisiz kalmadığının bazı örneklerine de rastlanmaktadır. Daha XVI. yüzyıl sonlarında modern bir rasathâne kurulmuş, fakat yaşatılamamıştır. Çünkü bir kültür unsuru olarak modern bilim metotlarının aktarılmasını, toplumdaki sosyo-psikolojik ve maddî koşullar hazırlamaktadır. İhtiyaç hissedilen bir metodu iktibas etmek birinci aşama ise, o metodu toplumda yerleştirmek ve devamını garanti altına almak, ilkinden çok daha önemli ikinci ve üçüncü aşamalardır. Eğer toplum buna hazır değil ya da böyle bir metodu içselleştirip geliştirecek sosyo-kültürel bir çevreye sahip değilse, uygulamanın başarı şansı bulunmamaktadır. İşte Osmanlı'nın sözkonusu döneminde de pozitif bilim metotları gelişememiş, sosyal ve ekonomik hayata girememiş ve bir teknolojiye vücut verememiştir (İnalcık 2005: 270).

ç. Bu arada, elbette, önüne geçilemez bazı haricî sebepleri de dikkat almak gerekmektedir. Coğrafî keşiflerle dünya kat kat büyümüş, farklı yerler ve iklimlerle yepyeni şartlar ortaya çıkmış, düpedüz tarihin akış yönü değişmiştir.

1492’de Cristophe Colombe Hindistan'ı ararken yeni bir kıta bulmuş, 1502’de Macellan Pasifiği dolaşmıştır. Büyük denizlerin Avrupa’nın kontrolüne geçmesiyle Akdeniz-Hindistan yolu körleşmiş, bu yol üzerindeki ülkeler, başta Türkiye ve tâbileri olmak üzere ekonomik önemlerini giderek kaybetmişlerdir. Akdeniz’in eski büyük tüccar sitelerinin yerini, Atlas Denizi’ne kıyıları olan Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa, İngiltere gibi yeni tüccar milletler almıştır. Büyük ekonomik kaynaklarına sahip olan bu ülkelerin hızlı gelişmesine karşılık, Yakın ve Orta Doğu ülkeleri gittikçe çökmeye yüz tutmuşlardır. Şimdi, böyle bir durumda, Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut konumunu koruyabilmesi, en iyi bildiği işi daha iyi yapmasına, yani savaşlar kazanıp eskisinden de büyük fetihler gerçekleştirmesine bağlıdır. Siyasi dengeyi muhafaza edebilmesi ancak bu şekilde mümkün olabilecektir.

d. Ne var ki, İmparatorluk XVI. yüzyılda, yayılışının fiilî sınırlarına ulaşmış ve aşamayacağı engellerle karşı karşıya kalmıştır. Doğu sınırında, I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman’ın savaş alanındaki zaferlerine rağmen, Osmanlı Orduları İran içine ilerleyememiş, sonuçta, Orta Asya ve Hindistan’a uzanabilme imkanları ortadan kalkmıştır. Aynı şekilde, Doğu sularında da Portekizlilerin büyük ve sağlam gemileriyle karşılaşılmıştır. Osmanlıların sakin su gemileri, hırçın okyanus dalgalarına dayanabilecek güçte yapılmış ve modern toplarla donatılmış bu gemileri aşamamıştır. Osmanlılar, Kırım ve onun ötesindeki topraklarda da Rusya tarafından durdurulmuşlardır. Diğer taraftan Afrika’da çöl, dağ ve iklim koşulları, aşılması mümkün kolayca olmayan doğal engeller oluşturmuştur. Akdeniz’de ise, arada kısa bir devreden sonra deniz üstünlüğü tekrar batının denizci ülkelerine kaptırılmıştır. Bütün bunlardan daha önemlisi¸ Osmanlı ordularının Avrupa’da, daha öteye geçemeyecekleri bir sınıra ulaşmış olmalarıdır. Oysa, Osmanlı yayılışının ana ekseni Avrupa’dır. XIV. Yüzyıl ortalarında İstanbul Boğazının ilk aşılmasından itibaren Avrupa, Osmanlıların bir *arz-ı mev’ûd*u olmuştur. Ne ki, artık o kutsal topraklarda ilerlemek değil, gerilemek sözkonusudur. Köprülerin altından çok sular akmış, Avrupa’da yeni savaş ve özellikle ikmal ve ulaştırma teknikleri gelişmiştir. Lewis’e göre, Osmanlı’nın Avrupa içlerine ilerleyişinin durmuş olması başlıbaşına yıkıcı etkileri olan bir olgudur. Nedenine gelince, Osmanlı devleti İslamlık ile Bizans Hıristiyanlığı arasındaki sınırda doğmuştur. Liderleri ve orduları, yeni ülkelere İslam’ın kılıcını taşıyan K*utsal Cihat*’ta sınır savaşçıları olmuşlardır. Osmanlı gazileri ve dervişleri, kendilerinin, barbarlık ve imansızlığa garkolmuş halklara uygarlık ve doğru inanç götürdüklerine inanmaktadırlar. Osmanlı devleti için sınır, onun hem beli kılıçlı yiğitlerine hem de din adamlarına iş ve mükafat sağlamakta, bir anlamda, onun devletlik niteliğinin bizzat varoluş sebebini teşkil etmektedir. Artık XVI. yüzyılda bu devletin bir sınır savaşçıları beyliğinden bir imparatorluk haline gelmiş olduğu doğrudur; fakat sınır gelenekleri Osmanlıların askeri, sosyal ve dînî hayatlarında derin bir şekilde kök salmış bulunmaktadır. Bu

durumda, daha fazla yayılma ve kolonizasyon için sınırın fiilen kapanmasının onları doğrudan etkilememesi mümkün değildir. Osmanlıların askeri örgüt, sivil idare, vergi ve toprak tasarrufu sistemleri hep fetih ve kolonizasyon ile kafir ülkelerine yayılan bir toplum yapısına göre düzenlenmiştir. Ve yeni sınırlar çizmek bir yana eski sınırlardan gerilemeler başlayınca bütün bu alanlardaki açıklar kapatılamaz ve karşılanamaz olmuştur (Lewis 1984: 21-39).

e. Osmanlı'nın önde götürdüğü yarışta, XVII. yüzyıldan itibaren adım adım geriye düşüşünün, Avrupa'da yeni bir dönem başlatan büyük bilim hareketini ıskalamasının sebeplerinden biri de toplumun genel kültür yapısı ve anlayışıyla ilgili olmalıdır. Osmanlı uleması, mevcut geleneksel tavrı sürdürmekle yetinmiş, yeni bir bilgi arama yöntemi için çaba harcamamıştır. Mevcut bilgi arama usulleri ise, XVI. yüzyıla kadar batıda da kullanılmıştır. Bunlar; "Aristoteles Mantığı", "Sınırlı Gözlem ve Deney" ve "Kutsal Kitab'a *(Kurân-ı Kerîm'e)* Bakmak"tır.

Aristoteles Mantığı, sadece aklın doğru bir biçimde işletilebilmesi için gerekli olan ilkeleri öğrettiği için yeni bir bilgi üretimi için kullanılamamıştır. Aynı şekilde, Müslüman ulema, gözlem ve deneylere ancak *sınırlı* ölçülerde dayandığı için de farklı arayışlar içine girememiştir. Çünkü, Gazzâlî'nin meşhur ateş-pamuk örneğinde billurlaşan kabule göre, ateşin pamuğu yaktığı gözlem ve deneylere bakarak her zaman, her mekan ve her şartta aynı sonuca ulaşılacağı düşünülemez. Bu, doğaya ve doğal oluşumlara mutlak bir bağımsızlık yüklemek olur. Oysa, yaratılanlar, asla ve asla Yaratan'dan bağımsız değillerdir; hem var oluş biçimleri ve hem de birbirleriyle olan ilişkileri Yaratan tarafından önceden belirlenmiştir; dolayısıyla Tanrısal müdahale, gözlem ve deneye dayanılarak yapılan genellemelerden farklı bir biçimde tecelli edebilir. Gözlem ve deney, eğer yapılacaksa, varlıklar arasındaki amaçsal bağları belirlemek için yapılabilir.

Geleneksel bilgi arama yöntemlerinden üçüncüsü Müslümanlar ve özellikle Osmanlılar arasında Kur'ân-ı Kerîm'e verilen büyük değerden kaynaklanmaktadır. *Kur'ân-ı Kerîm* sadece dünyevî ve uhrevî hayatı düzenleyen ilâhî bir kaynak olarak görülmemiştir. *Kur'ân-ı Kerîm* gerçek bir bilgi kaynağıdır; öyle ki; yanılmaz ve yanıltmaz. Eğer, selim bir akılla okur ve incelerse, insan kafasında oluşan kendisine ve evrene dair bütün soruların yanıtlarını bu kaynaktan öğrenebilmek durumundadır. Öyleyse, Osmanlı ülkesindeki bilimsel uğraşlarda ister birinci metod kullanılarak, ister ikinci metod kullanılarak elde edilmiş olsun, bütün bilgilerin, *Kur'an-ı Kerim'*den çıkarılan ve bu yüzden kutsallık kazanan bilgilerle çelişmemesi lazımdır. Şayet bir çelişme ortaya çıkar ya da böyle bir görüntü oluşursa, işte o zaman, epistemolojik bir bunalım kaçınılmaz olacak, telaşla bir çıkış yolu aranacaktır. Bu durum Osmanlı bilim tarihinin en önemli açmazlarından biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü çelişkilerin aşılabildiği, yani uzlaşma sağlandığı

durumlar olduğu gibi, aşılamadığı durumlar da ortaya çıkmıştır. Çelişkilerin aşılamadığı durumlarda da tavır çoğunlukla *Kur'an-ı Kerim*'den yana konulmuştur. Müslüman bilginler, başka kaynaklardan yararlanarak ürettikleri bilgileri ise, kısmen de olsa laiklik aşamasına geçildiği XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, doğru dürüst dillendirememişler, çok zaman suskun kalmayı tercih etmişlerdir (Demir 2001: 9-34).

Belki, batıda gelişen pozitif bilimlerden haberdar olunduktan sonra bile, sanki bir gerekliliği yerine getiriyormuşçasına titizlikle Aristo felsefesine, Batlamyus astronomisine ve Galenos tıbbına bağlılıklar bildirilmesinin ana sebeplerinden biri bu geleneksel anlayış olmalıdır. Yüzyıllar içinde sözkonusu bilimlerle din arasında şöyle ya da böyle bir uzlaşma sağlanmış, başka bir söyleyişle *Kur'an-ı Kerim* bu bilimleri tanımıştır. Bu noktada, Aristo'nun, Batlamyus'un, Galenos'un yerine, Descartes'i, Kopernik'i, Galilei'yi, Newton'u, Harvey'i koyabilmenin bir cesaret meselesi olduğu anlaşılmaktadır.

II. 2. Siyasal Devrim ve Osmanlı:

Türk toplum yapısı piramit sistemine göre şekillenmiştir. En tepede padişah bulunmaktadır. İrâdesi tartışılmazdır. Aynı zamanda dinin de başı olduğu için onun irâdesine saygısızlık en büyük günahlardan biri olarak görülmüştür. Ona ve tasarruflarına saygısızlık devlete ve sonuçta tebaanın menfaatlerine zarar verecektir (Öztuna 1997: 139). Çünkü Padişah Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir ve görevi, alemin nizamını, toplumun düzenini tutmaktır. Osmanlı rejimini batı geleneğinden en çok ayıran özellik buradadır. Osmanlıda devlet ile toplum arasındaki ilişki, batı geleneğine tam karşıt bir durum arz etmektedir. Buna göre, Osmanlı devleti kendisini topluma bağlı görmemiş, sistemini, herhangi bir sınıfın veya sınıfların çıkarlarına dayandırmamıştır. Siyasal egemenlik gücünü halktan değil, ilahi kaynaktan almış, fetihleriyle de geliştirip yaygınlaştırmıştır (Berkes 1978: 30). Osmanlı padişahları İslam tarihinde bile en merkeziyetçi ve mutlakıyetçi hükümdarlar olarak öne çıkmışlardır. Sadece yönetim alanında, bu mutlakıyetin bir yansıması olarak devletin idarî salahiyetlerini münhasıran kendi kullarına vermek, toprak üzerinde devlet sahipliğini kurmakla yetinmemişler, aynı zamanda ilmiye sınıfını teşkilatlandırmak ve devlet hizmetine sokmak suretiyle kendilerine yardımcı askeri ve sivil bürokrasiyi oluşturmuşlardır. Yine, her türlü vakfı devlet kontrolü altına almak suretiyle merkeziyetçi sultalarını o zamana kadar hiçbir İslam devletinde görülmedik biçimde kuvvetlendirmişlerdir (İnalcık 2000: 491-495).

Bir taraftan halîfe, bir taraftan başkumandan sıfatıyla padişah, çok önemli iki unsuru, yani manevi güç olan dini ve maddi güç olan orduyu,

devletin yüce çıkarları için kendi kutlu kişiliğinde birleştirmiş ve bir denge kurmuştur. Hiyerarşik düzende, askerin ve ulemânın yetki sınırları akıllıca çizilmiş ve ayrılmış olsa da fevkalade güç bir iş olan bu dengenini âhenkli bir şekilde düzenlenip devletin hizmetine verilmiş olması, Osmanlı mucizesinin sırlarından biri olarak görülmektedir. Zaten, Osmanlı toplum yapısında başlıca dört sosyal sınıf vardır: Devlet görevlileri, şehir-kasaba halkı (burjuvazi), köylüler ve köleler. Devletten maaş veya maaş yerine bir toprağın işletme hakkını (dirlik) alana, asker olsun, sivil memur olsun, "askerî" sınıf denmektedir. Bunlar vergi ödememektedirler. Burjuvayı, esnaf ve tüccar teşkîl etmektedir. Bunlara ve köylüye "reaya" denmektedir. Bu sınıflar, kazançlarına ve ürettiklerine göre vergi vermektedirler. Avrupa ve Amerika'da XIX. asır sonlarına kadar mevcut olan toprağa bağlı köle (serf) yoktur. Ancak şehirde zenginlerin kullandıkları köleler vardır. Bunlar, imparatorluk dışından getirilmiş ve köle olarak satılmış kimselerdir. Devletin tab'asından bir kişinin köle olması sözkonusu değildir. Yine Avrupa geleneğinden farklı olarak, bu dört sınıftan birinden diğerine geçmek mümkün ve kolaydır. Asalet olmadığı için, hiç bir baraj yoktur. Kölelikten ve köylüden gelen pek çok sadrâzam ve padişah damadı mevcuttur. Doğuştan imtiyazlı olan tek aile, Osmanoğulları'dır. Yalnız baba tarafından Osmanoğlu doğmak, o şahsa doğuştan imtiyaz sağlamaktadır. Bunun dışında bir yoksul köylü de, bir sadrâzam çocuğu kadar, devletin her türlü makamına çıkmayı ümîd edebilmekte ve çıkabilmektedir (Öztuna 1977: 139-141).

Max Weber'e göre, Osmanlı İmparatorluğu, "babadan oğula geçen saltanat düzeninin tipik bir örneği"ni oluşturmaktadır. Ancak toplum-devlet ilişkilerindeki kendine özgülüğü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu burada da Avrupa toplumlarından ayrılmaktadır. Batı Avrupa siyasi sisteminde karşılıklı ilişkiler üzerinden türemiş toplumsal yapı, bireyi giderek etkin bir güç haline dönüştürmüştür. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nda, neredeyse XIX. yüzyıla kadar bireye ve bireyselliğe vurgu yapan bir fikri oluşum gözlenmemektedir. Açıktır ki, bir ulus-devlet değil, ümmet sınıflandırmalarına dayalı bir siyasi birlik olan Osmanlı İmparatorluğu'nda hayatın her alanına hükmeden merkezi otorite sivil toplumun oluşmasını da fevkalade zorlaştırmıştır. Vatandaşlığın bireyselliği içermediği, kişi veya kişilerin, kimlik ve sosyal statülerine ancak bağlı bulundukları cemaatin içinden ulaşabilmelerinden de anlaşılmaktadır (İnaç 2005: 82-99).

II. 3. Kültürel Devrim ve Osmanlı:

Aydınlanma düşüncesini belirleyen başat temalardan birisi, şüphesiz din, özellikle de Hıristiyanlık eleştirisi olmuştur. Özellikle Ortaçağ geleneğinden kopuşun kuvvetle vurgulandığı *Fransız Aydınlanması*'nda kurumsal din

(Roma Katolik Kilisesi ve onun din anlayışı) *Aydınlanma*'nın bireysel ve toplumsal hürriyetin, bilimin, ilerlemenin ve eşitliğin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Fransız Devrimi'ne de öncülük eden ve onun felsefi temellerini hazırlayan *Fransız Aydınlanması* dine karşı en sert karşı çıkışı yapmış, sonunda, Voltaire'in, Tanrı'nın dünyayı başlangıçta yarattığı ancak daha sonra evreni ve doğayı kendi yasalarıyla başbaşa bıraktığı anlayışını ifade eden "Deizm"iyle laik felsefeye yumuşak bir geçiş sağlanmıştır (Çiğdem 1997: 49-50).

Modernité öncesi bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti'nde de yönetim, meşruiyetini ilahî olandan almıştır. Sultan, aynı zamanda halife sıfatıyla Tanrının yeryüzündeki temsilcisi konumundadır. Onun düzenini dünyada gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Fakat, Osmanlı Devletinde sultan, yani padişah, İslâm dininin başı olarak, hiçbir zaman Papa'ya benzer bir salâhiyetin, Papa gibi kendiliğinden dini tefsir etme hakkının sahibi olmamıştır. Halifelik daha çok birliği sembolize etmiştir.

Padişah, bir yandan, yönetimde ve uygulamada mutlak gücün sahibidir, diğer yandan, şeriatı tatbik ve muhafaza etmekle yükümlüdür. Pâdişâhın mutlak sultası şeriat hududuna gelindi mi durmaktadır. Dahası, Yavuz Sultan Selim'den sonra ve bilhassa çöküş döneminde, şeriat pâdişâhın geleneksel egemenlik alanını gittikçe daraltmış, devletin yürütme etkinlikleri şerîatin kontrolü altına girmiştir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda artık her türlü önemli devlet işi için şeyhülislâmlardan fetva alınmaktadır. Hatta, padişahlar, şeriate aykırı hareket ettiklerine dair şeyhülislamlar tarafından verilen fetvalarla tahtlarından indirilmişlerdir (İnalcık 2005: 491-495). Sözgelimi, III. Selim, hal'i için şeyhülislâm Atâullah Efendi 'nin verdiği fetvada, onun, saltanat tahtında istiklâlini kaybettiği, başkalarına âlet olduğu ve Müslümanlara karşı hareket ettiği için, hilâfete lâyık olmadığı belirtilmiştir. Bu; asıl olan dindir, devlet ancak onun için vardır kabulünün tabii sonucudur. Aynı anlayış doğrultusunda, şeyhülislamlar, devlet kademesinde vezir-i azamların da üzerinde bir konumun sahibi olmuşlardır (Uzunçarşılı 1988: 178).

Şu halde Osmanlı devleti bir hukuk devleti midir? İnalcık'a göre bu soruya evet cevabı da hayır cevabı da vermek mümkündür.

Evet bir hukuk devletidir. Çünkü Avrasya Türk hakanlıkları bir törü veya yasayla kurulmuş sayılırdı. Osmanlı padişahları bu geleneği sürdürmüşlerdir. Fatih iki kanun-nâme çıkarmıştır. Birincisi devlet örgütleri ve hiyerarşiyi düzenleyen devlet kanun-nâmesi. İkincisi cezalar ve tebaanın statüsünü düzenleyen reaya kanun-nâmesidir. Osmanlı padişahları herkesin kendi hakları ve vazifeleri içerisinde hareket etmesini, iç huzur ve adalet adına gerekli saymışlar, genel kanun-nâmelerin yanısıra her hususta fermanlarıyla kurallar koyarak toplum hayatını düzenlemişlerdir. Her sorun "şeriat ve

kanun"a göre hükümetçe çözümlenmiştir. Böylece şeriat dışında yüzlerce devlet kanunu Osmanlı devletini gerçekten bir hukuk devleti yapmıştır.

Hayır, bir hukuk devleti değildir. Çünkü herkes kanuna bağlı sayıldığı halde bir kişi, padişah kendisini kanunların üstünde sayardı. Onun iradesi yalnız İslam Şeriatı ile sınırlı kabul edilmiştir. Çünkü kanunları çıkaran irade padişaha ait olduğu için kendi yaptığı kanunla kendisi sınırlandırılamazdı. Osmanlı padişahlarını kanun kontrolü altına koyan bir hukuk değişikliği ancak 1876 *Kanun-ı Esâsî* ile gerçekleşecek, fakat II. Abdülhamid bu kanunu kaldırarak eski usulü tekrar yürürlüğe koyacaktır (İnalcık 2005: 183).

Osmanlı devleti sanıldığı gibi bir şeriat devleti olmamasına rağmen, bu yöndeki yaygın kanaatin nedeni, çıkarılan kanun-nâmelerin ve yapılan düzenlemelerin, şeriat hükümleriyle açıkça çelişmemesine çok dikkat edilmiş olmasıdır. İnce ayarlarla millî ve dînî hukuk uyuşturulmuş, birbirine kaynaştırılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'ye hazırlattığı yasalar bu bakımdan çok başarılı örnekler olarak görülmektedir (Öztuna 1977: 44). Osmanlı rejiminin dinî bir karakter taşımadığının başka bir göstergesi ise, İslamiyet'in dışındaki dinlere de bünyesinde yer vermesi ve daha önemlisi tanımasıdır. Berkes'in vurguladığı gibi, gerçek bir dinsel rejimde devletin dininden başka bir dine tanınma hakkı verilmez. Bir iki istisna bir yana, Hıristiyan devletlerin egemen oldukları ülkelerde değil Müslümanlara ya da Musevilere, hatta oradaki Hıristiyanlığın başka ya da yeni kollarından olan Hıristiyan halklara bile tanınma hakkı verilmemiştir. Avrupa'da bunun en ünlü örneği XVII. Yüzyıl Fransası'dır. Osmanlı siyasal rejiminde İslam hukukuna, İslam mezheplerine, Musa dinine, Ortodoks dinine, aralarında siyasal hukuk açısından düzey farkları olmakla birlikte özel hukukça yer verilmiş olması bu rejime dinsel bir reiim görünüşü vermiştir. Gerçekte bu, dinsel olmaktan çok hukuksal bir durum görünüşüdür (Berkes 1978: 28–29).

II. 4. Endüstriyel Devrim ve Osmanlı:

Osmanlı İmparatorluğu sanayi devrimi öncesi şartlarda gelişimini tamamladığı için örgütlenmesini ve kurumsallaşmasını, doğal olarak o dönemin üretim, ulaşım ve haberleşme teknolojisinin sınırları içinde gerçekleştirmiştir. Sınırlı bir merkezî ordusu, askerî düzeniyle bütünleşmiş bir toprak düzeni vardır. Bu düzen içinde reaya toprağa bağlıdır. Mülkiyet düzeni; sultan, tımar sahibi ve reaya arasındaki işbölümünü düzenlemektedir. Millet sistemi de değişik dinlere mensup toplulukların bir çatışma içine girmeden bir arada yaşamasını mümkün kılmaktadır. XV-XVII. yüzyıllarda, kendi kendine yeterli bir cihan devleti görünümündedir. Hiç bir ham veya yapılmış madde ithâl etmeksizin hayatını en üst seviyede devam ettirebilecek ve savunma gücünü ayakta tutabilecek konumdadır. Gerçi

ithalât gibi ihracat da vardır, fakat büyük bir ağırlık taşımamaktadır. Halk, en azından dünya standartlarında bir yaşama konforunun, hazine, her zaman çarkı rahatça döndürebilecek bir birikimin sahibidir. Hiçbir devlet veya kesimden borç almamakta, aksine borçlar vermekte, yardımlar yapmaktadır. XVIII. asrın sonlarına kadar da Türk halkının hayat seviyesi ve millî geliri, görece olarak dünyada yine ön sıralarda yer almaya devam etmiştir (Öztuna 1977: 50). Ama artık ne devlet kurumları ne de toplum yaşantısı eskisi gibi değildir. En başta artık uzunca bir süredir fetihler durmuştur. Fetihlerin durması, büyümesi ve gelişmesi büyük ölçüde buna bağlı olan ülkede ilerlemenin durması anlamına gelmiştir. Nitekim devletin medeniyet, hukuk ve teknik alanlardaki üstünlüğü, yüzyılın başlarından itibaren, yavaş yavaş, yeni ticaret yolları keşfeden, düşünce bilim ve eğitim alanlarında üst üste devrimler gerçekleştiren Avrupa devletlerine geçmiştir. Devletin gelir kaynakları giderek azalmış, bu durumda en önemli çıkış yollarından biri olması gereken ticaret Osmanlı toplumu içinde, özellikle Müslümanlar arasında gelişip yaygınlaşamamıştır. Müslümanlar zamanın şartlarına uymakta, özellikle dış ülkelere giderek yeni ticari yollar keşfetmekte tutuk davranmışlardır. Esasen tımar sistemi de bunu bir parça engellemiştir. Şehirli esnafın yaptığı, alışageldiği yöresel ticarettir. Ne var ki, kendi kabuğuna çekilmiş, günün ekonomi kurallarından uzak bu tutum onu bir yere getirmemiş, aksine zaman içinde tüketip yok etmiştir. Oysa Avrupalılar Osmanlı ham maddelerini çok ucuz fiyata alıp, bunları işlenmiş olarak Osmanlı Ülkesi'ne geriye satmaktadırlar. Tabiatıyla fabrikalarda seri olarak üretilmiş bu mallarla; el emeği, göz nuru Osmanlı malları rekabet edememiştir. Fransız, İngiliz, Hollanda, Venedik Tüccarları, İstanbul'dan başka İzmir, Ankara, Kayseri, Bursa, Balıkesir, Aydın, Manisa, Kütahya ve Konya gibi Anadolu vilayetlerine bile gelip gitmeye başlamışlardır. Bu yabancı tacirlerle Müslümanlar arasında ticari aracılığı iyi dil bilmeleri nedeniyle Rumlar ve Ermeniler yapmış, bu da onları giderek daha avantajlı konumlara yükseltmiştir. Kısacası, XVIII. yüzyılda Osmanlı ticaret mekanizmasının ayarı bozulmuş, çark Osmanlıların aleyhine, Avrupalıların lehine dönme başlamıştır (Özkaya 1985: 10–13).

III. Osmanlı Devletinde Modernleşme Sürecinin Aşamaları:

Modernité projesinin; bilim, siyaset, kültür ve ekonomi açılarından bu niteliklerdeki Osmanlı imparatorluğu'nu önce dönüştürmesi, sonra da ulus-devletlere parçalayarak ortadan kaldırması, kuşkusuz kısa bir sürede gerçekleşemezdi. Osmanlı imparatorluğu gibi oldukça karmaşık ve sağlam temeller üzerine kurulmuş bir sistemin dıştan gelebilecek etkilerle hiç direnmeden kolayca çözülmesi beklenemezdi. Esasen Osmanlı devlet yönetiminin modernitéyi algılayışı ve zaman içinde benimseyişi hiç de planlı

programlı olmayan küçük küçük adımların sonucu olmuştur. Bir güçlükle karşılaşılmış, telaş içinde çözüm aranırken, yordamıyla bir şeyler bulunmuş, zamanla bunlara başkaları eklenmiş ve nihayetinde dönüşü olmayan bir yola girilmiştir.

İmparatorluğun, moderniténin Avrupa'da ortaya çıkardığı gelişmelerin sonuçlarıyla karşı karşıya kaldığı dönemden, içinden bir ulus-devlet çıkardığı döneme kadar geçen sürece yukarıdan bir bakış, böyle bir özetlemeyi haklı çıkaracak nitelikler ortaya koymaktadır. Sanayi öncebi bir İmparatorluktan ulus devlete bu dönüşümün, genel modele uygun olarak, Osmanlı Devletinde de dört aşamada gerçekleştiği düşünülmektedir (Tekeli 2002: 19–42).

Birinci aşamada, karşılaşılan sorunların çözümü varolan siyasal ve sosyal sistem içinde aranmıştır. İşlerin eskisi gibi yolunda gitmediğinin farkına varılmış, ancak bunun nedenleri doğru belirlenememiş, dolayısıyla üzerine gerektiği gibi gidilememiştir. Sonunda, her şey varolan düzenin bozulmuş olmasına bağlandığı için çözüm de eski düzenin ihya edilmesinde aranmıştır. Osmanlı devletinde bu aşamanın, III. Ahmed ve aydın sadrazamı İbrahim Paşa'nın, gerek askeri gerek idari bir takım eksiklikler görerek yüzlerini batıya çevirdikleri XVIII. yüzyıl başlarına tesadüf ettiği söylenebilir.

İkinci aşamada, modernité unsurları bir takım reformlarla artık toplum hayatına girmeye başlamıştır. Avrupa ülkeleriyle ilişkiler daha sıkılaşmış, onları öne geçirdiği düşünülen kurum ve kuruluşlar bir bir yurda taşınmıştır. Amaç yine son derece pratiktir. Hâlâ içerdeki sıkıntılara kestirme çözümler bulmaya çalışılmaktadır. Ama düşünüldüğü gibi olmayacak, yapılan aktarmalar daha derinlere nüfuz edecek, sonunda, devleti içten içe kuşatıp siyasal olarak dönüştürecektir. Bu aşamanın III. Selim ve II. Mahmud dönemlerini içine aldığı düşünülebilir.

Üçüncü aşamada, sözkonusu değişim ve dönüşüme paralel olarak, iktidar dışındaki bazı kişi ve gruplar siyasal düşünce ve taleplerini üstü kapalı bir şekilde de olsa seslendirmeye cesaret bulmuşlardır. Hiç şüphesiz, iktidarın ilahî olana dayandığı bir toplumda, iktidar talebi içeren siyasal düşünce veya hareketlerin ortaya çıkıp gelişmesi kolay değildir. Nitekim, ilk gelişen siyasal düşünceler, varolan iktidarın yani sultanın meşruiyetini sorgulamaktan çok, yönetimin işleyişindeki hatalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Talepler sürekli sınırlı tutulmuştur. Üçüncü aşama, Osmanlı Devleti'nde Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerine uygun düşmektedir.

Dördüncü aşamada, imparatorluk parçalanmış ve ulus-devletlere dönüşmüştür. İktidarın kaynağı artık halktır ve meşruiyeti demokratik seçimler belirlemektedir. İktidarın değişmesiyle bu aşamada modernité projesi utangaç profilinden bütünüyle sıyrılmıştır. Uluslaşma, artık radikal bir

nitelik kazanmış olan modernité anlayışı içinde gerçekleşme sürecine girmiştir. ikinci ve üçüncü aşamalarda modernité projesinden beklenen, imparatorluğun parçalanmasını engellemek iken, ulus-devlet aşamasına geçildiğinde beklenti, ekonomik gelişmeyi sağlamak biçimine dönüşmüştür. Moderniténin dördüncü aşaması, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleriyle ilişkilendirilmektedir (Tekeli 2002: 27).

IV. Modenleşme Sürecinde Edebiyat :

"Lâle Devri" için birbirine uzak iki yorum yapılagelmiştir. Bunlardan birincisi ve uzunca bir süredir devam edeni; eğlence ve israf kavramları çevresinde yapılan olumsuz bir değerlendirmedir. İkincisi ve daha yeni olanı; bu dönemin Türk san'atında bir rönesans olduğu görüşüdür. İki yaklaşımda da abartma vardır. Ancak, Lâle Devri'nin yeni bir yaşama anlayışının yansıması olduğu kesin bir gerçekliktir. Lâle, hayat ve tabiatla barışık, güzelden ve güzelliklerden zevk alan ve bunu ifadeden asla çekinmeyen farklı bir zihniyetin sembolü olmuştur. Fakat, Enver Ziya Karal'ın özenle vurguladığı gibi, devir, herşeyin hazlara, sevinçlere ve mutlu bir yaşantıya yönelik olarak algılandığı epiküriyen bir çerçevenin içine sıkışmış da değildir. Çünkü başta edebiyat olmak üzere bütün güzel sanatlara sahip çıkılırken, düşünce de kutsal sayılıp yüceltilmiştir. Ve açılan çeşitli kanallardan yeni bilimler ve teknolojiler, bölük pörçük de olsa yurda girmeye başlamıştır.

Damat İbrahim Paşa'nın, Paris'e gönderdiği Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği görev belgesinde, Fransa'nın *"vesait'-i umran ve maarifine dahi lâyıkıyla kesb-i ıttıla ederek kâbil-i tatbik olanlarının takrîri"* ifadesi de bulunmaktadır ki, Osmanlı yönetiminin konuya nasıl bir ciddiyetle eğildiğini kanıtlamaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet de vazifesini hakkıyla yerine getirmiş, koltuğunun altında Osmanlılar için Batıya açılmış ilk pencere olacak olan meşhur *Sefaretnâme*'siyle dönmüştür. Beraberinde götürmüş olduğu oğlu Sait Mehmet Efendi'nin oradan aldığı ilhamla, İstanbul'da kurulmasına önayak olduğu Matbaa, Batıdan aldığımız ilk teknik araç olmuştur (Karal 1988: 55-56).

III. Ahmed ve Sadrazamı Damat İbrahim Paşa ile çevresi, sosyal ve kültürel ortamda gerçekleşecek her türlü değişime hazır ve istekli bir politika izlemişlerdir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin ülkeye dönmesinin hemen sonrasında, onun getirttiği planlara göre inşa edilen yapılarda Fransız mimarisinin tesirlerinin görülmeye başlanması, süslemede barok ve rokoko tarzlarının ortaya çıkması bunu açıkça göstermektedir. Avrupa etkisi sadece mimariyle de sınırlı kalmamış, giderek hayatın diğer alanlarına da sirayet etmiştir.Boğaziçi ve Haliç kıyıları köşkler ve kasırlarla donatılmış, bahar ve

yaz aylarında her sınıftan kadınlı erkekli ahalinin de katıldığı (D'ohsson 1996: 118-119) büyük eğlenceler düzenlenmeye başlamıştır.

IV. 1. Toplum ve Edebiyat:

Edebiyat, toplumun yarattığı dili, sembolleri, gelenek-görenek, anlayış ve kavrayışları kendine araç olarak kullanan sosyal bir yapıdır. Edebiyatın malzemesi olan bütün normlar ve unsurlar ancak bir toplum içinde ortaya çıkabilirler. Bundan da öte edebiyat, "hayatı temsil eder", "hayat" da büyük ölçüde toplumsal bir gerçekliktir. Şairler veya yazarlar da toplumun önem ve statü sahibi özel üyeleridir. Bir ölçüde toplum yahut içinden çıktıkları çevre tarafından benimsenir ve ödüllendirilirler; gerçekte bulunsun bulunmasın bir okurlar kitlesine seslenirler.

Bu çerçevede, toplumun bir ifadecisi ya da dışavurumcusu olan edebiyatçı, yalnızca toplumun etkisinde kalmaz, aynı zamanda o da toplumu etkiler. Çünkü sanat, hayatı yeniden yaratmakla kalmaz, ona şekil de verir.

Sosyal bir belge olarak kullanıldığında edebî eser, içinde doğduğu toplum hayatının ana çizgilerini ele verebilir. Toplumbilim araştırmalarında çok zengin, bir kaynak olan tarih, bu konuda edebiyatla asla yarışamaz. Tarih, milletleri veya toplumları, ancak siyasal birer topluluk olarak ele alır; onları daha çok uluslararası ilişkiler çerçevesi içinde izler. Tarihin belgeleri olan fermanlar, kanunlar, tutanaklar, anlaşmalar, antlaşmalar vb., ancak tarihçinin elinde dile gelen tanıklardır. Oysa edebiyat, umut, kaygı, heyecan, tutkuyu veya aşk içinde çırpınan, çabalayan insan yığınlarını, bütün düşkünlükleri ve erdemleriyle canlandırabilir. Tarihçinin, - velev ki, bu bir edebiyat tarihçisi olsun-, aracılığına ihtiyaç duymaksızın, toplumun bütün katmanlarının seslerini ve renklerini ayrı ayrı yansıtabilir. Eski divanlarla hamseler açılıp yıpranmış sayfalarının içine girdiğimizde; bizi, kılıkları, kıyafetleri, duruşları, düşünüşleri, gelenek ve görenekleriyle capacanlı atalarımız karşılar. Münacatlar ve tevhidlerde, ellerini samimiyetle göklere kaldırmış, padişahından vezirine, zenginiden fakirine, gurursuz-kibirsiz yalvarmakta, gazâ-namelerde, şahlanan atları üstünde yalınkılıç düşmana saldırmaktadırlar. Gazellerde bir kuyumcu titizliğiyle aşklar ve acılar dokuyan şairlerdir, şehr-engizlerde; al yanaklı, ceylân gözlü, kâküllü dilberler... Sur-namelerde, alayları, armağanları, ihsanları, şölenleri, hokkabazları ile geceli gündüzlü haftalarca süren düğünler, hikâyelerde; feraceleri, yaşmakları ve hotozları ile birbirinden güzel dilberlerle kavukları, mintanları, cepkenleriyle birbirinden yakışıklı çelebiler geçer gözlerimizin önünden (Levend 1988: 53).

Tabii bunun tam dersi, daha doğrusu öteki yüzü de söz konusu olacaktır. Yani, edebiyatın ortaya çıktığı toplumsal şartlar da şair veya yazarın sanat anlayışını ve grafiğini açıklamaya yardım edebilecektir (Wellek-Warren 1983: 123-147). Agâh Sırrı Levend'in söyleyişiyle; "*her edebiyat, kendi devrinin bir tefekkür, bir tahassüs ve tahayyül kâinatıdır. Kendi devrinin hususiyetlerini, zevklerini, sanat telakkîlerini, hurafelerini, itikatlarını, hakîkî ve bâtıl bütün bilgilerini taşır. Divan Edebiyatı da hayatla alakası ne kadar az olursa olsun, cemiyet hayatının seyrini takip etmekte, onun akislerini taşımaktadır*(Levend 1980: 7).

Aslında, Divan Edebiyatı ya da Klâsik Türk Edebiyatı (Akün 1994: 389-390) çokça sanıldığı ve söylendiği gibi, hayattan kopuk da değildir. Aksi halde onca serpilip gelişmesi ve 600 yıla yakın bir ömür sürmesi mümkün olamazdı. Belki bu şiirin, geniş kitlelerin ilgilendiği önemli konuları, çok ince süzgeçlerden geçirip sanatkârâne bir yaklaşım ve anlatımla dile getirmiş olduğuna hükmedilebilir. Divan şiirinin, kendisini üreten kültürün ve toplumun hayatıyla her türlü alışverişinin bulunduğu varsayımı, gerçek hayatla hiçbir ilişkisi bulunmadığı varsayımını dan çok daha güçlüdür. Büyük ihtimalle de bu böyledir (Andrews 2000: 32).

Divan Edebiyatı'nın yüksek zümre edebiyatı sayılmasının başlıca sebebi hiç şüphesiz, Osmanlı saray ve konaklarında teşekkül etmiş olduğu (Tanpınar 1976: 10) düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Zaten adını da, divan denilen ekabir meclislerinden almıştır. Osmanlı sarayı, başlangıçtan itibaren şairler için en cazip ve gelecek vaadeden sığınma merkezi olmuştur. Osmanlı ülkesinde şiir, sarayın yanı sıra zamanla devreye girecek yeni yeni kültür ve himaye çevrelerinin de katılmasıyla birlikte çağdan çağa zenginleşmiş, bir ekol halini almış ve Batılı milletlerin edebi hayatlarında görülmeyen tarihi bir geçmişin ve derinliğin sahibi olmuştur (Akün 1994: 389).

IV. 2. Laleler ve Şairler:

Lâle Devri'nde de saray, kendileri de birer şair olan sanatsever padişah ve sadrazamının özen ve himayeleriyle şairler için çok sıcak bir yuva olmuştur. Ve sarayın geçirmekte olduğu zihniyet değişimi, başta Nedim olmak üzere devrin şairlerine de yansımıştır. Bir bakıma, *marifet, iltifata göre biçimlenmiştir*. Bunda hiç şüphesiz, Avrupai bazı tezahürlerin gündelik hayatta da hissedilmeye başlamış olmasının rolü de büyüktür. Hatta edebiyatta bir kırılma olarak ortaya çıkan bu tavır farklılaşmasının, birinci derecede sosyal hayattaki değişimle ilişkilendirilmesi çok daha doğru bir yaklaşım olmalıdır. Çünkü Divan şiiri, uyulması gereken kesin kuralları olan ve bunları, bazı istisnalar görülmekle birlikte, yüzyıllarca koruyup sürdürmüş bir edebiyattır. Saraylar ve içindekiler çok değişmiş, ancak, konularından, şekillerine ve mazmunlarına kadar her unsuru belirlenmiş bir

alanı, olağanüstü kıvraklıklarla bir gergef gibi işlemiş Divan şairi, yön değiştirmek gereğini duymamıştır.
Şu halde, XVIII. yüzyıl başlarında edebiyat geleneğinde, özellikle Nedim'in kişiliğinde zirveye erişen, özellikle konularda ve bakış açılarında belirginleşen başkalaşmayı, batılılaşma süreciyle bağlantılı olarak değerlendirmek pek de yanlış olmayacaktır. Divan Edebiyatının en zayıf tarafının; *"beşeri hisleri terennüm edecek genişlikten mahrum olması, insan ruhunun binbir çeşit kararsızlıklarını, ümitlerini, saadet ve ıstıraplarını tahlil ve ifade etmek hususunda kifâyetsiz bulunması"* (Levend 1988: 640) olduğu görüşü oldukça yaygındır. Oysa Nedim, üzülen, sevinen, zevk alan ve bütün bunları içten duygularla yansıtan somut bir kişilik olarak şiirinin içine girmiş, gazel ve şarkılarıyla adeta değişen İstanbul hayatının jurnalini tutmuştur (Levend 1988: 410). Aynı şekilde Seyyid Vehbî, Surnâme'sinde devrin eğlenceye dönük hayatını bütün ayrıntılarıyla anlatmış; Osmanzâde Tâib, son derece gerçekçi ve bir o kadar da çarpıcı sosyal tespitlerde bulunmuştur.

Mimari *Barok* tarzında gelişmeler gösterirken, Osmanlı ressamları da bu mimarî eserleri çiçek ve meyve resimleriyle tezyin etmişler ve hattâ Topkapı Sarayı harem dairesi başta olmak üzere, evlerin odalarına, dolap ve büyük pencere kapaklarına kadar manzara resimleri yapmışlardır. XVIII. asrın ilk yarısında istanbul'da Bayezid Camii avlusunda mendil ve havlular üzerine resim yapan kırk ressamın bulunduğu belirtilmektedir. Nakış, resimle beraber yürümüştür. Osmanlı nakkaşlarının en güzel eserleri bazı mescidlerde, konakların salonlarında yer almıştır. Yine bu yüzyılda, Klâsik Türk Mûsikîsi en yüksek devrini yaşamış, değerli bestekârlar, saz üstatları ve hanendeler yetiştirmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 553-568).

Böylece, gündelik hayatta, güzel sanatlarda, bilim ve teknik alanlarında yenileşmenin kısa fakat yoğun bir dönemi olan Lâle Devri'nde, saray, şairler için belki her zamankinden daha sıcak ve himaye edici bir yuva olmuştur (Gibb 1999: 275). III. Ahmed ve lbrâhim Paşa'nın çevresinde bir sanatçı halkası oluşmuş, zamanla estetik duyarlılık dalga dalga genişlemiştir. Ne var ki, saraydan taşan sanatın, saraya yakın olması beklenirken, bunun tam aksi bir durum ortaya çıkmış, özellikle halka yakın bir edebiyat doğmuştur. Bu devirde, şairlerin eserlerinin çoğunda toplum yaşayışıyla divan şiiri arasındaki ilişkinin geçmiş yüzyıllara kıyasla en üst seviyede olduğu dikkati çekmektedir (Pala 2003: 84-85).

Bu bir çelişki, ya da sanatçı ihaneti gibi de algılanabilecek garip bir durum değildir. Belki devrin ayırdedici özelliği burada saklıdır. Sanatçıların tutumu aslında son derece normaldir. Sokağın, daha doğrusu günlük hayatın üzerinden ince bir tül gibi geçen değişim rüzgârı, saraydan esmiştir. Başka

bir söyleyişle ilk değişim sarayda ve saraylılarda başlamıştır. Öyleyse sanatçılar aslında, asırlardır yapılageleni yapmışlar, sanatlarını içinden çıktıkları çevreye göre yapmışlar, fakat aynı zamanda halka da, topluma da yakın durabilmişlerdir. Çünkü saray, bu devirde dışa açılmış, hayatı, eğlenceleri ve şenlikleriyle dışarıya taşımış, bir anlamda popülerleşmiştir. İşte bu, Saray ve halkın birbirine yakınlaşmasından, divan edebiyatçısıyla toplum arasında sıcak bir ilişki vücuda gelmiştir.

Bu ilişki bir taraftan örf ve âdetlerin, eğlence hayatının, çeşitli mekân tasvirlerinin, mahallî özelliklerin karmaşık mazmun ve belâgat oyunlarına sapmadan oldukça yalın ifadelerle şiire yansıması, diğer taraftan şiirin her dönemden daha fazla çeşitli halk tabakaları arasında ve gündelik hayat içinde okunması ve besteleriyle terennüm edilmesi suretiyle gerçekleşmiştir. Saray mensuplarının ve İstanbul halkının eğlence hayatına aşırı düşkünlüğü şiiri de kaynağını yüzeysel bir dünya lezzetinde ve zevkperestlikte bulan bir hayat felsefesine (hedonisme) sevketmiştir (Pala 2003: 14). Dahası, şiirin konusu ve içeriğiyle birlikte dilinde de ciddi değişmeler baş göstermiştir. Bu anlayışın Lâle Devri'ndeki en başarılı temsilcisi ve bu bakımdan da öncüsü Nedîm olmuştur.

Nâbî ile reelleşmeye ve sosyalleşmeye başlayan, Sâbit'le geleneksel ağırlıklarından büyük ölçüde kurtulup mizahi ve satirik bir veçhe kazanan Türk şiiri, Tâib'le daha çok gündelik hayatın içine girmiş, gözlemiş ve hatta halk adına hesap sormuştur. Nihayet Nedim'le yeni bir gökyüzüne havalanan, özgünleşen, özgürleşen ve hatta bir ölçüde "çağdaşlaşan" Türk şiiri, Patrona Ayaklanması ve onun trajik ölümüyle sanki arkasındaki güçlü rüzgârı bir anda kaybetmiş; hızla inişe geçmiş, neredeyse başlangıç noktasına geri dönmüştür.

Çünkü Nedim'le beraber bir devir de son bulmuştur. Ve rüzgâr asıl, şehri bir baştan bir başa donatmış lâlelerin kör bıçaklarca biçilmesi ve birbirinden güzel sarayların hırçın kalabalıklarca yerle bir edilmesiyle kesilmiştir. Öfkeyle bilenmiş kılıçların gölgesinde ve karanlık duvarlar kuytusunda başlayan yeni dönemde de bir daha esememiştir. Öyleyse, neredeyse bir lâlenin ömrü kadar sürmüş olan Lâle Devri, koca bir tarih içinde, sadece geçici bir aydınlık, Hasan Âlî Yücel'in deyişiyle bir *fecr-i kâzip* midir(Yücel 1938: 220-226)? Nedim, Tanpınar'ın şâirâne nitelemesiyle, "*XVIII. asrın ilk yarısında Türk şiirinin orkestrasında birdenbire uyanmış olan bu zarif ve muhteşem ses de*", bütün edebiyatı değiştirebilecekken, sadece bir mevsim, bir nevi hususi bahar olarak mı kalmıştır?(Tanpınar 1997: 172-3).

Gerçekten, Patrona Ayaklanması'ndan sonra yeni padişah, yeni sadrazamlar ve ortaya çıkan yeni şartlarla devletin gidişatı da halkın hayatının akışı da, rengi de, havası da yavaş yavaş tekrar koyulaşmıştır. Gerçi, Mahmud I.

dönemiyle birlikte, herşey birden kötülemiş ve ağırlaşmış değildir. Hatta siyasal açıdan bu sürecin Osmanlı tarihinin son parlak zamanı olduğu da söylenmektedir (Öztuna 1976: 157–160). Ne var ki, yoğun savaşlar ve yaman mücadelelerle geçmiştir. Büyük devlet adamı Koca Ragıp Paşa'yı sadrazamlığa getirmesinin dışında arkasında hiç bir iz bırakamayan III. Osman'dan sonraki III. Mustafa dönemi de harici etkenlerle ve talihsizliklerle gölgelenmiştir. 1767'ye kadarki 10 yıllık barış evresi, Rus Savaşı'nın (1768–1774) yeniden patlak vermesiyle son bulmuş, III. Mustafa, devleti yeniden ayağa kaldırmak için olağanüstü bir çabayla giriştiği iktisadi, malî ve askerî reformların çoğunu gerçekleştirememiştir. Dışarıda İngiltere ile Rusya ve Prusya'nın fevkalade gelişme gösterdiği bu dönemde içeride İmparatorluk çatırdamaya başlamıştır. Yine bir Rus yenilgisiyle ve ağır şartlar içeren Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzasıyla başlayan I.Abdülhamid döneminde artık mâlî buhran iyice derinleşmiş, devletin ufku ve imkânları aynı nispette daralmıştır. Bir taraftan eyaletlerde peşpeşe patlayan ayaklanmalar, diğer taraftan Avusturya ve Rusya ile yeniden başlayan ve kazanılamayan savaşlar devleti iyice yıpratmıştır.

Bu iç ve dış sorunlar devletle birlikte toplumu da yeniden şekillendirirken şiirin gelişimi de benzer bir grafik çizmiştir. Devlet üstüste sarsıntılar geçirirken, kendisiyle başbaşa kalan şiir de için için erimiştir. İmparatorluğun hayatiyeti ile şiir arasında kurulan "paralelisme"e şaşırmamak gerekir. Sarayın ülkenin iç ve dış dertlerine gömülüp çevresini ışıtımaması bir yana, ardı arkası kesilmeyen ve biri bitmeden biri başlayan savaşlar da elbette, Bilgegil'in deyişiyle; *" şair muhayyilesini kımıldayamaz"* hale getirmiş olmalıdır (Bilgegil 1975: 7-8).

Aslında, Lâle Devri geride kalırken, Nedim'in yanısıra Nâbî'nin ve Sâbit'in şiir çizgileri oldukça kuvvetli kalemlerin ucunda devam etmiştir. Ne var ki, sık sık birbirleriyle kesişseler de genelde ayrı ayrı aktıkları için, ya da başka sebeplerle, bu ırmaklar beslenip, zamanla gür bir çağlayana dönüşememiş, bilakis giderek güç kaybetmişlerdir.

XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren sanki tarihi süreçle paralellik arzedercesine şiirdeki düşüş biraz daha belirginleşmiştir. Bu düşüş şiire, Nedim gibi, şairane duyuşun ve estetik dile getirişten çok, görüp, işitip, tecrübe edip bir hükme varışın ürünü olarak nitelendirilebilecek Nâbî tarzı hikemi söyleyişin yaygınlaşması olarak yansımıştır. Zaman zaman Nedim esintilerini taşısa da Seyyid Vehbî ile Edirneli Kâmi, Tarihçi Raşid özellikle Koca Ragıp Paşa, hep Nâbî'nin açtığı yoldan yürümüşlerdir.

Osmanlıların kendilerinin dışında bir dünyanın var olduğunu farkettikleri ve bunun üzerine düşünmeye başladıkları; önce lâleleri, sonra ayaklanmaları, isyanları bitip tükenmek bilmeyen savaşlarıyla çok uzun sürmüş bu yüzyılın

son sayfalarını Şeyh Galib çevirmiştir. Galib, iyice rengini yitirmiş ufukta muhteşem bir güneş gibi belirmiştir. Ne var ki, Galib'in bu çok özel aydınlığı da yine kendisiyle birlikte son bulmuştur. Zira Galib'in klâsik formlar içinde ulaştığı özgünlük ve yenilik de, devrin modernleşme çabaları da, izleyen şairlerce doğru dürüst algılanamamış ve anlaşılamamış, şiir bir kez daha yoğun bir bulut kümesinin içinde kaybolmuştur.

Artık sosyal hayatta batılılaşmak adına daha bilinçli adımlar atılmaya başlanmıştır. Yeni yeni kurumsal yapılar halkın hayatının içine girerken, değişim arzusu da tavandan tabana sirayet etmiş, sınırlı da olsa yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılda, başlangıçtan beri modernitenin öncüsü ve başlıca savunucusu durumunda bulunan devlet bürokrasisinin daha da etkinleştiği gözlenmektedir. Epeyce bir süredir kan kaybetmekte olan ulema grubu, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve peşpeşe yapılan Avrupai değişiklikler ve laik unsurlar taşıyan Tanzimat mevzuatıyla (Mardin 2002: 56) geleneksel ağırlığını büsbütün yitirmiştir.

Bürokratların böylece modernleşme yolunda büyük oranda tek söz sahibi konumuna yükselmelerinde, daha doğrusu bunu sürekli kılabilmelerinde, II. Mahmud'un batı ordularına benzeyen *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye* (Karal 1999: 28) adlı yeni bir ordu kurmadan önce, sessiz sedasız çok daha önemli bir kurumun temellerini atmış olması gelmektedir. Bu kurumun adı Tercüme Odası'dır. Bir taraftan Avrupa'ya düzenli olarak öğrenci gönderilmesine başlanmış, diğer yandan imparatorlukla Avrupa arasındaki iletişimi düzenli ve sürekli bir hale getirmek üzere, içeride bir Tercüme Odası kurulmuştur. Tercüme Odası gerçekten, devletin yeniden şekillendirildiği bu değişme ve başkalaşma sürecinde, 1820'li yıllardan itibaren; devleti ve toplumu Batı dünyası ile tanışmaya hazırlarken, Fenerli Rumların tercümanlık tekeline de son vermiştir. Zamanla tam bir mektep halini alan, Hariciye Nezareti'ne bağlandıktan sonra daha da önem kazanan Tercüme Odası, Abdülaziz devrinden başlayarak, yeni bir dünya görüşünün şekillendiği, yeni bir siyasî idealin geliştiği çok ileri bir *çevre* olmuştur. Batılılaşma fikrinin, siyasî mücadele fikriyle beraber yürümesi ve yeninin bütün düşünce ve sanat hayatını sarmasında, sade dil ve düzgün nesir endişesinin uyanmaya başlamasında, biraz da kendiliğinden teşekkül eden bu çevrenin etkisi gerçekten büyüktür (Tanpınar 1977: 143). Tanzimat Devri'nin iki büyük ismi Ali ve Fuad paşalar bu odada yetişmiş; Münif Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ethem Pertev Paşa, Saffet paşa, Şinasi, Agah Efendi, Namık Kemal, Sadullah Paşa, Kani Paşazade Rifat, Macit Paşa, Mir'at Gazetesi sahibi Refik gibi devrin fikir ve idare hayatını yönlendirenlerin çoğu (Özön 1941: 8), Said Bey'in, Babıâlinin muhalefet fırkası dediği (Tanpınar 1977: 98) bu çevrede şahsiyetlerini bulmuşlardır. Fransız edebiyat ve düşüncesiyle ilk tanışmanın ve Divan edebiyatından Tanzimat edebiyatına geçişin yolu da Tercüme Odası'nda açılmıştır(Esad 1896: 34).

Tercüme Odası'nı, Yeniçeri Ocağı'nın yerine Avrupai bir sisteme (Tacan 1999: 129-137) göre kurulan yeni orduyu, bu kurumun hekim ihtiyacını karşılamak üzere *Tıbbiye*'nin, subay ihtiyacını karşılamak üzere de *Harbiye*'nin açılmalarını, bir b.ütün olarak, yenileşme yönünde atılmış önemli adımlar olarak görmek gerekmektedir. Bir yandan da mühendishâne mekteplerini geliştiren II. Mahmud, halkayı, Türk toplum hayatına gazeteciliği sokmak suretiyle tamamlamıştır. Çünkü yaptığı reformları halka duyurmak ihtiyacını duymuştur. Hem daha başlangıçtan itibaren böyle bir misyon yüklenmeleri, hem de yine buna bağlı olarak gazetecilerin hemen hepsinin devlet memuru olmaları olması dolayısıyla gazeteler, Osmanlı İmparatorluğunun modernité projesiyle ulus-devlete dönüşmesi sürecinde çoık önemli bir rol oynamışlardır. Devrin kültür hayatını da, edebi hayatını da siyasi hayatını da gazeteler ve gazeteciler şekillendirmiştir. Esasen Münif Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi başta olmak üzere devrin önemli gazetecileri aynı zamanda birer edebiyat ve kültür adamıdırlar (Budak 2004: 99-167).

Tanzimat devri edebiyatı, yaşanan sosyal kaynaşma ve kıpırdanışların yankılarıyla dolu bu gazetelerle başlamış (Kaplan 1971: 1), modern kurumların ve giderek genişleyen bir sosyal tabanın üzerinde yükselmiştir. Günlük hayatın hemen her sahasına dalga dalga yayılan değişim ve dönüşüm yeni bir edebiyatı, adeta zaruret haline getirmiştir. Edebiyatçılar romanları, tiyatroları, hatta şiirleriyle, bir yandan Avrupai yaşama tarzını Türk halkına tanıtırken, bir yandan da politik, ekonomik, kültürel, çeşitli konulardaki düşünceleriyle yeni bir aydın nesil yetiştirmişlerdir. Bu toplumsal hizmet hizmet sırasında edebiyatın, tamamiyle Tanzimat'ın getirdiği esaslara bağlı kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Edebiyatçılar da kendilerine, modernité unsurlarının gerçekleştirilmesini hedef olarak belirlemişlerdir. Bu anlamda Tanzimat devri edebiyatı tam bir sosyal karakter arz etmektedir (Akyüz 1979: 12-14).

Servet-i Fünun Devri'nde biraz da devrin ağır siyasal şartlarının zorlamasıyla edebiyat içe dönecek ve bireyselleşecektir. Ancak batılı bir tarzda yetişen, batıyı yakından tanıyan hemen hepsi birer batılı dil bilen Servet-i Fünûncular da II. Meşritiyet sonrasında edebiyatın sosyal fonksiyonunu hatırlamakta güçlük çekmeyeceklerdir. Fikret sadece memleketi değil, bütün insanlığı kurtaracak ütopiler yaratacaktır (Kaplan 1971: 27). Nihayet, Türkiye Cumhuriyeti, Millî Edebiyat Hareketinin hazırladığı siyasal ve kültürel zemin üzerinde biçimlenecektir.

Sonuç:

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren yaşanan metamorfoza paralel olarak edebiyatta meydana gelen değişiklikleri böylece özetledikten sonra ortaya kendiliğinden şöyle bir soru çıkmaktadır: Osmanlı tarihinde *birinci*

aydınlanma çağı denilebilecek bir uyanış evresi olarak görülen Lale Devri'nde, Nedim'in kişiliğinde belirginleşen edebiyatın etkisi niçin çok derinleşmediği halde, ***ikinci aydınlanma çağı*** denilen (İnalcık 2005: 190) II. Mahmud'un kurumsal reformları üzerinde yükselen Tanzimat Devri Edebiyatı yepyeni bir çığırın başlangıcı olmuştur? Bu konuda pek çok şey söylenebilir, hem devirler, hem edebiyatlar uzun uzun karşılaştırılabilir. Ama mutlaka belirtilmesi gereken herhalde, iki devrin sosyal şartları arasındaki farklılık olacaktır. Lale Devri gerçekten bir uyanışın belirtilerini taşımaktadır. Devrin üst yönetiminin batıda olup bitenlere yönelik ilgilerinde samîmî ve bilinçli oldukları kuşkusuzdur. Ne var ki, hareket, sadece üst kademenin – onun da küçük bir bölümünün - katıldığı sınırlı bir etkinlik olarak kalmıştır. Benimsenen modernité unsurları kurumsal yapılarla güçlendirilememiş, daha önemlisi tabana yayılamamıştır. Taşra bir yana, isyana verdikleri destek gözönünde tutulursa, İstanbullular bile kendilerini çemberin dışında görmüşlerdir. Bu durumda sarayda hayat bulan hedonist edebiyat, kendisini ortaya çıkaran şartlar kaybolunca, hızla güçten düşmüş, sesi soluğu uzunca bir süre için, kısılmış, belirsizleşmiştir. Kabul etmek gerekir ki; gelenekselden modern bir duyuşa geçiş, her şeyden önce bir zihniyet değiştirme ve bir eğitim sorunudur. İsabetli bile olsa bir tercih yapıp bir yola girmiş bulunmak, tek başına yeterli olmamakta, uygun bir zeminin hazırlanması, anlayışın yayılması ve benimsetilmesi de gerekmektedir.

Buna karşılık, XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun batının üstünlüğünü her alanda kabul ettiği bir dönemdir. Artık *teslimiyet* (İhsanoğlu 1992: 392) şeklinde değerlendirilebilecek yeni bir sürece girilmiştir. Osmanlılar o zamana kadar batıdan, gönüllü ve bilinçli olarak yalnız teknik unsurları almayı kabul ettikleri hâlde, bu yüzyılda idareyi, kanunları ve hatta âdetleri iktibaslara başlamışlardır. Devlet bütün müesseseleriyle Avrupalılaştırılmaya çalışılmış, âdeta mekanizması yeniden kurulmuştur. Saray Avrupa saraylarına göre düzenlenmiş, mabeyin müşirlikleri, mabeyn kâtiplikleri, yaverlikler ihdas edilmiştir. Babıâli kalemleri ıslah edilip bir tür mektepler hâline getirilmiştir. Bütün bunlar yavaş yavaş toplumun yapısını, yaşayış tarzını değiştirmiştir. XVIII. yüzyılda hafif bir dalga biçiminde üst tabakada hissedilen batılı yaşama tarzı artık daha aşağılara da inmiş, halkın kılık kıyafetine de yansımıştır. Denilebilir ki, Tanzimat'tan 1860'lı yıllara kadar, Türk toplumunun kapıları batı medeniyetine hiçbir kontrol mekanizması konulmadan ardına kadar açılmıştır. İşte bu yeni hayat, yeni edebiyatı yaratmıştır.

KAYNAKÇA

Adıvar, A.Adnan; (1982), *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul.

Akün, Ömer Faruk; (1994), "Divan Edebiyatı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 9, İstanbul.

Akyüz, Kenan;(1979), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860–1923) I*, Ank. 3. baskı.

Andrews, Walter G.;(2000), *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı***,** İst. , İletişim.

Berkes, Niyazi;(1978), *Türkiye'de Çağdaşlaşma***,** İst., Doğu-Batı.

Bilgegil, M. Kaya; (1975), "Hüsn ü Aşk'a Dair", Şeyh Galip, *Hüsn ü Aşk***,** Haz. Orhan Okay-Hüseyin Ayan, İst., Dergah Yayınları.

Budak, Ali; (2004), *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İst. , Kitabevi.

Cevdet Paşa, *Tarih*, C: VIII, s. 446–449.

Çiğdem, Ahmet; (1997), *Aydınlanma Düşüncesi*, İst., İletişim Yayınları.

D'ohsson, M. De M.: XVIII. *Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*, İst. , Tercüman 10001 Temel Eser.

Demir, Ömer; (1992), *Bilim Felsefesi*, İstanbul.

Demir, Remzi; (2001), *Osmanlı'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı***,** Ankara, Epos Yayınları.

Demirhan, Ahmet; (1992), *Modernlik*, İstanbul.

Gibb, E.J.W.; (1999), *Osmanlı Şiir Tarihi*, Tercüme. Ali Çavuşoğlu, C: III-V, Ankara.

İhsanoğlu, Ekmeleddin;(1992), "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK.

İnaç, Hüsamettin; (2005), *AB'ye Entegrasyon Sürecinde Türkiye'nin Kimlik Problemleri*, Ankara, Adres Yayınları.

İnalcık, Halil; (2005), " Osmanlı Tarihi Üzerinde Kamuoyunu İlgilendiren Bazı Sorular" *Doğu Batı, Makaleler I*, Ankara.

İnalcık, Halil : "Padişah", *İslam Ansiklopedisi*, C: IX, İstanbul, MEB, s. 491–495.

İnalcık, Halil; (2005), "Kültür Ekileşimi, Küreselleşme", *Doğu Batı Makaleler I*, Ankara.

İnalcık, Halil; (1992), "Some Remarks on the Ottoman Turkey's Modernızatıon Process", *Transfer o Modern Science & Technology To The Muslım World*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İst., İRCİCA,

Jearniere, Abel; (1994), **"**Modernite Nedir?", Çev. Kilmün Tutal, *Modernite Versus Postmodernite*, Derleyen: Mehmet Küçük, Ankara, Vadi Yayınları.

Kaplan, Mehmet; (1971), Tevfik Fikret; Devir-Eser-Şahsiyet, , İst.

Karal, Enver Ziya; (1988), *Osmanlı Tarihi*, C: V, Ank. , TTK.

Karal, Enver Ziya; (1999), "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839), *Tanzimat I* , Komisyon, ikinci baskı, İst. , MEB.

Katip Çelebi; (1306), *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l- Ahakk*, İst.

Koçi Bey Risalesi, Ebuzziya basımı.

Kur'an-ı Kerim, Enfâl, 60.

Levend, Agâh Sırrı; (1980), Divan *Edebiyatı*, 3. basım, İst.

Levend, Agâh Sırrı; (1988), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C: I, 3. baskı, Ank. TTK.

Lewis, Bernard; (1984), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ank. TTK.

Mehmed Esad; (1896), *Mir'ât-ı Mühendishane***,** İst..

Özkaya, Yücel; (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ank. , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.

Özön, Mustafa Nihad; (1941), *Son Asır Türk Edebiyatı*, İst. Maarif Matbaası.

Öztuna, Yılmaz; (1977), "Osmanlı İmparatorluğu", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ank. , MEB.

Öztuna, Yılmaz; (1976), "Mahmud I", Türk Ansiklopedisi, C:23, Ank. , MEB, s. 157–160.

Pala, İskender; (2003), "Lâle Devri'nde Edebiyat", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C: 27, Ankara.

Tacan, Necati; (1999), " Tanzimat ve Ordu ",*Tanzimat I***, C**:I, Komisyon, ikinci baskı, MEB.

Tanpınar, Ahmet Hamdi; (1976), XIX. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi***,** 4. basım, İst..

Tanpınar, Ahmet Hamdi; (1977), "Nedim'e Dair Bazı Düşünceler", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, ikinci baskı, Haz. Zeynep Kerman, İst..

Tayarzade Ata: Tarih, C:III.

Tekeli, Sevim - Kâhya Esin - Dosay Melek - Demir, Remzi vd.;(1999), *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara, Nobel.

Tekeli, İlhan; (2002), "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C: 3, Modernlmeşme ve Batıcılık***,** İst., İletişim, s. 19-42.

Ubucini, F. H. A. : *Türkiye Mektupları*, C: I, Tercüman 1001 Temel Eser.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı *Tarihi***,** C: II, Ank. TTK, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: Osmanlı *Tarihi*, C:IV (II), s. 553–568.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; (1988), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ank. , TTK Basımevi.

Ülken, Hilmi Ziya; (1979), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst. Ülken Yayınları, İkinci baskı.

Wellek, R. - Warren, A. (1983), *Edebiyat Biliminin Temelleri*, Çev. Ahmet Edip Uysal, Ank., s. 123 -147.

Yücel, V Hasan Âlî; (1938), "Tarihimizde Bir Fecr-i Kâzip ve Nedîm", *Pazartesi Konuşmaları*, Ank., s. 220-226.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

The Transmission Mechanisms of Monetary Policy Shocks and International Financial Markets

Ahmet TİRYAKİ*

Abstract: This paper, by using VAR methodology, presents evidence that the monetary policy of a large country causally affects not only that country's stock prices but also asset prices abroad. Besides this it also tests the theoretical implications of the four major international macroeconomic theories and compares the test results with these predictions. In theory expansionary monetary shocks of a large country will reduce domestic and world interest rates, depreciate the domestic currency, and increases domestic output. Increases in the domestic output will raise the demand for foreign goods. The depreciation of the domestic currency, in turn, will decrease foreign price levels and increases foreign real balances, since the depreciation of the currency reduces the foreign currency price of imports. The fall in the foreign country interest rates and the aggregate demand spillover from the large economy will stimulate foreign output, consumption and investment. Thus, expansionary monetary policy in the large economy should not only increase output and, thereby, asset returns domestically, but also abroad.

Keywords: Monetary transmission mechanism, stock returns, monetary policy, exchange rates, interest rates.

Para Politikası Şoklarının Aktarım Mekanizması ve Uluslararası Finansal Piyasalar

Özet: Bu makale, VAR tekniginden yararlanarak, gelismeis ekonomiye sahip bir ulke olan Amerika Birlesik Devletlerinin para politikasi soklarinin bu ulke ve diger G-7 ulkelerinin makroekonomik degiskenlerine ve ozellikle uluslararasi finansal piyasalara nasil etki ettigini ortaya koymaktadir. Bunun yaninda, para polikasinin aktarim mekanizmasi ve ilgili ana teoriler aciklanmis ve cikarimlari test edilerek bu test sonuclari teorilerin cikarimlari ile karsilastirilmistir. Teorik olarak, buyuk bir ulkenin genisletici para politikasi yerli ve uluslararasi faiz oranlarini dusururken, paranin degerini dusurur ve yerli mili gelir duzeyinin artmasina sebep olur. Yabanci faiz oranlarinin dusmesi ve buyuk ulkeden gelen ithalat talebinin artmasi sonucu ortaya cikan genisletici etki ayni zamanda yabanci ulkelerin tuketim, yatirim ve milli gelirlerinin de artmasi sonucunu dogurur. Sonuc olarak genisletici para politikasi sadece ilgili ulkenin degil ayni zamanda entegre diger ekonomilerin refah durumunu iyilestirirken, finansal piyasalarada olumlu katkilar saglamis olur.

Anahtar kelimeler: Parasal gecis mekanizmalari, finansal piyasalar, para politikası, döviz kuru, faiz oranları.

* Yrd. Doc. Dr, .Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

INTRODUCTION

Changes in the stance of the US monetary policy have often caused almost instant reaction from domestic and international financial markets. This response of international stock prices to changes or potential changes in the US monetary policy not only indicates that international markets are linked to one another, but it also shows that the US monetary policy shocks exert real effects on the US and foreign economies. Finance theory suggests that stock prices equal to the expected present value of future net cash flows. If expansionary monetary policy shocks or expansionary monetary environments increase stock returns, these results indicate that expansionary monetary policy exerts real effects either by increasing the future cash flows of firms or by decreasing the discount factors at which those cash flows are capitalized. If monetary policy has real effects, one reason for this could be that it affects firms' balance sheets. Bernanke, Gertler, and Gilchrist (1996, 1998), for example, argue that a monetary tightening can worsen firms' cash flows net of interest, and, consequently, firms' balance sheet positions. This decline in net worth can reduce a firm's ability to borrow, and thereby their ability to spend and invest.

The stylized international business cycles facts show that macroeconomic variables move together. Backus, Kehoe, and Kydland (1993), Stadler (1994) and Basu and Taylor (1999) analyze the international data and find that the balance of trade moves countercyclically, and the trade balance is positively correlated with the terms of trade. They also find that investment is very positively correlated across countries. In a standard model, where mobile capital is flowing in response to a shock by leaving one country and heading overseas, one would expect a negative investment correlation. Finally they report that there is very little cross-country correlation in consumption, demonstrating the extreme lack of risk sharing in the global economy. Backus, Kehoe, and Kydland (1993) also report discrepancies between the international business cycle theory and data and they firstly find that the correlation across countries of output fluctuations is larger than the analogous consumption and productivity correlations. The theory, however, implies that the consumption correlation exceeds the productivity and output correlations. The second anomaly that they pointed out concerns relative price movements: the standard deviation of the terms of trade is considerably larger in the data than it is in theoretical models.

Regarding the movements of stock returns, Campbell (1998), Forbes and Rigobon (1999), Kollman (1999), and Conover, Jensen, and Johnson (1999) find that stock returns are procyclical and international data show co-movements of stock returns. These results are not surprising since there is co-movement of output and

investment, and stock returns are related to future cash returns of firms.

The literature on the link between monetary policy and stocks returns shows that expansionary monetary policy increases ex-post stock returns and hence has real effects. Jensen, Johnson and Mercer (1996) find that stock prices in the US are positively related to expansionary monetary environments, defined by recent changes in the discount rate. Thorbecke (1997) examines how stock returns in the US respond to domestic monetary policy shocks by using different indicators for the stance of the domestic monetary policy and finds that expansionary monetary policies increase ex-post stock returns. Patelis (1997) reports that shocks to the monetary policy can account for the long-run predictability of excess stock returns in the US. Lastrapes (1998) provides cross-country evidence that domestic monetary policy shocks have real effects on domestic stock returns. Rigobon and Sack (2002) and Bordo and Wheelock (2004) also find causal relationship between monetary policy and asset returns by using long term US data. Also, Bernanke and Kuttner (2004) analyze the impact of changes in monetary policy on equity prices and find that, on average, a hypothetical unanticipated 25-basis-point cut in the federal funds rate target is associated with about a one percent increase in broad stock indexes and find that the effects of unanticipated monetary policy actions on expected excess returns account for the largest part of the response of stock prices.

This paper presents evidence that the monetary policy of a large country affects not only that country's stock prices but also asset prices abroad. In theory expansionary monetary shocks of a large country such as the US will reduce domestic and world interest rates, depreciate the domestic currency (US dollar), and increase the level of domestic output and consumption. Increases in the US output will raise the demand for foreign goods. The nominal depreciation of the US dollar, in turn, will decrease foreign price levels and increases foreign real balances, since the depreciation of the US dollar reduces the foreign currency price of imports. The fall in the foreign country interest rates and the aggregate demand spillover from the US will stimulate foreign output, consumption and investment. Thus, expansionary monetary policy in the US should not only increase output and, thereby, asset returns domestically, but also abroad[1].

Developments in one country can be transmitted to another country if the exchange rate has effects in addition to its effects on the trade balance. The appreciation of the

1 See Forbes and Rigobon (1999) with regards to the mechanisms of stock market comovements.

US dollar as a result of a contractionary monetary policy for example, implies the depreciation of the other country's currency, which increases the domestic currency prices that foreigners have to pay for imports. A contractionary monetary policy in the US will also have an impact on the foreign country's output through its effects on that country's savings, money demand, prices of imported inputs, and wages. The depreciation of foreign currency represents a fall in the purchasing power of a unit of that country's output over a basket of consumer goods that includes imports. Agents in the foreign country react as they would to any loss in real income by reducing saving so as to smooth consumption over time.

The effects of a contractionary US monetary policy shock on the next three variables explain why a depreciation of foreign currency may lower output abroad and lead to output co-movement across countries (see Caves, Frankel, and Jones [1990]):
Demand for Money: if imports have a weight of α in the foreign country's CPI, then a one-percent depreciation of foreign currency that raises that country's import prices by one percent will raise the CPI and reduce the real money supply by α percent. Thus it will shift the LM curve to the left and have a contractionary effect on that country's output. If the dollar appreciation originated from a US monetary contraction, then it represents a positive transmission. The effect through the money demand channel is the opposite of the effect via the trade balance that appears in the standard Mundell-Fleming model. Europeans argued in the 1980s that the mix of tight money and loose budget policies in the US, which resulted in a strong dollar, had adverse effects on European growth.

Prices of imported inputs: if the price of oil or other imported inputs is set in dollars, then an depreciation of the dollar will reduce the price of the input for foreign firms.

Wages: if wages abroad are tied or indexed to the foreign country's CPI, then the depreciation of foreign currency will raise wages in that country relative to the price of goods produced abroad. This will increase input costs for firms, which leads them to cut production.

Even though the main goal of this study is to determine the effects of the US monetary policy shocks on the non-US G-7 countries' stock returns, it also shows how these monetary shocks affect the non-US G-7 countries' macroeconomic variables such as interest rates, interest rates spread, exchange rates and output. This is important since the monetary policy shocks of the US causes the changes of domestic and foreign stock returns by first affecting the mentioned macroeconomic variables. In addition, using previous studies' empirical results and the empirical

results of this study, main international open economy models' predictions regarding above indicated macroeconomic variables are compared.

In general equilibrium models with flexible prices, the real equilibrium is independent of monetary developments. Prices and nominal exchange rates depend on the behavior of the money supply in the two countries, and the nominal exchange rate adjustment is the equilibrating mechanism that insulates real output and consumption from monetary effects. Thus, these models indicate that monetary policy does not affect real stock returns at home and abroad. Sticky-price-and-wage open economy models, however, indicate that monetary policy shocks in large countries are transmitted abroad via changing exchange rates and via the effects on saving, money demand, prices of imported inputs, and wages of foreign countries.

Existing empirical studies, unlike the current paper, have not established a causal link between the monetary policy of large country and asset prices abroad. Conover, Jensen, and Johnson (1999) for instance, report that expansionary US monetary policies are positively correlated with international stock returns in 16 OECD countries by using OLS regression and conclude that their results do not mean that there is causation from the US monetary environments to indicated countries' stock returns. Forbes and Rigobon (1999) measured stock market co-movements across many stock markets to show the non-existence of contagion effect. This study, on the contrary, uses a vector autoregression (VAR) technique to show that a positive nominal monetary shock to the US economy positively affects the output and the stock returns of non-US G-7 countries (Canada, Japan, Germany, France, United Kingdom and Italy)[2]. The VAR approach, by using orthogonalized innovations in monetary policy, allows one to make causal statements about the relationship between monetary policy and stock returns.

---

2 Kollman (1999) models the international monetary transmission mechanism with nominal rigidities and his simulation results indicate that there are comovements of output, consumption, investment, and asset returns across G-7 countries. He identifies the stands of monetary policy as innovations to M1, while monetary authorities of the countries included target interest rates. Moreover, he weights the effect of each country's monetary policy effect on other countries equally. This study, however, focuses on the US monetary policy effects on other countries output and asset returns because the effects of the US policy on other countries are greater than vice-versa. Also, the indicators used to proxy for the stance of the US monetary policy are the Federal Funds Rate, the ratio of non-borrowed reserves to total reserves and the Romer and Romer index.

Countries that have greater economic ties with the US show more significant responses to shocks to the US monetary policy, such as Canada and the UK. Italy, on the other hand, is the country the least affected by the changes in the stance of the US monetary policy, and this weaker response likely arises because of the relatively reduced economic links between these two countries. For Japan, Germany, and France, the degree of responses of the variables to the shocks are statistically significant but not as high as the cases of the UK and Canada but certainly higher than the responses of the variables from Italy.

LITERATURE SURVEY

In *general equilibrium models with flexible price and/or wage adjustments* (i.e. International Real Business Cycle models and Neo-Classical Equilibrium models), the real equilibrium is independent of monetary phenomena. According to Obstfeld and Rogoff (1995, 1996), in a two-country model with flexible prices, monetary policy has no short run effects on the real interest rate, output, or consumption in either country. Rather, only nominal variables (interest rates, prices and the nominal exchange rate) are affected by changes in the nominal money stock. Therefore, for these general equilibrium open economy models with flexible prices, a monetary policy shock in the US should not have real effects domestically or abroad.

In *the traditional Keynesian approach (the Mundell-Fleming-Dornbusch tradition)*, a depreciation of the domestic currency resulting from expansionary monetary policy reduces that country's relative price of exports and redirects world expenditure towards domestic goods. Domestic imports are assumed to have prices that are sticky in terms of the foreign currency, so that a depreciation of the home currency in the foreign exchange market causes a proportional rise in the home currency price paid for goods imported from abroad. Correspondingly, in those models, because domestic export prices are sticky in domestic currency, a rise in exchange rate causes a proportional fall in the foreign currency price of exported home goods. Thus, the domestic currency depreciation automatically raises the terms of trade, shifting domestic demand toward domestically produced tradables and away from imports. In these models, an expansionary monetary policy in the home country increases domestic output, consumption and welfare. However, it crowd-outs the foreign country's investment and output through the transmission mechanism of exchange rates. The implication of these models regarding stock returns is that an expansionary monetary policy in the home country increases stock returns at home, but reduces stock returns abroad, unless the foreign monetary authority reacts accordingly.

In *the Obstfeld-Rogoff open-economy model with sticky prices (1995, 1996) and sticky wages (1999)*, expansionary monetary shocks reduce domestic and world interest rates, increase the level of domestic output, asset returns and consumption, and depreciate domestic currency. The reduction in the world real interest rate and the nominal depreciation translates into a decline in the domestic terms of trade and an increase in foreign consumption. In their model, it is ambiguous whether expansionary US monetary policy increases foreign countries' output and hence stock returns, since the increase in aggregate consumption and the relative price change work in opposite directions. If the foreign authority does not react to the expansionary US monetary policy, foreign interest rates increase relatively to the US interest rate, which appreciates the foreign currency, worsens that country's trade balance and lowers stock returns. If the foreign authority does not remain passive, US monetary policy will not affect the foreign country's asset prices.

Walsh (1998) reaches similar conclusions to those of Obstfeld and Rogoff (1995, 1996 and 1999) outlined above[3]. He uses the federal funds rate to proxy for the stance of the US monetary policy and reports that the output response to monetary policy shocks is much more consistent with empirical estimates of the impact of policy shocks than were the equilibrium models or simple sticky wage modification to a money in the utility function model. Using a two-country model to incorporate open economy considerations, he considers the impact of an expansionary monetary policy shock. In response to this expansionary policy shock, the real exchange rate rises, representing a depreciation of the home currency, which shifts aggregate demand toward the home country. Increases in income in either country increase aggregate demand in the other. A contractionary foreign monetary policy, in turn, induces a domestic output expansion arising from the domestic real depreciation. The rise in the foreign short-term interest rate induces a rise in the domestic interest rate as well, and this dampens the domestic output expansion. According to this reasoning, stock returns both abroad and in the US respond positively to an expansionary monetary policy in the US

Under *the Pricing to Market (PTM)* form of price stickiness for tradables, exchange rate changes lead to proportional short-run deviations from the law of one price[4]. Nominal domestic currency depreciation has no expenditure-switching effect at all in

---

3 See also Caves, Frankel and Jones (1990) with regards to the two transmission channels from a large country monetary policy shock to abroad.

4 See Lane (1999) for detailed survey of open economy macroeconomy models especially for the PTM.

the short run because all prices are temporarily fixed in domestic currency units. Producers hold foreign-currency prices constant and allow their foreign markups and profit margins to adjust in proportion to unexpected exchange rate movements. Engel and Devereux (1998) argue that this behavior can largely insulate an economy from foreign monetary shocks. According to Lane (1999), since home and foreign price levels are sticky under the PTM approach, a movement in the nominal exchange rate shifts the real exchange rate and delinks home and foreign consumption growth. In contrast, the correlation of home and foreign output rises, since expansion in domestic demand raises demand for imports at the fixed relative price of imports in terms of domestic currency.

According to the PTM approach, international markets for manufacturing goods are sufficiently segmented so that producers can tailor the prices they charge to the specific local demand conditions prevailing in different national markets. A European firm exporting to the US, for example, may find it optimal to lower its American price mark-up in the face of a depreciation of the dollar against the Euro. In that case, its US dollar prices would not rise one-for-one with the dollar's nominal exchange rate (the degree of pass-through to its US prices would be less than 1). Thus, in these models, nominal exchange rate changes tend to have small or negligible short-run effects on international trade flows. The European firm tolerates a fall in the per-unit profits on its US sales, while presumably maximizing its total profits from global sales[5]. The implication of the PTM approach regarding output and stock returns is that expansionary monetary shocks in the US increase output and stock returns both in the US and abroad, since it improves future cash flows of firms all over the world.

The following table summarizes the predictions of each of these main approaches to the international transmission mechanisms regarding the impact of a large country's contractionary monetary policy shocks on other economies.

Table – Predicted Responses to Contractionary Monetary Policy Shocks

	International RBC	M-F-D Hypothesis	O-R Open Economy Model	PTM Hypothesis
Short-term interest rates (US)	Drop	Rise	Rise	Rise

5 Goldberg and Knetter (1997) find that one-half is the median fraction by which exporters to the US offset dollar depreciation (within a year) by raising their export prices.

Short-term interest rates (Foreign)	No Change	Rise	Rise	Rise
Nominal Exchange rate (US)	Appreciate	Appreciate	Appreciate	Appreciate
Real Exchange rate (US)	No Change	Appreciate	Appreciate	Appreciate
Output (US)	No Change	Drop	Drop	Drop
Output (Foreign)	No Change	Rise	Ambiguous	Drop
Stock returns (US)	No Change	Drop	Drop	Drop
Stock returns (Foreign)	No Change	Rise	Ambiguous	Drop

Four main theoretical models are considered here: the general equilibrium models with flexible price and wage adjustments (international real business cycles models), the traditional Keynesian approach (Mundell-Fleming-Dornbusch tradition), the open economy models with sticky prices and wages (Obstfeld and Rogoff [1995, 1996 and 1999], Walsh [1998] and Caves, Frankel and Jones [1990], for example) and the PTM – Pricing to Market approach.

The International Transmission of Interest Rates and Exchange Rates Responses

Eichenbaum and Evans (1995), Christiano, Eichenbaum and Evans (1998), and Frankel, Schmukler, and Serven (2000) have provided empirical evidence on international monetary transmission mechanisms, which allows one to confirm which of the theories' predictions with regards to exchange rates, interest rates and interest rates spreads outlined in the table above hold in reality.

Frankel, Schmukler, and Serven (2000)[6] for instance, investigates the sensitivity of local interest rates to international interest rates, and how this sensitivity is affected by the countries' choice of exchange rate regime. They find evidence for a full transmission of interest rates, and they also show that more rigid currency regimes tend to exhibit a stronger transmission of interest rates than more flexible regimes. Eichenbaum and Evans (1995), in turn, using three measures of shocks to monetary policy[7], find substantial evidence of a link between monetary policy and exchange rates. Contractionary shock to US monetary policy leads to a sharp, persistent

6 See also Mishkin (2001) for the monetary transmission mechanism with regards to interest rates and exchange rates.

7 These are shocks to Federal Funds Rate, to the ratio of non-borrowed to total reserves, and the changes in the Romer and Romer index of monetary policy.

increase in the US interest rate as well as a persistent rise in all of the non-US G7 countries' interest rates. In all cases, the increase in the US interest rate exceeds the corresponding increase in the other countries' interest rates. So, the shock leads to a fall in foreign and domestic interest rate spread ($R^F - R^{us}$). This can be interpreted as reflecting a policy in which foreign monetary authorities initially only partially accommodate the increase in US interest rates. Thus, contractionary shocks to US monetary policies are followed by sharp, persistent decreases in the spread between foreign and US interest rates. The same shocks lead to sharp, persistent appreciation in US nominal and real exchange rates. As it is mentioned before, International Real Business Cycle models and Neo-Classical Equilibrium models, on the contrary, imply that contractionary shocks to the money supply cause domestic interest rates to fall and lead to a rise in the spread between foreign and domestic interest rates. The maximal impact of the monetary shock on real and nominal exchange rates does not occur contemporaneously; instead the dollar continues to appreciate for a substantial period of time. These results are inconsistent with rational expectations overshooting models of the sort considered by Dornbusch. However, they could be viewed as supporting a broader view of overshooting in which exchange rates eventually depreciate after appreciating for a period of time.

According to Eichenbaum and Evans (1995), this gradual appreciation of the dollar after a contractionary monetary policy is related to the literature on the forward premium bias. That literature finds that future changes in the exchange rate tend to be negatively related to the forward premium. This pattern is often referred to as the forward premium puzzle. What is new about their result is that they find a monetary-policy-induced forward premium puzzle. A contractionary US monetary policy shock leads to a rise in the US interest rate relative to foreign interest rates. This rise is associated with a persistent appreciation of the dollar. Consequently, high interest rate differentials will be associated with an appreciating currency, thus leading to a conditional negative forward premium bias.

Eichenbaum and Evans's (1995) results indicate that contractionary the US monetary policy shocks not only increase domestic short and long run interest rates and reduces domestic economic activity but also reduces economic activity abroad, by increasing international interest rates and reducing its external demand from abroad. Since investment is determined by interest rates (especially long-term rates) and by current and future aggregate domestic and external demand, contractionary US monetary policies have real negative effects on investment, output, cash flows and profitability at domestic markets and abroad. Thus, we expect that contractionary US monetary policies will reduce the US and foreign ex-post stock

returns[8].

DATA AND METHODOLOGY

The main goal of this study is to show that the monetary policy of large countries has real effects not only domestically, but also abroad. Because of the aggregate demand externality, output and asset prices in foreign countries are negatively affected by contractionary monetary policies of large countries. This paper focuses on the impact of the US monetary policy on output and asset returns of Canada, Japan, Germany, France, United Kingdom and Italy.

The results also provide evidence on whether the implications of each different theory outlined above hold empirically. The Mundell-Fleming-Dornbusch and Obstfeld-Rogoff models imply a negative relation between shocks to monetary policy in the large country and output and asset prices in the other country. On the other hand, the PTM models and this study imply a positive relationship.

The data set includes monthly data from 1971:1 to 1998:12. The data set is limited to end of 1998 because of the entrance of many European countries to European Monetary union and the use of the euro as joint currency. To see the affect of an external shocks on the financial variables of the member countries of European Monetary Union could be subject of another study for the periods of pre and post euro base. The main source of the US data is the Federal Reserve Bank of St. Louis Database, while foreign data is mainly obtained from the International Financial Statistics and OECD Statistical Compendium. Germany: OECD, 1998 (CD-ROM version). The US monetary policy shocks are proxied by the Federal Funds rate (FFR) and by the ratio of Non-borrowed Reserves to Total Reserves (NBRX).

The methodology to be used here is similar to that of Eichenbaum and Evans (1995) and of Christiano, Eichenbaum and Evans (1998)[9]. Because both foreign and the US indicators may be endogenous, a vector autoregression technique (VAR) is used. The tests show the dynamic response functions of (i) the interest rate differential between each foreign country and the US, (ii) foreign output and (iii) the stock market returns in that country to a contractionary monetary policy shock that is

---

8 Malliaropulos's (1998) predictions are also in same line as Eichenbaum and Evans. He investigates the link between international stock return differentials relative to the US and predicts that depreciation of domestic currencies against dollar will lead to decreases in stock returns in domestic economies.

9 See also Ben S. Bernanke, Jean Boivin, and Piotr Eliasz (2004) for the use of VAR method.

orthogonal to US output, price level and an index of sensitive commodity prices.

Variables in the VAR include the US industrial production (Y^{us}), the US consumer price level (CPI^{us}), the index of sensitive commodity prices (SPCOM), the proxy of the stance of the US monetary policy (FFR, NBRX), stock returns of US (SPI^{us}), a measure of the difference between US and foreign short-term interest rates (R^F - R^{US}), the foreign country output (Y^F) and the nominal and real stock returns in each foreign country (SPI^F). All variables are in logarithms except for R^F and R^{US}.

When the FFR is used as the proxy of the stance of the US monetary policy, the variables are ordered as follows:

$$\{Y^{us}, CPI^{us}, SPCOM, FFR, SPI^{us}, (R^F - R^{US}), Y^F, SPI^F\}.$$

This ordering implies that the US monetary authority looks at the contemporaneous values of Y^{us}_t, CPI^{us}_t and $SPCOM_t$ when setting the monetary policy, but not at SPI^{us}, $(R^F - R^{US})$, Y^F and SPI^F. These last four variables, in turn, respond to the changes in the US monetary policy[10]. Note that the ordering of these variables was changed to test for the robustness of the results.

A measure of the difference between foreign and the US short-term interest rates (R^F - R^{US}) is used for two reasons. First, interest rates constitute good proxies for the stance of monetary policies, since most central banks use this indicator to achieve its monetary policy goals. Second, the interest rates differential also predicts exchange rate movements; thus, including this differential eliminates the need to add the exchange rates in the system of equations.

EMPIRICAL RESULTS

The tests were run using (FFR) and the (NBRX) as the proxy of the stance of the US monetary policy. The test results support the hypothesis that the contractionary monetary policies of a large country (i.e., the US) affect negatively not only this country's output and stock prices but also output and asset prices abroad. Contractionary monetary policy shocks in the US increase domestic and world interest rates, decrease the level of domestic output, investment and consumption, and appreciate the domestic currency (US dollar). The decrease in the US output (income) reduces the demand for foreign goods. The nominal appreciation of the US dollar, in turn, increases foreign price levels and decreases foreign real balances,

10 Note that when NBRX is used the proxy of the stance of the US monetary policy, the FFR will follow the NBRX in ordering and the placement of the other variables will be same.

since the appreciation of the US dollar increases the foreign currency price of imports. The rise in the foreign country interest rates and the negative aggregate demand spillover from the US depress foreign output, consumption and investment. Thus, contractionary monetary policy shocks in the US decreases output and asset returns not only domestically, but also abroad.

After a contractionary US monetary policy shock proxied with the increase of FFR, the interest rate spread (R^F - R^{us}) decreases sharply[11], and this statistically significant decrease takes between 3 months to 6 months depending on which country is being tested. Except for Canada, all the other non-US G-7 countries' output increases initially (even though these increases are not statistically significant), and then they decrease significantly. Following a contractionary US monetary policy shock, stock returns of entire-non-US G-7 countries' decline significantly. The degree and duration of this decline changes depend on the country considered. These results remain similar when running the VARs using the NBRX as the proxy for the stance of the US monetary policy.

The results found remain unaltered when the VARs are rerun using different ordering of the variables from the benchmark described above[12]. In addition, the regression results do not change when the interest rates spread is substituted by the foreign interest rate alone, and when the variable SPCOM is omitted (see appendices 4 and 5).

The following sections discuss the effect of contractionary US monetary policies on the non-US G7 countries' output and stock returns with details.

Changes in the Federal Funds Rate

The dynamic response functions were calculated assuming a Wold ordering of {Y^{us}, CPI^{us}, $SPCOM^{us}$, FFR, SPI^{us}, (R^F - R^{us}), Y^F, SPI^F}. A monetary policy shock is identified as the component of the innovation in FFR_t that is orthogonal to Y^{us}, CPI^{us}, and $SPCOM^{us}$. Among other things, this corresponds to the assumption that the contemporaneous portion of the feedback rule for setting FFR_t involves (Y^{us}, CPI^{us}, $SPCOM^{us}$), but not SPI^{us}, (R^F - R^{us}), Y^F, and SPI^F.

Overall, the test results show that a contractionary US monetary policy shock,

11 This drop in the interest rate spread occurs because the increase in the US interest rates is greater than the increase in foreign interest rates.

12 These tests results are available upon request.

identified as a positive innovation to the FFR, leads to statistically significant increases in interest rates and decreases in output and stock returns on non-US G7 countries.

Regarding the US macroeconomic variables, their impulse response functions to a contractionary monetary policy shock resemble the existing literature about the real effects of monetary policies. Output decreases continuously after a contractionary monetary policy shock, with the greatest fall occurring around the twentieth month. Prices (CPI) initially rise after a contractionary shock for one year at first, and then falls afterwards. The sensitive commodity price index rises for about ten months, showing a significant reduction afterwards. The federal funds rate, in turn, increases significantly for about two years before returning to its initial level. The US stock returns decrease sharply after a contractionary monetary policy shock, reaching its lowest level around the seventh month, and returning to its initial level around two and half years later. These results are robust to whether the monetary policy shocks are proxied by the FFR or by the NBRX (see Appendix 1, Figures A1.1 and A1.2).

Impact on Canada: Contractionary shocks to the US monetary policy shock causes Canadian interest rates to rise significantly for around 12 months (see Appendix 2, Figure A2.1). Impulse response functions show that the increase in Canadian interest rates is higher than the response of the US interest rates (TBILL). After the contractionary monetary policy shock, the Canadian output decreases and reaches its trough around the fifteenth month, and returns to its initial level around thirty-sixth month (see Appendix 2, Figure A2.1). As with interest rates, the fall in Canadian output is greater than the drop in US output. Moreover, the duration of the contraction in Canadian output in response to the US contractionary monetary policy is longer than the fall in the US output. The response functions of the Canadian stock returns to a contractionary US monetary policy shock is similar to the US stock returns response: the SPI decreases significantly reaching the lowest level around seventh month, and returning to their initial levels around thirty-sixth month (see Appendix 2, Figure A2.1). These robust responses of the Canadian macro variables to the contractionary US monetary policy shocks can be explained by the strong link between the two economies.

Impact on France: The contractionary US monetary policy shocks lead to higher interest rates in France, but this increase is lower than the increase in the US interest rates. Thus, after the contractionary US monetary policy shock, the (R^F- R^{us}) decreases significantly for around six months and reaches its initial level after that point (see Appendix 2, Figure A2.2). The output of France increases (not

statistically significant) after the shock for around eight months and then decreases significantly after that point, and reaches its trough around the thirtieth month (see Appendix 2, Figure A2.2). The stock returns of the France decline after the shock significantly reaching its lowest point around the seventh month (see Appendix 2, Figure A2.2).

Impact on Germany*: The* reaction of the German variables to the contractionary US monetary policy shock is very similar to the response of France's variables. Interest rates in Germany increases significantly until the sixteenth month (see Appendix 2, Figure A2.3), while output falls in response to the shock (as shown in Appendix 2, Figure A2.3, the drop in output is only significant after the twentieth month). The only difference between France and Germany's variables responses occurs on the behavior of German stock returns as a result of an increase in FFR (see Appendix 2, Figure A2.3). Even though the German stock returns decreases after the contractionary policy shock, the decrease is only statistically significant between the second and the twelfth months.

***Impact on Italy*:** The Italian interest rates' response to an increase in FFR is similar to France's and Germany's. A positive innovation to the FFR leads to an increase in the Italian interest rates, which is lower than the increase in US interest rates responses (see Appendix 2, Figure A2.4). Unlike the previous countries' output responses, the Italian output initially increases for seventeen months and then decreases, following an increase in FFR (see Appendix 2, Figure A2.4). The decrease in Italian output becomes statistically significant after two years following the shock. As a result of this late output response, the Italian stock prices decline after the contractionary US monetary policy, but its response is not statistically significant and can be neglected (see Appendix 2, Figure A2.4). Thus, a contractionary US monetary policy causes the Italian output to decrease, but it does not affect the Italian stock returns. This weak response of the Italian macro variables may imply that either the integration of these two countries are not strong or the Italian stock market is not well developed relative to the other countries considered here.

***Impact on Japan*:** Contractionary US monetary policy shocks lead to higher interest rates, to lower output and stock returns in Japan, and these responses are statistically significant (see Appendix 2, Figure A2.5). The Japanese output declines sharply after a positive shock to FFR and reaches its lowest point around the seventeenth month, returning to its initial level after three years. The output response is statistically significant only between the twelfth and eighteenth months. The stock

returns in Japan, in turn, decline significantly only after five months, and this decrease has a short duration.

Impact on UK: A positive innovation to the US FFR leads to statistically significant higher interest rates and lower output and stock returns in the UK (see Appendix 2, Figure A2.6). The output level in the UK decreases right after the shock and reaches its lowest point around the twentieth month. The statistically significant decrease in stock returns occurs after the second month and this variable returns to its initial level around the eighteenth month.

Changes in the Ratio of Non-borrowed Reserves to Total Reserves

When the ratio of non-borrowed reserves to total reserves (NBRX) is used as a proxy for the stance of the US monetary policy, the dynamic response functions are calculated assuming a Wold ordering of $\{Y^{us}, CPI^{us}, SPCOM^{us}, NBRX, FFR, SPI^{us}, (R^F-R^{us}), Y^F, SPI^F\}$. A monetary policy shock is identified as the component of the innovation in $NBRX_t$ that is orthogonal to Y^{us}, CPI^{us}, and $SPCOM^{us}$. Among other things, this corresponds to the assumption that the contemporaneous portion of the feedback rule for setting $NBRX_t$ involves (Y^{us}, CPI^{us}, $SPCOM^{us}$), but not FFR, SPI^{us}, (R^F-R^{us}), Y^F, and SPI^F.

The test results[13] show that an expansionary US monetary policy shock identified as the component of the positive innovation in NBRX leads to results similar to those found when using the innovations to the FFR to proxy for monetary policy shocks. However, the results are not as strong as the case of FFR[14]. The expansionary US monetary policy shocks leads to statistically significant decreases in interest rates and increases in output and stock returns for Canada, Japan and the UK, but not-significant results for France, Italy and Germany.

A positive change in NBRX leads to higher output and stock returns in both the US and Canada. The maximum output increase in the US occurs twelve months after the

---

13 Due to limitations in publishing test results are only reported without adding the figures of the impulse response functions for NBRX shocks. These tests results (figures of impulse response functions) are available upon request.

14 These weaker results can be explained by two factors. Firstly, as Bernanke and Blinder (1992) show, the FFR is the best indicator of the stance of the US monetary policy. Secondly, if the effects of the contractionary and expansionary monetary policy shocks are not symmetrical, then the positive shocks to the FFR may have a greater impact in economic activity than a positive shock to the NBRX. This will be the case if agents react more to contractionary monetary policies than to expansionary policies.

shock, while for Canada this happens around sixth month. For both countries, the response of the stock returns is significantly positive, and it takes a year to return to its initial level.

For the case of France, the change in the US NBRX increases the French output significantly ten months following the shock, but the initial increase in French stock returns is not statistically significant. The German output and stock returns responses to a change in NBRX are similar to the responses of France's output and stock returns.

The Italian output and stock returns responses, in turn, are negligible. Finally, the expansionary US monetary policy shocks increases both Japan's and the UK's output and stock returns significantly.

Thus, while we get similar results for the NBRX and for the FFR changes, the significance and duration of the impact on non-US G7 countries' output and stock returns are weaker when using NBRX to proxy for the stance of the US monetary policy.

COMPARISIONS OF THE PREDICTIONS OF THE THEORIES WITH THE EMPIRICAL RESULTS

The previously mentioned studies and the empirical test results found here show that contractionary US monetary policy shocks lead to a rise in domestic and international interest rates, and a fall in the spread between the foreign and domestic interest rates causing the nominal and real exchange rates (dollar) appreciation. In addition, contractionary monetary policies in the US cause a decline of both domestic and foreign output and stock returns. These results conform to the international business cycle facts outlined above.

The general equilibrium models with flexible price and wage adjustments (International Real Business Cycles Models and the Neo-Classical Equilibrium Models) fail to explain both domestic business cycle events and international business cycles facts.

The traditional Keynesian approach (Mundell-Fleming-Dornbusch tradition), in turn, partially explains these business cycles facts. Even though these models successfully explain the domestic macroeconomic variables' reaction to a contractionary monetary policy shock, they fail to explain the international transmission effects. Contrary to these models' predictions, after a contractionary US policy shock,

foreign output and stock returns move in the same direction as US output and stock prices.

The open economy models with sticky prices and wages (Obstfeld and Rogoff [1995, 1996, 1999], Walsh [1998] and Caves, Frankel and Jones [1990]) replicate most of the domestic and international business cycle facts. However, in these models, it is ambiguous whether expansionary US monetary policies increase foreign countries' output and hence stock returns, since the increase in aggregate consumption and the relative price shift work in opposite directions. If the foreign authority does not react to US expansionary policy, foreign interest rates increase relatively to the US interest rate, which appreciates the foreign currency, worsens that country's trade balance and stock returns. If the foreign authority does not remain passive, the US monetary policy will not affect the foreign country's asset prices.

Finally, the Pricing to Market (PTM) approach shows the best performance in replicating domestic and international business cycles facts. As predicted by the PTM approach, domestic and foreign interest rates, investment, output and stock returns move in the same directions.

CONCLUSIONS

The existing literature about the effects of monetary policy on output and stock returns has already provided evidence that contractionary shock to monetary policy in the US leads to declining domestic output and stock returns. This paper has shown that, through aggregate demand externalities, not only domestic, but also foreign output and asset prices fall in response to a contractionary monetary shock in US.

As the federal funds rate increases, for example, it reduces output in the US. It also appreciates the US dollar, which increases the input costs of foreign firms that depend on the US products. Because of the fall in the US output, foreign companies' sales are also affected, since they are able to export less to the US. These two factors affect those firms' cash flows, which, in turn, reduce their stock valuation.

A third effect of the aggregate demand externality arises because the increase in the US interest rates also leads to a rise in the international interest rate. This reduces investment, consumption and depresses economic activity worldwide, causing the co-movement of declining output and stock returns in the US and abroad.

Among the three indicators of the US monetary policy stance, the federal funds rate shows the best performance. The impulse response functions are more sensitive to shocks to the federal funds rate not only in terms of the magnitude of the response, but also in terms of statistical significance. When the ratio of non-borrowed reserves to total reserves is used, the results are relatively weaker, even though they still confirm the hypothesis put forth here that a contractionary monetary policy shock in a large country has real effects on other countries' economies.

Overall, all countries analyzed here are affected by monetary policy shocks occurring in the US. Both output and stock prices in the non-US G7 countries decrease significantly following a contractionary monetary policy in the US. Of all these countries, Italy is affected the least from a contractionary monetary policy shock arising from the US. The main empirical findings of this study can be summarized as follows:

Canada is the country whose economy is affected the most by the contractionary policy shock in the US. The decrease in Canadian output and stock returns following the shock is greater than the fall in US output and stock prices, and this response is also statistically significant. This robust result arises due to the strong economic links between the economies of the US and Canada. In the UK, France and Japan, the fall in output and in stock returns is less than that seen in the US output and stock returns, but, still, the impulse response functions are statistically significant. In Italy, the response of this country's interest rates and output shows the expected direction and this response is statistically significant. However, even though the Italian stock prices show a declining tendency, this outcome is not statistically significant. This result may arise either because the ties between the Italian and the American economies are weak or because the Italian Stock Market is not well developed.

The results outlined above largely support the PTM approach to the open economy monetary transmission mechanism. The Keynesian and the Obstfeld-Rogoff models are partially supported by the findings of this study, while the general equilibrium models' predictions do not conform to the empirical results found here.

Appendix 1
US Macroeconomic Variables

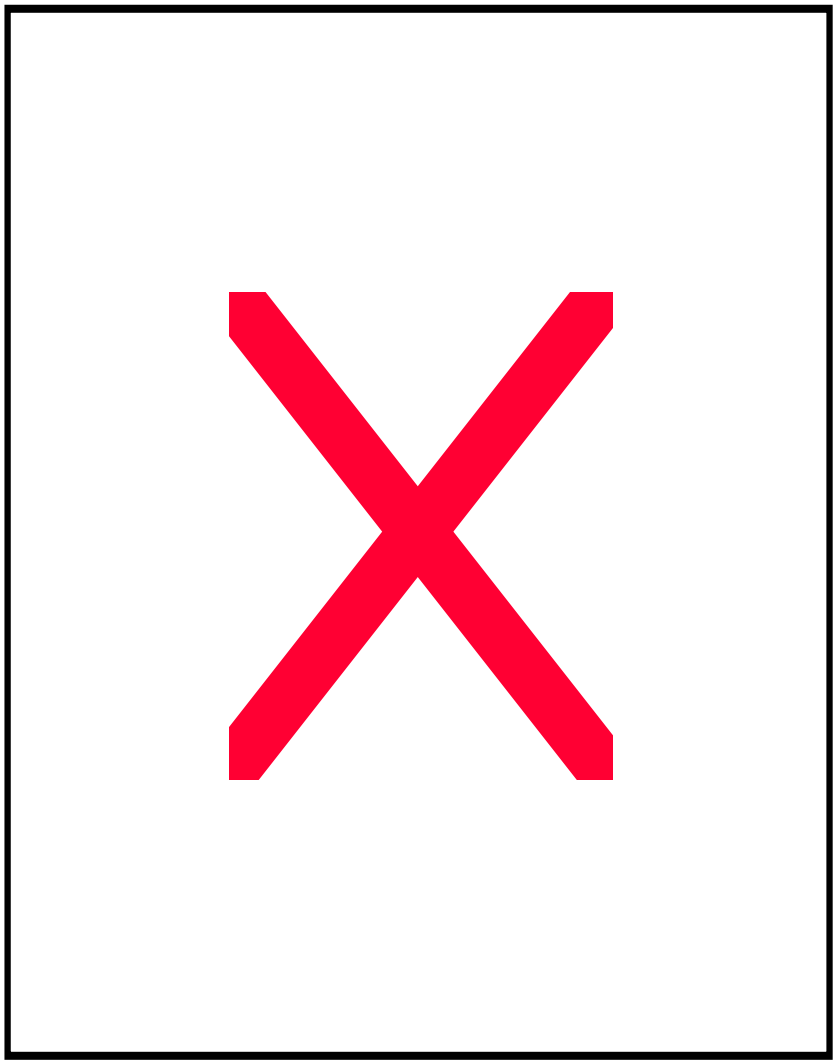

Figure A1.1. Response of the US Macroeconomic Variables to a Change in the FFR

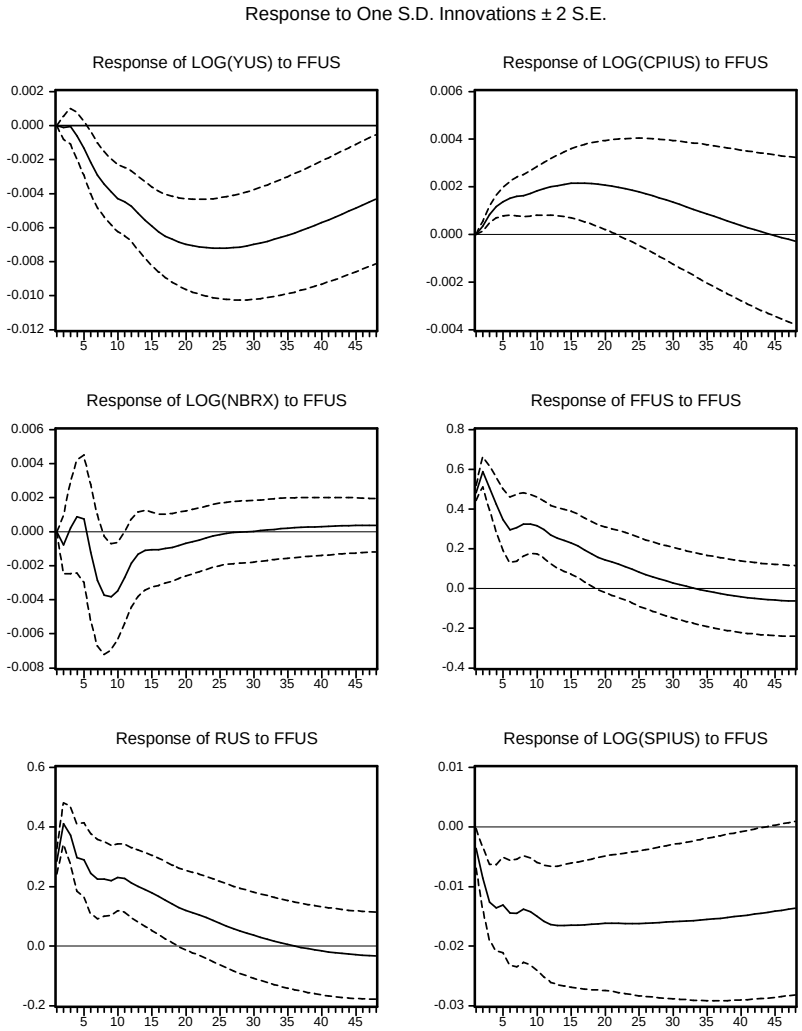

Figure A1.2. Response of the US Macroeconomic Variables to a

Change in the Log(NBRX)

Appendix 2
The effect of the U.S. FFR shocks on non-US G-7 Countries' Macroeconomic Variables - Wold Ordering: {Y^{us}, CPI^{us}, FFR, SPI^{us}, $(R^{f}-R^{us})$, Y^{f}, SPI^{f}}

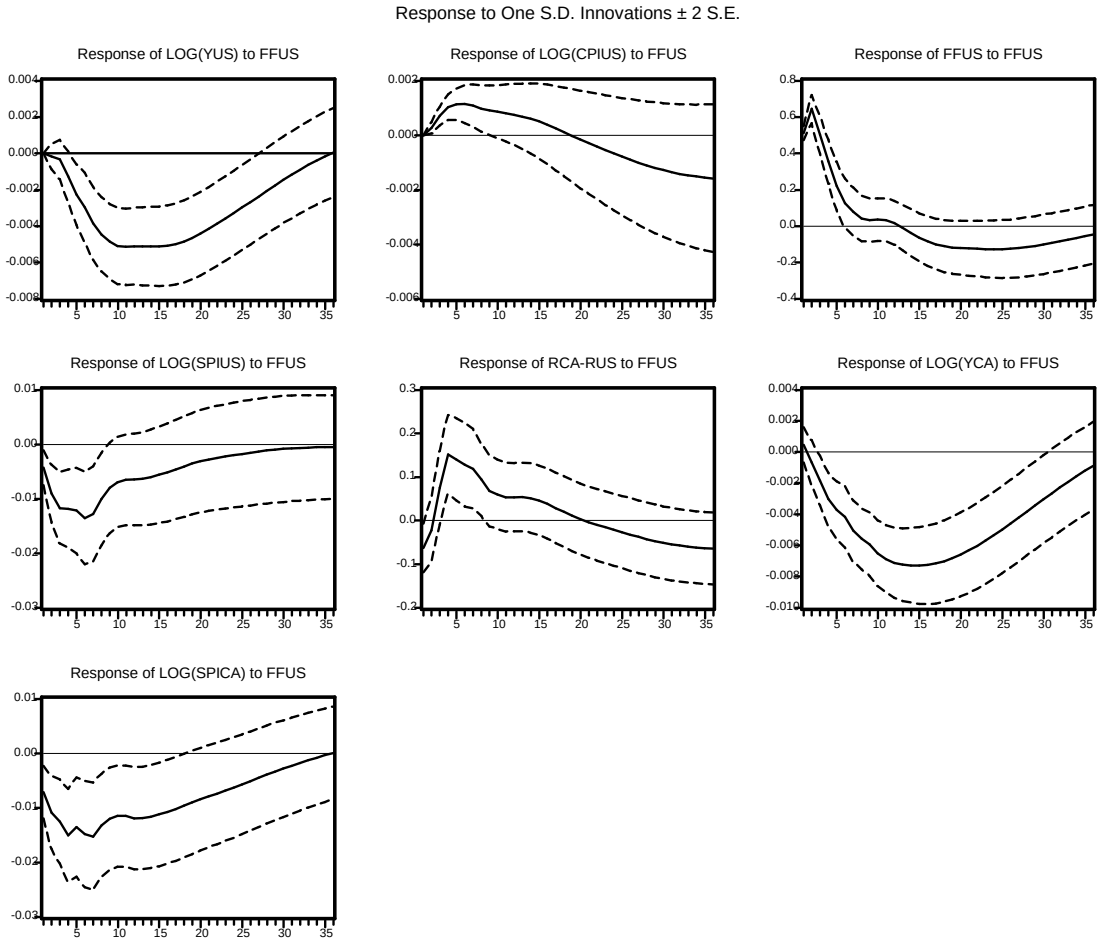
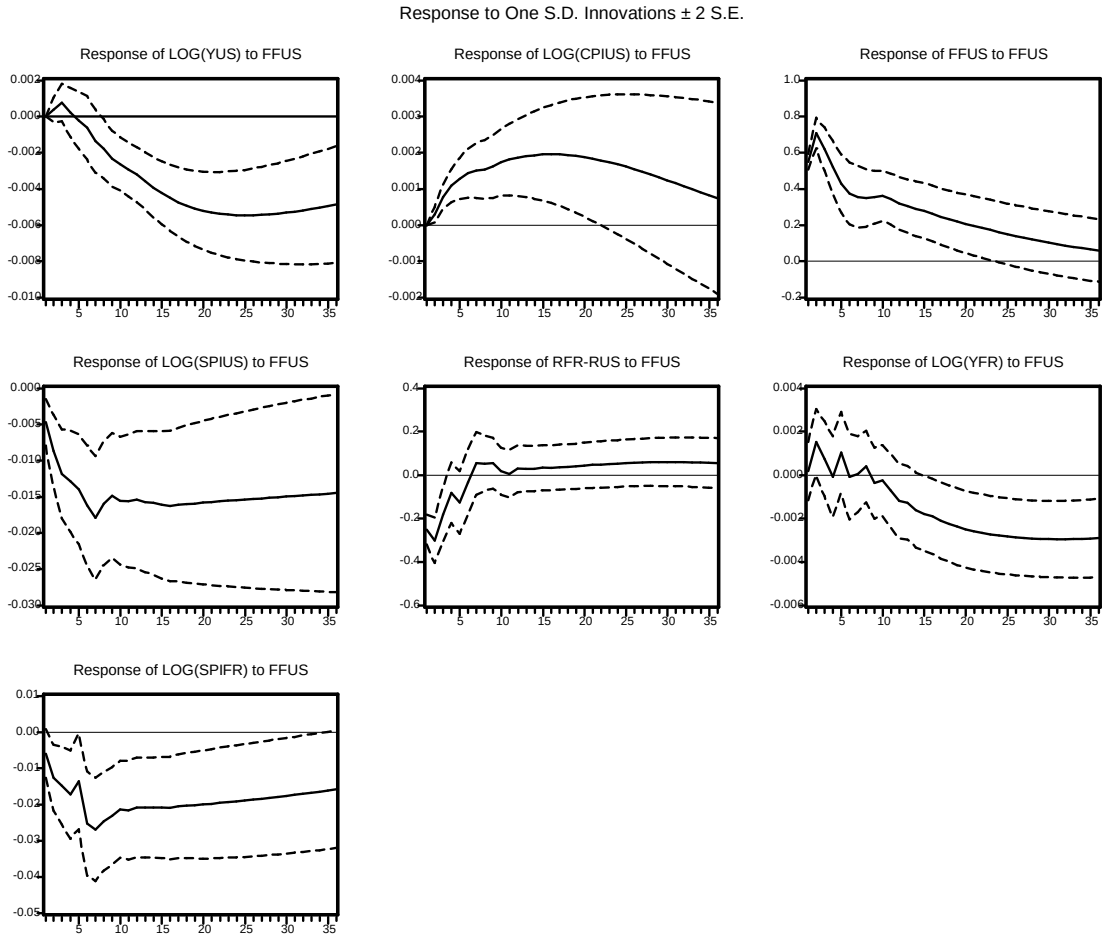
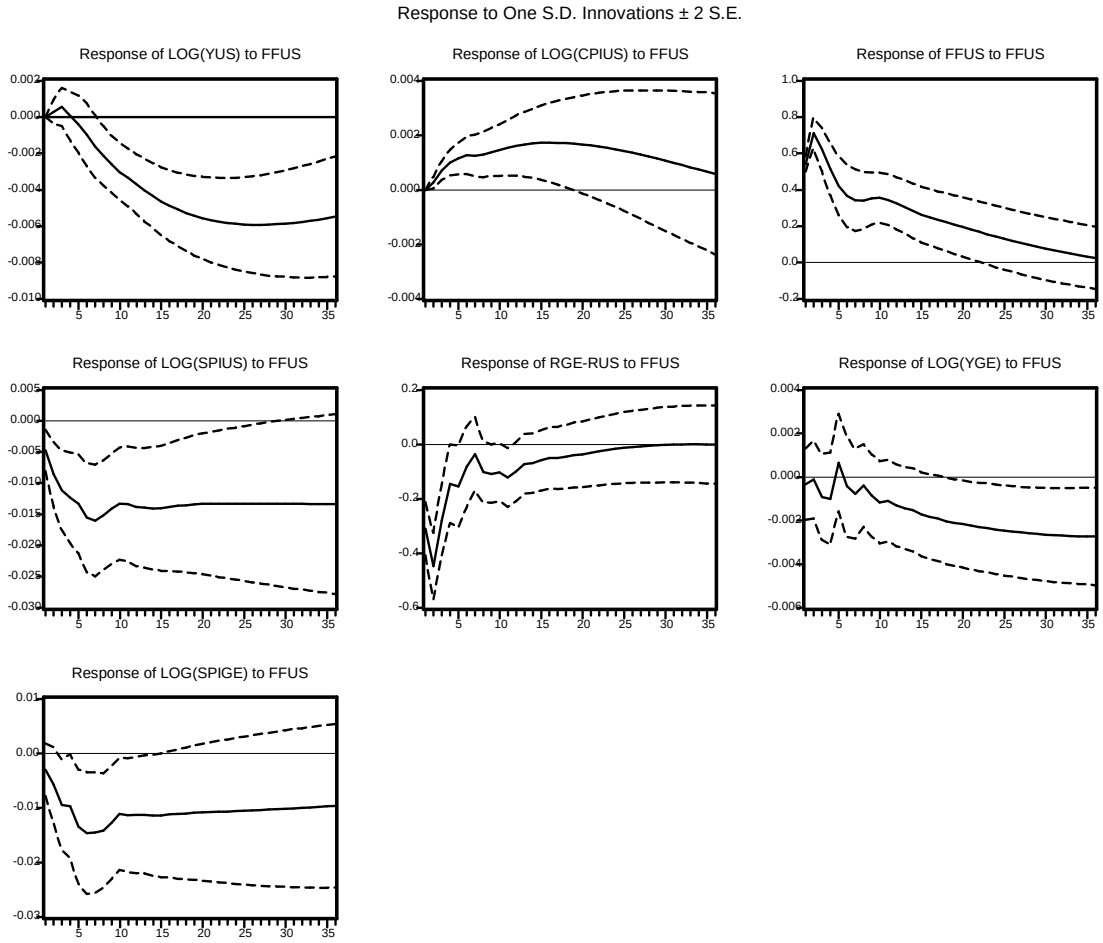

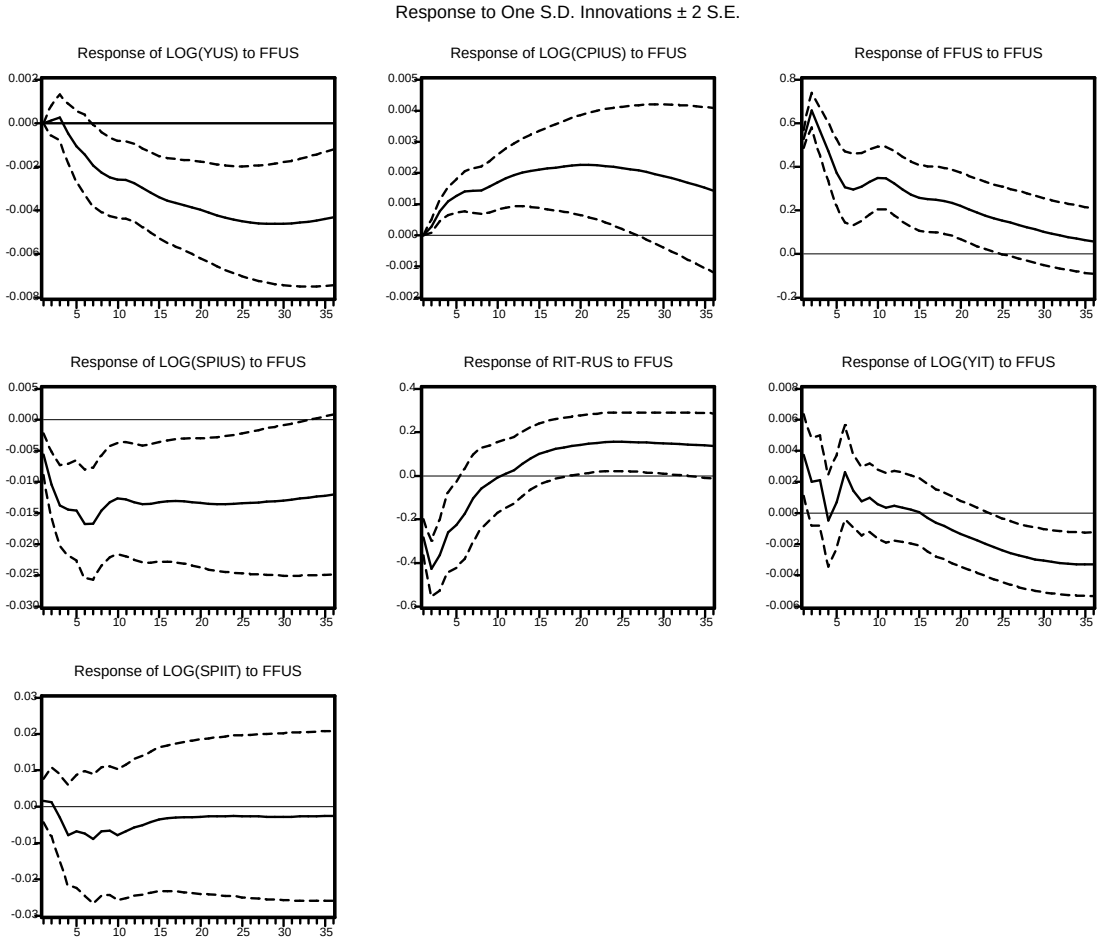
Figure A2.1. The effect of the U.S. FFR shocks on Canada's Macroeconomic Variables

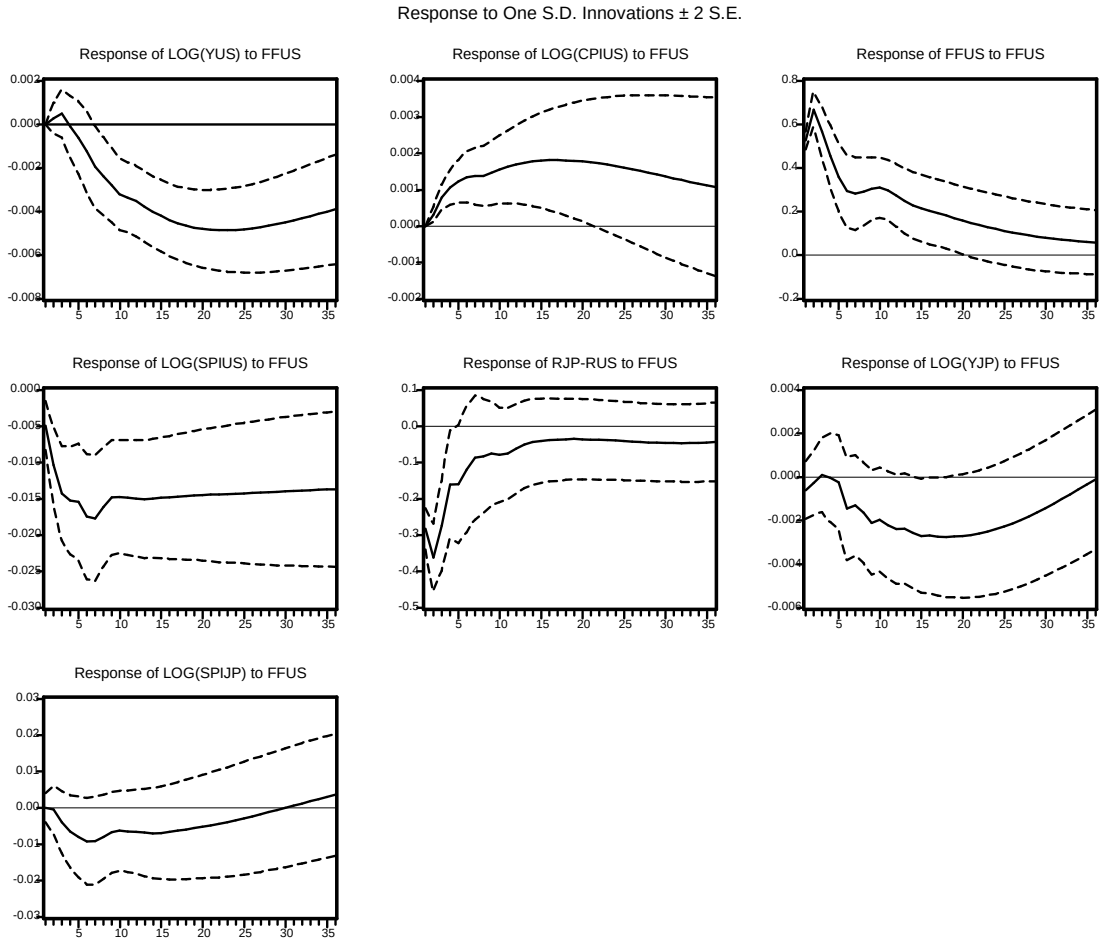
A2.2. The effect of the U.S. FFR shocks on France's Macroeconomic Variables

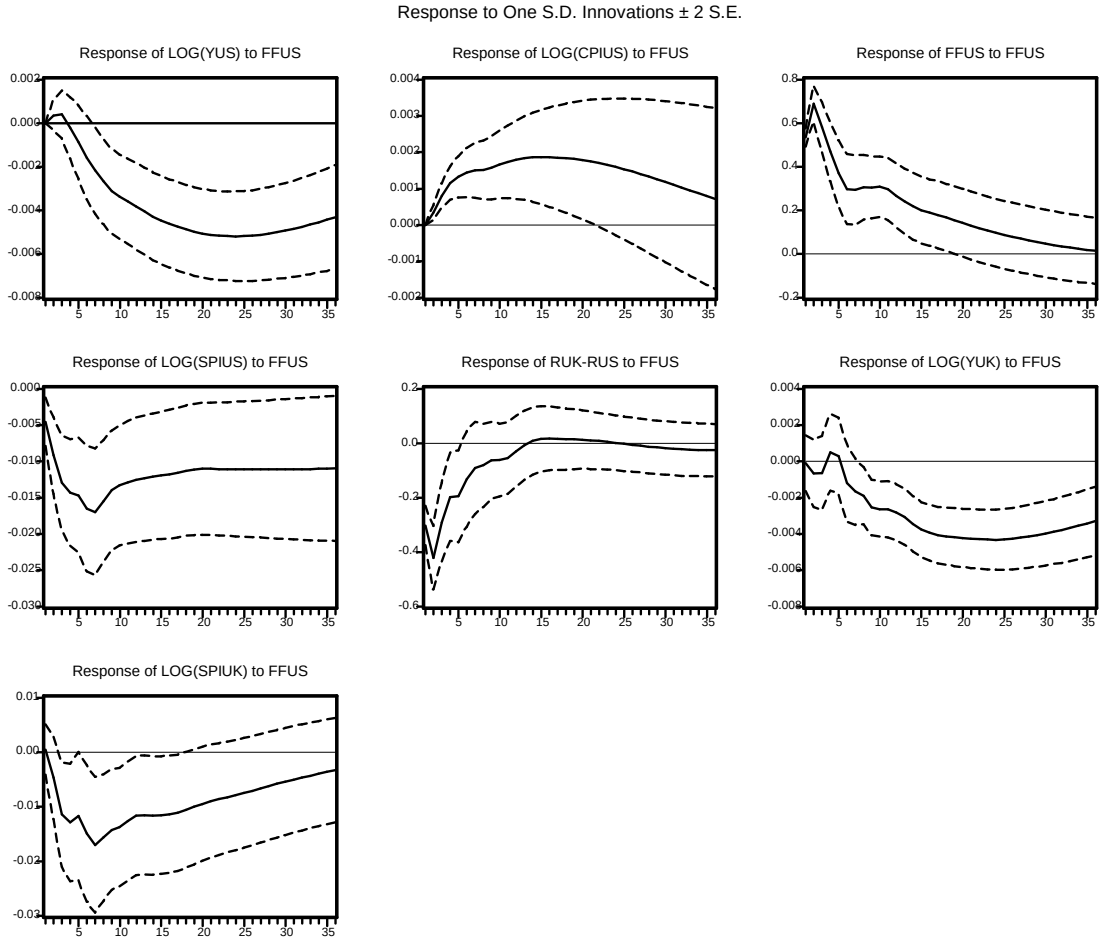
A2.3. The effect of the U.S. FFR shocks on Germany's Macroeconomic Variables

A2.4. The effect of the U.S. FFR shocks on Italy's Macroeconomic Variables

A2.5. The effect of the U.S. FFR shocks on Japan's Macroeconomic Variables

A2.6. The effect of the U.S. FFR shocks UK's Macroeconomic Variables

REFERENCES

Backus, David. K., Patrick J. Kehoe and Finn E. Kydland;(1993), "International Business Cycles: Theory and Evidence", *NBER Working Paper Series*, no. 4493, October.

Basu, Susanto and Alan M. Taylor;(1999), "Business Cycles in International Historical Perspective", *NBER Working Paper Series*, no. 7090, April.

Bernanke, Ben and Alan S. Blinder;(1992), "The Federal Funds Rate, and the Channels of Monetary Transmission", *American Economic Review*, v.82, pp.901-21, September.

Bernanke, Ben and Kenneth N. Kuttner;(2004), "What Explains the Stock Market's Reaction to Federal Reserve Policy?", *NBER Working Paper*, No. 10402, March.

Bernanke, Ben, Mark Gertler and Simon Gilchrist;(1996), "The Financial Accelerator and the Flight to Quality", *Review of Economics and Statistics*, v.78, pp.1-15, February.

Bernanke, Ben, Mark Gertler and Simon Gilchrist;(1998), "The Financial Accelerator in a Quantitative Business Cycle Framework", *NBER Working Paper Series*, no. 6455, March.

Bernanke, Ben, Jean Boivin, and Piotr Eliasz;(2004), "Measuring the Effects of Monetary Policy: A Factor-Augmented Vector Autoregressive (FAVAR) Approach", *NBER Working Paper* No. 10220, January.

Bordo, Michael D. and David C. Wheelock;(2004), "Monetary Policy and Asset Prices: A Look Back at Past U.S. Stock Market Booms", *NBER Working Paper* No. 10704, August

Campbell, John Y.;(1998), "Asset Prices, Consumption, and the Business Cycle", *NBER Working Paper Series*, no. 6485.

Caves, Richard E., Jeffrey A. Frankel and Ronald W. Jones;(1990), World Trade and Payments: an Introduction, Fifth edition, Glenview, Ill. and Landon, *Harper Collins College Publishers*.

Christiano, Lawrence, Martin Eichenbaum and Charles Evans;(1998), "Monetary Policy Shocks: What Have We Learned and to What End?", *NBER Working Paper Series*, no. 6400, February.

Conover, Mitchell C., Gerald R. Jensen and Robert R. Johnson;(1999), "Monetary Environments and International Stock Returns", *The Journal of Banking and Finance*, v.23, n.9, pp.1357-1381, September.

Eichenbaum, Martin and Charles L. Evans;(1995), "Some Empirical Evidence on the Effects of Shocks to Monetary Policy on Exchange Rates", *The Quarterly Journal of Economics*, v.110, n.4, pp.975-1009, November.

Engel, Charles and Michael B. Devereux;(1998), "Fixed vs. Floating Exchange Rates: How price setting affects the optimal choice of Exchange-rate regime", *NBER Working Paper Series*, no. 6867.

Forbes, Kristin and Roberto Rigobon;(1999), "No Contagion, Only Interdependence: Measuring Stock Market Co-Movements", *NBER Working Paper Series*, no. 7267, July.

Frankel, Jeffrey, Sergio Schmukler and Luis Serven;(2000), "Global Transmission of Interest Rates: Monetary Independence and Currency Regime", *The World Bank Policy Research Working Papers*, August.

Goldberg, Pinelopi K. and Michael M. Knetter;(1996), "Good Prices and Exchange Rates: What Have We Learned?", *NBER Working Paper Series*, no. 5862, December.

Jensen, Gerald R., Robert R. Johnson and J.M. Mercer; (1996), "Business Conditions, Monetary Policy and Security Returns in the US", *Journal of Banking and Finance*.

Kollman, Robert; (1999), "Explaining International Co-movements of Output, and Asset Returns: The Role of Money and Nominal Rigidities", *The IMF Working Paper Series*, WP/99/84, June.

Lane, Philip R.; (1999), "The New Open Economy Macroeconomics: A Survey", *CEPR Discussion Paper*, no.2115.

Lastrapes, William D. (1998), “International Evidence on Equity Prices, Interest Rates and Money”, *Journal of International Money and Finance*, v.17, no.3, pp.377-406, June.

Malliaropulos, Dimitrios, (1998), “International Stock Return Differentials and Real Exchange Rates”, *Journal of International Money and Finance*, v.17, n.3, pp.493-511.

Mishkin, Frederic S. (2001), “The Transmission Mechanism and the Role of Asset Prices in Monetary Policy”, *NBER Working Paper* No. 8617, December.

Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff, (1995), “The Mirage of Fixed Exchange Rates”, *NBER Working Paper Series*, no. 5191, July.

Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff,(1996), Foundations of International Macroeconomics, Cambridge, MA: *MIT Press*.

Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff,(1999), “New Directions for Stochastic Open Economy Models”, *NBER Working Paper Series*, no. 7313, August.

Patelis, Alex D,(1997), “Stock Returns Predictability: The Role of Monetary Policy”, *Journal of Finance*, v.52, n.1, March.

Rigobon, Roberto and Brian Sack,(2002), “The Impact of Monetary Policy on Asset Prices”, *NBER Working Paper* No. 8794, February.

Stadler, George W.(1994), “Real Business Cycles”, *Journal of Economic Literature*, v.32, December.

Thorbecke, Willem H. (1997), “On Stock Market Returns and Monetary Policy”, *The Journal of Finance*, v.52, n.2, June.

Walsh, Carl E.(1998), *Monetary Theory and Policy*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Program Değerlendirmede Meta-Analiz ve Meta-Değerlendirme Yöntemleri

Mustafa SAĞLAM*
İsmail YÜKSEL**

Özet: Günümüzde program değerlendirme çalışmalarında birbirinden farklı yaklaşım ve yöntemler uygulanmaktadır. Bu yöntemlerin bazıları doğrudan bir programın değerlendirilmesinde temel bir işleve sahipken, bazıları tamamlanmış çalışmaların niteliğinin sorgulanması ya da tamamlanmış benzer nitelikteki çalışmaların verilerinin tek bir çalışma altında toplanarak yeniden yorumlanması işlevini taşımaktadır. Meta-değerlendirme ve meta-analiz, program değerlendirme çalışmalarında bu amaçla sık başvurulan yöntemlerdendir. Ancak, son yıllarda Türkiye'de bu yöntemlere dayandırılan çalışmalarda, bilimsel süreçlerde birbirinin ardılı ya da tamamlayıcısı olan analiz ve değerlendirmenin birbirinden bağımsız olan bu iki yöntem için de genellenmesi nedeniyle bu iki yöntemin yanlış anlamlandırıldığı ve kullanıldığı görülmektedir. Bu makalede, bu iki yöntemin işlevlerine uygun olarak kullanılmasına katkı sağlamak amacıyla meta-değerlendirme ve meta-analiz yöntemlerinin kapsamı, kuramsal çerçevesi ve aşamaları açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Program değerlendirme, Meta-değerlendirme, Meta-analiz

Meta-Analysis And Meta-Evaluation Methods in Program Evaluation

Abstract: Nowadays in program evaluation studies different approaches and methods are being used. While some of these have fundamental functions in evaluating a program; some of them have the function to control the quality of completed studies or to make interpretations gathering the similar completed studies in one study. Meta-evaluation and meta-analysis are the most used methods among. Unfortunately, in recent years in program evaluation studies in Turkey, these two methods are being misused because of the generalization done based on two consecutive or complementary steps: Analyze and evaluation. In this article to make contributions to use these methods correctly, it is aimed at explaining the context, the scope, theoretical frame and application stages of these methods.

Keywords: Program evaluation, Meta-evaluation, Meta-analysis

GİRİŞ

Örgün ve yaygın eğitim kurumlarının temel işlevi, hedef kitlelerine eğitim programlarında öngörülen davranış özelliklerini, uygun eğitim durumları

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü
** Araş. Gör., Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü

yoluyla kazandırmaktır. Eğitim kurumlarının bu işlevlerini yerine getirebilme durumları, ancak uyguladıkları eğitim programlarının tüm boyutlarıyla ve tüm paydaşlarının katılımıyla değerlendirilmesi sonucunda belirlenebilir. Bu açıdan program değerlendirme, tasarlanan ve uygulanan bir eğitim programının etkililiği hakkındaki bilgilerin toplandığı, bu bilgilerin analiz edilip yorumlandığı ve sonuçta programın sürdürülmesi, geliştirilmesi ya da sonlandırılması kararının alındığı bir süreçtir.

Program değerlendirme sürecinin sonunda alınacak kararların ve yordamaların geçerliği ve güvenirliği, program değerlendirme sürecinin de geçerliği ve güvenirliği ile doğru orantılıdır. Bu nedenle, özellikle son yıllarda eğitim bilimleri alanında, program değerlendirme sürecinin de değerlendirilmesi (meta-değerlendirme = değerlendirme sonrası değerlendirme) ayrı bir uzmanlık çalışması olarak görülmektedir. Öte yandan, belli bir konu alanına dönük birbirinden bağımsız birden fazla araştırma sonucunun birleştirilmesi, bulguların yeniden analiz edilmesi ve bu analiz sonunda yeni sonuçlara ulaşılması da sıkça rastlanılan bir bilimsel çalışma yaklaşımıdır. Meta-analiz (analiz sonrası analiz) olarak adlandırılan bu çalışma yaklaşımı, program değerlendirme çalışmalarında da yaygın biçimde uygulanmaktadır.

Türkiye'de program değerlendirme alanında yapılan çalışmalarda meta-değerlendirme ile meta-analiz yaklaşımları çoğu kez ya bir anlam farkı gözetilmeksizin birbirinin yerine ya da çeviriye dayalı anlam farklılığı ve anlam eksikliği gibi nedenlerle yanlış kullanılmaktadır. Bu durum, alanyazında kavram kargaşasına neden olmaktadır. Bu kavram kargaşasında her iki kavramın aynı öneki almasının da etkisi olmakla birlikte, program değerlendirme sürecinde sonuç değerlendirmesinin veri analizine dayalı olarak yapılması da etkilidir. Çünkü program değerlendirme sürecinde analiz ve değerlendirme birbirini tamamlayan parçalardır. Analiz bir işlemler dizisi; değerlendirme ise, bu işlemlerin sonuçlarına göre bir yargıya varma işidir. Bu bağlamda analiz ve değerlendirme bir bütün olarak görülmekte ve kimi zaman süreçteki yerlerine ve işlevlerine bakılmaksızın birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu tutum, meta-değerlendirme ve meta-analiz kavramlarına da yansımaktadır. Ancak, meta-değerlendirme ve meta-analiz, analiz ve değerlendirmede olduğu gibi birbirinin ardılı değil, aksine birbirinden bağımsız ayrı amaçları ve işlemleri olan iki ayrı bilimsel çalışma yaklaşımı olarak tanımlanmıştır. Örneğin, Bickman (1997; 1) ve Scriven (1991) meta-değerlendirme için "sistematik inceleme"; Widmer (2002; 2) ise, "değerlendirme yaklaşımı" tanımları kullanmaktadır. Meta-analiz için Chambers (2004; 35) "en göze çarpan yöntem" ve "istatistiksel süreç", Egger ve Smith (1997; 1371) ise, "istatistiksel birleştirme" ifadelerini kullanmaktadır. Makalede kavram birliğinin sağlanması amacıyla meta-değerlendirme ve meta-analiz için "yöntem" kavramı kullanılmıştır.

Bu makalede, farklı amaçlara ve işlevlere sahip, birbirinden bağımsız iki bilimsel araştırma yöntemi olan meta-değerlendirme ve meta-analiz yöntemlerinin kuramsal çerçevesinin, aşamalarının, birbirlerinin arasındaki ilişkinin ve birbirlerinin verilerinden yararlanma durumlarının açıklanması amaçlanmıştır.

META-DEĞERLENDİRME

Toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik yönden kalkınmasında önemli bir işleve sahip olan eğitim sürecinin ve bu sürecin gerçekleştirildiği eğitim kurumlarının temel öğelerini, öğrenci, öğretmen ve eğitim programı oluşturur. Buna göre, eğitim sürecinin işlerliği ve işlevselliği bu üç temel öğenin ayrı ayrı ve bir bütün olarak etkililiğine bağlıdır. Bu süreçte öğretmen, toplumun yeni yetişen bireyleri olan öğrencilere eğitim programında öngörülen davranış özelliklerinin göstergeleri olan bilgi, beceri, tutum ve değerleri en etkili biçimde kazandırılmasından sorumludur. Öğretmenin bu görevi yerine getirip getiremediği ya da eğitim sürecinde beklenen ürünlerin alınıp alınmadığı, yani eğitim programının etkili olup olmadığı ancak doğru bir değerlendirme süreci sonunda belirlenir.

Eğitimde değerlendirme, eğitim sürecinde bireyde oluşması istenen davranış değişikliğinin önceden belirlenen ölçütlere uygun olarak gerçekleşip gerçekleşmediğinin belirlenmesi amacıyla başvurulan bir süreçtir. Bu süreçteki inceleme sonunda, öğretmen tarafından düzenlenen eğitim durumları ile öğrencilerin geçirdikleri öğrenme yaşantıları ve bu yaşantılar sonucunda edindikleri davranış değişmeleri arasındaki ilişkiler belirlenmekte, programın öngörülen amaca hizmet etme düzeyi saptanmakta ve bu düzeye göre programın etkililiği hakkında karar verilmektedir (Erden, 1993; 9). Program hakkında geçerli ve güvenilir bir yargıya varılabilmesi ise, program değerlendirme süreci içinde istenilen verilerin uygun yöntem ve teknikler yardımıyla toplanması, toplanan verilerin doğru analiz edilmesi ve tüm bu süreçler sonucunda ortaya çıkan bulguların yorumlanmasına bağlıdır (Gözütok, 2001; 178). Bu bağlamda program değerlendirme süreci de, program geliştirme sürecinde olduğu gibi uzmanlık düzeyinde planlı bir etkinliktir.

Program değerlendirme süreci, planlama, uygulama ve değerlendirme olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Planlama aşaması, değerlendirme sürecinin ilk ve en önemli basamağıdır. Bu aşamada, değerlendirme amaçlı araştırma deseninin ve veri toplama yöntemlerinin tanımlanması, hangi ölçme araçlarının hangi amaçlarla ne zaman, nasıl ve kaç kez kullanılacağının belirlenmesi, bu araçların geçerlik ve güvenirlik çalışmalarının yapılması yer almaktadır. Uygun bilgi kaynaklarının belirlenmesi ve çalışmayla ilgili bir

takvimin oluşturulması, toplanan veriler için uygun düzenleme, analiz, yorumlama ve raporlaştırma tekniklerinin belirlenmesi, yönetim ve işbölümü planının hazırlanması, personel gereksiniminin belirlenmesi, değerlendirme bütçesinin hazırlanması ve değerlendirme için işbirliği anlaşmalarının oluşturulması işlemleri de planlama aşamasında gerçekleştirilir (Fitzpatrick ve diğerleri, 2004; 262).

İkinci aşama olan uygulama aşamasında, planlama aşamasında alınan kararlar doğrultusunda araştırma deseni, evren ve örneklem seçimi, verilerin toplanması, analiz edilmesi ve sonuçların yorumlanması gerçekleştirilir ve değerlendirme raporlaştırılır. Değerlendirme raporunda, yapılan değerlendirmenin özetine, girişine, amaçlarına ve çalışmada yanıt aranacak sorularına, yöntem ve tekniklerine, bulgularına, sonuçlarına ve önerilerine yer verilir.

Program değerlendirmede son aşama olan değerlendirmenin değerlendirilmesi aşamasında, değerlendirme sürecinde yaşanan eksiklik ve hataların ortaya çıkarılması amaçlanır. Bu sürece aynı zamanda *meta-değerlendirme* de denilmektedir (Fitzpatrick ve diğerleri, 2004; 263).

Program değerlendirme modellerinin ve bu modellere dayalı program değerlendirme çalışmalarının 1960–70'li yıllarda nicel olarak artması ve bu modellerin geniş bir açılımla farklı alanlarda kullanılması beraberinde bir nitelik kontrolü gereksinimini de getirmiştir. Bu gereksinim sonucunda program değerlendirme çalışmalarının da değerlendirilmesi amacıyla meta-değerlendirme yöntemi giderek daha sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda ilk çalışanlardan olan Scriven (1969; 36) meta-değerlendirmeyi "ikincil bir değerlendirme" ya da "değerlendirmenin değerlendirilmesi" kavramlarıyla açıklamakta ve meta-değerlendirmenin kuramsal olarak *değerlendirme rolünün yöntemsel değerlendirilmesi*, uygulamada ise *özel değerlendirme performanslarının değerlendirilmesi* ile ilgili olduğunu öne sürmektedir.

Stufflebeam (1978; 18) ise, meta-değerlendirmeyi, "değerlendirmenin yararlık, uygulanabilirlik, etik ve teknik yeterliği hakkında betimsel ve yargısal bilgileri toplama ve kullanma süreci" olarak ifade etmektedir. Bu yönüyle meta–değerlendirme, değerlendirmenin süreci ve sonuçları hakkında ilgili çevrelere bilgi vermede ve bu sonuçların etkili kullanımında önemli bir işleve sahiptir (Cooksky ve Caraceli, 2005; 31). Ayrıca meta-değerlendirme çalışmaları ile değerlendirme sürecinin güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesi ve değerlendirme bulgularının güvenirliği ile ilgili önemli bilgilerin sağlanması da olanaklıdır. Bununla birlikte bu tür çalışmalar, değerlendirmecilere değerlendirme sürecinde öz eksikliklerini, zayıf kaldıkları yönlerini ortaya çıkarmada yardımcı olur.

Brinkerhoff ve diğerleri (1983; 65) meta-değerlendirmenin şu amaçlarla gerçekleştirildiğini belirtmektedirler:

- Değerlendirme amaç ve sorularının değerini ve sağlamlığını değerlendirmek,
- Değerlendirme deseninin sağlam olup olmadığını, uygun uygulanıp uygulanmadığını belirlemek,
- Bilgi toplama yöntemleri ve bu yöntemlerle toplanan bilgilerin konuyla olan ilgi düzeyini ve niteliğini değerlendirmek,
- Analizlerin ve analiz yorumlarının doğruluğu ve yeterliğini değerlendirmek,
- Değerlendirme raporunu düzen, yeterlik ve yararlık yönlerinden değerlendirmek,
- Yapılan harcamaların kabul edilebilirliğini belirlemek için değerlendirmenin ne kadar iyi yürütüldüğü ve ne kadar ekonomik olduğunu değerlendirmek.

Bu amaçlarla gerçekleştirildiğinde meta-değerlendirmenin a) değerlendirmenin yönlendirilmesi b) değerlendirmenin güçlü ve zayıf yönlerinin ilgililere duyurulması olarak iki işlevinden söz edilmektedir (Stufflebeam, 1978; 151). Birinci işlev *biçimlendirici meta-değerlendirme* (formative meta-evaluation) olarak tanımlanırken; ikinci işlev ise, *düzey belirleyici meta-değerlendirme* (summative meta-evaluation) olarak ifade edilmektedir. Biçimlendirici meta-değerlendirme, değerlendirmenin planlanması, yürütülmesi, yorumlanması ve raporlaştırılmasına ilişkin kararların alındığı değerlendirmedir. Ayrıca değerlendirmenin niteliğinin sağlanması için değerlendirme sürecinin gözlemlendiği ve varsa eksiklik ve aksaklıklara ilişkin dönütler sunulduğu bir meta-değerlendirmedir. Düzey belirleyici meta-değerlendirme ise, amaçların, desenlerin, uygulamaların ve sonuçların bir araya getirilerek tek bir çalışma olarak ortaya çıkarıldığı bir meta-değerlendirmedir. Stufflebeam'a göre (1978; 151), düzey belirleyici meta-değerlendirme, değerlendirmenin tüm yönleriyle ilgili olarak değerini özetlediği için meta-değerlendirmenin temel işlevidir.

Geçerli ve güvenilir bir meta-değerlendirme çalışmasının yürütülmesinde izlenecek aşamalar şunlardır (Stufflebeam, 2000; 99):

- ***Değerlendirme paydaşlarının belirlenmesi*:** Bir meta-değerlendirme çalışmasında paydaşlar; değerlendirme sonuçlarına gereksinim duyanlar ve değerlendirme çalışmalarına katılanlar olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, öğretmenler, öğrenciler, aileler, araştırmacılar, özel kurumlar vb. meta-değerlendirme çalışmalarında paydaş olabilirler. Nitelikli bir meta-değerlendirme çalışmasında ilk

olarak çalışmanın paydaşlarının belirgin olması beklenmektedir. Bu nedenle çalışmaya başlanmadan önce paydaşların belirlenmesi gereklidir.

- ***Değerlendiricilerin belirlenmesi*:** Değerlendirmeyi talep eden ve sonuçlarını kullanacak olan kurum tarafından değerlendirmeyi yürütecek alanında yeterli değerlendirme uzmanları belirlenmelidir. Çalışmada yer alacak değerlendirmecilerin uzmanlık yönlerinin farklı olması (değerlendirme istatistiği, değerlendirme modelleri alan uzmanı vb.) çalışmanın daha nitelikli olmasını sağlar.
- ***Meta-değerlendirme sorularının belirlenmesi*:** Meta-değerlendirme çalışmasında araştırılacak soruların belirlenmesinde değer ve yararlık olmak üzere iki önemli ölçüt bulunmaktadır. Bu ölçütler, soruların değerlendirmenin etkiliğini kontrol edebilecek (değeri) ve değerlendirme sonuçlarını kullanacak olan paydaşların gereksinimlerini ne ölçüde karşıladığını belirlemede kullanılabilecek nitelikte (yararlığı) olmasını gerektirir. Bu iki temel ölçüt doğrultusunda çalışmada yanıt aranacak sorular şekillendirilmelidir.
- ***İlgili araştırmaların toplanması ve gözden geçirilmesi*:** Meta-değerlendirme çalışması için gerekli araştırmanın/araştırmaların seçimi ayrıntılı bir kaynak taramasını gerektirir. Geçerli ve güvenilir sonuçlara ulaşabilmek için değerlendiricilerin araştırmalarla ilgili tüm verilere ulaşmaları zorunludur. Bu nedenle, incelenen araştırmaların hangi amaçla, nerede, ne zaman ve kimlerin katılımıyla gerçekleştirildiği önemlidir. Kısaca meta-değerlendirici, program değerlendirme standartların uygulanabileceği geniş kapsamlı bilgiler edinmeli ve incelenen araştırmaların bu standartlara uygunluğuna dikkat etmelidir.
- ***Bulguların analiz edilmesi*:** İlgili araştırmaların ayrıntılı taranması sonucu araştırmalar hakkında toplanılan bilgilerin uygun analiz yöntemleri uygulanarak çözümlenmesi gereklidir. Verilerin analizi sürecinde hem nitel hem nicel analiz yöntemleri uygulanabilmektedir. Genel olarak, hedeflenen değerlendirme verilerinin yeniden bir analizi, bilgisayar destekli konu alanı analizi gibi teknikler kullanılarak sonuçların gösterilmesinde bar grafikleri, pasta grafikleri vb. gibi daha çok görsel ögeler tercih edilir. Burada amaç, meta-değerlendirmesi yapılacak değerlendirme çalışmasının/çalışmalarının verilerinin bir bütünlük içinde bir araya toplanması ve program değerlendirme standartlarına uygun bir biçime getirilmesidir.
- ***Bulguların standartlarla karşılaştırılması***: Elde edilen analiz sonuçları ile çalışmada kullanılacak program değerlendirme standartları karşılaştırılmalıdır. Bu karşılaştırma için farklı uzmanlarca program değerlendirme standartlarından uyarlanmış

anket veya ölçeklerden yararlanılabilir. Bu standartlar yoluyla hedeflenen program değerlendirme çalışmalarının uygunluğu, doğruluğu, yararlığı ve uygulanabilirliği ölçülmektedir. Bu aşama sonucunda veriler tekrar bir analiz sürecinden geçirilir. Çalışmada kullanılacak anket veya ölçeğin yapısına göre tekil veya ilişkisel analiz yöntemleri kullanılabilir.

- ***Raporun hazırlanması*:** Verilerin analizi ve bu analizlere dayalı olarak yapılan yorum ve önerilerin kullanılması ve duyurulması amacıyla çalışma sürecinin tüm boyutlarını kapsayan bir rapor hazırlanmalıdır.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere meta-değerlendirme yöntemi, özetle program değerlendirme sürecinin son aşaması olarak sürecin planlama ve uygulama aşamalarında yürütülen etkinliklerin değerlendirilmesini içermektedir. Bu değerlendirme sürecin başında biçimlendirici meta-değerlendirme (formative meta-evaluation) olarak gerçekleşebileceği gibi, süreç sonunda düzey belirleyici meta-değerlendirme (summative meta-evaluation) olarak da yapılabilmektedir.

META-ANALİZ

Günümüzde her alanda olduğu gibi eğitim alanında da bilimsel çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Artık herhangi bir alanın herhangi bir konusunda oldukça çok sayıda birbirinden bağımsız yapılmış ve birbirinden farklı sonuçlara ulaşmış çalışmalara rastlamak olanaklıdır. Ancak, araştırmaların sayısının gün geçtikçe artmasıyla birlikte, bu araştırmaların amaçlarının da hedef kitlelere ulaşmasında güçlük yaşanmaktadır. Tüm bu kaynakların incelenmesi, bulgularının gözden geçirilmesi, sonuçlarının ve önerilerinin dikkate alınabilmesi bir okuyucunun, günlerini hatta aylarını ayırmasını gerektirmekte ve bu bilgi çokluğunun arasında istenilen bilgiye ulaşmasını da oldukça zorlaştırmaktadır. Bu nedenle bu bilgilerin bir çatı altında düzenlenmesi, tekrar bir analiz sürecinden geçirilmesi ve yeni yorum ve kararlara varılması gereksinimi doğmuştur. Bu gereksinimlerin karşılanması için Glass (1976; 2), araştırma bulgularının yeniden özetlenerek tek bir araştırma çatısı altında toplanması yöntemini önermiş ve yönteme "**meta-analiz"** demiştir. "Bireysel çalışmaların sonuçlarının yeniden istatistiksel işlemlerden geçirilmesi süreci" olarak açıklanan bu yöntem daha sonraları bilimsel çalışmalarda özellikle de tıp ve eğitim bilimleri alanında oldukça sık kullanılmıştır. Ancak burada meta-analiz ile karıştırılmaması gereken bir diğer kavram da "ikincil analiz"dir. Glass (1976; 3) analiz, ikincil analiz ve meta-analiz kavramlarını şöyle tanımlamaktadır:

> Analiz, bir araştırma çalışmasının verilerinin ilk olarak çözümlenmesi yani ilk istatistiksel süreçlerin uygulanmasıdır. İkincil analiz, aynı araştırma sorusuna yanıt

> aramak amacıyla araştırma verilerinin daha üst düzey istatistik süreçlerle yeniden çözümlenmesi ya da eski verilerle yeni sorulara yanıt arama işlemidir. Meta-analiz ise analizlerin analizidir. Bulguların birleştirilmesi amacıyla bireysel çalışmalardan derlenmiş geniş bir analiz kümesinin istatistiksel analizidir.

Bu tanımlara göre ve Lipsey ve Wilson'un (2000; 2) da belirttiği gibi, meta-analiz, belirli bir konuda yapılmış, birbirinden bağımsız, birden çok çalışmanın sonuçlarını birleştirme ve elde edilen araştırma bulgularının istatistiksel analizini yapma ve bunları yeniden yorumlama yöntemidir. Bu yöntem, araştırmacılara çeşitli çalışmaların sonuçlarını özetleyen nicel veriler sunar ve sonuçların birleştirilmesi ile ortak bir yargıya ulaşmalarını sağlar. Abramson ve Abramson (2001), birden çok çalışmanın bulgularını birleştirmekle elde edilecek sonuçların, benzer bulgulara sahip bireysel çalışmaların geçerliliğini arttırabileceğini ve farklı bulgulara sahip bireysel çalışmaların nedenlerinin araştırılmasıyla yeni hipotezlerin kurulabileceğini ve sonucunda yeni bilgilerin elde edilebileceğini savunmaktadır. Aynı zamanda meta-analiz çalışması, bireysel çalışmalarda gözlenen sonuçların bir şans bulgusu olup olmadığı hakkında da önemli bilgiler sağlar. Böylece örneklem büyüklüğü de arttırılarak çalışmanın istatistiksel anlamlılık düzeyi de arttırılmış olmaktadır.

Bu olumlu yanlarının yanı sıra, meta-analiz çalışmalarına yöneltilen birkaç olumsuz eleştiri de bulunmaktadır. Örneğin Gallo (1978; 515), meta-analiz çalışmasında farklı istatistik işlemlerin uygulandığı farklı çalışmaların sonuçlarının bir araya getirilmesinin uygun olmadığı; çünkü çalışmaların birbirinin benzeri olmadığı, bu nedenle "elmalar ile armutların" bir araya getirilmemesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Eysenck (1978; 517), meta-analiz çalışmalarına niteliksiz araştırmaların özellikle zayıf desenlenmiş olanların seçilmesinin meta-analiz çalışmasının sonuçlarını olumsuz etkilediğini savunmaktadır. Rosenthal (1979; 638) ise, meta-analiz çalışmalarında yalnızca yayınlanmış araştırmaların yer aldığını, bu araştırmaların sonuçlarının genellikle olumlu olduğunu, oysaki yayınlanmamış araştırmaların da meta-analiz çalışmalarına seçilmesi gerektiğini savunmakta; ancak meta-analiz çalışmalarında karşılaşılan bu olumsuzlukların giderilmesinin de olanaklı olduğunu savunmaktadır.

Nitelikli bir meta-analiz çalışmasının yürütülmesi amacıyla izlenmesi gereken aşamalar için uzmanlar farklı önerilerde bulunmuştur. Örneğin Judd ve diğerleri (aktaran Balcı, 2001; 75–76) dört temel aşamadan, DeCoster (2004; 3) beş aşamadan, Hamer ve Simpson (2002; 3) ve Chambers (2004; 36) ise, yedi aşamadan söz etmektedirler. Aşağıda bu önerilerden yararlanılarak oluşturulmuş aşamalar yer almaktadır.

- ***Sorunun belirlenmesi ve tanımlanması****:* Çalışmaya başlamadan önce meta-analiz çalışmasına temel oluşturacak konunun

saptanması, amaçlarının oluşturulması, çalışmanın varsayımlarının ve sınırlıklarının belirlenmesi gereklidir.

- ***Hipotezlerin kurulması***: Çalışmaya alınacak benzer nitelikteki çalışmalarda oluşturulan hipotezler, farklı yöntemlerle test edilmiş olabilir; bu nedenle üzerinde çalışılacak konunun değişkenlerinin ortaya çıkarılması ve meta-analiz çalışmasının hipotezlerinin yeniden oluşturulması ve bu hipotezlerin nasıl test edileceğinin net bir şekilde ifade edilmesi gereklidir.
- ***Meta-analizine temel oluşturacak bireysel çalışmaların seçimi ve seçimde kullanılacak ölçütlerin belirlenmesi*:** Amaçları ve hipotezleri belirlenmiş ve bu hipotezlere uygun olarak ön elemeler sonucu seçilmiş araştırmalar, araştırmacılar tarafından saptanmış bir takım ölçütlere göre yeniden bir seçime tabi tutulur. Belirlenen ölçütleri karşılamayan araştırmalara meta-analiz çalışmasında yer verilmez. Bu çalışmaların seçiminde, çalışmaların orijinal olması, yalnızca yayınlanmış çalışmaların değil, yayınlanmamış tez, makale vb. gibi eserlerin de dikkate alınması, aynı yazar tarafından yazılmış birden fazla esere yer verilmemesi ve son olarak çalışmaların örneklem büyüklüğü, yöntem seçimi, kullanılan istatistikler vb. gibi değişkenlerin göz önüne alınması çalışmanın geçerlik ve güvenirliği için de oldukça önemlidir.
- ***Çalışmaların kodlanması ve sınıflandırması*:** Çalışmanın istatistiksel işlemlerinin sürdürülmesi sırasında incelenen araştırmalar arasında bir bütünlük sağlanabilmesi amacıyla araştırmaların kodlanması ve sınıflandırılması gereklidir. Bu işlemin yapılması için öncelikle çalışmada kullanılacak değişkenlerin belirlenmesi zorunludur.
- ***Bireysel çalışmaların bulgularının değişik istatistik yöntemleriyle birleştirilmesi*:** Çalışmaya alınan araştırmalarda kullanılan istatistiksel yöntemlerin (F testi, t-testi vb.) öncelikle ortak ölçülere dönüştürülmesi gereklidir. Ortak ölçülerin uygulanmasının güç olduğu durumlarda ise, etki büyüklüğü yöntemi uygulanmalıdır. Bu işlemlerin yapılması için Etki Büyüklüğü İndeksi, Pearson Momentler Çarpımı Korelâsyon Katsayısı veya Fisher's z Dönüştürme Değeri kullanılabilir. Dönüştürme işlemi tamamlandıktan sonra, bulguların birleştirilmesi için "birleştirilmiş testler" kullanılır. Yapılan çalışmalardan genellikle Winer, Stouffer ve Fisher Birleştirilmiş Testleri kullanılmaktadır.
- ***Meta-analiz bulgularının raporlaştırılması*:** Çalışmayla ilgili tüm analizler yapıldıktan, yorum ve yordamalarda bulunulduktan sonra, çalışmanın raporlaştırılması

gerekmektedir. Raporda belirlenen alanın tanımlaması, varsayımları, sınırlıkları, araştırmaya temel teşkil eden araştırmaların künye bilgileri (ülke, tarih, örneklem vb. bilgiler) yer almalıdır.

META-DEĞERLENDİRME VE META-ANALİZ İLİŞKİSİ

Program değerlendirme sürecinde analiz ve değerlendirme arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Süreçte birbirinin ardılı olan bu iki öğeden değerlendirme, analiz sonuçlarına dayalı olarak varılan yargıyı ifade etmektedir. Bu nedenle analiz aşaması değerlendirmeden bağımsız düşünülmemektedir. Öte yandan meta-değerlendirme ve meta-analiz arasında böyle bir ilişkiden söz etmek olanaklı değildir. Çünkü her ikisi de birbirinden farklı amaçlara ve işlem basamaklarına sahip bağımsız yöntemlerdir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda ortak olarak kullanıldıkları, birbirlerinin verilerinden yaralandıkları da görülmektedir. Örneğin, bir meta-analiz çalışmasında kullanılacak çalışmaların seçiminde meta-değerlendirme çalışmasının verilerinden yaralanılabilmektedir. Çalışma için gerekli araştırmaların seçildiği bir veri tabanının oluşturulmasında araştırmacıların en çok başvurduğu yol meta-değerlendirme çalışmalarıdır. Araştırmacılar bu yolla geçerliği ve güvenirliği kanıtlanmış araştırmaları veri tabanına eklerler. Meta-değerlendirmenin meta-analiz çalışmalarında kullanıldığı bir diğer durum ise, tamamlanmış bir meta-analiz çalışmasının yararlık, uygunluk, uygulanabilirlik gibi yönlerden niteliğine ilişkin yargılarda bulunulabilmesi amacıyla bir meta-değerlendirme çalışmasının yapılması gerekli olmaktadır (Widmer, 2002; 2–3).

Öte yandan meta-analiz yönteminin meta-değerlendirme çalışmaları içinde kullanılması oldukça güçtür. Çünkü belirli bir program alanında yapılmış çoğu değerlendirme çalışması bireyseldir ve karşılaştırmalı bir çalışmayı gerektirmez. Buna karşın, meta-analiz çalışmaları için karşılaştırılabilecek çalışmalar gereklidir. Bu nedenle, meta-değerlendirme çalışmalarında meta-analiz çalışmasına sık yer verilmez (Widmer, 2002; 2–3).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Günümüzde bilimsel çalışmaların hemen her alanda olduğu gibi program değerlendirme alanında da nicel olarak artması, hem bu çalışmaların nitel olarak kontrolünün sağlanması hem de aynı amaç doğrultusunda desenlemiş çalışmaların sonuçlarının birleştirilerek tek bir çalışmayla araştırmacılara sunulması gereksinimini doğurmuştur. Bu gereksinimin birinci boyutu olan program değerlendirme çalışmalarının niteliğinin gözden geçirilmesi, değerlendirme sürecinin uygun yöntem ve tekniklerle yapılıp yapılmadığının incelenmesi ve çalışmanın tüm boyutları ile ikincil bir değerlendirmeye tabi tutulması meta-değerlendirme (değerlendirmenin değerlendirilmesi) yöntemi

ile karşılanabilir. Bu yöntemle, program geliştirme sorumluluğu olan ilgililere ve bu alanda çalışma yapan araştırmacılara, program değerlendirme amacıyla yapılan bir çalışmanın/ çalışmaların süreci ve sonuçları hakkında, sürecin güçlü ve zayıf yönleri, bulguların güvenirliği gibi yönlerden bilgi verilir ve böylece onların daha doğru kararlar almaları sağlanır. Öte yandan benzer amaçlar doğrultusunda desenlenmiş, farklı araştırmaların analizlerinin etki büyüklüğünü arttırma, örneklem hatasını azaltma vb. nedenlerden dolayı yeniden istatistiksel işlemlerden geçirilerek birleştirilmesi ve ortaya yeni bir çalışma olarak çıkarılması da meta-analiz (analizlerin analizi) yöntemi ile yapılabilir. Bu yöntemle, belirli bir alanda yapılmış araştırma sonuçlarının istatistiksel yöntemlerle birleştirilerek, araştırma bulguları özetlenmekte, böylece küçük örneklemler üzerinde yapılmış ve bu nedenle de çelişkili sonuçları olan bireysel araştırmalardan daha geçerli ve güvenilir genellemelere gidilebilmektedir.

Son yıllarda Türkiye'de yapılan çalışmalarda da meta-değerlendirme ve meta-analiz yöntemleri kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Yaşar ve diğerleri (2005), 1997–2004 yılları arasında ilköğretim öğretmenlerinin eğitimi alanında yapılan program değerlendirme çalışmalarını yararlık, uygulanabilirlik, uygunluk ve doğruluk yönlerinden program değerlendirme standartlarına uygunlukları açısından değerlendirmişlerdir. Şahin (2005) 1994–2004 yılları arasında yapılan ve internet tabanlı uzaktan eğitimin etkiliğini yüz yüze eğitim ile karşılaştırarak test eden 58 deneysel çalışmayı bir araya getirerek meta-analiz yöntemiyle değerlendirmiştir. Ergene (2003) de sınav kaygısı konusunda yapılan yayınlanmış ve yayınlanmamış 150 araştırmanın sonuçlarını birleştirerek meta-analiz yöntemiyle yeniden değerlendirmiştir. Tarım (2003) yayınlanmamış doktora tezinde kubaşık öğrenme yönteminin matematik öğretimindeki etkinliği ve kubaşık öğrenme yöntemine ilişkin bir meta analiz çalışmasına yer vermiştir.

Sonuç olarak, meta-değerlendirme ve meta-analiz yöntemlerinin uzmanlık alanları ve düzeyleri dikkate alınarak oluşturulan bir ekiple ve planlama, uygulama ve çözümleme aşamaları iyi kurgulanmış bir araştırma deseniyle, program değerlendirme alanında etkili biçimde kullanılabilecek, geçerli ve güvenilir araştırma yöntemleri oldukları söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abramson, J. H. ve Abramson, Z. H. (2001). *Making sense of data. A self-Instruction manual on the interpretation of epidemiological data.* New York: Oxford University Press.

Balcı, A. (2001). *Sosyal bilimlerde araştırma: Yöntem, teknik ve ilkeler*. Ankara: PegemA Yayıncılık.

Bıckman, L. (1997). Evaluating evaluation: Where do we go from here?. *Evaluation Practice***.** 18, 1–16.

Brınkerhoff, B. ve diğerleri. (1983). *Program evaluation: A practitioner's guide for trainers and educators*. Boston: Klumer-Nijhoff.

Chambers, E. (2004). An Introduction to meta-analysis with articles from The Journal of Educational Research (1992–2002). *The Journal of Educational Research*. 98(1), 35–44.

Cooksky, L. ve Caraceli, V. (2005). Quality, context, and use: Issues in achieving the goals of metaevaluation. *American Journal of Evaluation.* 26(1), 31–42.

Decoster, J. (2004). *Meta-analysis notes*. www.stat-help.com/notes adresinden 20.11.2006 tarihinde indirilmiştir.

Erden, M. (1993). *Eğitimde program değerlendirme***.** Ankara: Pegem Yayıncılık.

Eysenck, H. J. (1978). An exercise in mega-silliness. *American Psychologist*, 33, 517.

Egger, M. ve Smith G. (1997). Meta-analysis: Potentials and promise. *British Medical Journal*, 315, 1371–1374

Ergene T. (2003). Sınav kaygısını azaltma programlarının etkililiği: Bir meta-analiz çalışması. *VII. Ulusal psikolojik Danışma ve Rehberlik* Kongresi, Malatya: İnönü Üniversitesi.

Fitzpatrick, J.L., Sanders, J.R ve Worthen, B. L. (2004). *Program evaluation alternative approaches and practical guidelines*. Boston, Pearson Education Inc.

Gallo, P. (1978). A meta-analysis-a mixed metaphor?. *American Psychologist*, 33, 511–519.

Glass, G. (1978). Primary, secondary, and meta-analysis of research. *Educational Researcher***.** 5, 3–8.

Gözütok, D. (2001). Program değerlendirme. *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme***.** Editör: Mehmet Gültekin. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. ss:175–189.

Hamer, R. ve Simpson, P. (2002). Tools for meta-analysis**.** *Proceedings of the Twenty-Seventh Annual SAS* (Bildiri No: 250). NC: SAS Institute Inc.

Lıpsey, M ve Wilson, D. (2000). *Practical meta-analysis*. Londra: Sage Publication.

Rosenthal, R. (1979). The file drawer problem and tolerance for null results. *Psychological Bulletin*. 86(3), 638–641.

Scriven, M. (1991). *Evaluation thesaurus*. Newbury Park: Sage.

_____. (1969). An Introduction to meta-evaluation**.** *Educational Product Report*. 2(5), 36–38

Stufflebeam, D. (2000). The Methodology of metaevaluation as reflected in metaevaluations by the Western Michigan University Evaluation Center. *Journal of Personnel Evaluation in Education* 14(1), 95–125.

_____. (1978). Meta-evaluation: An overview. *Evaluation and Health Profession.* 1(1), 17–43.

Şahin, M.C.(2005). *İnternet tabanlı uzaktan eğitimin etkililiği: Bir meta analiz çalışması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi

Tarım, K. (2003). *Kubaşık öğrenme yönteminin matematik öğretimindeki etkinliği ve kubaşık öğrenme yöntemine ilişkin bir meta analiz çalışması.* Yayınlanmamış doktora tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi

Widmer, T. (2002). Evaluation standards in the context of sustainability. *Easy-ECO Evaluation of Sustainability Euro Conference*. Vienna.

Yaşar, Ş., M. Gültekin, N. Köse, P. Girmen, Ş. Anagün. The Meta-Evaluation Of Teacher Training Programs For Elementary Education In

Turkey, *Conference Proceedings, Gold Coast, Queensland, Australia, 6-9 July 2005*, pp.498-504, 06/07/2005

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

II. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri

Selim Hilmi ÖZKAN*

Özet: İngiltere'nin Osmanlı ile ilk münasebetleri XIV. asrın sonları ile XV. asrın başlarında ticari ve iktisadî alanda olmuştur. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin 1683 II. Viyana kuşatmasından sonra batı ile savaştığı dönemde, tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Ama buna rağmen, Fransa ile aralarındaki düşmanlıktan dolayı Osmanlı ile Avusturya arasındaki savaşın bitmesi ve Avusturya'nın Fransa'ya karşı daha serbest hareket edebilmesi için büyük gayret göstermiştir. Osmanlı coğrafyasında ticari faaliyetlerden ziyade siyasi çalışmaları ile tanınan İngiliz büyük elçisi William Trumbull (1686–1691) İngiltere'nin menfaatleri icabı savaşın bitmesi için büyük gayret göstermiştir. Trumbull'un yerine atanan ve Karlofça Anlaşmasının imzalanması sırasında arabuluculuk yapan Peget (1692–1702) ise, İngiltere'nin tarafsız kalması için uğraşmış ise de Avusturya ve Venedik tarafı bir tutum izlemiştir. Karlofça antlaşması sonrası dönemde İngiltere, ticari ve siyasi çıkarları için Yakın Doğu ve Osmanlı Devleti ile daha fazla ilgilenmeye başladı. Bu dönemde İngiltere yavaş yavaş emperyalizme kaydı. Bu amaçla da Hindistan ticaret yolunun güvenliğini sağlamaya yöneldi.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Osmanlı, İngiltere, II. Viyana Kuşatması, Karlofça

After The Second Viana Siega Turkish-English Relations

Abstract: British's first relations with Ottoman were fillied on economic and commercial areas. While Ottoman State was fighting the West after the second Viana siega in 1683, England preferred to stay neutral. However, because of the conflicts between England and France. England struggled to finish the war between Ottoman and Austria and to let Austria and were freely against France. British ambassador William Trumbull, known with his political studies rather than his commercial activities made great effort to end the war. On the other hand, although Peget, who was appointed for Trumbull positian and provided reconiliation during the signing of Karlowitz Agreement tried to here England stay neutral, Austria and Venedik didn't do so. British began to interested in the Ottoman empire and the Middle East to make profit both commercial and politic after the Karlowitz Agreement. İn this term, England was getting inclined to Emparializm. For this aim, England tried to secure Indian commercial way.

Keywords: Turkey, Ottoman, England, II. Viana Siega, Karlowitz

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa Devletleri arasındaki sosyal, ekonomik ve siyasal ilişkilerin en geç İngiltere ile kurulduğunu görmekteyiz (Kurat, 1953). Türklerle İngilizlerin ilk temasları Haçlı seferleri zamanında olmakla birlikte, gerçek anlamda İngiltere'nin Osmanlı ile ilk münasebetleri XIV.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı.

asrın sonları ile XV. asrın başlarında ticari ve ekonomik alanda olmuştur (Kütükoğlu, 1974). Türkler ile İngilizler ilk zamanlarda coğrafyanın verdiği uzaklığın etkisi ile birbirleriyle fazla ilgilenmemişler ve daha çok ikincil kaynaklar ile birbirlerini tanımışlardır. Osmanlı Devleti, İslam dünyasının en güçlü ve en büyük devleti haline gelince İngilizler de Yakın Doğu ve Osmanlı ile yakından ilgilenmeye başladılar (Laçiner, 2005). Mesela ilk İngiliz müteşebbislerinden olan Anthony Jenkinson, 1553 yılında Halep'te iken Kanuni Sultan Süleyman'dan bir "ticaret müsaadenâmesi" almayı başarmıştır. Bu izne göre kendisine vergisini ödemek şartı ile Osmanlı sularında serbestçe dolaşma hakkı tanınmıştır. Bu imtiyaz sadece Jenkinson ve adamları ile sınırlı idi. Ama bundan Jenkinson ve adamları fazla yararlanma yoluna gitmediler. Daha sonra bazı İngiliz tüccarlar tekrar Osmanlı Devletinden bir takım ticari imtiyazlar elde etmişlerdir. İngiliz tüccarlarına serbestçe ticaret yapmak hak ve imtiyazını vermesiyle İngilizler için Türk pazarları açılmış oldu. Bunun üzerine Londralı tüccarlar, "Levant Company" adıyla ve inhisar esaslarına dayanan bir şirket kurdular. Şirketin statüsü Kraliçe Elizabet tarafından 11 Eylül 1581 tarihinde tasdik edildi. Bu şekilde Levant Company kuruluşundan 1825 yılında tasfiyesine kadar 244 yıl içinde Türk-İngiliz ekonomik ilişkilerinin esasını teşkil etmiştir (Kütükoğlu, 1974; Kurat, 1952).

İngiltere, gerek ekonomik çıkarları gerekse İspanya'ya karşı siyasî destek sağlamak amacıyla 1575 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin dostluğunu ve güvenini kazanmaya çalıştı. Bu özverili gayretin ürünü olarak, İmparatorluktan bazı imtiyazlar elde etti (Meram, 1969). Osmanlı İngiliz ilişkilerinin ticari alandan siyasi alana kayması ise 1578 yılında gelen elçi William Harborne'den sonradır (Kurat, 1952). Harborne'un en önemli görevi, İngiltere ile Osmanlı arasındaki ticareti arttırmak ve İngiliz mallarını yeni pazarlara açarken İngiltere için gerekli hammaddeleri daha ucuza alabilmekti. Bu çerçevede yeni büyükelçi bir takım siyasi girişimlerde bulunarak, gelişinden çok kısa bir süre sonra İngiliz malları için gümrüklerde önemli indirimler (kapitülasyonlar) sağladı. Bu tarihten sonra ticaret, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ilişkilerin en önemli başlıklarından biri halini aldı. Bu ilişkiler zaman içerisinde siyasi bazı anlaşmazlıklar ile sekteye uğradıysa da kesintisiz devam etti (Laçiner, 2005).

Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin siyasi ilişkileri II. Viyana kuşatması sonrası yoğunluk kazanmıştır. İngiltere'nin bu dönemde Osmanlı ile ilişkilerinin temeli, doğuyla ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önemi olan ve doğal kaynakları bakımından son derece zengin olan Hindistan'ı güvenlik içinde tutmaktır. İngiltere, Hindistan'ı ele geçirdiği sırada, Osmanlı Devleti zayıflamaya başlamış ve Hindistan Osmanlı Devleti'nin genişleme kapsamı dışında kalmıştır (Mughul, 1974). Bu nedenle, İngiltere, bölgenin güçlü İmparatorluğu olan Osmanlılarla çatışma durumuna girmemiştir. İngiltere bu

dönemde Osmanlı devleti ile çatışmaktan ve karşı karşıya gelmekten kaçınsa da İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmeye başlaması ile bu ilişkiler biraz daha gerginleşerek devam etmiştir (Rivlin-Mughul, Szyliowich, 1965).

II. VİYANA KUŞATMASI SONRASI TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

II. Viyana Kuşatması ve Osmanlı Devletinin Durumu

Köprülü Mehmet Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1676 yılında sadrazamlığa geldikten sonra imparatorluğu eski gücüne kavuşturmak niyeti ile bir dizi fetih hareketine girişti (Özcan, 2002)[1]. Bu amaçla, 1678'de Çehrin'i ele geçirdi. Bu zaferden sonra Ruslar, Dinyeper Nehri'nin sağında kalan toprakları Osmanlılara bırakmak zorunda kaldılar. Zaferlerin devamını getirerek Osmanlı'yı yeniden Avrupa'daki en geniş sınırlara ulaştırmak isteyen Merzifonlu, Orta Macaristan'da, Katolik Avusturya'ya karşı isyan eden Protestan Macarları himayesine aldı. Tökeli İmre, Osmanlılar tarafından Orta Macaristan Kralı olarak tanındı. Bu durum, Avusturya'nın tepkisine neden oldu. Bundan başka, Tökeli İmre'nin elçisini padişaha takdim ile himaye altına aldırdı ve kendisine askerî yardımda bulundu (Refik, 1332; Uzunçarşılı, 1995). Bu arada Avusturya İmparatoru'nun elçisi Kont Alber Dö Kaprara, 1682 senesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya gelerek, bitmesine iki sene kalmış Vasvar Anlaşması'nın yirmi sene uzatılmasını istedi[2]. Fakat Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, elçiden Raab (Yanıkkale)'ın iadesini, Avusturya'ya karşı hazırladığı sefer için tazminat verilmesini ve Macarların mezhep hürriyetini istedi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın bu istekleri karşısında, Avusturya elçisi Kont Albert de Kaprara, Yanıkkale için **"kale kılıç ile alınır, yoksa buradaki söz ile kale verilmez"** (Silahdar, 1928; İlgürel, 1993) sözleri Merzifonluyu kızdırdı. Merzifonlu bu söz karşısında elçinin isteğini geri çevirdi (Kantemir, 1980; Rifa'at, 1963). Bu gelişmelerin ardından Osmanlı ordusu sefere çıktı. Ordu 3 Mayıs 1683'te Belgrad'ın karşısında Zemun önlerine geldi ve 24 Mayıs'ta buradan hareket etti. 27 Haziranda İstolni-Belgrad'da[3] bir harp meclisi toplanarak bu mevsimde Yanıkkale ile Komaran kalesinin fethi ve Avusturya'ya akınlar yapılması fikri mecliste görüşüldü. Fakat Kara Mustafa Paşa mecliste ağırlığını koyarak Viyana üzerine gidilmesini kabul ettirdi (Çiçek, 2001).

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Viyana'ya doğru ilerlerken padişahı durumdan haberdar etmiştir. Bu emri vaki karşısında padişah: "Kasdımız

---

[1] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât,** (Haz. Abdülkadir Özcan), TTKY, Ankara, 1995, s. 7-70.
[2] Avusturya, Vasvar Antlaşmasının uzatılmasını Batıda Fransa ile savaştığından istemiştir.
[3] Stuhlweisenburg, Budin vilayetinde bir sancağın adı.

Yanıkkale ve Komaran kaleleri idi; Beç (Viyana) kalesi dilde yoktu; Paşa ne acip saygısızlık edip bu sevdaya düşmüş. Hoş imdi Hak Teâlâ âsan getüre; lâkin mukaddem bildireydi rıza vermezdim." (Silahdar, 1928) demiştir. 1683'te kuşatma başladığında, Avusturya imparatoru şehri terk ederek, Viyana'nın kuzeyinde daha güvenli hissettiği Lintz şehrine gelmiştir. İmparator'un şehri terk etmesine rağmen daha önceden kurulan haçlı ittifakı da derhal Avusturya'ya yardım göndermiştir. Osmanlı ordusu müttefik Avrupa kuvvetlerine karşı Viyana'da ağır bir yenilgi almıştır. Bu yenilgi üzerine Osmanlı ordusunda bir panik başlamış, muhasara dağılmış ve ordu Budin'e doğru geri çekilmiştir (Baysun, 1993; Danişmend, 1950; Schreiber, 1982) [4].

Viyana yenilgisi Avrupa'da büyük bir sevinç yarattı. Şimdiye kadar yenilmeyen Osmanlı'nın, Avrupa'da birlik olunca yenileceği anlaşıldı. Papalığın girişimi ile Osmanlı'ya karşı güç birliği içerisine giren, Avusturya, Lehistan, Rusya ve Venedik, 1684 yıllında **"Kutsal İttifak"**ı oluşturarak var güçleri ile Osmanlı Devleti'ne karşı saldırmaya başladılar. II. Viyana kuşatması sonrası oluşan bozgun havası içerisinde Osmanlı ordusu Mohaç ovasında büyük bir bozguna daha uğradı. Bu karışık ortamda IV. Mehmet tahttan indirilerek yerine kardeşi II. Süleyman geçirildi (Hammer, 2000).

Karlofça Antlaşmasının İmzalanmasına Kadar Türk-İngiliz İlişkileri

Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri karşısında almış olduğu ağır yenilgiler üzerine Avusturya ile anlaşma yolları aramaya başladı. Kara İbrahim Paşa[5] ve Sarı Süleyman Paşa[6] zamanlarında Avusturya ile barış için zemin arandı. Avusturya almış olduğu üst üste galibiyetler üzerine, barış için Osmanlı devletine kabul edemeyeceği tekliflerde bulundu. Bu arada II. Süleyman'ın hükümdar olması üzerine barış taraftarı olan Bekri Mustafa Paşa[7], saltanat değişikliği bahanesi İngiltere ve Hollanda'nın Galata'da bulunan elçileri aracılığı ile Nişancı Zülfikâr Efendi ve Dîvân-ı Hümâyun baş tercümanı İskerletzâde Aleksandr'ı hem saltanat değişikliğini bildirmek ve hem de bu sebep ile mümkün olursa barış yapmak için Viyana'ya 15 Şubat 1688 tarihinde elçi olarak gönderdi[8]. Bu heyetin, Viyana'ya gidişi sonrası Belgrad'ın düşmesi üzerine İmparator I. Leopold, müttefikleriyle birlikte

---

[4] Ahmet Ağa, **Viyana Kuşatması Günlüğü,** (Çev. Richard F. Kreutel, Türkçesi, Esat Nermi), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 50.
[5] Sadareti, (15 Aralık 1683 – 18 Aralık 1685).
[6] Sadareti, (18 Aralık 1685 – 23 Aralık 1687).
[7] Sadareti, (30 Mayıs 1688 – 7 Kasım 1689).
[8] Zülfikar Paşa, **Sefaretnâme,** s. 15, (Wolfgang Jopst **Der Gesandtschaftsbericht des Zü l-Figar Efendi über die fridensverhandlungen in Wien 1689**, Doktora Tezi, Üniversität Wien, Wien, 1980).

daha ağır şartlar öne sürmüştür (Heywood, 1985)[9]. İngiltere'nin tüm girişimleri de fayda vermemiştir. Uzun görüşmelerden sonra bu ağır talepler karşısında bir anlaşmaya varılamamış ve bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştır (Raşid, 1865).

II. Viyana Kuşatması sonrası dönemde İngiltere'nin ticaret hacminde daralma meydana geldi. Nitekim 1680'de 27.771 top olan İngiltere'nin kumaş ihracatı 1685'de 16.282'ye düştü. Bu dönemde Fransa'nın İngiltere'ye karşı üstünlüğü dikkat çekmektedir. 1687'de Fransa 506.520 kuruş ihracat ve 170.000 kuruş ithalat gerçekleştirir iken İngiltere 302.743 ihracat sadece 10.000 kuruş ithalat gerçekleştirebilmişlerdir. 1688-1699 yılları arasında iyice gerileyen İngiliz Osmanlı ticareti 1695 yılından itibaren yeniden yükselişe geçmiştir. 1698-1700 yıllarında ise İstanbul'un dış ticaretinde İngilizler tam egemenliği ellerine almaya muvaffak olmuşlardır (Kütükoğlu, 1974). İngiltere ise bu durum karşısında, Fransa ile aralarındaki düşmanlıktan dolayı Avusturya yanlısı bir tutum izleyerek Osmanlı ile Avusturya arasındaki savaşın bitmesi ve Avusturya'nın Fransa'ya karşı daha serbest hareket edebilmesi için büyük gayret göstermiştir. Mesela Osmanlı coğrafyasında ticari faaliyetlerden ziyade siyasi çalışmaları ile tanınan İngiliz büyük elçisi William Trumbull (1686–1691), İngiltere'nin menfaatleri icabı savaşın bitmesi için Osmanlı nezdinde de barış için siyasi girişimlerde bulunmuştur (Kurat, 1952; Heywood, 1985).

Bu gelişmeler olurken, 6 Şubat 1695 Pazar günü Sultan II. Ahmet ölmüş yerine, II. Mustafa Padişah olmuştur. II. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla, devlet erkânı arasında, 1683 II. Viyana kuşatmasından bu yana yıllardır süregelen savaşları ve yenilgileri sonuçlandırma arzusu kuvvetlendi. Hatta İngiltere elçisinin Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki savaşa son verme teşebbüsü de devlet adamları arasında ferahlık yaratmıştır. Fakat II. Mustafa, devlet adamları gibi düşünmüyordu. Yeni padişah, niyetinin Kanuni Sultan Süleyman gibi bizzat sefere çıkmak olduğunu bildirdi. Çünkü ona göre başarısızlıkların sebebi, seleflerinin seferlerden uzak kalışı idi. O, bu nedenle tahta çıkışının üçüncü gününde bir hatt-ı hümâyûn yayınlayarak kendinden önceki padişahların zevk ve sefaya dalıp devlet işleri ile uğraşmamaları sebebiyle düşmanların dört yandan ülkeyi sardığını belirtir. Bizzat savaşa katılmak istediğini söyleyerek, devlet erkanının bu konudaki görüşünü sorar. Buna cevap olarak, sadrazam devlet erkânı ile yaptığı görüşmelere dayanarak padişahın savaşa katılmasının çok masraflı olmasının yanında devlet otoritesinin bozulacağından bahseder. II. Mustafa, devlet adamlarının bu olumsuz görüşlerine rağmen savaşa bizzat katılmaktan vazgeçmez (Aksun, 1994). Bu gelişmelerin ardından Avusturya ile mücadele yeniden

[9] Rami Mehmet Paşa, **Vekāyi'-i Musâleha**, Millet Kütüphanesi, Reşit Efendi Kısmı, Nr. 685, s. 3a.

başlar. II. Mustafa Avusturya üzerine çıktığı iki zaferi başarı ile sonuçlandırır.

Sultan II. Mustafa Osmanlı Devleti'nin II. Viyana bozgunundan sonra almış olduğu yenilgilere son vermek ve II. Macaristan seferinde başarı elde etmesinden cesaret bularak, 12 Nisan 1697 tarihinde III. Macaristan seferine çıkmaya karar verdi[10]. Bu sefer sırasında Osmanlı ordusunun uygulamış olduğu yanlış savaş stratejisi sonucu Zenta mevkiinde ağır bir yenilgi alındı. Devlet adamları bu yenilgi üzerine barışı daha ciddi düşünmeye başladılar. Fakat yeni atanan sadrazam Hüseyin Paşa Zenta yenilgisi sonrası 1683 II. Viyana yenilgisinden bu yana müttefik Avrupa kuvvetlerine karşı devam etmekte olan Osmanlı yenilgisine ve geri çekilmesine son vermek niyetinde idi. Padişah da aynı şekilde Zenta bozgununun izlerini silmek istiyordu. Bunun için Hüseyin Paşa'ya barış görüşmeleri devam ederken büyük bir ordu hazırlatmayı da ihmal etmedi[11].

Karlofça Antlaşmasının İmzalanması Sırasında Türk- İngiliz İlişkileri

Osmanlı tarihinin seyrine tesir eden Zenta savaşında ordunun sekizde biri telef olduğu gibi yüklü miktarda hazine kaybedilmiştir. Daha da önemlisi, savaş sırasında vezîriâzam Elmas Mehmet Paşa da şehid düşmüş "**Mühr-i Hümâyûn**"[12] sefer meydanında kalmıştır (Uşşâkîzâde, 2005). Alınan büyük yenilgi, Kutsal İttifak Devletlerine bırakılan yerlerin geri alınamayacağı, hatta eldeki toprakların dahi korunamayacağı düşüncesini doğurdu. Bunun üzerine devletin ileri gelenleri barışa sıcak bakmaya başladılar[13]. Osmanlı Devletinin barışa yanaşmasında İngiltere elçisi Peget'in girişimleri de etkili olmuştur. İngiltere II. Viyana kuşatması sonrası dönemde devam eden büyük savaş döneminde barış için her fırsatta Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında arabuluculuk yapmıştır. Dönemin devlet adamlarına adeta yalvarırcasına barışa yanaşmaları için ricada bulunmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği gibi ikinci Viyana kuşatması sonrası oluşan bozgun döneminde İngiltere elçisi Lord Peget, barış için zemin ararken Sadrazam Elmas Mehmet Paşa'nın Fransız yanlısı olması ve İngiliz gemilerinin Osmanlı sularında korsanlık yaptıkları söylentileri üzerine Türk-İngiliz ilişkileri ve ticareti en durgun dönemini yaşamaya başlamış diyebiliriz. Zenta bozgunu sonrası Sadrazam olan Hüseyin Paşa döneminde bu anlayış değişmeye başladı (Heywood, 1985). Nitekim Köprülü Hüseyin

---

[10] BOA, **A. {VKN.d,** 2/1700, s. 2; BOA, **MAD.d**, 2150; BOA, **D.EVM,** 151/150; BOA, **İE, DH,** 1649; BOA, **Ali Emiri, Mustafa-II,** 4/355**,** 7/649, 8/762, 9/890; BOA, **MAD.d**, 6371; BOA, **C. AS**, 37771.
[11] BOA, **Ali Emiri, Mustafa-II,** 1/77; BOA, **A.{DVN**, 252/81.
[12] Bu mühür bugün Viyana müzesinde saklanmaktadır.
[13] BOA, **A. {VKN.d,** 2/1700.

Paşa sadrazam olduktan kısa bir süre sonra 1698 başlarında İstanbul Kaymakamı, Kaptan Paşa ve İzmir Kadısına yollamış olduğu bir hüküm ile İngiltere'nin eskiden beri Devlet-i Aliye ile dost olduğunu, Kralın Osmanlı Devletine karşı sadakat içerisinde bağlı olduğu bundan dolayı da İngiliz tüccarlarına ahidnâme-i hümâyûn gereği hareket edilmesi gerektiği fakat Galata'da bazı kimselerin, bu tüccarları rencide ettikleri hatta daha da ileri giderek tüccarları dövdükleri beyan edilerek bunun önüne geçilmesi istenmiştir. İzmir gümrüğünde ise %3 verginin dışında tüccarlardan ek gümrük vergisi talep edildiği, kesinlikle böyle bir duruma mahal verilmemesi istenmiştir. Hükümde devamla bu duruma neden olanların cezalandırılması ifade edilerek kesinlikle buna benzer bir şeyin bir daha yaşanmaması konusunda görevliler uyarılmıştır (Refik, 1930; Ülker, 1989)[14]. İngiltere'nin büyük elçisi Peget barış görüşmeleri sırasında Osmanlı hükümeti nezdindeki itibarına da güvenerek Hüseyin Paşa'ya göndermiş olduğu diğer bir arzında, İngiliz tüccarlarının bir limana indirip gümrük vergisini vermiş oldukları bir malı, bu limanda satamayıp başka bir limana taşımak istedikleri zaman, gümrük görevlilerinin tekrar vergi istedikleri hususunda şikayetçi olmuştur[15]. Bu durum incelendikten sonra elçinin isteği yerinde bulunarak görevlilerden tekrar böyle bir vergi istememeleri için hüküm yazılmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki uluslararası ticaretin güvenli bir şekilde yapılması için gayret göstermiştir. Özellikle savaş dönemlerinde İzmir gibi liman şehirlerinde devletin kapitülasyonlar ile belirlemiş olduğu vergi dışındaki istekler artmıştır. Devlet bu durum karşısında elçinin isteği üzerine böyle durumların yaşanmaması için tedbirler alma yoluna gitmiştir.(Ülker, 1989).

Bazı kaynaklarda dönemin sadrazamı Hüseyin Paşa'nın barışa meyilli olduğu ifade edilse de diğer bazı kaynaklarda da sadrazamın barışa meyilli olmadığı ifade edilmektedir. Bu kaynaklarda gerekçe olarak Zenta Faciası gibi nazik bir durumdan sonra barış yapmanın Osmanlı Devleti için faydalı olmadığı düşüncesi hâkimdir. Bazı kaynaklarda da Hüseyin Paşa'nın barış taraftarı gibi gösterilmesi ise onun İngiltere ve Hollanda elçileri ile barış görüşmelerinde bulunması ve onların girişimleri ile barışa yaklaşmış olmasındandır[16]. Mesela Nâima, eserinde ***"İngiltere elçisinin yalvarmasına dayanamadı"*** şeklinde bir ifade kullanması devletin barış taraftarı değil iken, elçilerin girişimi ile bu işe yanaşmış izlenimini vermektedir(Nâima, 1280; Kösoğlu, 1997).

---

[14] BOA, **A. {DVN. DVE. d -35/1,** s. 62vd.

[15] Liman ve iskelelerde yabancı tüccarlara karşı "ahidnâme-i humayun" dışında davranışlar 1697, 1698, 1699 yıllarında artmıştır. Bu dönemde kadılara ve görevlilere gönderilen belgelerde de yoğunluk mevcuttur. 1699 sonrası ise bu hukuksuz davranışlarda azalma görülmektedir.

[16] BOA, **A. {DVN,** 252/83, 253/72; Behçeti-al Seyyid İbrahim, **Silsiletü'l-Âsafiyy fi Devleti'l-Hakaniyeti'l-Osmanniyye,** Köprülü Kütüphanesi**,** 9435 II. K. 212, vr. 2.

Uzun süredir devam etmekte olan bu savaşlarda, büyük kayıplar vermiş olan Avusturya ve Venedik'te barış taraftarıydı. Çünkü Avusturya, Fransa ile de mücadele etmekte idi. Özellikle İspanya tahtı veraseti meselesinin ortaya çıkışından sonra, iki cephede birden zor durumda kalmıştır. Fransa Kralı XIV. Louis, torununu İspanya Kralı yapabilmek için Avrupa savaşına hazırlanıyordu. Avusturya ise İspanya'da sönmek üzere olan Habsburg hanedanına, kendi prenslerinden birini oturtmak istiyordu. Çünkü Avusturya'da da aynı haneden iktidarda idi. Bu yüzden Avusturya ile Fransa arasında "**İspanya Veraset Savaşları**" denen bir mücadele vardı(Kennedy, 1998; Shaw, 1983)[17]. Avrupa devletlerinin tamamı XIV. Louis'e cephe almış durumda idi. Fransa bu durumda yalnız kalmıştı. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ile uzun süredir dost olan bir devletin güçlenmesini de istemiyorlardı. İspanya, sömürgeleri ile beraber Amerika kıtasının büyük bir kısmını elinde bulundurmakla beraber git gide güç kaybetmeye başlamıştı. İşte böyle kritik bir durumda Avusturya'nın uzun süredir savaşmış olduğu Osmanlı ile yeniden savaşa tutuşması Avrupa devletlerini güç duruma sokabilirdi. Tüm bu nedenlerden dolayı İngiltere, Fransa ile aralarındaki olan mücadelenin de etkisi ile Avusturya'nın Osmanlı karşısında daha serbest hareket edebilmesi için barışa aracılık yapmaya başlamıştır (Özcan, 2001).

Her iki tarafta hal böyle iken, İngiltere ve Hollanda elçileri Avusturya lehine anlaşmaya zemin aramaktaydılar. Sultan II. Mustafa han ise hiç olmazsa kaybedilen toprakların bir kısmını geri almak niyetindeydi. Bundan dolayı da barışa yanaşmak istemiyordu. İngiltere ve Hollanda elçilerinin ısrarlı isteklerini gören Sadrazam Hüseyin Paşa, her ne kadar böyle bir durumda barış yapmak istememesine rağmen, uzun süredir devam etmekte olan savaşları bitirmek için bu ısrarları ve Avusturya'nın içinde bulunduğu durumu da dikkate alarak barışın iyi bir fırsat olduğunu düşünmeye başlamıştır[18].

Hüseyin Paşa, Edirne'ye gelen İngiltere'nin devamlı elçisi Peged ve Hollanda'nın elçisi Koler ile müzakerelerde bulundu[19]. Bu iki elçi, krallarının Avusturya ile dostluğu kadar Osmanlı ile de dost olduğunu, on altı yıldır devam etmekte olan savaşın son bulması gerektiğini, bunun için de aracı olabileceklerini bildirmişlerdir. Hüseyin Paşa da devletin toparlanması için, böyle bir durumda barışa meyilli olmasa bile, savaşın devam etmesini de istememekte idi. Tüm bunların ötesinde böyle nazik bir anda savaşa devam etmek, gelecek felaketlere zemin hazırlamak demekti. İngiltere ve

---

[17] BOA, **A. {DVNS.MHM.d-106,** s. 722, 726.
[18] Behçeti İbrahim Efendi, **a.g.e.,** vr. 181a; **Uşşâkîzâde Târihi,** s. 310, 315.
[19] BOA, **MAD.d,** 7744, s. 6, 11, (Râmi Efendi, İskerletzâde, Peget ve Coller'in 22 Haziran 1698 ile 25 Şubat 1699 tarihleri arasında harcamaları); BOA, **İE. HR,** 523, 542, 543, 544.

Felemenk Kralları, İstanbul'daki devamlı elçileri aracılığı ile Hükümetin barışa yatkın olduğunu öğrendiklerinden dolayı bu dönemin iyi bir fırsat olduğunu düşünerek biraz daha bastırmışlardır (Rifa'at, 1967; Kolodzıejczyk, 2000).

Osmanlı Devletinin barışa yanaşması üzerine Hüseyin Paşa, dîvân-ı hümâyun tercümanlarından İskerlet-oğlu Alexandre Mavrokordato'yu elçiler ile temasa memur etti. İngiltere elçisi Peget'ten alınan temenniler, tekrar görüşüldükten sonra barış için zemin hazırlandı. Bundan sonrada İngiltere elçisi Peget sekreteri Schreyer'i ile III. William'a barış yapılması hususunda bir mektup gönderdi. Avusturya Hükümeti de Osmanlı Devleti'nin barış teklifini **"uti possidetis"**, **"âlâ hâlihi"** (mevcut durumu muhafaza) kabul ettiğini bildirdi[20]. Osmanlı Devleti, Avusturyalıların barış görüşmeleri için, murahhas tayin etmeleri üzerine Osmanlı Devleti adına Reîsülküttâp Râmi Mehmet Efendi'yi murahhas tayin ederek Baş Tercüman İskerlet-oğlu Mavrocordato ile beraber yanlarında İngiltere elçisi ile birlikte Belgrad'a göndermiştir[21].

İngiltere, iki tarafın barışa yanaşması için göstermiş olduğu gayreti görüşmelere sırasında da devam ettirmiştir. Peget'in sekreteri ve Postacısı Londra, Viyana ve Edirne arasında adeta mekik dokumuştur. Bu zaman zarfında defalarca at sırtında Londra ve Viyana'ya gitmiş gelmiştir. Müzakereler başlamadan önce ortaya çıkan bir takım pürüzler İngiltere'nin temsilcisi Peget'in girişimleri ile hatta Osmanlı tarafını tutması sonucu çözümlenmiştir. Mesela bu pürüzlerden üçüncü pürüz; müzakere salonunun (çerge) nasıl ve kimin tarafından kurulacağı meselesi idi. Çergenin kurulması hususunda Avusturya ve Venedik uzlaşmaz bir tutum içerisine girmişlerdir. Peget'in, Osmanlılar tarafını tutması neticesinde, çerge Râmi Mehmet Efendi tarafından kurdurulmuştur.

Karlofça müzakerelerinde ilk olarak İngiltere'nin elçisi Peget söz alarak bir açılış konuşması yapmıştır. Elçi iki tarafın barışa yanaşması hakkında, kendilerinin arabuluculuk yaptığını, bu arabuluculuk sayesine savaş döneminin biteceğini ve iki tarafında dost olacağını vurgulamıştır[22]. Karlofça görüşmeleri sırasında müzakereler iki tarafın isteklerinde ısrar etmesi üzerine zaman zaman bitme noktasına gelmiştir. Bu durum İngiltere elçisinin girişimleri ile sakinleşmiştir. Peget görüşmeler boyunca İngiltere'nin tarafsızlığını korumaya çalıştıysa da İngiltere'nin menfaatleri icabı Avusturya ve Venedik tarafı bir tutum izlemiştir. Karlofça Anlaşmasının

---

[20] BOA, **İE. HR,** 352, 353 (Karlofça'ya giden heyetin harcamaları); **Sulhnâme**, s. 10b, 12a; Behçeti İbrahim Efendi, **a.g.e.,** vr. 181a.
[21] BOA, **İE. HR,** 379, 542.
[22] **Sulhnâme**, s. 57b; **Uşşâkîzâde Târihi,** s. 359.

imzalanması sırasında görevli olan Rus elçisi ise Rusya'ya yollamış olduğu raporunda, bunun aksini savunarak İngiltere elçisinin Osmanlı taraftarı bir tutum içerisinde olduğunu ifade etmektedir (Uzunçarşılı, 1995; Şutoy, 1989).

KARLOFÇA ANTLAŞMASI SONRASI TÜRK İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

26 Ocak 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Anlaşması ile Osmanlı devletinin askeri yenilgisi siyasi alana da kaymış diyebiliriz. Çünkü Osmanlı bu anlaşma ile ilk defa resmen Avrupa'nın siyasi ve askeri üstünlüğünü tanımıştır. Tarihinde ilk defa geçici olarak değil; çekilmede değil, müzakereler ile Avrupa devletlerine resmen toprak bırakmak zorunda kalmıştır (Quataert, 2002).

Karlofça Anlaşmasının imzalanmasında büyük gayret sarf eden İngiltere'nin devamlı elçisi Peget'in, Osmanlı ülkesinde görev süresinin dolması üzerine yerine 23 Mart 1702'de Rober dö Sutton atanmıştır[23]. Sutton II. Mustafa tarafından kabul edildiği zaman, padişah kendisine **"İngilizler bizim iyi ve eski dostlarımızdır ve bizim onlarla büyük dost olduğumuzun delilini her fırsatta göstereceğiz. Krala dostane tavassutlarından dolayı teşekkürlerimiz ve dostluğuna olan itimadımızı bilhassa göstermekten geri kalmayacağız"** demiştir (Uzunçarşılı, 1995). Fakat bu dostluk ilişkilerine rağmen, İngiltere'nin XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş emperyalizme doğru yöneldiğini de söyleyebiliriz. Emperyalizme yönelen İngiltere, bu emelini gerçekleştirebilmek amacı ile tüm enerjisini Şark'ı ele geçirmek yani Osmanlı ve İslam coğrafyasına hâkim olmak için harcamaya başlamıştır. İngiltere, bu coğrafyaya hâkim olabilmek için Osmanlı Devletinin siyasi ve idari istiklaline dokunmadan çeşitli anlaşmaları ve sözleşmeleri kabul ettirerek birtakım imtiyazlar sağlamak ve bu şekilde imparatorluğa nüfuz etmek istemiştir. İngiltere bu sayede birçok ayrıcalık ve üstünlük de elde etmiştir (Kodaman, 1980). Nitekim tarihi süreç, İngiltere'nin XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ile olan ilişkilerinde, tüm politikalarını Şark Felsefesi üzerine kurmuş olduğunun delilidir.

Osmanlı Devleti de II. Viyana kuşatması sonrası imzalanan Karlofça anlaşmasından sonra, barış dönemini fırsat bilip devleti yeniden yapılandırmak için kendisinden önceki ıslahat fikirlerinden ve layihalardan

---

[23] BOA, **C. HR,** 1092; BOA, **A. {DVN,** 277/99; BOA, **A. {DVN. DVE. d**, 35/1, s. 62, 65; Raşid Mehmed Efendi, **Tarihi Râşid,** C. II, İstanbul, 1282(1865), s. 528; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât,** (Haz. Abdülkadir Özcan), TTKY, Ankara, 1995, s. 725; Uşşâkîzâde es-Seyyid İbrâhîm Hasîb Efendi, **Uşşâkîzâde Târihi,** C. I-II, (Haz. Raşit Gündoğdu), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2005, s. 489.

da yararlanarak her alanda birtakım ıslahatlara girişmeyi ihmal etmemiştir (Reşid, 1327; Palmer, 1992).

Karlofça anlaşması ile sonuçlanan müzakereler için anlaşma devletlerinin ve diğer bazı batılı devletlerin başkentlerinde, Osmanlı temsilcilerinin "Hıristiyan murahhaslarını aldattıkları" söylentileri çıkmasına neden olmuştur (Aksun, 1994). Karlofça antlaşmasından sonra başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için büyük çaba göstermişlerdir. Anlaşma sonrası kaptan paşa ve kadılara gönderilen hüküm ile İngiltere, Hollanda, Venedik gibi devletlerin İstanbul'da bulunan elçileri, adalara yakın yerlerdeki konsolosları aracılığı ile Hıristiyan halkın vergilerine talip olduklarından, bu işten derhal el çektirilmeleri ve hiçbir şekilde adı geçen devletlerin bu halka sahip çıkmamaları hususunda uyarılmıştır[24]. Diğer taraftan İzmir muhafızı ve daha birçok vali ve kadılara yazılan emirler ile Osmanlı tabiiyetinden zorunlu olarak başka devletlerin tahakkümüne giren Zenta, Kefalonya, Korfu ve başka yerlerdeki ahalilerin durumları hakkında bilgi verilerek ilgilenilmesi ve adı geçen devletlere karşı hukuklarının korunması, gerekirse Osmanlı sınırlarına taşınması hususunda uyarılmışlardır[25].

SONUÇ

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ciddi anlamda siyasi ve ticari ilişkiler coğrafyanın verdiği uzaklığın etkisi ile geç başlamıştır. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki bu ilişkiler Karlofça antlaşmasına kadar karşılıklı dostluk ve çıkar içerisinde devam etmiştir.

II. Viyana bozgunu ve bozgunun sonucunda imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin başladığının göstergesi olmuştur. Taarruzdaki Osmanlı ordusu II. Viyana kuşatması sonrası savaşlar dizisini kaybettikten sonra bu anlaşmayı imzalayarak savunmaya çekilmek zorunda kalmıştır. Devrin sadrazamı Köprülü Amcazâde Hüseyin Paşa bu barış dönemini fırsat bilip devleti yeniden yapılandırmak için kendisinden önceki ıslahat fikirlerinden ve layihalardan da yararlanarak her alanda birtakım ıslahatlara girişmeyi de ihmal etmemiştir. Bu barış döneminde devlet, Kuzeyden gelen düşmana karşı da toparlanma fırsatı bulmuştur.

İngiltere, II. Viyana kuşatması sonrası kendi menfaati icabı tarafsızlık politikasını sürdürmeyi tercih etmiştir. İngiltere, Karlofça anlaşmasının imzalanması için Kutsal İttifak devletleri ve Osmanlı devleti arasımda arabuluculuk yapmıştır. İngiltere Karlofça antlaşmasının imzalanması için

[24] BOA, **MD-111,** (Evahiri Zilkade 1112).
[25] BOA, **Cevdet, Hariciye,** 8571.

çok büyük çaba sarf etmiştir. İngiltere'nin Avusturya ile Osmanlı Devlet arasındaki savaş döneminin bitmesinin istemesinin temel sebebi ticari kaygılarından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dönemde İngiltere'nin Akdeniz ticaretinde ciddi bir daralma ve gerileme dikkat çekmektedir.

İngiltere, Karlofça anlaşmasının imzalanmasına kadar geçen süreçte ticari ilişkilerinin zarar görmemesi için Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerini her fırsatta güçlendirmeyi ve devam ettirmeyi tercih etmiştir. Fakat Karlofça antlaşması ile sonuçlanan müzakereler sonrası tarafsızlık ilkesinden vazgeçen İngiltere, Türk ve İslam dünyası üzerindeki baskısını artırmaya başlamıştır. XVIII. Yüzyılın başlarından başlamak üzere İngiltere'nin politikalarında kesin bir değişimin olduğunu da söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, *A. {DVN. DVE. d* . 35/1.
BOA, *Ali Emiri(AE) - Mustafa-II*, 1/77; 4/355, 7/649, 8/762, 9/890.
BOA, *Babı Asâfi D., A. DVN*, 277/99; 252/81, 83, 253/72.
BOA, *Cevdet Tasnifi, Hariciye,* 8571, 1092.
BOA, *A. {DVNS. MHM. d* 106, 111.
BOA, *A. {VKN. d*, 2/1700, s. 6, 8.
BOA, *C. AS*, 37771.
BOA, *C. HR*, 1092;
BOA, *D.EVM*, 151/150.
BOA, *İE, DH*, 1649.
BOA, *İE. HR*, 352, 353, 523, 542, 543, 544.
BOA, *MAD.d*, 2150, 6371, 7744.

Kitaplar

Aksun, Z. N. (1994). *Osmanlı Tarihi-II*, İstanbul: Ötüken.

Aktepe, M. (1991) "Amcazâde Hüseyin Paşa", *İ.A.*, DVY, 3: 8-9.

Behçeti-al Seyyid İbrahim, *Silsiletü'l-Âsafiyy fi Devleti'l-hakaniyeti'l-Osmanniyye***,** Köprülü Ktp., 9435 II. K. 212.

Defterdar M. P. (1995). *Zübde-i Vekayiât*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara: TTKY.

Danişmend, İ. H. (1950). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye.

Kolodzıejczyk, D. (2000) *Ottomon –Polish Diplomatic Relations (15th, 18th Century)*, Brill.

Kantemir, D. (1980), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, C. III, (Çev. Özdemir Çobanoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı.

Kennedy, P. (1998). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. B. Karanakçı), Ankara: İş Bankası.

Kurat, A. N. (1952). *Türk İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, Ankara: TTKY.

Kütükoğlu, M. (1974). *Osmanlı İngiliz İktisadî Münasebetleri*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

Kösoğlu, N. (1997). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul: Ötüken.

Meram, A. K. (1969). *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Kitaş.

Mughul, M.Y. (1974). *Kanunî Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538*, İstanbul: Fetih.

Mustafa Naîmâ Efendi, **Naîmâ Tarihi,** C. 1, İstanbul, 1280, s. 58;

Palmer, A. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, İstanbul: Sabah.

Purgstall B. H. (2000). *Büyük Osmanlı Tarihi*, C, VI, İstanbul: Sabah.

Quataert, D. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul: İletişim.

Râşid Mehmed Efendi(1865), *Tarihi Râşid-II*, İstanbul.

Rami Mehmet Paşa, *Vekāyi'-i Musâleha*, Millet Kütüphanesi, Reşit Efendi Kısmı, Nr. 685.

Refik, A. (1930). *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı 1100–1200*, İstanbul: Devlet Matbaası.

Ahmet Refik, *Felaket Seneleri*, İstanbul, 1332.

Reşid, A. (1327). *Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarihi Osmanî*, C. II, İstanbul.

Schreiber, G. (1982). *Edirne'den Viyana Kapılarına Kadar Türklerden Kalan*, İstanbul: Milliyet.

Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, *Nusretnâme,* C-I, (Sad., İ. Parmaksızoğlu), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1962.

Silahdar Fındıklı Mehmet Ağa, *Silahdar Tarihi,* C. II, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928.

Stanford, S. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye***,** (Çev., M. Harmancı), İstanbul: E Yayınları.

Uçarol, R.(1995). *Siyasi Tarih,* İstanbul: Filiz.

Uşşâkîzâde es-Seyyid İbrâhîm Hasîb Efendi. (2005). *Uşşâkîzâde Târihi-I-II,* İstanbul: Çamlıca.

Zülfikar Paşa, *Sefaretnâme,* s. 15, (Wolfgang Jopst Der esandtschaftsbericht des Zü l-Figar Efendi über die fridensverhandlungen in Wien 1689, Doktora Tezi, Üniversität Wien, Wien, 1980).

Makaleler

Abou el-Haj, R.(1967). "Ottoman Diplomacy At Karlowitz" *Journal Of The American Oriental Society***,** 87/4: 500–520.

Abou-El-Haj, R (1963). *The Reisülküttab And Ottoman Diplomacy At Karlowitz,* İstanbul.

Aktepe, M. M. (1991). "Amcazâde Hüseyin Paşa", *DİA,* C. III, İstanbul: DVY.

Baysun, M. C. (1993) "Mehmet IV", *İ.A.,* C. VII, İstanbul: MEB.

Heywood, C. J. (1985). "1689–1698 Yılları Arasında İngiliz-Türk Diplomatik İlişkileri" *Türk-İngiliz İlişkileri 1583–1984,* Ankara: Başbakanlık: 33–41.

İlgürel, M, (1993). "IV. Mehmet", *DGBİT,* C. XI, İstanbul: Çağ.

Çiçek, K. (2001). "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703)", *Türkler-Osmanlı,* C. IX, İstanbul: Yeni Türkiye.

Kodaman, B. (1980). "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları (1838–1914)", *Milli Kültür:* 23-33.

Laçiner, S. (2005). “Türkiye – İngiltere İlişkileri ve İşbirliği *İmkanları” http://www. turkishweekly.net/turkce/makale. php?id=68*

Molnar, M. (2001). “Venedik Kaynaklarında Karlofça Antlaşması, Diplomasi ve Tören”, *Türkler-Osmanlı*, 9: 783–791.

Molnar, M. (2001). “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra Osmanlı-Habsburg Sınırı (1699–1701)” *Türkler-Osmanlı*, C. I, İstanbul: Yeni Türkiye.

Özcan, A. (2002). “Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa”, *DİA*, C. XVI, İstanbul: DVY.

Şutoy, V. E. (1989). “Osmanlı Devleti’nin 1700–1709 Kuzey Savaşı Yıllarındaki Tutumu”, *Belleten*, 207, 208: 903- 966.

Ülker, N. (1989). “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’deki İngiliz Tüccarına Dair Ticari Problemlerle İlgili Belgeler”, *Belgeler*, 18: 261–319.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Orta Kademe Yöneticilerin Güçlendirme Algıları Ve Güçlendirme Uygulamasında Üstlendikleri Roller: Adapazarı Ve Kocaeli Bölgesi Otomotiv Sektör Örneği

Hatice SARIALTIN*
Aydın YILMAZER**

Özet: Güçlendirme; eğitim, yetiştirme, paylaşma, takım çalışması, güven ve duygusal destek yolu ile çalışanların yaptıkları işlerin kontrolünü ve sorumluluklarını kendilerine yükleyen ve karar verme becerisi / yetkisi kazandıran bir yönetim kavramıdır. Önceki yıllarda örgütlerin kalite geliştirme çabalarının bir aşaması olarak görülen güçlendirme, günümüzde yeni bir strateji ve yönetim yaklaşımı olarak ön plana çıkmıştır. Dahası, uygun koşullar sağlandığında ve doğru şekilde uygulandığında örgütler için güçlü bir strateji olduğu kabul edilmektedir. Personeli güçlendirmeyi mümkün kılmanın yolu, uygulamayı yürürlüğe koyan orta kademe yöneticilerin de kendilerini geliştirmeleri ve üzerlerine düşen kritik rolleri yerine getirmeleridir. Bu çalışma, orta kademe yöneticilerin güçlendirme kavramına ilişkin algı ve görüşlerini ve uygulamadaki rollerini inceleyen açıklayıcı bir çalışmadır. Çalışma, orta kademe yöneticileri hedeflemiştir, çünkü güçlendirme uygulamasıyla başlayan örgütsel değişimin merkezindeki kesim orta kademe yöneticilerdir. Bu bağlamda cevap aranan araştırma sorusu; orta kademe yöneticilerin güçlendirmeyi nasıl algıladıkları, uygulama sürecindeki kritik rollerini nasıl değerlendirdikleri ve uygulamanın nasıl gerçekleşmesi gerektiğine dair görüşleridir. Çalışmada öncelikle kapsamlı bir literatür taraması yapılarak, literatüre göre bu soruların cevapları açıklanmaktadır. Daha sonra, orta kademe yöneticilerden elde edilen veriler ve bulgular ortaya konmakta ve ardından literatür ile araştırma bulguları karşılaştırılmaktadır. Bu amaçla yoğun ve derinlemesine yapılan mülakatlarla otomotiv sektöründe çalışan orta kademe yöneticilerin güçlendirmeye yönelik görüşleri ve kendi rollerine ilişkin değerlendirmeleri sorgulanmıştır. Yöneticilerden sağlanan veriler betimsel analiz yöntemiyle analiz edilerek yorumlanmakta ve özet tablolarda sunulmaktadır. Çalışmaya katkı veren yöneticilere göre güçlendirme sürecinin gerektirdiği liderlik, eğitim, güven ve işbirliği ortamının tesisi ve astların sürekli desteklenmesi görevleri, orta kademe yöneticilerin temel güçlendirme sorumluluğudur.

Anahtar kelimeler: Güçlendirme Kavramı, Güçlendirme Uygulaması, Orta Kademe Yöneticilerin Güçlendirme Algıları ve Rolleri

Empowerment Perceptions Of Middle Managers And Their Roles in Empowerment Implementations: The Case Of Adapazarı And Kocaeli Region Automotive Industry

Abstract: Empoworment is a management concept that enables employees to assume responsibility and authority to make decisions through training, mutual influence, sharing, team working, trust and emotional support. It has been in the forefront of quality improvement efforts. But, it's recognised that as a new business strategy and management approach. It's also recognised that empowerment can be powerful strategy if implement well

* Dr., Sakarya Üniversitesi Sapanca Meslek Yüksekokulu.
** Yrd.Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Sapanca Meslek Yüksekokulu.

through middle managers who play critical roles in the empowerment practice. This article therefore, presents the middle managers' perception and viewpoints on empowerment concept and examines their roles in the practice of empowerment. Middle managers targeted, because they are the group caught in the centre of this organizational change. The basic questions this study focused are; Do middle managers squeeze between the keep authority and control? or relinquish control? what then, is empowerment? Are they aware of their critical roles? And how do middle managers think it should be implemented? First, this study tries to answer these questions by investigating the literature on the concept of empowerment. Second, provides findings that are presented from the middle managers who are being in the process of empowerment. For that, we inquiried into empowerment views and assessments of middle managers in the automotive industry and explored their empowering roles by conducting intensive and depth interviews. Third, the assesments of those analysed and compared with literature and then summarized by comments. The study concludes that organizations should empower middle managers and rely on them. Providing the needed leadership, training, confidence-building and support are the task which the middle managers saw as their main contribution of empowerment process.

Keywords: Empowerment Concept, Implementation, Perceptions and Roles of Middle Managers'

GİRİŞ

Güçlendirme, (Ginnoda, 1997); çalışanların yaptıkları işlerin kontrolünü ve sorumluluklarını kendilerine yükleyen ve bilgi paylaşımı, işbirliği, eğitim, ve takım çalışması yoluyla onların karar verme yetkilerini, performanslarını ve kendi etkinliklerine olan inançlarını artıran bir yönetim uygulamasıdır. Ketchum ve Trist ise güçlendirmeyi (2000), yöneticilerin ve işgörenlerin kendilerini ve işlerini etkileyecek kararların verilmesinde yetkiyi ve sorumluluğu paylaşmaları ve eylemleri sonucunda kendilerine ve işletmeye yaptıkları katkının bilinciyle işlerini sahiplendikleri bir gelişme ve öğrenme süreci olarak tanımlamaktadır.

Bir taraftan etkin bir liderlik sergilerken, diğer taraftan (yetki ve kontrol alanından çekilerek) birim/takım üyelerini güçlendiren, onlarla bilgi deneyim ve sorumlulukları paylaşan, işbirliği geliştiren, bilgilendiren, eğiten kişiler orta kademe yöneticilerdir. Bu nedenle, personel güçlendirmenin başarısı ya da başarısızlığı, öncelikle orta kademe yöneticilerin güçlendirilmesine, onların güçlendirme algılarına ve uygulamada üzerlerine düşen görevleri yerine getirmelerine bağlıdır (Lawson, 2000; Balanchard ve diğ, 2001; Doğan, 2006). Çalışma, orta kademe yöneticilerin güçlendirme algıları, güçlendirme uygulamasına ve kendi rollerine ilişkin değerlendirmeleri üzerine bir saha araştırması olup, araştırma bulgularıyla güçlendirme literatürünün karşılaştırıldığı açıklayıcı bir çalışmadır.

Yapılan literatür incelemesine göre; ülkemizde 1990'lı yıllardan sonra güçlendirme yazınına kazandırılan çalışmalar (Demirel ve Serbest, 2006; Yüksel ve Erkutlu, 2003; Çöl, 2005; Coşkun, 2002) güçlendirme kavramının

çok yönlü tanımlarını tartışan, yetki devri, katılım ve motivasyonla ilişkisini inceleyen ve uygulama adımları ile konuya getirilen eleştirileri açıklayan akademik çalışmalardır. Bu çalışmalarda güçlendirmenin Türkiye açısından bakir bir konu olduğu, uygulama çalışmalarına; özellikle işletme ve sektör bazında çalışmalara ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. Bu çalışma, güçlendirme uygulamasına ilişkin sektör bazlı örnek bir çalışma olması itibariyle bu ihtiyaca yönelik bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada, güçlendirme uygulamasının tam merkezinde, adeta köprü konumunda olan ve güçlendirme başarısında kritik roller üstlenen orta kademe yöneticilerin;

- Güçlendirme kavramını nasıl algıladıkları,
- Güçlendirme uygulamasındaki rolleri,
- Kimlerin güçlendirilmesi gerektiğine ilişkin görüşleri ve,
- Güçlendirme çalışmalarında yönetici ve çalışanların hatalarını ve güçlendirmenin başarı gereklerini nasıl değerlendirdikleri ortaya konmakta ve araştırmaya katılan yöneticilerden elde edilen veriler analiz edilerek literatür ile uygulama bulguları karşılaştırılmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde güçlendirmenin tanımı, önemi, nasıl uygulandığı, uygulama problemleri ve yararlarına ilişkin kavramsal çerçeve verilmekte ve bu kapsamda orta kademe yöneticilerin güçlendirme rolleri anlatılmaktadır. Gelişme bölümünde çalışmanın metodolojisi sunulduktan sonra uygulama süreci açıklanmaktadır. Sonuç bölümünde ise, uygulama sonuçları güçlendirme literatürü ile karşılaştırılmakta ve teori ile uygulamanın ne kadar örtüştüğü analiz edilmektedir. Çalışmanın sonunda, elde edilen bulgular yorumlanmakta ve güçlendirme yazınına uygulamaya dayalı bir boyut kazandırılmaya çalışılmaktadır.

GÜÇLENDİRME YAKLAŞIMININ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Güçlendirmenin Tanımı ve Önemi

Ketchum ve Trist, uygulamaya dayalı çalışmalarında (2000), yetenekli ve güçlendirilmiş personelin kurumsal başarının temel unsuru ve dolayısıyla güçlendirmenin rekabet avantajı kazandıran bir yönetim yaklaşımı olduğunu savunmaktadır. Literatürde (Lessitier,1993; Blanchard ve diğ, 2001), güçlendirmenin sadece hizmet işletmeleri için değil, artık imalat işletmeleri ve hatta atölyeler için dahi gerekli bir yönetim aracı olduğunu savunanlar çoğunluktadır. Konu ile ilgili diğer bir araştırma (Ginnoda, 1997) sonuçlarına göre; yeni nesil personelin işyeri ve yöneticilerinden beklentileri; kendilerine güvenilmesi, bilgi ve sorumluluğun paylaşılması ve yeni beceriler kazanarak kararlara etki etmek ve otonomidir. Araştırmanın gerçekleştiği 132 organizasyonda yöneticilerin çalışanlardan beklentileri ise; problem çözücü, inisiyatif alabilen, kararlara katılarak sorumluluk paylaşan,

kendini işin sahibi olarak gören kişiler olmalarıdır. Özetle; birim ve takım liderleri güçlü çalışanlarla çalışmayı isterken, örgüt çalışanları da güçlendirilmeyi talep etmektedir. Çünkü güçlendirme (Nelson ve diğ, 2001; Heatfield, 2005), çalışanlara güç kazandırmak, güç bağışlamak demek değildir. Güçlendirme, örgüt çalışanlarında halihazırda var olan bilgi, beceri ve motivasyonel gücün açığa çıkarıldığı yönetsel bir yaklaşımdır. Bu anlamda güçlendirme (Doğan, 2006), mikro açıdan değerlendirilmekte ve her bireyin kendi içindeki gücünü, yaratıcılığını ve enerjisini açığa çıkarma davranışı olarak tanımlanmaktadır. Makro açıdan ise (Yıldız ve Alpaslan, 2006); insanların, örgütlerin ve toplumların kendi yaşamlarına dair ustalık elde ettikleri bir süreç olarak açıklanmaktadır.

Güçlendirme yaklaşımı, çalışanları sadece belli bir alandaki görevleri yerine getiren kişiler olarak değil, çok vasıflı problem çözücüler olarak değerlendirmekte ve organizasyonlara bu yönde bir yapılanmayı önermektedir. Araştırma sonuçlarına göre güçlendirme (Ginnoda, 1997; Nelson ve diğ, 2001;Heatfield, 2005); işletmelerde verimliliği, iş tatminini ve müşteri memnuniyetini artıran ve yönetici ve çalışanların gücünden yararlanmayı sağlayan yeni yönetim stratejilerinden biridir.

Vogt ve Murrel (1990; aktaran Yüksel ve Erkutlu, 2003) güçlendirmeyi, yardımlaşma, paylaşma, yetiştirme, eğitim ve takım çalışması yolu ile çalışanların karar verme yetkisini artırma ve çalışanları geliştirme süreci olarak tanımlamaktadır. Benzer şekilde Murrell ve Meredith'e göre de güçlendirme (2000); eğitim, işbirliği, güven ve duygusal destek yoluyla çalışanlara daha fazla sorumluluk yükleyen ve sonuçları kontrol etme ve sürdürme yetkisi kazandıran bir yönetim sürecidir. Bir başka tanıma göre güçlendirme (Byham ve Cox, 1998), bireylerin ve takımların karar verme, seçim yapma ve seçimlerini sonuçlara dönüştürme becerilerini geliştiren çok boyutlu ve aşamalı bir yönetim uygulamasıdır

Güçlendirme Uygulaması

Güçlendirme çalışmalarının başlayabilmesi için, hem güçlendirmenin olacağı organizasyonun güçlendirmeye uygun olması, hem de uygulamayı yürürlüğe koyacak olan yöneticilerin güçlendirilmesi gerekmektedir. Literatürde, güçlendirme sürecinin genel olarak üç aşamada gerçekleştiği ifade dilmektedir. Bu aşamalar (Fragoso, 2000; www.1000ventures.com/business_guide/employee_empowerment);

1. Hat çalışanlarının işlerini ilgilendiren konularda daha aktif rol almaya cesaretlendirilmesi,

2. Problem çözme-problem önleme ve iş geliştirme süreçlerine tam katılımları sağlanarak sorumluluklarının artırılması,
3. Faaliyet alanları içinde üstünden onay almaksızın daha önemli kararlar verme ve sonuçları kontrol etme konumuna gelmeleridir.

Son dönemde literatüre kazandırılan çalışmalarda, bir organizasyonda güçlendirmenin yerleşmesi ve sürdürülmesi için aşağıdaki temel koşulların ve adımların gerçekleşmesi gerekmektedir (Coşkun, 2000; Blanchard ve diğ, 2001; Bono ve Heller, 2005; Long, 2005);

- Personel geliştirme, takım çalışması, sürekli gelişme ve yalın organizasyon yaklaşımlarını benimseyen demokratik bir yönetim ve yatay-esnek bir yapı,
- Organizasyona özgü ortak bir güçlendirme stratejisi ve etkin liderlik
- Organizasyonun hedefleri ve yönelimleri hakkında güçlü ve çitf yönlü iletişim sisteminin kurulması,
- Astlarının işlerini kolaylaştıran orta ve alt kademe lider yöneticiler,
- Sürekli bilgi paylaşımı, eğitimler ve sorumluluk paylaşımlarıyla çalışanların güçlendirme stratejisini benimsemeleri,
- Birim yöneticilerinin takım üyelerine tanıdıkları otonominin sınırlarını net olarak tanımlayarak ortak bir güçlendirme programını başlatmaları,
- Genel ve özel eğitimlerle ve takım çalışmalarıyla, bireylerin / takımların aşama aşama kendi başlarına inisiyatif kullanabilir konuma gelebilmeleri,
- Bu aşamadaki çalışanların kendi performanslarını ölçme ve eylemlerinin sonuçlarını görmeye cesaretlendirilerek, bilgi paylaşımına devam ederek gerekli araçların ve kaynakların sağlanması,
- Performansa göre ödeme, tanınma ve diğer durumsal ödül sistemlerinin kullanılması.

Sonuçta güçlendirme, örgüt bünyesinde yer alan kişi ve/veya takımların sahip oldukları bilgi ve yetenekleri kullanarak inisiyatif almaya ve problem çözmeye yetkili kılınmaları ve bu kişilerin bilgi, beceri ve motivasyon düzeylerinin, belli bir otonomi içerisinde, bu otoriteyi sürdürebilir yeterliliğe kavuşturulduğu sürekli bir uygulamadır.

Güçlendirmenin Uygulama Problemleri:

Literatürde, güçlendirme faaliyetlerinde sorun olabilecek bazı kritik noktalardan bahsedilmektedir. Güçlendirme faaliyetlerinde maliyetin yüksek olması, kişilerin değişimi her zaman istememesi, örgüt kültürünün bu anlamda gelişmemesi, üst yönetimin her zaman destek vermemesi, güçlendirilecek bireye gereken kaynakların verilmemesi, performans değerleme ve ödüllendirme sisteminin güçlendirme ile ilişkilendirilmemesi

bu sorunların başlıca olanlarıdır (Yıldız ve Alpaslan, 2006: 100). Güçlendirmenin pratikte çeşitli problemlere neden olacağının ötesinde, teorik eleştiriler de getirilmekte ve güçlü çalışanın güçlü liderle ters bir durum sergileyeceği düşünülerek, güçlendirmenin (Empowerment) zamanla köleleştirmeye (Enslavement) dönüşeceği de tartışılmaktadır. Çalışanın, yetki ve sorumlulukların ağırlığı altında ezileceği eleştirilmekte ve güçlendirmenin bir sonucu olarak orta kademenin ortadan kalkması ihtimali de vurgulanmaktadır (Coşkun, 2002). Güçlendirmeyi mümkün kılmanın yolu, yöneticilerin de kendilerini geliştirmeleri ve güçlendirmeyi sadece astın bir vazifesi olarak algılamamalarıdır.

Literatürde yöneticiler açısından güçlendirme problemleri şöyle sıralanmaktadır (Yüksel ve Erkutlu, 2003; Klagge, 1998):

- Yönetici-çalışan ilişkisinde güç dengesinin değişmesi,
- Kontrolü kaybetme korkusu ve yetkilerini astlarıyla paylaşmanın saygınlıklarını gidereceğini düşünmeleri,
- Astları işleri kendilerinden daha iyi yaparlarsa, işlerini kaybetme korkusu,
- Kendi pozisyonlarının (orta yönetim kademesinin) tamamen ortadan kaldırılması ve küçülmeye gidilmesi,
- Alışık oldukları yönetim modelinde dramatik bir değişime zorlanmaları.

Güçlendirmenin Yararları

Literatürde, güçlendirmeyi etkin bir biçimde uygulayan organizasyonlara yararlar sağladığından geniş olarak bahsedilmektedir. Blanchard ve arkadaşlarına göre (2001), güçlendirme çalışmaları sayesinde süreç performansı ve örgüt verimliliği artmakta ve takım çalışması kolaylaşmaktadır. Yüksel ve Erkutluya göre ise (2003); çözüm odaklı ve gelişmeyi hedefleyen başarılı personel potansiyeli oluşturan güçlendirme çalışmaları, bireylerin kişisel gelişimini ve iş performansını pozitif yönde etkilemektedir. Güçlendirmenin çalışanlar açısından en önemli yararı, onların organizasyona olan güvenlerinin artmasıdır. Çünkü, hızlı ve etkin karar alma yetenekleri gelişen personelin organizasyona bağlılığı ve özgüven duygusu artmaktadır. Dahası, yönetici ve çalışan arasındaki problemler eğitimli çalışanların yönlendirilmesiyle azalmaktadır (Demirel ve Serbest, 2005). Güçlendirme bu anlamda birim ve takım üyelerinin iletişimini kuvvetlendirmekte ve karar verme sürecinde meydana gelen kısalma sayesinde örgüt, dış çevre koşullarına daha fazla uyum sağlayabilmektedir.

Güçlendirmenin örgütlere daha iyi müşteri hizmeti ve rekabet avantajı kazandırdığı konusunda ise ortak bir anlayış mevcuttur. Bu bağlamda güçlendirmenin en önemli örgütsel yararı

(www.1000ventures.com/business_guide/crosscuttings/employee_empowerment; Ginnoda, 1997); yeni rekabet stratejilerinin süratle iş birimleri ve takımlar düzeyine indirgenerek hayata geçirilmesi ve hat düzeyinde müşteri odaklılığı sağlamasıdır. Örgütün bütününde problem çözme ve önleme başarısına belirgin bir etkisi olan güçlendirme uygulamaları, yönetici ile astları arasındaki güveni artırırken, çapraz-işlevsel eşgüdümü de kuvvetlendirmektedir.

ORTA KADEME YÖNETİCİLERİN GÜÇLENDİRME SÜRECİNDEKİ ROLLERİ

Son yıllarda güçlendirme yazınına kazandırılan saha çalışmalarında özellikle vurgulanan şudur (Ginnoda, 1997; Murrel ve Meredith, 2000; Lawson, 2000): "Bir org'da güçlendirme anlayışının yerleşmesi ve faaliyete geçebilmesi için, öncelikle uygulamanın tam ortasındaki kesim olan orta kademe yöneticilerin güçlendirilmesi gerekir". Blanchard ve arkadaşları da çalışmalarında (2001); orta kademe yöneticilerin güçlendirilmesini ve güçlendirme uygulamasındaki rollerini öne çıkarmaktadır Yazarlara göre; güçlendirme, güçlü bir liderlik gerektirir ve orta kademe yöneticilerin sergiledikleri durumsal liderlik, güçlendirme çalışmalarının temel başarı kriteridir. Bu nedenle yöneticiler (Dauphinais, 1997:22); "hem güçlendirme sürecinin hem de etkin liderliğin temel karakteristiklerini çok iyi anlamalı ve görünüşte birbirini tutmaz gibi görünen bu iki yönetsel yaklaşımı çok iyi sentezleyebilmelidir".

Çalışanlar çoğu kere birim yöneticilerinin kendilerine güç kazandıracağına inanırlar ve bu nedenle güçlendirilmeyi beklerler. Yöneticilere ise devamlı şekilde takım üyelerinin neden "güçlendirilmiş birey" davranışı göstermedikleri sorulur. Oysa güçlendirme, birim yöneticilerinin çalışanlara güç bağışladığı bir süreç değildir (Heatfield, 2005). Çünkü insanlar, halihazırda sahip oldukları bilgi, beceri ve motivasyonlarıyla zaten güç sahibidirler. Güçlendirme, bu gücün açığa çıkarılması esasına dayanan bir yönetim uygulamasıdır. Bu uygulamada orta kademe yöneticilerin güçlendirmeyi doğru anlamaları, ve üzerlerine düşen rollerin bilincinde olmaları onların temel güçlendirme sorumluluğudur.

Güçlendirme uygulamasını başlatan, yönlendiren ve astlarının başarılarını kolaylaştıran (facilitator) bir işlevsel liderlik, güçlendirme başarısı için elzemdir. Ne varki, yöneticinin astlarına yetki vermesiyle hem davranışsal hem de verimlilik açısından güçlendirmeyi başlatan otomatik bir mekanizma yoktur. Güçlendirmeyi bu şekilde algılayan bir işlevsel yönetici, ya güçlendirmeyi tam olarak anlamamıştır ya da "bırakınız yapsınlar" mantığı içinde üzerine düşen kritik görevleri önemsemiyor demektir. Hatta, bu tür

yöneticiler, güçlendirme uygulaması için başarısızlık nedeni olabilmektedir. Oysa yönetici (Yıldız ve Alpaslan, 2006), astlarını sürekli geliştirmek, sahip olduğu bilgi, deneyim ve haberleri çalışanlara yaymak, eğitmek, öğretmek ve katılımcılığı ve paylaşımı desteklemek durumundadır. Böyle bir yöneticinin astının da güçlendirilmeye istekli, eğitime ve öğretime hazır ve yeteneklerinin geliştirilmeye açık olması gerekmektedir. Bu konuda gerçekleştirilen bazı saha araştırmalarına göre yöneticiler (Klagge, 1998; Dossenbach, 2004); güçlendirmeyi kendilerini atıl bırakan bir uygulama olarak değil; aksine kendilerini geliştiren, prestij kazandıran ve güçlendiren bir uygulama olarak algılamak ve gereğini yapmak durumundadır.

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Bu çalışma, güçlendirme çalışmalarını yürürlüğe koyan ve güçlendirme çalışmalarının ortasında, kilit konumda olan orta kademe yöneticilerin konuyu nasıl algıladıklarını, kendi rollerini ve uygulamayı nasıl değerlendirdiklerini inceleyen ve elde edilen bulguları mevcut literatür bilgileri ile karşılaştıran açıklayıcı (ve keşfedici) bir çalışmasıdır. Çalışmada, literatür taraması ile elde edilen orta kademe yöneticilerin güçlendirme algıları, güçlendirme uygulamasını değerlendirmeleri ve uygulamadaki rollerine yönelik yaklaşım değişkenlerini ifade eden sorulardan oluşan biçimsel mülakat yöntemi kullanılarak araştırma sorularına cevap aranmıştır. Bu yöntemin belirlenmesinin temel gerekçesi, çok boyutlu ve bir çok yönetim uygulamasıyla yakın ilişkisi olan güçlendirme kavramının kendine özgü dinamiklerinin anlaşılmasında derinlemesine mülakatın yararlı olacağı düşüncesidir. Ayrıca, her örgütün kendine özgü gerçekleştirdiği uygulama verilerinin, ancak örgüt yöneticileriyle yapılan derinlemesine mülakatlar yoluyla toplanması amaçlanmıştır.

Araştırmanın evreni, Adapazarı ve Kocaeli'nde otomotiv sektöründe faaliyet gösteren büyük ölçekli imalat işletmeleridir. Ana kütle ile ilgili veriler, Adapazarı Tic. ve San.Odası (ATSO) ve Kocaeli Sanayi Odası verileri dikkate alınarak belirlenmiştir. Araştırma kısıtı olarak 500'den fazla çalışanı olan ve en az 10 yıldır ISO serisi gibi global yönetim sistem standartlarına sahip olan imalat işletmeleri çalışmaya dahil edilmiştir. Bunların içlerinden araştırmanın örnek kütlesi olarak güçlendirme çalışmaları olduğu tespit edilen veya güçlendirmeyi destekleyen yönetsel araçları (TKY, katılım, takım çalışması, eğitim, yetiştirme) uyguladığı bilinen ve böylece doğru verilere ulaşılabileceği düşünülen 6 işletme; olasılığa dayalı olmayan örnekleme yaklaşımıyla bilinçli olarak seçilmiştir. Örnek kütleyi oluşturan katılımcı işletmeler Toyota, Otoyol, Otokar, Goodyear, Hyundai ve Ford Otomotiv'dir. İşletmelerin tamamına ulaşılmış

olup, her işletmeden 3 işlevsel yönetici olmak üzere 18 orta kademe yöneticiyle aşamalı olarak gerçekleştirilen planlı mülakatlar yapılmıştır.

Araştırma problemlerine cevap bulunabileceğine inanılan ilk katılımcı yöneticiler rastgele değil, kasti (kararsal) olarak güçlendirme süreci hakkında bilgi ve deneyim sahibi olduğu bilinen ve e-mail ve telefon görüşmeleriyle onay alınan insan kaynakları yöneticileridir. İlk katılımcılarla gerçekleştirilen mülakatlar sırasında, aynı işletmede bilgi kaynağı olabilecek diğer katılımcılar ise, iz sürme mantığı ile, ilk mülakat yapılan yöneticilerin öneri ve yönlendirmeleriyle belirlenmiştir.

Çalışmaya katkı veren orta kademe yöneticilerle gerçekleştirilen mülakatlarda elde edilen veriler betimsel analiz yaklaşımıyla sınıflandırılmış, yöneticilerin ortak ve farklı değerlendirmeleri ikinci kez sınıflandırılmış ve üçüncü turda araştırma sorularına göre oluşturulan spesifik tablolarda özetlenmiştir. Böylece, katılımcı yöneticilerden sağlanan bilgiler analiz edilerek halihazırdaki güçlendirme algılamalarını ve güçlendirme uygulamalarını açıklayan faktörler ve bu faktörler arasındaki ilişkiler belirlenmeye çalışılmıştır. Analizler sonucunda elde edilen araştırma bulguları, güçlendirme literatürü ile karşılaştırılıp yorumlanmakta ve güçlendirme yaklaşımına uygulama perspektifleri eklenerek yeni bir açılım getirilmeye çalışılmaktadır

UYGULAMA: ORTA KADEME YÖNETİCİLERİN GÜÇLENDİRME ALGILARI ve GÜÇLENDİRME UYGULAMASINA YÖNELİK DEĞERLENDİRMELERİ

21-31 Aralık (2006) tarihleri arasında önce, İK yöneticileriyle yüz-yüze biçimsel mülakatlar gerçekleştirilmiş, aynı işletmede bilgi kaynağı olabilecek diğer yöneticiler de, bu mülakatlar sırasında İK yöneticilerinin yönlendirmeleriyle belirlenmiştir. Böylece, mümkün mertebe güçlendirme uygulamasına ilişkin bilgi ve deneyim sahibi olan katılımcıları araştırmaya dahil ederek araştırmanın güvenilirliği ve geçerliliği artırılmak istenmiştir. Her işletmeden 3 yönetici olmak üzere toplam 18 yöneticiyle belli aralıklarla gerçekleştirilen mülakatlar, 01-22 Ocak 2007 tarihinde tamamlanmıştır. Önceden hazırlanan araştırma soruları çerçevesinde gerçekleştirilen mülakatlarda, bu kişilerin görüş, algı ve değerlendirmelerine yönelik kapsamlı veriler sağlanmıştır.

Araştırmaya katkı veren yöneticilerin; Tablo. 1'de görüldüğü üzere, hepsi lisans mezunu olup, yarıya yakını (8 yönetici - % 44 oranda), yüksek lisans yapmış kişilerdir. Ortalama 7 yıl yöneticilik deneyimi olan ve söz konusu işletmede ortalama 11 yıldır çalışan yöneticilerin çoğu insan kaynakları (İK), üretim planlama, kalite güvence, kalite-teknoloji ve proses müdürü veya

müdür yardımcısı olarak görev yapmaktadır. Tüm katılımcı yöneticiler, Toplam Kalite Yönetimi (TKY), performans ölçme, süreç yönetimi, eğitim-yetiştirme, takım kurma gibi örgütsel gelişim projelerinde veya doğrudan güçlendirme çalışmalarında deneyimi olan orta kademe yöneticilerdir.

Tablo1:Araştırmaya Katkı Veren Orta Kademe Yöneticilerinin Demografik Özellikleri

Firma Adı	Yaş	Cinsiyet	Eğitim	Süre (yıl)	Departman /unvan	Çalışma süresi (yıl)	Çalışan sayısı
Ford Otomotiv	33	Erkek	Yüksek lisans	10	Üretim/Müd.	7	3500
Ford Otomotiv	35	Erkek	Yüksek lisans	10	İKY/Müd.	4	3500
Ford Otomotiv	35	Kadın	Yüksek lisans	10	İKY/Şef	3	3500
Otoyol	28	Erkek	Yüksek lisans	5	Kalite güvence/müd.	3	650
Otoyol	38	Erkek	Yüksek lisans	20	Üretim/birim Müd.	10	650
Otoyol	40	Erkek	Lisans	12	İKY/ Müd	8	650
Otokar	35	Kadın	Lisans	10	İKY/şef	7	1000
Otokar	33	Erkek	Lisans	10	Üretim/şef	4	1000
Otokar	38	Erkek	Lisans	15	Üretim/Planlama sorumlusu	9	1000
Goodyear	40	Erkek	Lisans	17	İKY/Müd.	8	750
Goodyear	54	Erkek	Doktora	21	Kalite tek.Md.	15	750
Goodyear	50	Erkek	Lisans	20	Üretim birim/şef	10	750
Toyota	35	Erkek	Lisans	10	İKY sorumlusu	7	2500
Toyota	37	Erkek	Lisans	10	Proses sorumlusu	8	2500
Toyota	40	Erkek	Lisans	8	İKY/Şef	5	2500
Hyundai	36	Erkek	Yüksek lisans	9	İKY/Müd.Yrd	2	2000
Hyundai	41	Erkek	Yüksek Lisans	14	IT /Md.Yrd.	8	2000
Hyundai	40	Erkek	Lisans	10	Üretim süreç/md yrd	6	2000

İlk aşamada yöneticilerden öncelikle cevaplamaları istenen konu; personel güçlendirme kavramının onlar açısından ne olduğu, ne olmadığı ve

güçlendirme uygulamasının nasıl gerçekleştiğidir. Bu amaçla ilk aşamada yöneticilere şu sorular yöneltilmiştir:

1. Sizce güçlendirme nedir?
2. Güçlendirme ne değildir?
3. Güçlendirme sürecinde öncelikli faaliyetler hangileridir?
4. Güçlendirmenin en önemli yararı/yararları sizce nedir?
5. Güçlendirmenin sınırları nelerdir?

Önceden hazırlanan mülakat formlarına cevaplar kaydedildikten sonra, her bir yöneticinin görüş ve değerlendirmeleri betimsel analiz yaklaşımıyla tekrar tekrar sınıflandırılarak analiz edilmiş ve sorulara verilen ortak cevaplar Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2:Güçlendirmenin Kavramsal Çerçevesine İlişkin Yönetici Algıları ve Görüşleri

Güçlendirme Nedir? Örgüt çalışanlarına güveni ve işbirliğini esas alarak; eğitim, sorumluluk paylaşımı, otonomi, takım çalışması ve uygun kaynakların ve koşulların sağlanması yolu ile onlara üstlerine danışmadan işleri kontrol etme, problem çözme ve karar verme yetkisi sağlayan kurumsal bir strateji ve gelişim sürecidir. Çalışanların gerekli niteliklerle donatılarak etkin bir şekilde firma stratejilerinin oluşumuna ve uygulamaya katılarak daha çok sorumluluk aldıkları çok yönlü bir yönetim aracıdır. **Güçlendirme Ne Değildir?** Güçlendirme, geleneksel komuta-kontrol anlayışında uygulanan bir yetki devri ve hiyerarşik bir katılım süreci değildir. Yönetsel sorumlulukların astlara yüklendiği bir uygulama da değildir. Çalışanların, işleriyle ilgili temel sorumluluk ve kontrol noktalarını, birim amirinin yönlendirmesini, ortak sorumluluk alanlarını dikkate almadan istediği her şeyi yapabildiği sınırları olmayan bir süreç değildir. Sadece eğitim vererek bilgi-beceri geliştirilen veya sadece yetki ve sorumluluk verilen bir uygulama değildir. **Güçlendirmenin Yararları Nelerdir**? Güçlendirme sayesinde değişim süreçleri hızlanmakta, kayıplar azalıp, verimlilik artmaktadır. İşlerini sahiplenen ve daha hızlı eyleme geçen çalışanların iş tatmini ve performansları artarken, özgüvenleri ve organizasyona olan güvenleri artmaktadır. Güçlendirilen takımlarla düşünen-öğrenen organizasyona dönüşen ve daha iyi müşteri hizmeti verebilen örgüt, rekabet avantajı sağlamaktadır: Organizasyona rekabet avantajı; "gelecek garantisi" kazandıran güçlendirme; çalışanın potansiyel gücünü açığa çıkarmaya yardımcı olurken, birim ve süreç performanslarını artıran bir uygulamadır. **Güçlendirme Sürecinde Gerçekleştirilen Öncelikli Faaliyetler Nelerdir?** Firma stratejisi ve ihtiyaca yönelik olarak ve birim hedeflerine uygun bir güçlendirme programı hazırlanmakta ve ortak bir anlayış ve güven ortamını

besleyen ilk güçlendirme eğitimleri verilmektedir. Birim-takım üyelerinin güçlendirme bilinci, problem çözme, kontrol ve karar verme eğitimleri ve çift yönlü bilgi akışı ve yönetici desteğiyle eylemleri cesaretlendirilmekte ve "takım bilinci" aşılanmaktadır. Astlar, problem çözme, süreç iyileştirme, ve proje takımları gibi küçük takımlara dahil edilerek, takımların otonomi sınırları tanımlanmakta ve bu sınırlar içinde karar ve eylemleri için gereken araçlar ve kaynaklar sağlanmaktadır. Vardiyalarda da yalın imalat tekniklerini kullanabilen operasyonel personelin küçük takımlar kurması sağlanarak özerk alanları tanımlanmakta ve sürekli performans takibi ile (yetkinlik değerlendirme veya 360 derece ölçümleriyle) kişilere geribesleme yapılmaktadır. Böylece güçlendirme misyonunda ortak bir mutabakat sağlanarak, etkin bir iletişim sistemi içerisinde işbirliği, bilgi-sorumluluk paylaşımı ve yapıcı yönlendirmelere devam ederek hiyerarşik yapılanmanın yerini takımlara bırakan çalışmalar özendirilmekte ve aşamalı olarak kendi kendini yöneten takımlar oluşturulmaktadır. Uygulama sürecinde özellikle periyodik olarak yapılan 360 derece veya yetkinlik değerleme sonuçlarına göre çalışanın gelişmeye açık yönlerinin belirlenmesi, performansa göre ücret, ünvan, rotasyon ve uygun ödül sistemi son derece önemli unsurlardır.

Güçlendirmenin Limitleri Nedir? Güçlendirmenin maliyeti, birim yöneticisinin liderlik yeteneği, güçlendirilen bireylerin bilgi-beceri ve güvenilirlik düzeyleri ve mevcut kaynaklar güçlendirme uygulamasının limitlerini belirler. Her personelin yetkinlik profiline göre, verilen yetkinin ve otonominin sınırları olmalıdır. Uzmanlaşması gereken bir personelin çok fazla liderlik yönünün geliştirilmesi gerekmez, ya da tam tersi. Yöneticinin, kendi yokluğunda hangi kararların astları tarafından verileceği ya da hangi günlük operasyonel kararlarda kendi inisiyatiflerini kullanacakları konularında sınırları net olarak tanımlaması gerekmektedir.

Mülakatların ikinci aşamasında katılımcı yöneticilere güçlendirme uygulamasında kendilerini nerede gördükleri ve üstlendikleri temel roller üzerine 3 soru yöneltilmiştir. Yöneltilen sorular şunlardır:

1. Bir orta kademe yöneticinin güçlendirme uygulamasındaki temel rolleri nelerdir?
2. Kim, hangi konuda, ne zaman güçlendirilmelidir?
3. Güçlendirmeyi reddeden birim/takım üyelerine karşı nasıl davranmalıdır?

Yöneticilerin bu sorulara verdiği cevapların ortak noktaları ve ayrışan noktaları analiz edildikten sonra ortak cevaplar Tablo. 3'te özetlenmiştir**.**

Tablo 3:Güçlendirme Uygulamasında Orta Kademe Yöneticilerin Rolleri

Orta Kademe Yöneticilerin Güçlendirme Uygulamasında Üstlendiği Roller Nelerdir?

Güçlendirme uygulamasının başlaması ve yerleşmesi sürecinde kendilerini destekleyici ve kolaylaştırıcı bir konumda gören yöneticilerin temel rollerine yönelik ortak tespitleri:

- Personeli güçlendirmeyi anlamayan ve inanmayan bir yönetici, bunu uygulamada başarısız olacaktır.
- Güçlendirilmemiş bir yöneticinin astlarını güçlendirmesi imkansızdır.
- Öncelikle, işletmenin ortak güçlendirme misyonuna astlarını inandırmalı ve işbirliği tesis ederek biriminin güçlendirme programını paylaşmalıdır.
- Her şeyden önce iyi bir yetiştirici, etkin bir lider ve rol model olmalıdır.
- Durumsal liderliği öğrenmeli ve güçlendirme hedefi doğrultusunda astlarının ihtiyaçlarını iyi analiz ederek, ilk etapta makul hatalarını ve risklerini desteklemelidir.
- Bilgi ve deneyimlerini astlarıyla paylaşma ve sürekli geribildirim sağlamak için çok iyi işleyen (teknolojik ve süreç olarak) bir iletişim sistemi kurmalıdır.
- Biriminde periyodik performans ölçümlerine astlarını da katmalı, onları sonuçları kontrol etme ve eyleme geçmede eğitmelidir.
- Astlarına güvenerek, onlara otonomi vererek, karar ve eylemlerinde cesaretlendirerek yönlerini tayin etmeli, ciddi ve etkin bir geribesleme mekanizması oluşturmalıdır.
- Küçük çalışma grupları, problem çözme ve süreç iyileştirme takımları kurmalıdır. Bu takımların bir üyesi gibi çalışarak hiyerarşik komuta-kontrol anlayışının yerine kendini yöneten takım anlayışını yerleştirmelidir.
- Verdiği otonominin sınırlarını net olarak tanımlamalıdır.
- Güçlendirilmeye başlanan astlarına uygun ortamı; koşulları, araç-gereçleri ve mali kaynakları sağlamaya çalışmalıdır.

Kimler, Ne Zaman Güçlendirilmelidir? Örgütün tüm çalışanları, işiyle ilgili teknik veya yönetsel konularda güçlendirilebilir. Öncelikle güçlendirilen kişiler; orta-alt kademe yöneticiler, müşteriyle temas noktalarında olan personel, işi gereği birçok departman ve kişiyle iletişimde olanlar, yönetici adayları ve süreçlerden sorumlu ve potansiyeli olan hat çalışanlarıdır. Orta kademe yöneticiler durumsal liderlik, yetiştirme ve yönlendirme konularında güçlendirilmektedir. Süreç sorumluları ve hat çalışanları ise; ihtiyaca yönelik olarak ve yetkinlik değerlendirmeleri dikkate alınarak iki şekilde güçlendirilmektedir: Kişinin ileride uzmanlık

potansiyelinden mi yoksa yöneticilik potansiyelinden mi yararlanılacağı dikkate alınarak; uzmanlık alanına uygun teknik konularda; ve yönetici adayları da liderlik ve yönetim teknikleri konularında güçlendirilmektedir. Genel olarak gerçekleştirilen güçlendirme çalışmaları, personeli eğitme ve yetiştirme, problem çözme ve karar verme süreçlerine fiilen katarak cesaretlendirme ve takım çalışmalarına dahil etmedir.

Güçlendirmeyi Reddeden Personele Karşı Nasıl Davranmalıdır? Bunun nedenleri hemen araştırılıp, personelin yetkinliğinden ve gereken eğitimleri alıp almadığından emin olmalıdır. Çözülebilir bir durum ise, hemen tedbir almalı, ya da geçici bir problem yaşıyorsa nedeni tespit edilip, endişeleri paylaşılmalı, kararları cesaretlendirilmeli ve güven duygusu kazandırılmalıdır. Önce küçük adımlarla uygulamaya geçip, onlara güçlendirme pozisyonlarını ölçme imkanı verilmelidir. Dikkat edilen noktalara ve alınan tedbirlere rağmen reddetmekte direnen personelle hiç vakit kaybetmeden, başka adaylar üzerinde yoğunlaşmalıdır.

Araştırma, aşağıdaki üçüncü aşama mülakat sorularıyla bitirilmiştir. Bu aşamada kaydedilen cevapların analiz sonuçları özetlenerek, Tablo 4'te sunulmuştur.

1. Güçlendirme uygulamasında kaçınılması gereken en kritik yönetici ve personel hataları sizce hangileridir?
2. Bir güçlendirme uygulamasının yöneticiler ve çalışanlar açısından temel başarı gerekleri nelerdir?

Tablo 4: Güçlendirme Sürecinde Kaçınılması Gereken Yönetsel ve Bireysel Hatalar ve Güçlendirme Uygulamasının Temel Başarı Faktörleri

Güçlendirme Uygulamasında Yöneticilerin Kaçınması Gereken Hatalar
- Örgüt kültürünü, kendi biriminin ihtiyaçlarını ve astlarının potansiyelini dikkate almadan genel ve katı bir güçlendirme uygulamasına gitmek, - Potansiyeli eksik veya kibirli kişileri güçlendirmeye çalışmak, - Otonomi sınırlarını açık ve net olarak belirlemeden daha ilk aşamada aşırı delegasyona giderek süreci lidersiz bırakmak, - Astlarını ne yapılması gerektiğine yönlendirmekten çok işlerin nasıl yapılacağına ve yapılan hatalara odaklanmak, - Astlarını sürekli kınamak ve eleştirmek, - Takım üyelerinin karar gerekçelerine veya çekincelerine önem vermemek, - Kararlarına güvenmemek, inisiyatif kullanmalarına izin vermemek,

- Performans ölçüm ve ödül sistemlerini doğru ve yerinde kullanmamak
- Takım kararlarını reddetmek

Güçlendirme Uygulamasında Çalışanların Kaçınması Gereken Hatalar

- Güçlendirme eğitimlerine katılmamak,
- Verilen otonomi sınırlarının dışına çıkmak veya özerk olduğu alanı net olarak öğrenme gereği duymadan başkalarının işlerini üstlenmeye kalkışmak
- Bütün verileri toplamadan, araştırmadan acele karar vermek veya üstüyle ve takımıyla işbirliğinden kaçınarak karar vermek,
- Yetkilerini veya iş başarısını kişisel bir güç olarak değerlendirip, bunu takıma ya da departmanlar arası ilişkilere olumsuz şekilde yansıtmak,
- Kendilerini örgüt için önemli ve yararlı bir eleman olarak görmekten daha çok vazgeçilemez eleman olarak görmek,
- Hatalardan ve aksamalardan dolayı başkalarını ya da yöneticisini suçlamak

Orta Kademe Yöneticiler Açısından Temel Başarı Faktörleri

- Öncelikle, liderlik, yeni yönetim ve motivasyon teknikleri gibi güçlendirme eğitimlerini alarak işe başlamak ve kendi rolünün bilincinde olmak,
- Güçlendirmenin örgüte rekabet avantajı sağlayan ve devamlılık arz eden bir strateji ve herkes için yararlı bir yönetim aracı olduğuna astlarını ikna etmek,
- Güçlendirme sürecinin aşama aşama gerçekleşen ve sabır gerektiren karmaşık bir süreç olduğunu kabul etmek,
- Uygulamada istekli, hevesli ve samimi olmak, astlarına güvenerek onlar için uygun koşulları sağlamak,
- Astlarının yapabileceklerini, paylaşılan sorumlulukları ve otonomi sınırlarını belirleyerek karşılıklı işbirliği ve etkileşime dayalı bir takım bilinci oluşturmak
- Etkin bir bilgi akışı ve geribildirim mekanizması ile astlarının gereken bilgi ve verilere ulaşmalarını kolaylaştırmak,
- Periyodik performans değerleme veya yetkinlik değerleme sonuçlarını astlarıyla paylaşarak problem çözme veya performans iyileştirmeye yönelik karar ve eylemlerini desteklemek
- Bilgi ve deneyimlerini aktarırken veya kurduğu takımlarla birlikte hareket ederken her zaman bir koç, yetiştirici ve kılavuz gibi davranmaya çalışmak,
- Takım üyelerinin karar ve eylemlerini tıkayan veya aksatan engelleri ortadan kaldırarak işleri kolaylaştıran bir liderlik sergilemek,
- Güçlendirilen astlar veya takım üyeleri için her zaman güvenilir bir kılavuz, rehber ve rol model olmaya çabalamak.
- Performansa göre ödeme, taktir-tanınma ve yeni unvan verme gibi

başarıyı destekleyen uygun bir ödül sistemi kurmak ve işlemesini sağlamak.

Güçlendirilen Çalışanlar Açısından Temel Başarı Faktörleri

- Güçlendirmenin kendileri ve organizasyon için yararlı bir uygulama olduğuna inanmak ve güçlendirilmeyi istemek,
- Kendi güçlü ve zayıf yönlerini iyi analiz edip, güçlendirilmeye açık yönlerinin farkında olmak ve değişim konusunda samimi olmak,
- Eğitim programlarına katılmak, daha fazlasını talep etmek ve bilgi paylaşımında işbirliğinden kaçınmamak,
- İhtiyacı olduğunda takım lideri veya yöneticiden yardım-destek talep etmek,
- Takım arkadaşlarıyla, kendisinin üstünden beklediği şekilde şeffaf, açık ve güvene dayalı bir ilişki içinde olmaya çalışmak,
- Otonomi sınırları, sorumluluklar, öğrenilen becerilere göre yapılması gereken yeni işler yeterince açık değilse veya anlaşılamamışsa, derhal açıklık getirilmesini istemek ve soru sormaktan çekinmemek.
- Güçlendirme sürecinde kendisi için harcanan çabaların en azından aynısını göstermeye çalışmak ve diğerlerinin güçlendirilmesi için örnek oluşturmak.

BULGULAR: LİTERATÜR ve UYGULAMA SONUÇLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Araştırmada, orta kademe yöneticilerin algıları, görüşleri ve değerlendirmeleri ile güçlendirme literatürü arasında dikkate değer benzerlikler bulunduğu gibi, uygulamanın literatürden farlılaştığı noktalar da tespit edilmiştir. Literatürde (Ginnoda, 1997; Thrist ve Ketçhum, 2000; Fragoso, 2000), her organizasyonun güçlendirmeyi kendi bünyesinde oluşturması ve onu bir yönetim felsefesi, bir strateji olarak tanımlaması gerektiği ifade edilmektedir. Araştırmaya katılan yöneticiler de, güçlendirme çalışmalarının kendi örgüt stratejileri doğrultusunda benimsenen bir gelişim felsefesi ve bir strateji olduğunu vurgulamıştır.

Güçlendirme, bireylerin ve takımların aşamalı olarak karar verme, seçim yapma ve seçimlerini sonuçlara dönüştürme becerilerini geliştiren bir yönetim uygulamasıdır (Byham ve Cox, 1998). Bir diğer tanıma göre güçlendirme (Çöl, 2005); astların işleriyle ilgili kararları yöneticiye danışma ihtiyacı duymaksızın alabilmeleri için gereken eğitim ve kendini geliştirme imkanlarının sunulması, bağımsız hareket etmeyi teşvik eden örgütsel bir ortamın hazırlanması, işin tamamlanması konusunda gereksinim duyacakları yetkinin ve sonuçtan doğacak sorumluluğun astlara devredilmesi ve bunların çalışanlar tarafından kendilerini güçlendiren uygulamalar olarak

algılanmasıdır. Güçlendirme çalışmalarını başlatan ve sürdüren orta kademe yöneticiler de güçlendirmeyi bu doğrultuda algılamış ve değerlendirmiştir. Araştırmaya katkı veren yöneticilere göre güçlendirme, orta ve alt kademe yöneticiler ile astlarının karşılıklı olarak kararlara etki ettiği, yetki ve sorumlulukların belli bir otonomi çerçevesinde aşamalı olarak paylaşıldığı dinamik, demokratik ve süreklilik arz eden bir süreçtir. Astlara, karar ve eylemlerinde ihtiyaçları olan yönlendirmenin, eğitimin, araçların ve maddi kaynakların sağlanması gerektiğini savunan yöneticiler, bunun kendilerinin güçlendirme sorumluluğu olduğunu ifade etmiştir.

Güçlendirme literatürü ve araştırma bulgularının örtüştüğü diğer bir konu da güçlendirme uygulamasının nasıl gerçekleştirileceği konusudur. Orta kademe yöneticilere göre güçlendirmenin örgütte yerleşmesi ve sürdürülmesi için yatay, esnek ve mümkün olduğunca yalın bir örgütsel yapı temeldir. Bunun yanı sıra, yöneticilere göre güçlendirme, takım çalışmasına dayanan, katılımcı, demokratik ve sürekli öğrenmeyi benimsemiş bir yönetim ortamında uygulanabilen bir stratejidir. Bu uygulamada yöneticiler özellikle etkin iletişim ve network sisteminin gerekli olduğuna, genel / özel eğitim programlarına ve sürekli performans ölçmeye vurgu yapmıştır. Literatürde de (Coşkun, 2000; Yüksel ve Erkutlu, 2003; Meredith ve Murrel, 2000) güçlendirmenin zaman alıcı bir süreç olduğu ve iyi iletişim, işbirliği, uygun eğitimler, takım çalışması ve doğru yönlendirmelerle gerçekleşebileceği ifade edilmektedir. Güçlendirme uygulaması konusunda katılımcı yöneticiler, literatürden farklı olarak güçlendirmenin birimlere, takımlara hatta bazen bireye indirgenebilen, ihtiyaca yönelik özel bir uygulama olduğunu öne çıkarmaktadır.

Araştırmaya katılan yöneticilerin güçlendirmenin yararları konusundaki görüşleri ile literatürde vurgulanan güçlendirme yararları büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Güçlendirme, (Ginnoda, 1997, Demirel ve Serbest, 2005) örgüte rekabet avantajı sağlayan gerekli ve yararlı bir yöntemdir. Çalışmaya katılan yöneticilerin de görüşleri bu yöndedir. Güçlendirme uygulaması, çalışanları kişisel gelişimlerini ve iş tatminini artıran, yönetici-çalışan yakınlaşmasını sağlayan, tüm düzeylerde (örgüt, birim, bireysel düzeylerde) verimliliği ve müşteri memnuniyetini artıran ve büyüme stratejilerinin başarıyla gerçekleşmesine yardım eden bir süreçtir. Ancak, literatürde güçlendirmenin geçerli bir yöntem olup olmadığı konusunda eleştiriler ve tartışmalar da mevcuttur. Oysa, güçlendirme çalışmalarını başlatan ve sürdüren orta kademe yöneticilerin güçlendirmenin geçerli ve yararlı olup olmadığı konusunda tereddütleri yoktur. Araştırmaya katılan yöneticiler, gerekli örgütsel ve yönetsel şartlar sağlandığında ve doğru şekilde uygulandığında, güçlendirmenin günümüz örgütleri için (hatta geleceğin örgütleri için de) yararlı bir yaklaşım olduğunu savunmaktadır. Burada önemli olan, güçlendirmeyi yürürlüğe koyan orta kademe

yöneticilerin güçlendirmeyi bu yönde algılayıp, samimi, yapıcı ve güçlü bir durumsal liderlik sergileyebilmeleridir. Bulgulara göre çoğu güçlendirme hataları ve hatta güçlendirme başarısızlığı orta kademe yöneticilerin "güçlendiren" yöneticiler olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu uygulama hataları, güçlendirmeye halen şüpheyle yaklaşılmasını haklı göstermemelidir

Literatür ile araştırmaya katılan yöneticilerin değerlendirmeleri arasında mutabakata varılamayan en önemli konu ise, güçlendirme uygulamasında orta kademe yöneticilerin tepkileridir. Literatürde orta kademe yöneticilerin çeşitli nedenlerle güçlendirmeye muhalefet edebilecekleri ifade edilmektedir (Coşkun, 2002; Erkutlu ve Yüksel, 2003). Literatüre göre orta kademe yöneticilerin endişe ve korkusu, ellerindeki kontrolü ve gücü kaybedecekleri, hatta pozisyonlarını kaybedecekleri yönündedir. Bu görüşün tersine, araştırmaya katılan orta kademe yöneticiler, başarılı bir güçlendirme uygulaması için kendilerini engel değil, destek kuvvet olarak önemli ve yetkin konumda görmektedir. Güçlendirme programının oluşturulması, ortak bir işbirliği, paylaşım ve güven ortamının tesis edilmesi, astlara verilen eğitimler ve otonomi ile kararlarının ve eylemlerinin cesaretlendirilmesi, küçük takımlar kurularak daha yüksek sorumluluk almaya desteklenmeleri konularında en fazla çaba ve zaman harcayan kesimin kendileri olduğunu ifade etmişlerdir. Kendilerinin güçlendirmenin yerleşmesi ve sürdürülmesine direnen ve engel olan değil, tersine, köprü konumundaki destek kesim olduklarını ifade etmişlerdir. Araştırma bulgularına göre orta kademe yöneticiler, güçlendirme uygulamasındaki görevlerini, süreklilik arz eden ve kendilerini de güçlendiren bir gelişme fırsatı olarak görmektedir.

Hem literatürdeki ifadelerde (Klagge, 1998; Yıldız ve Alpaslan, 2006), hem de araştırmaya katılan yöneticilerin ifadelerinde, benzer şekilde; güçlendirmenin radikal değişimi gerektiren karmaşık ve zor bir süreç olduğu ve kısa dönemde bazı problemlerin yaşanacağı vurgulanmaktadır. Yoğun ve çift yönlü iletişim karmaşası, otonomi limitlerinin net olarak konulamaması, güçlendirme koşullarının sağlanmaması ve eğitimler için yapılan harcamalar, ilk aşamalarda iş süreçlerindeki verimlilik düşüşü, bilgi kanallarında veya iletişim teknolojisinde eksiklik, karar verme yetkisinin herkese hemen verilmeye başlanması, performansın ölçülmemesi ve astların yöneticileri tarafından yeterince desteklenmemeleridir. Güçlendirme sorunlarının çoğunun yönetici odaklı sorunlar olduğu konusunda literatür ile örtüşen araştırma bulguları, bazı önemli sorunların da hat çalışanlarından ve otonomi limitlerinin doğru şekilde belirlenmemesinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, güçlendirmeyi yürürlüğe koyan orta kademe yöneticilerin güçlendirmeyi nasıl algıladıklarına ve uygulamayı ve kendi rollerini nasıl değerlendirdiklerine odaklanmıştır. Araştırmaya katılan yöneticiler,

literatürde ifade edildiği gibi; yetkilerini paylaşma-paylaşmama arasında veya güçlendirmeyi bir tehdit gibi görme konusunda bir tereddüt yaşamayıp; aksine bir taraftan astlarını güçlendirmeye devam ederken, diğer taraftan da güçlendirme deneyimleri arttıkça kendi liderlik yeteneklerinin de geliştiğini ifade etmişlerdir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Araştırma bulgularına göre, güçlendirmeyi yürürlüğe koyan kişilerin kendileri olduğuna işaret eden yöneticiler, güçlendirme programından taviz vermeden, sürekli bilgi aktaran, engelleri kaldıran, kaynakları sağlayan, cesaretlendiren ve eğiten destek kuvvettir. Güçlendirme konusunda bilinçlendirilen ve eğitimlerle desteklen astlarından hemen inisiyatif almalarını beklenmediklerini, onların güçlendirilmiş kişiler konumuna gelme sürecini birlikte tecrübe ederek öğrendiklerini vurgulamışlardır.

Katılımcı yöneticiler güçlendirmeyi, belli bir departmanı yönettikleri gibi değil, yetenekli bireyleri seçerek, proje takımları veya problem çözme takımları kurarak bunları yönlendirmeyi öğrendikleri bir süreç olarak değerlendirmektedir. Bu noktada, araştırma bulgularıyla literatürde yazılanları sentezleyerek; orta kademe yöneticilerin güçlendirme çalışmalarını nasıl başlattıkları, birimlerine nasıl yerleştirdikleri ve nasıl sürdürdüklerine ilişkin rollerini sıralamak gerekirse; İlk aşamada, örgüt stratejisi ve hedefler doğrultusunda birim üyelerine verilen güçlendirme eğitimleriyle süreci başlatan bir yöneticinin bu aşamadaki temel rolleri şunlardır:

1. Kurumsal strateji çerçevesinde kendi birimine özgü bir güçlendirme programı oluşturmak,
2. Astlarıyla bilgi ve deneyimlerini paylaşmaya devam etmek,
3. Sınırlarını net olarak tanımladığı bir otonomi sağlamak,
4. Hiyerarşik komuta-kontrol düşüncesinin yerine kendini yöneten takım düşüncesini yerleştirmeye başlamaktır.

İkinci aşama olan değişim ve cesaretlendirme aşamasındaki rolleri; astların inisiyatif alma ve sonuçları kontrol etme konularında cesaretlendirilmesi ve kararlarının desteklenmesidir. Bu aşamada orta kademe yöneticilerin yapması gerekenler;

1. Eğitimlerle daha fazla bilgi aktarmaya devam etmek ve astlarını daha çok dinlemektir,
2. Verdiği otonominin sınırlarını (yine net olarak tanımlı bir şekilde) genişleterek karar yetkisi ve sorumluluklarını pekiştirmektir,
3. Küçük takımlar kurarak, bu takımları işlevsel roller üstlenmeye cesaretlendirmektir.

Güçlendirmenin birimlerinde yerleşip, belli bir güçlendirme kültürü kazandıkları üçüncü aşamadaki rolleri, takımların karar ve eylemlerinde ihtiyaçları olan özel eğitimleri, araçları ve kaynakları tahsis ederek, önlerindeki engelleri kaldırarak yüksek performans takımlarına dönüşmelerine yardım etmektir. Bu aşamada;

1. Güçlendirme sürecindeki astlarına ve/veya takımlara performans ölçme ve sonuçları kontrol etme yetkisi vermek,
2. Otonomi sınırlarını takım üyelerinin ulaştığı düzeye göre (gerekirse unvan değişikliği dahi yaparak) genişletip tekrar tanımlamak ve,
3. Kendi kendini yöneten yüksek performans takımları oluşturmaktır.

Son yıllarda dünyada güçlendirme literatürüne kazandırılan çalışmalar, teorik/ideolojik tartışmalardan ziyade; uygulamaya dayalı güçlendirme örneklerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada da uygulamanın tam ortasında-kilit konumdaki orta kademe yöneticilerin güçlendirme algıları ve uygulama önerileri değerlendirilmiştir. Yapılan kaynak taramasında, Türkçe literatürde güçlendirme uygulamasına yönelik saha çalışmalarının yok denecek kadar az olduğu tespit edilmiştir. Bu açıdan hem akademik çevreler hem de profesyoneller için; güçlendirme uzmanlarının, güçlendirmeyi yürürlüğe koyan yöneticilerin, güçlendirilen personelin ve güçlendirmenin nihai aşaması olan yüksek performans takımlarının güçlendirme algılarını ve uygulama perspektiflerini inceleyen araştırma örneklerine ihtiyaç olduğu açıktır. Ayrıca, literatürde güçlendirmenin geçerliliği ve dezavantajlarına yönelik eleştiriler ve tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmalara açıklık getirmek için de; hem sektör bazında hem de işletme bazında uygulama problemlerini ve en iyi güçlendirme örnekleriyle karşılaştırarak yöntemin “geçerliliğini” tartışan uygulama araştırmalarına da ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

Blanchard K., J P. Carlos., A, Randolph; (2001), *The Three Keys to Empowerment*, San Francisco, CA: Berret Koehler Publisher.

Bono Edward de. ve Robert HELLER; (2005), *http://www.thinkingmanagers.com/management/employeeempowerment.php ,(08.04.2007)*

Byham W, C. Ve J, Cox.; (1998), *The Lightining of Empowerment: How to Improve Productivity, Quality and Employee Satisfaction*, NY: Ballantine Publishing Group.

Coşkun, A, İ.; (2000). "Çalışanların Güçlendirilmesi: Antalya Bölgesi Otel İşletmelerinde Uygulama Araştırması", Gebze: Gebze İleri teknoloji Enstitüsü-Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Coşkun, R.; (2002). "Gücün ve Sorumluluğun Organizasyona Yayılması: Çalışanı Güçlendirme",*Modern Yönetim Yaklaşımları* İçinde, İstanbul: Beta.

Çöl, G.; (2005), "Personel Güçlendirme Kavramının Benzer Yönetim Kavramları İle Karşılaştırılması", *http://www.isgucdergi.org/ (26.08.2006).*

Dauphinais, W.**;** (1997), "Forging the Path to Power: Employee Empowerment", *American Society for İndustrial Security*, January 1, :41/1, 32-35.

Demirel, N, Ç Ve G. N, Serbest; (2006), "Personnel Empowerment in Human Resources Management" *Proceedings of 5th International Symposium on Intelligent Manufacturing Systems*, Sakarya University, Department of Industrial Engineering, May 29-31, 776-783.

Doğan, S.; (2006), "Büyük Ölçekli İşletmelerde İK Yöneticilerinin Güçlendirilmiş Bir İş Çevresi Yaratmaya Ne Kadar İstekli ve Hazır Olduklarının Tespitine İlişkin Bir Araştırma", *http://www.bayar.edu.tr/~iibf/dergi/pdf/C13522006/SD.pdf (08.04.2007)*

Dossenbach, T.; (2004), "Let Your Employees Handle the Trees: Employee Empowerment is a Powerful Management Tool", *Wood and Wood Products Magazine*, Vance Publishing Corp., October 109/11, 23-27.

Fragoso, H.; (2000), "An Overview of Employee Empowerment: Do's And Don'ts", *http://www.iusb.edu/~journal/2000/fragoso.html (05.03.2007).*

Gınnoda, B. (Ed. 1997), "The Who, What, When, Where, Why and How of Empowerment", *The Power of Empowerment: What tha Experts Say and 16 Actionable Case Studies*, Arlington: Pride Publications, 2-14.

Heatfıeld, S, M.; (2005), "Employee Empowerment", *http://www.humanresources.about.com/ad/glossarye/a/empowerment.htm, (08.04.2007).*

Kappelman L, A Ve T, C. Rıchards; (1996), "Training, Empowerment and Creating a Culture for Change", *Empowerment in Organizations*, Vol: 4/3.

Ketchum, L, D Ve E, Trist; (2005), *All Teams Are Not Created Equal: How Employee Empowerment Really Works*, Sage Publications.

Klagge, J.; (1998), "The Empowerment Squeeze: Views From Middle Management Position", *Journal of Management Development*, 17/8.

Lawson, K.; (2000), "Build Your Business From the Inside: Four Keys to Employee Empowerment, *Doors and Hardware Journal*, Doors and Hardware Institute, November 2000, 64 /11 62-65.

Lessitier, M, J.; (1993), "Redefining Leadership in the Foundary: Employee Empowerment", *Journal of Modern Casting*, American Foundarymen's Society Inc, 83/12, 32-35.

Long, L, K. 2005. "The Value of Employee Empowerment"*http://www.expresscomputeronline.com/20051226/technologylife02.shtml.(08.04.2007)*

Murrel, K, L Ve M, Meredith; (2000), *Empowering Employees* (1st Edition), Madison: CWL Publishing Enterprises.

Nelson, B., K Blanchard, B, Morrıs; (2001), *1001 Ways to Energize Employees*, NY: Workman Publishing Company.

Yıldız, G Ve S, Alpaslan; (2006), "İnsan Kyanaklarını Güçlendirme: Empowerment", *Çağdaş Yönetim Araçlarından Seçmeler içinde,* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Yüksel, Ö Ve H, Erkutlu; (2003), "Personeli Güçlendirme: Empowerment", GÜ.İ.İ.B.F. Dergisi, 1/2003, 131-142.
http://www.1000ventures.com/business_guide/crosscuttings/employee_empowerment (12.01.2007)

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Uluslararası Muhasebe/Finansal Raporlama (IAS/IFRS) Standartları İMKB'de Yer Alan Firmaların Finansal Tablolarını Nasıl Etkiledi?

Ahmet AĞCA*
Rafet AKTAŞ**

Özet: Muhasebede uyumlaştırma düşüncesi IASB tarafından oluşturulan IAS/IFRS'ler vasıtası ile uygulamaya geçirilmiştir. Çalışmamızda, İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında (İMKB) yer alan firmaların, Sermaye Piyasası Kurulu'nun Seri XI, No:25 tebliği hükümleri doğrultusunda IAS/IFRS'lere göre uygun olarak düzenledikleri finansal tabloların, bu tebliğden önceki mevzuata göre düzenlenmiş finansal tablolardan ne ölçüde farklılaştığının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Muhasebe, Uluslararası Finansal Raporlama Standartları, Finansal Tablolar

How International Accounting Standards/International Financial Reporting Standards (IAS/IFRS) Affected Financial Statements of Companies Listed In ISE?

Abstract: The idea of harmonizing the international accounting has been realized by the implementation of standards (International Accounting Standards-IAS and International Financial Reporting Standards-IFRS) issued by IASB. In this study, we investigated the extent of differences between financial statements prepared as per IAS/IFRS in accordance with the provisions of Capital Markets Board's communiqué Series XI, No.: 25 and the financial statements prepared as per the legislation before this communiqué within Istanbul Stock Exchange (ISE).

Keywords: Accounting, International Financial Reporting Standards, Financial Statements

GİRİŞ

Ekonominin küreselleşmesi ile muhasebe bilgi kullanıcıları bir çok yeni sorunla karşı karşıya gelmiştir. Bu sorunların kaynağı farklı ülkelerin farklı muhasebe uygulamalarıdır. Muhasebe alanında küreselleşmenin etkisiyle günyüzüne çıkan sorunlara, muhasebe camiasında üretilen çözümler içerisinde en çok ilgi ve kabul göreni "Uluslararası Muhasebe Uyumlaştırması" yaklaşımıdır(Ağca, 2003). Farklı muhasebe uygulamalarının uyumlaştırılması konusunda bir çok uluslararası resmi ve özel organizasyon çalışmalar yapmış olmasına rağmen, Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB), uluslararası muhasebe

* Yrd. Doç. Dr. , DPÜ, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
** Yrd. Doç. Dr. , DPÜ, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

uyumlaştırması düşüncesini yayınladığı standartlar (International Accounting Standards-IAS'lar ve International Financial Reporting Standards-IFRS'ler) vasıtası ile hayata geçirmiştir. Günümüzde aralarında Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin ve Türkiye'nin de yer aldığı yüzden fazla ülkenin (International Accounting Standards Committee Foundation, 2005) IAS/IFRS'lerin kullanımını zorunlu tutması veya izin vermesi IASB'nin geldiği noktayı açıkca izah etmektedir.

Uluslararası muhasebe literatüründe önceleri "uluslararası muhasebe standartları" fikri tartışılırken, IASB'nin, faaliyete geçip standart oluşturmaya başlamasından itibaren tartışmalar kronolojik olarak; bu standartların gelişmekte olan ülkeler için mi yoksa gelişmiş ülkeler için mi daha uygun olduğu ve ülkelerde nasıl uygulanacağı, bu standartları uygulamayı seçen ülkelerin seçimlerinin ardında yatan sebeplerin neler olduğu, bu standartları uygulamaya geçişte ne tür sorunlarla karşılaşılacağı, bu standartları uygulamanın muhasebe bilgilerinde hangi değişimlere yol açtığı konuları üzerine yoğunlaşmıştır.

Bu çalışma, literatürdeki eğilim doğrultusunda, İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında (İMKB) yer alan firmaların, Sermaye Piyasası Kurulu'nun Seri XI, No:25 tebliği hükümleri doğrultusunda IAS/IFRS'lere göre uygun olarak düzenledikleri finansal tablolarının, bu tebliğden önceki mevzuata göre düzenlenmiş finansal tablolardan ne ölçüde farklılaştığını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

MUHASEBENİN KÜRESELLEŞMESİ

Ulaşım, haberleşme ve bilgi işlem teknolojisindeki gelişmeler sonucunda, toplumsal ve kültürel düzenlemeler üzerinde, mekansal uzaklıklardan kaynaklanan farklılıkların ortadan kalktığı toplumsal bir süreç olarak tanımlanan küreselleşmenin izi toplumsal hayatın politika ve kültür gibi alanlarında olduğu kadar ekonomi alanında da izlenebilmektedir (Eşkinat, 1998). Ekonominin küreselleşmesine yol açan gelişmeler, ekonomi ile yakından ilgili muhasebe bilgisini kullanan taraflardan özellikle Çok Uluslu İşletmeler'i (ÇUİ), çok uluslu muhasebe ve denetim işletmelerini, yatırımcılar ve yatırım analistlerini yeni sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Uluslararası muhasebe alanında çalışmalar yapan araştırmacıların hemen hepsi ortaya çıkan sorunların gerisinde ülke muhasebe sistemlerindeki[*] farklılıkların olduğu konusunda hemfikirdirler. Günümüz muhasebe

[*] "Muhasebe sistemi" ifadesi ile belli bir işletmenin finansal tablolar hazırlarken kullandığı uygulamaların bütünü kastedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bknz… (Christopher Nobes, Robert Parker, **Comparative International Accounting** (Hertfordshire: Prentice Hall Europe,1998),s.15.)

sistemleri, ölçme yöntemleri, bilgi açıklama uygulamaları ve denetim yöntem ve uygulamaları konusunda farklılıklar göstermektedir.

Muhasebe her ne kadar uluslararası bir geçmişe sahip olsa da, zaman içerisinde "milliyetçi" bir kimliğe bürünmüştür (Choi ve Mueller, 1978). Berry ve Parker (1987) isimli araştırmacılar muhasebenin başlangıçta aynı yönde ve birbirine yakın olan gelişmesinin zamanla farklılaşmasına ulus-devletlerin artmasının, Latince'nin uluslararası bir dil olma özelliğini zamanla kaybetmesinin ve anonim şirketlerin oluşumunun yol açtığını belirtmişlerdir (Berry ve Parker,1987). Evans ve Taylor isimli araştırmacılar ise diğer yazarların görüşlerini; *"ulusların, kültür, dil, politik ve ekonomik sistemler gibi farklı çevresel faktörler nedeniyle ayrı politik birimler haline gelmesi ile şartlar, herbir ulusu kendilerine özgü, değişik etkenleri yansıtan ulusal muhasebe standartlarını oluşturmaya teşvik etmiştir"* (Evans ve Taylor, 1982:115) diyerek teyit etmiş ve ülke muhasebelerinin, ulusların tıpkı kendi para birimlerini, gelenek ve kanunlarını tercih etmeleri gibi, bir tercih sonucu farklılaştığının üzerinde durmuşlardır.

Ülkelerin muhasebe sistemlerini zaman içerisinde birbirlerinden farklılaştıran birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler; ekonomik kalkınmışlık seviyesi, ekonomik sistem, ekonomik büyüme, enflasyon, etik kurallar ve standartların yaptırımı, mesleki bilgi altyapısı, genel eğitim seviyesi, muhasebe eğitiminin durumu, işletme alanındaki yeniliklerin hızı, finansman kaynakları, işletme uygulamalarının seviyesi, işletme sahipliğinin yapısı, devletin ekonomideki rolü, yasal sistem, kültür, muhasebe bilgisini kullanan taraflar, mesleğin statüsü, muhasebe uygulamalarının yaptırım gücü, politik sistem, sosyal çevre, krizler, ülkelerin tarihi ve ekonomik bağları, vergilendirme uygulamaları olarak sayılabilir. Bu faktörleri, **ekonomik, sosyo-kültürel** ve **yasal** faktörler olarak ana başlıklar altında toplamak mümkündür.

Muhasebeyi etkileyen bu sebepler, ülkelerarası farklılıkları veya benzerlikleri anlamamıza katkıda bulunmaktadır. Muhasebe sosyal bir bilim dalıdır ve toplumda "hizmet" işlevini yerine getirmektedir; muhasebenin teknik ve sosyal anlamda faydalı olarak kalabilmesi için toplumun sürekli değişen ihtiyaçlarına cevap vermesi ve hüküm sürdüğü ülkenin kültürel, ekonomik, yasal, sosyal ve politik özelliklerini yansıtması gerekir (Choi ve diğerleri, 1999). Bu doğrultuda, muhasebe uygulamalarına yön veren faktörlerin ve hatta bu faktörlerden etkilenen muhasebe uygulamalarının, tarafların ihtiyaçlarındaki değişikliklere paralel olarak günden güne değişebileceği akılda tutulmalıdır.

Ülkelerin farklı muhasebe sistemlerine sahip olması nedeniyle uluslararası alanda ortaya çıkan sorunlara muhasebe camiası tarafından teoride ve

uygulamada çeşitli çözüm önerileri getirilmiştir. Bu öneriler içerisinde önceleri **"Uluslararası Muhasebe Uyumlaştırması (International Accounting Harmonization)",** sonraları **"Muhasebe Standartlarının Yakınsanması (Convergence o Accounting Standards)"** yaklaşımı, bütün ülkeleri ortak standartlar etrafında toplamayı amaçlayan, günümüze kadar yapılan akademik nitelikli çalışmalarda bir çok muhasebe araştırmacısı tarafından en çok savunulan ve kabul gören yaklaşımlar olarak ön plana çıkmıştır. **Harmonization** kavramı ile tanımlanan muhasebe uyumlaştırması, çeşitli olan ve değişiklik gösteren farklı muhasebe uygulamalarını tekdüzenliliğe doğru yönlendiren çalışmalar olarak tanımlanırken (Gücenme, 2000), **convergence** kavramı ile tanımlanan muhasebede uluslararası yakınsama, her ülkenin dünya düzeyinde kullanabileceği "tek bir muhasebe standartları takımı" geliştirmeye katkıda bulunacak yeni standartlar gelişirmek amacıyla muhasebe ile ilgili kurumların birlikte çalışma faaliyetidir (Aslan, 2004).

Resmi veya özel kuruluşlar tarafından oluşturulan, bölgesel ve küresel boyutta bir çok organizasyonun (Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Uluslararası Menkul Kıymetler Kurumları Organizasyonu (IOSCO) gibi) muhasebe ölçme ve raporlama uygulamalarının uyumlaştırılması yönünde çalışmalarda bulunmuş olması da yukarıda bahsedilen yaklaşımlar arasında "uluslararası muhasebe uyumlaştırılması" ekolünün, muhasebe camiasında en uygun ve pratik çözüm yaklaşımı olarak büyük oranda kabul görmüşlüğünü teyit etmektedir. Çalışmamızda kavram karmaşası yaratmamak için uluslararası muhasebe alanında yapılan çalışmalara atfen "uyumlaştırma" kavramı kullanılacaktır, çünkü "*uyumlaştırma, sadece tekdüzeliğin kulağa hoş gelecek şekilde ifadesidir*" (Chastney, 1976) .

Uyumlaştırma, IASB tarafından oluşturulan IAS/IFRS'ler vasıtası ile uygulamaya geçirilmiş, zaman içerisinde uluslararası alanda IASB tek yetkili kuruluş olarak genel kabul görmüştür. Günümüzde bir çok işletme IASB'nin standartlarını kullanmakta, bu standartlara göre hazırlanmış finansal tablolar birçok ülke tarafından kabul görmektedir. IASB tarafından hazırlanan standartlar kimi ülkelerce ulusal muhasebe düzenlemeleri için "temel" kabul edilmiş, kimi endüstrileşmiş veya gelişmekte olan ülkelerce kendi standartlarını oluştururken uluslararası bir ölçü (benchmark) olarak kabul edilmiş (Choi ve diğerleri,1999), kimi uluslararası birlikler (Örn; Basel Bankacılık Denetleme Komitesi), sermaye piyasası kurulları ve borsalarca da resmi olarak tanınmıştır. AB ve IOSCO'nun, IFRS uygulamalarına ilişkin destek ve uygulama kararları ve FASB'nin standartlarını IAS/IFRS ile yakınlaştırma kararı, IASB'nin uluslararası alanda genel kabul görmesi açısından önemini ve misyonunu daha da artırmıştır.

IASB, Uluslararası Muhasebe/Finansal Raporlama Standartlarına (IAS/IFRS'ye) uyumun sağlanması ve uzmanlaşmanın artması amacıyla yeni kararlar almaktadır. Yeni standartların ilgili dillere çevrilmesi ve yasal çerçeveye oturtulabilmesi ve uygulanması için pek çok ülkenin zaman ihtiyacı bulunduğundan hareketle IASB, 2009 yılına kadar yeni IFRS'lerin yürürlüğe girmemesi kararını almıştır. Bu süre içerisinde mevcut IFRS uygulamalarının yaygınlaştırılması ve ülke uygulamalarıyla uyumlaştırma çalışmalarının sürdürülmesi planlanmaktadır. Böylece 2005 yılında IFRS'leri uygulamaya başlayan işletmelere dört yıllık bir istikrarı da sağlamayı amaçlamaktadır (Gürdal, 2006).

MUHASEBEDE KÜRESELLEŞME TÜRKİYE'Yİ NASIL ETKİLEDİ?

Türk muhasebe düzenlemelerinde ekonomik ve siyasi olarak ilişkilerimizin yoğun olduğu ülkelerin etkileri görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Türk muhasebe düzenlemelerinde Fransa ve Almanya'nın etkisi altında kalınmıştır. 1950'li yıllarda ABD ile olan ticari ve siyasi ilişkilerin sonucunda Amerika Birleşik Devletlerinin etkisinde kalınmıştır. Türkiye'de özel sektöre ilişkin ilk muhasebe düzenlemesi 1981 yılında kurulan Sermaye Piyasası Kurulu (SP Kurulu) tarafından oluşturulmuştur. Ancak bu düzenlemenin kapsamı sadece SP Kanunu'na dahil işletmelerle sınırlı kalmıştır. Ülkemizde en geniş kapsamlı muhasebe düzenlemesi 1992 yılında çıkarılan ve 1994 yılında yürürlüğe giren Maliye Bakanlığı'nın Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliğidir. Türkiye'nin 1987 yılı sonrası AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunması ile AB düzenlemelerinin ve son zamanlarda küreselleşme hareketlerinin hızlanmasıyla hemen hemen tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de Uluslararası Muhasebe/Finansal Raporlama Standartları'nın etkisinde kalınmıştır (Erhan, 2004). Türkiye Muhasebe ve Denetim Standartları Kurulu (TMUDESK) Uluslararası Muhasebe Standartlarını ülkemize ilk kez tanıtmıştır. Ancak bu oluşum yaptırım gücünden yoksun olduğu için, faaliyetlerine son vermiştir. Daha sonra SP Kurulu, 15/11/2003 tarihinde, Seri:XI, No: 25 "Sermaye Piyasasında Muhasebe Standartları Hakkında Tebliğ"i yayınlayarak, Türkiye'de IAS/IFRS'leri kabul eden ve uygulamaya başlayan ilk resmi kuruluş olarak ön plana çıkmıştır. Ülkemizde uluslararası muhasebe standartları ile ilgili bir diğer önemli kuruluş da Türkiye Muhasebe Standartları Kurulu (TMSK)'dur. TMSK, 15.12.1999 gün ve 23910 sayılı resmi gazetede yayımlanan 4487 sayılı Kanunla Sermaye Piyasası Kanununa eklenen bir madde ile kurulmuş, idari ve mali özerkliğe sahip kamu tüzel kişisidir. TMSK, IAS/IFRS'leri set olarak aynen uygulama konusunda ilke kararı almıştır. TMSK, IASB ile yapılan telif hakkı sözleşmesi kapsamında uluslararası muhasebe/finansal raporlama

standartlarının Türkçe çevirilerini Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) olarak resmi gazetede yayımlamaktadır (Akdoğan, 2006).

Türkiye'de yer alan işletmelerin bir kısmı yurtdışı para ve sermaye piyasalarından kaynak bulmak, uluslararası ticarette bulunmak veya yabancı ortaklarının taleplerini yerine getirmek gibi gerekçelerle SP Kurulunun konu ile ilgili tebliği yürürlüğe girmeden önce de gönüllü olarak IAS/IFRS'lere uygun raporlama yoluna gitmekteydi. Ancak anılan düzenleme ile ihraç ettiği sermaye piyasası araçları bir borsada işlem gören ortaklıklar, aracı kurumlar, portföy yönetim şirketleri ve konsolidasyon kapsamına alınan diğer işletmeler artık **zorunlu** olarak IAS/IFRS'lere uygun raporlama yapmak durumunda kalmıştır.

TÜRK İŞLETMELERİNDE IAS/IFRS'LERE İLK GEÇİŞ

Türk işletmelerinin IAS/IFRS'lere uygun hazırladığı finansal tablolar biçim ve içerik açısından daha önceki Türk muhasebe düzenlemelerine göre hazırlanan finansal tablolardan farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmaya yol açan hususlar IFRS-1, Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarının İlk Kez Uygulanması (IFRS-1 First-time Adoption of International Financial Reporting Standards) isimli standartta ve standardın Türkiye'deki karşılığı olan SP Kurulu, 15/11/2003 tarih, Seri:XI, No: 25 "Sermaye Piyasasında Muhasebe Standartları Hakkında Tebliğ"inde ve TMSK'nın "TFRS 1 : Türkiye Finansal Raporlama Standartlarının İlk Uygulaması" isimli standardında detaylı bir biçimde açıklanmıştır.

Bu çalışmada İMKB'de işlem gören işletmeler konu edinildiği ve bu işletmeler de SP Kurulu hükümlerine dahil oldukları için konu incelenirken doğal olarak SP Kurulu düzenlemelerinin çıkış noktası olarak kabul edilmesi umulur. Ancak SP Kurulu'nun muhasebe ile ilgili bu tebliği IASB'nin standartlarının Türkçe'ye çevrilmesi ile oluşturulmuştur. SP Kurulunun ilgili tebliğinin yayımlanmasından sonra IASB bazı standartlarda önemli ölçüde değişiklik yapmış ve yeni standartlar yayınlamıştır. SP Kurulu bu durum üzerine yapılan değişiklikler ve yeni yayınlanan standartların tercüme edilip, SP Kurulu tarafından yayınlanmasına kadar olan döneme uyumu sağlamak için işletmelerin SPK tarafından yayınlanmamış olsa dahi bu değişiklikleri uygulayabilmelerine imkan sağlayacak olan Seri XI, No:27 Sayılı Tebliğ'i yayınlanmıştır (Kaval, 2005). Dolayısı ile İMKB'de yer alan bir işletmenin IAS/IFRS'lere uygun raporlama için dikkat etmesi gereken hususları orijinal kaynak baz alınarak, yani IFRS-1 vasıtasıyla açıklamak daha doğru olacaktır.

IAS/IFRS'lere geçiş yapan işletmelerin karşılaşacağı özellikli durumların aşılması için IASB bir dizi girişimde bulunmuştur. Bu girişimlerin ilki

IASB'nin selefi IASC tarafından IAS 1'in açıklaması niteliğinde olan SIC 8 (Standing Interpretations Committee, SIC)dir. O zamanki adı ile Standart Yorumlama Komitesi'nin bu çalışmasının yetersiz kalması üzerine IASB 2001 yılında bir proje başlatmış ve bu projenin sonucunda 2002 yılında 1 No.lu Açıklama Taslağı; Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarının İlk Kez Uygulanması (ED1 (Exposure Draft 1), First-Time Application of International Financial Reporting Standards) ortaya çıkmıştır. Bu taslağa ilişkin geribildirimlerden hareketle Haziran 2003 yılında daha kapsamlı ve yol gösterici olan IFRS 1 düzenlenmiştir. Bu standart ile ilk kez IAS/IFRS'ye geçişte dikkat edilmesi gereken hususlara açıklık getirilmiştir.

Bu hususlara değinmeden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için IFRS 1 de sıkca yer alan Geçiş Tarihi, Raporlama Tarihi ve Açılış Bilançosu terimlerini açıklamakta fayda vardır. **"Geçiş Tarihi"**, bir işletmenin IAS/IFRS'ye göre ilk kez düzenlenen finansal tablolarında IAS/IFRS çerçevesinde tam karşılaştırmalı bilgi sunduğu en erken dönemin başlangıcı; **"Raporlama Tarihi"**, finansal tabloların veya ara dönem finansal tabloların kapsadığı son dönemin kapanış tarih; **"Açılış Bilançosu"** ise bir işletmenin IAS/IFRS'ye geçiş tarihindeki bilançosudur.

İlk kez IAS/IFRS'ye uygun finansal tablolar hazırlama durumunda olan işletme, geçiş tarihinde IFRS Açılış Bilançosu düzenlemek zorundadır, ancak bu "Açılış Bilançosu"nu IFRS'ye göre ilk raporlamanın yapıldığı tarihte sunmak zorunda değildir. "Açılış Bilançosu" işletmenin IAS/IFRS'ye uygun muhasebe uygulamalarının başlangıç noktasıdır. Bu bilanço, IAS/IFRS'lerin geriye dönük olarak uygulanmasını muaf tuttuğu veya IAS/IFRS'lerin geriye dönük uygulanmasını yasakladığı muafiyet ve istisnalar dışında, "Raporlama Tarihi"nde yürürlükte olan IAS/IFRS'lere uygun olarak hazırlanmalıdır. Bazı standartların geriye dönük uygulanmaları fayda maliyet karşılaştırması yapıldığında hem ekonomik hem de pratik olmadığı için IFRS 1, ilk kez IAS/IFRS'leri uygulayacak işletmelere aşağıdaki durumlarda tercihe bağlı muafiyet tanımıştır. Bunlar (Akdoğan, 2006; Deloitte, 2004);

- (IAS/IFRS'ye geçiş tarihinden önce gerçekleşmiş) işletme birleşmeleri,
- Tahmini (varsayılan) maliyet olarak gerçeğe uygun değer veya yeniden değerleme,
- Çalışanlara sağlanan faydalar,
- Birikimli çevrim farkları,
- Bileşik finansal araçlar,
- Bağlı ortaklık, iştirak ve iş ortaklıklarına ait varlık ve borçlar,
- Önceden muhasebeleştirilmiş finansal araçların yeniden tanımlanması,

- Hisse bazlı ödeme işlemleri,
- Sigorta sözleşmeleri,
- Maddi duran varlıklar içerisinde yer alan hizmetten çekmeye ilişkin borçların ayrıştırılması,
- Kiralama işlemleri,
- Finansal varlık veya borçların ilk muhasebeleştirilmeleri sırasında gerçeğe uygun değerlerin ölçümü,

Yukarıda verilen tercihe bağlı muafiyetlere ilaveten IFRS 1, bazı standartların geçmişe dönük uygulanmasını yasaklamıştır. Bu durumlar genelde yönetimin yargısına bağlı ve sonuçları ortaya çıkan işlemlere ilişkindir. Bunlar;

- Finansal varlık ve yükümlülüklerin yeniden muhasebeleştirilmesi,
- Finansal riskten korunma (Hedge) muhasebesi,
- Tahminler,
- Satış amaçlı elde olarak sınıflandırılmış varlıklar ve durdurulan faaliyetler.

IAS/IFRS'ye ilk geçişte dikkat edilecek bir başka husus, IAS/IFRS hükümlerine göre bilançoya dahil edilmesi gereken tüm varlık ve yükümlülüklerin bilançoya dahil edilmesi, IAS/IFRS hükümlerine göre bilançoya dahil edilmesine izin verilmeyen varlık ve yükümlülüklerin ise bilanço dışı bırakılmasıdır (Deloitte, 2004). Bu doğrultuda, örneğin;

- Kıdem tazminatı karşılıkları,
- Ertelenmiş vergi varlıkları ve yükümlülükleri,
- Finansal kiralama varlık ve yükümlülükleri,
- Karşılıklar (sadece uygun olanlar),
- Finansal türev araçlar,
- Edinilmiş maddi olmayan duran varlıklar,
- Geliştirme maliyetleri,
- Canlı varlıklar,
- İlişkili taraflardan alacaklar/borçlar,

bilançoya dahil edilecek;

- IFRS kriterlerine uymayan karşılıklar,
- IFRS kriterlerine uymayan ertelenmiş vergi varlıkları,
- araştırma giderleri,
- bazı varlıkların maliyetine dahil edilmiş faiz giderleri,

gibi unsurlar da **bilançodan çıkarılacaktır.**

IFRS'ye ilk geçişte dikkat edilecek diğer hususlar ise IAS/IFRS'ye geçişten önceki uygulamaya göre sınıflandırılmış aktif ve pasif unsurları IAS/IFRS hükümlerine göre yeniden sınıflandırılması ve bilançoya dahil edilen tüm aktif ve pasif unsurların IAS/IFRS hükümlerine göre ölçme ve değerlemeye tabi tutulmasıdır.

ARAŞTIRMA

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Bu kısımda çalışmanın amacına, kullanılan verilere, analiz için seçilen yönteme ve analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmamızda İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında (İMKB) yer alan ve Sermaye Piyasası Kurulu'nun Seri XI, No:25 tebliği hükümleri doğrultusunda IAS/IFRS'lere uygun olarak düzenledikleri finansal tablolara ilişkin kalemlerin tutarlarının, bu tebliğden önceki mevzuata göre düzenlenmiş finansal tablolardaki kalemlerin tutarlarından ne ölçüde farklılaştığını tespit etmek amaçlanmıştır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Çalışmada, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda (İMKB) 2004 yılında işlem gören finans sektörü dışındaki 147 adet firmanın verileri kullanılmıştır. Sektörler itibarıyla incelenen firma sayıları Tablo 1'deki gibi oluşmaktadır.

Tablo 1: Sektörlere Göre İncelenen Firma Sayısı

Sektör	İncelenen Firma Sayısı
1-Dokuma Giyim Eşyası ve Deri	32
2- Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	22
3- Metal Eşya, Makine ve Gereç Yapımı	17
4- Kimya, Petrol, Kauçuk ve Plastik Ürünler	21
5- Gıda İçki ve Tütün	16
6- Metal Ana Sanayi	8
7- Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri, Basım ve Yayın	8
8- Perakende Ticaret	6
9- Lokanta ve Oteller	4
10- Ulaştırma	3
11-Diğer İmalat Sanayi	2
12- Orman Ürünleri ve Mobilya	2
13- Bilişim	2
14- Madencilik	1
15- İnşaat ve Bayındırlık	1
16- Toptan Ticaret	1
17- Savunma	1
TOPLAM	**147**

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere bazı sektörlerde yer alan firma sayıları istatistiksel analiz yapabilmek için gerekli değişken sayısını sağlayamamaktadır. Bu durumda bu sektörlerde yer alan firmalar için sadece % değişime ilişkin bulgulara değinilmiş, istatistiki hesaplamalar gerçekleştirilmemiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda (İMKB) işlem gören finans sektörü dışındaki 147 işletmenin 2004 yılı için Seri XI, No:25 tebliği öncesindeki düzenlemelere göre ("Önceki mevzuat") ve Seri XI, No:25 tebliği hükümleri ("Mevcut mevzuat") doğrultusunda IAS/IFRS'lere uygun olarak düzenledikleri bilanço ve gelir tablolarında yer alan veriler kullanılmıştır. Analiz için gerekli veriler İMKB'nin web sayfasından alınmıştır.

Daha öncede belirtildiği üzere İMKB'de işlem gören işletmeler 2005 yılı finansal tablolarını Sermaye Piyasası Kurulu'nun 15/11/2003 tarih ve Seri:XI, No: 25 "Sermaye Piyasasında Muhasebe Standartları Hakkında Tebliğ"inin "Otuzüçüncü Kısım: İlk Dönem Mali Tablolar" hükümleri doğrultusunda düzenlemişlerdir. Tebliğin otuzüçüncü kısmında;

"*İşletmeler bu Tebliğe göre mali tablo hazırlayacakları ilk bilanço döneminde, bir önceki dönemin bilançosunu bu Tebliğdeki ilkelere göre hazırlarlar. İşletmelerin ilk dönem bilançoları ve bilanço dipnotları karşılaştırılmalı olarak sunulmak zorundadır. İşletmeler bu Tebliğ'e uygun olarak hazırlayacakları ilk gelir tablosunu, nakit akım tablosunu ve öz sermaye değişim tablosunu karşılaştırmalı olarak hazırlamayabilirler"*

denilmektedir. Bugün İMKB'de işlem gören ve 2004 yılından önce borsaya kote olan işletmelerin **2004 yılına ait** finansal tabloları incelendiğinde karşımıza 15/11/2003 tarih ve Seri:XI, No: 25 "Sermaye Piyasasında Muhasebe Standartları Hakkında Tebliğ"ine ("Mevcut mevzuat") göre hazırlanmış finansal tablolar ve bu tebliğden önceki SPK tebliğleri hükümlerine ("Önceki mevzuat") göre hazırlanmış finansal tablolar çıkmaktadır. Bu durum, her iki düzenlemeye göre oluşturulmuş finansal tablolara ilişkin kalemlerin birbirinden nasıl farklılaştığını görebilmek için iyi bir fırsat sunmaktadır. Her iki düzenlemeye göre oluşturulan finansal tablolara ait kalemler incelendiğinde sonuçların farklılık arz edeceği aşikardır. Bu bağlamda çalışmamızın amacını bu farklılığın ortaya konulması ve istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığının test edilmesi oluşturmaktadır. Bu amaca yönelik olarak çalışmamızda test edilecek null(sıfır) hipotezi 2004 yılında "Önceki" mevzuata göre hazırlanan finansal tablolardaki kalemlerin 2004 yılında "Mevcut" mevzuata uygun hazırlanan

finansal tablo kalemlerinden farklılaşmadığıdır. Yani genel bir notasyonla gösterimi:

$\mathbf{H_0 : \mu_{2004(Önceki)i} = \mu_{2004\ (Mevcut)i}}$

$\mu_{2004(Önceki)}$: 2004 yılında *"önceki"* mevzuata göre hazırlanan farklı firmalara (tüm örneklemdeki ve bazı sektörlere ait firmalara) ait finansal tablolardaki *i*'nci kalem ortalaması;

$\mu_{2004(Mevcut)}$: 2004 yılında *"mevcut"* mevzuata göre hazırlanan farklı firmalara (tüm örneklemdeki ve bazı sektörlere ait firmalara) ait finansal tablolardaki *i*'nci kalem ortalaması;

Bu hipotezin alternatifi ise *"önceki"* mevzuata göre hazırlanan finansal tablolardaki kalemlerin, *"mevcut"* mevzuata göre hazırlanan finansal tablolardaki kalemlerden farklılaştığıdır. Yani genel bir notasyonla gösterimi:

$\mathbf{H_1 : \mu_{2004Önceki)i} \neq \mu_{2004\ (Mevcut)i}}$

Küçük örneklemlerde, iki farklı örnekleme ait ortalama değerlerinin biribirinde farklılaşıp farklılaşmadığının istatistiksel testi, *t-testi* vasıtasıyla tespit edilmektedir. Bu nedenle yukarıda kurgulanan çift-taraflı hipotez testi aşağıda belirtilen on iki adet finansal tablo kaleminin her biri için *t-testi* yardımıyla test edilmiştir. Karar verme aşamasında kullanılan anlamlılık düzeyi olarak %10 ve altı değerler baz alınmıştır. Yani herbir hipotez için hesaplanan *t-istatistik* değerine ilişkin *P-değeri*(olasılık değeri) %10 ve altında bir değer ise H_0 red edilip yerine H_1 kabul edilir.

Araştırma Sonuçları

Çalışma amacımıza ilişkin yapılan araştırma sonuçları Tablo 2 ve Tablo 3'de özetlenmiştir.

Tablo 2'de sektörlere ilişkin olarak firmalar bazında *"mevcut"* mevzuata ve *"önceki"* mevzuata göre hazırlanmış finansal tablolardaki kalemlerin % değişimine ilişkin bulgulara değinilmiştir. %10'un üzerinde gerçekleşen değişimler açısından Tablo 2'ye bakıldığında, genel örneklem için en çarpıcı değişimler, maddi olmayan duran varlıklardaki %51 oranındaki negatif yöndeki değişim ile yine negatif yönde gerçekleşen vergi tutarındaki %18,8 oranındaki değişimdir. Genel olarak negatif yönde bir değişim olmakla birlikte sadece duran varlıklarda düşük bir seviyede pozitif yönde bir değişim gözlenmektedir.

Çalışmamızda Sektör 1 olarak adlandırılan Dokuma Giyim Eşyası ve Deri sektöründe dört adet finansal tablo kaleminde pozitif yönde artışlar meydana geldiği görülmektedir. Bu sektördeki en büyük artış %27,76 ile duran varlıklar grubuna aittir.

Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi'ye (Sektör 2) ilişkin sonuçlara bakıldığında ise; genel örneklemle paralel şekilde maddi olmayan duran varlıklarda negatif yönde %10,28 oranında bir azalış gerçekleşmekle birlikte, uzun vadeli yabancı kaynaklarda pozitif yönde %14,49 oranında bir değişim gerçekleşmiştir.

Metal Eşya, Makine ve Gereç Yapımı sektöründeki (Sektör 3) finansal tablo kalemlerine bakıldığında ise; genel örnekleme ve sektör 2'ye paralel şekilde maddi olmayan duran varlıklarda negatif yönde %79,89 oranında bir değişme gerçekleşmiştir. Net karda (%10,65) ve Duran varlıklarda (%9,74) pozitif yönde bir değişme gözlenmektedir.

Kimya, Petrol, Kauçuk ve Plastik Ürünler sektörü (Sektör 4) incelendiğinde % 10'un üzerinde pozitif yada negatif değişim bulunmamakla birlikte, stoklar kaleminde %9,77 oranında negatif yönde bir değişme gözlenmektedir.

Gıda İçki ve Tütün (Sektör 5) sektörü incelendiğinde ise; genel örnekleme, sekör 2'ye ve sektör 3'e paralel şekilde maddi olmayan duran varlıklarda negatif yönde %40,34 oranında bir değişme gerçekleşmiştir. İncelenen sektörler içerisinde net kar kalemindeki en büyük değişim pozitif yönde %42,91 oranı ile bu sektöre aittir.

Tablo 2: Finansal Kalemlerdeki % Değişimler

	GENEL ÖRNEKLEM	**SEKTÖREL % DEĞİŞİM**				
KALEMLER	**% Değişim**	**Sektör 1**	**Sektör 2**	**Sektör 3**	**Sektör 4**	**Sektör 5**
Dönen Varlıklar	-3,86	0,69	0,30	-8,70	-6,26	0,66
Menkul Kıymetler	-0,04	**12,04**	0,44	-	-	-
Stoklar	-3,94	2,55	0,64	-0,67	**-9,77**	0,0
Duran Varlıklar	0,31	**27,76**	-0,49	9,74	6,19	1,57
Maddi Duran Varlıklar	2,36	-	-0,51	7,21	-0,03	-6,33
Mad.Olm. Dur.Varlıklar	**-51,05**	-	**-10,28**	**-79,89**	-4,30	**-40,34**
Aktif Toplamı	-2,55	6,33	-0,22	-3,36	0,60	1,16
KVYK	-4,92	0,03	-1,30	-9,15	-3,04	2,57
UVYK	0,14	**15,26**	**14,49**	7,88	3,00	-0,82
Özkaynaklar	-1,35	**11,48**	-1,66	-1,15	2,44	3,73

Vergi	**-18,83**	-	-	-	-4,77	-
Net Kar	-5,55	-1,37	-1,14	**10,65**	-6,71	**42,91**

Not: Gözlem sayısı 10'un altında olan değerler dikkate alınmamıştır.

Tablo 3'de sektörlere ilişkin olarak firmalar bazında "*mevcut*" mevzuata ve "*önceki*" mevzuata göre hazırlanmış finansal tablolardaki kalemlerdeki değişimlerin istatistiki olarak anlamlı olup olmadıklarına ilişkin bulgular yer almaktadır. Tablo 3'den de görüldüğü üzere gözlem değerleri bir uygulamadan diğerine farklılık arz etmektedir. Bunun nedeni de söz konusu örneklemdeki bazı firmaların hesaplanacak olan finansal kalemlere ilişkin verilerinin bulunmamasıdır. Tablo okunurken *P* değerinin 0 a yaklaştıkça iki veri setinin ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak o denli anlamlı olacağı unutulmamalıdır.

Tablo 3: Analiz Sonuçları

KALEM ADI		GENEL ÖRNEKLEM	SEKTÖR 1	SEKTÖR 2	SEKTÖR 3	SEKTÖR 4	SEKTÖR 5
Dönen Varlıklar	**P-Değeri**	**0,09191334**	0,796172	0,800637	0,19823	0,28381	0,22667
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
Duran Varlıklar	**P-Değeri**	0,93588533	0,213531	0,493645	0,15627	0,13652	0,4868
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
Aktif Toplamı	**P-Değeri**	0,435253	0,162622	0,75349	0,31201	0,76069	0,33331
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
KVYK	**P-Değeri**	0,159956	0,992978	0,576592	0,24366	0,35076	**0,04744**
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
UVYK	**P-Değeri**	0,968832	0,138644	**0,031194**	**0,09219**	0,53853	0,40092
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
Öz Kaynaklar	**P-Değeri**	0,69563	0,120612	0,183191	0,49357	**0,01863**	0,31771
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
Menkul Kıymetler	**P-Değeri**	0,97651256	0,566683	0,171398	-	-	-
	Gözlem sayısı	60	13	12	-	-	-
Stoklar	**P-Değeri**	0,31566337	0,324886	0,412411	0,46254	0,34825	0,9809
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
M. Duran Varlıklar	**P-Değeri**	0,21504138	0,215072	0,593485	0,32281	0,92167	0,40004
	Gözlem sayısı	147	32	22	17	21	16
M.O.Duran Varlıklar	**P-Değeri**	**0,0073488**	**0,007338**	0,134431	0,27869	**0,07113**	0,18589
	Gözlem sayısı	135	29	21	15	19	15
Vergi	**P-Değeri**	0,23903083	-	-	-	0,21601	-
	Gözlem sayısı	47	-	-	-	10	-
Net Kar	**P-Değeri**	0,107145	0,989486	0,703186	0,37925	0,1477	0,23543
	Gözlem sayısı	97	21	16	12	15	12

Not: Gözlem sayısı 10'un altında olan değerler dikkate alınmamıştır.

Tablo 3'de de görüldüğü üzere genel örneklem için yapılan test sonucu Dönen Varlıklar ve Maddi Olmayan Duran Varlıklar kalemlerinde istatistiksel olarak anlamlı *P* değerlerine ulaşılmıştır. Bu değerler Dönen Varlıklar için: (0,0919), Maddi Olmayan Duran Varlıklar için (0,00734) olarak gerçekleşmiştir.

Veriler sektörel bazda teste tabi tutulduğunda ise; Sektör 1, Sektör 2, Sektör 3, Sektör 4 ve Sektör 5'de anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Sektörel incelemede istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşabilmek için 10 ve üzerinde gözlem sayısına sahip sektör ve kalemler baz alınmıştır.

Sektör 1 için sadece, genel örneklemde de anlamlı çıkan Maddi Olmayan Duran Varlıklar kalemi *P* değeri (0,007338) ile anlamlı çıkmıştır.

Sonuçlar Sektör 2 ve Sektör 3 için incelendiğinde sadece Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar kalemindeki değişimin sırasıyla (0,031194) ve (0,09219) *P* değerleri ile anlamlı çıktığı görülmektedir.

Sektör 4 için incelendiğinde ise genel örneklemde de anlamlı çıkan Maddi Olmayan Duran Varlıklar kalemi (0,07113) ve Özkaynaklar kalemi (0,01863) istatistiki olarak anlamlı sonuçlar vermiştir.

Sonuçlar Sektör 5 için incelendiğinde ise sadece Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar için (0,04744) *P* değeri ile anlamlı çıkmıştır.

Gerek % değişim ve gerekse istatistiki olarak gerçekleşen değişimlerin nedenleri olarak genel hatları itibari ile şunlar söylenebilir:

- Uluslararası muhasebe/finansal raporlama standartlarını ilk kez uygulayan işletmeler, *"önceki"* mevzuata göre sınıflandırılmış aktif ve pasif unsurlarını *"mevcut"* mevzuata göre yeniden sınıflandırmış ve bilançoya dahil edilen tüm aktif ve pasif unsurları "mevcut" mevzuat hükümlerine göre ölçme ve değerlemeye tabi tutmuştur.
- Uluslararası muhasebe/finansal raporlama standartlarına göre varlık ve yükümlülük olarak nitelendirilemeyecek bazı varlık ve yükümlülükler kayıtlardan çıkarılmıştır. Örneğin araştırma giderleri aktif olarak nitelendirilmemektedir. Daha önceden aktifleştirilen araştırma giderleri, giderlerin ortaya çıktığı dönemde gider olarak kaydedilmiştir. Aynı şekilde varlık maliyetine verilmemesi gereken faiz ve kur farkları maliyetlerden çıkartılmıştır.
- *"önceki"* mevzuatta kayda alınmayan ancak *"mevcut"* mevzuata göre varlık veya yükümlülük olarak kayda alınması gereken kalemler de kayda

alınmıştır. Örneğin; ertelenmiş vergi varlığı ve vergi yükümlülükleri kayda alınarak bilançoya aktarılmıştır. Aynı şekilde kıdem tazminatı karşılıkları hesaplanmayan işletmelerin kıdem tazminatları hesaplanıp bilançoya alınmıştır.

Tüm bu düzeltmelerden kaynaklanan farklar da geçmiş yıllar karları ve zararları hesabında izlenmiştir. Bu durumlar da doğal olarak finansal tabloların gerek kalem bazında ve gerekse değer bazında değişmesine yol açmıştır. Bu uygulamaların sonucunda da 2004 yılına ilişkin *"önceki"* ve *"mevcut"* mevzuata göre düzenlenen finansal tablolardaki gerek aktif ve pasifteki bazı grup toplamlarının ve gerekse de aktif ve pasif toplamlarının farklılaşmasına neden olmuştur.

SONUÇ

Çalışmada, *"önceki"* ve *"mevcut"* mevzuata göre düzenlenen 2004 yılı finansal tablolarından hareketle, İMKB'de faaliyet gösteren işletmelerin finansal tablo kalemlerinin birbirinden farklılaşıp farklılaşmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

"Mevcut" mevzuatın uygulanması neticesinde finansal tabloların gerek kalem bazında ve gerekse değer bazında değişime uğraması bu finansal kalemlerin istatistiki olarak anlamlı sayılabilecek değişiklik göstermelerine neden olmuştur.

Uygulamada tanınan istisnalardan dolayı bazı kalemlerin değişme göstermemesi doğal karşılanabilir. Ayrıca ilk geçiş esnasında uygulamanın oldukça yeni olması ve eğitim yetersizliğinden dolayı uygulamalarda yapılan hatalar neticesinde de bazı finansal kalemlerdeki değişimlerin anlamlı olarak nitelendirilememesine neden olmuş olabilir. Bununla birlikte çalışmanın eldeki mevcut verilere göre yapılmış olması ve gözlem yılının sadece 2004 yılı olması, başka bir ifadeyle bir yılın baz alınması çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Çalışmamız bu konuya ilişkin ileride yapılacak araştırmalar için başlangıç niteliği taşımaktadır. Uygulama yıllarının artması ile birlikte ilerleyen yıllarda benzer çalışmaların daha fazla dönemi içerecek şekilde yapılması ile uyum ve etkiye ilişkin daha farklı sonuçlara ulaşılacağı da muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Ağca, A. (2003). "Uluslararası Muhasebe Standartlarının Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanabilirliği ve Kabul Görmüşlüğü: Türkiye Üzerine Bir Araştırma", *Basılmamış Doktora Tezi*, Anadolu Üniversitesi.

Akdoğan, N., (2006). "Türkiye Muhasebe Standartları'nın İlk Uygulanmasında Uyulacak Esaslar ve TFRS'ye Geçiş Bilançosunun Düzenlenmesi", *MÖDAV* : 1-26.

Aslan, S., (2004). Global Muhasebe Sürecinde Yakınsama Eğilimleri, *MUFAD*, Sayı:23, Temmuz : 93-100.

Berry, I.R., Parker D., (1987). "The Divergence of Accounting Practices: An Accounting Tower of Babel?", *Management Accounting*, December.: 26-27

Chastney, J.G., (1976). "On to International Accounting", *Accountancy*, July.: 76-80.

Choi, F.D., Frost, C.A., Meek, G.K., (1999). *International Accounting*, Third Edition. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Choi, F.D.S., Mueller G.G., (1978). *An Introduction to Multinational Accounting*, New Jersey: Prentice Hall, Inc.

Christopher, N., Robert P., (1998). *Comparative International Accounting*, Hertfordshire: Prentice Hall Europe.

Deloitte, (2004). "First Time Adoption, A Guide to IFRS", August.

Erhan, D.U., (2004). "Türkiye'de Muhasebe Standartlarının Gelişimi", *MÖDAV, 1 st International Accounting Conference On the Way to Convergence*, İstanbul.:39-79.

Eşkinat, R., (1998). *Küreselleşme ve Türkiye Ekonomisi***,** Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, No.1036.

Evans, T.G., Taylor M.E., (1982)."Bottom Line Compliance" with the IASC: A Comparative Analysis", *International Journal of Accounting*, Fall.:115-128.

Fitzgerald, R.D., (1981). “International Harmonization of Accounting and Reporting”. *International Journal of Accounting; Education and Research*, Fall.:21-32.

Gücenme, Ü., (2000). “Küreselleşmede Muhasebe Standartları, *MUFAD*, Sayı:5, Ocak.: 7.

Gürdal, K., (2006). “Muhasebe Dünyasından Haberler”, *Muhasebe ve Denetime Bakış*, Ekim.:143-151.

International Accounting Standards Committee Foundation (2005). “*Annual Report*”.

Kaval, H., (2005). “Finansal Araç Kavramı, Uluslararası Muhasebe Standartlarına Göre Muhasebeleştirilmesi ve Vergi Mevzuatı İle Karşılaştırılması”, *Vergi Sorunları Dergisi*, Mayıs, Sayı 200.:50-74.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Logic of Voluntary Collective Action

Hayrettin ÖZLER*

Abstract: This article examines the rationale of voluntary collective action through institutionalist and rational choice perspectives. While it looks into this phenomenon from a standpoint of individual rationalism, it does not overlook social institutions and other exogenous factors. The relevant literature has been reviewed to seek answers to how and why these exogenous factors enter into individual calculations and thus, how the problems of collective actions are resolved.

Keywords: Problems of collective action, the role of individual rationality, incentives and institutions.

Gönüllü Kolektif Hareketin Mantığı

Özet: Bu makale gönüllü kolektif davranışın (eylem) nedenlerini kurumsal ve rasyonel tercih yaklaşımları açısından sorgulamaktadır. Hareket noktası bireysel rasyonalizm olmakla beraber sosyal kurumlar ve diğer çevresel faktörler analiz dışında bırakılmamıştır. İlgili literatür taranarak bu dışsal faktörlerin bireyin yöntem ve sonuçlarla ilgili bilişsel hesaplamalarına nasıl katıldığı ve kolektif hareket problemlerin nasıl çözüldüğü ile ilgili sorulara da yanıtlar aranmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kolektif hareket problemleri, bireysel akılcılık, müşevvikler ve kurumlar.

INTRODUCTION

A previous paper (Özler, 2004) almost exclusively examined macro-level (the state or structural) explanations and theories regarding their relevance to collective action. In this paper consideration will be given to the individual (agent) level of theories and explanations for collective action. Despite of the implications of the title, the macro-micro linkages are given sufficient consideration.

DEFINITION OF ACTION AND RATIONAL CHOICE

* Yard. Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İşletme.

In everyday life, we try to make sense of the behaviour of people by looking at their behaviour as involving a choice of the best means available for achieving a given-end assuming that human behaviour is goal-oriented. By using this simple technique we expect to explain, predict, and describe human behaviour including our own. The individual has to give up other alternative ends and means to make a choice. Thus, the act of choosing a particular end among others at least involves an *opportunity cost* (Harsanyi, 1986: 84-86) even if the *transaction cost* (the cost of pursuing that end) is minimum or equal for options. Elster stresses the subjective nature of the choice situation, which involves uncertainty, incomplete knowledge, and belief. Objectively available options cannot enter into the explanation of individual behaviour, unless s/he has rational grounds for believing that they are available and that they lead to certain outcomes. According to Elster, rational choice should meet at least three subjective criteria. First the actor, under given circumstances, should be aware of feasible choices available; second he or she must be aware of the causal structure of the situation, which determines what courses of action lead to what outcomes; and finally s/he must choose the highest-ranked choice in the available set (Elster, 1986: 4).

If an action does not meet these three criteria, are we going to describe it as behaviour or irrational action? Campbell argues that action is to be distinguished from behaviour by the fact that it is voluntary; it implies effort and the expenditure of energy; it is a conduct which the individual accepts responsibility for; and it is a result of will-power. On the other hand, behaviour can be reactive and uncontrolled. When people fail to maintain their power of "voluntaristic agency" in the face of social gratifications, constrains, moral dilemmas, and impulses their actions may degenerate into pure behaviour (Campbell, 1999: 50-57). Basically Campbell's definition of action is almost equivalent to rational choice theory of behaviour. While rational choice theory does not distinguish motives from reasons, Campell, (1996) (following the attempts of thinkers like Schutz, Bentham, Hadfield, and Weber) points out the distinction between the two. First motives can be unreasonable. Second there are two forms of motive: "in-order-to" motives and "because" motives. The former is equivalent to the goal or end of action while the latter is corresponding to the primary or energising sense of motive.

To clarify, the rational choice theory does not distinguish action from behaviour. Instead, the rational choice approach tries to explain social behaviour by focusing on minimum identifiable "units of act", which was defined by Parson as consisting of an end, a situation involving means and conditions within, and a standard or a way in terms of which actor relates ends to the situation (Parson, 1937: 77). Rational choice involves parametric and strategic decisions (Elster, 1986). The former requires the actor to

estimate external constraints and opportunities that are given or parametric. The latter decisions are the topic of game theory: a set of possible choices and a set of actors whose decisions are interdependent. That is that the reward of each depends on the rewards of all; the reward of each depends on the choice of all; and the choice of each depends on the choice of all (Elster, 1986: 7). Rather than providing an in-depth analysis of rational choice theory of action and its critics the following sections will examine its implications for collective action.

DILEMMAS OF COLLECTIVE ACTION

Collective action is defined in Oxford Dictionary of Sociology as actions taken by a group in pursuit of members' perceived shared interests. These actions include decision making and joint actions concerning rules, norms, resource allocation, monitoring, sanctioning, dispute resolutions, etc. Collective action does not necessarily mean an organization but an organization may improve the efficacy of collective action.

The question whether self-interested rational individuals can provide an average utility level of all individuals in society or in a group without external intervention is a problem central to collective action theory (Ostrom, 1990; Ward 1995: 78). People are rational actors who are motivated by diverse self-interests and have unequal resources. People seek power to gain more control over available resources and invent new resources to gain power. In these circumstances, conflict and war "of every man, against every man" (Hobbes, [1640] 1988: 185) appear inevitable. In these conditions, how is social order as a public good in a nation possible? People need "public good" in the face of Hobbes's dilemma, prisoner's dilemma and the free-rider dilemma. Contradictorily, Adam Smith (1759/1976) suggested that what holds society together is in fact the division of labour and endless pursuit of self-interest. The division of labour maintains the provision of goods and services that are needed by others. At the same time, division of labour creates identifiable functional groupings and classes on the warpath to aspire complete power over the resources, which are controlled by opposing classes. As a solution, people may abdicate their power to the state, as with Hobbes Leviathan. But the state may misuse its power against the individual and group - even if we ignore the fact that full compliance with centralised directives is also a collective action problem (Elster, 1989: 17).

Ostrom (1990: 23) provides numerous examples for the disastrous effects of nationalising formerly communal forests, which had been managed by villagers through self-regulation and collective action. Among the resultant effects of institutionalisation by an external agent were declining income of

villagers, official bribes, and high cost of monitoring rules, declining trust, and destruction of forests. Durkheim among many others, for instance, proposed that "corporate organisations" based on occupations and professions would defend their collective interests by subordinating individual interests to wider group goals. These secondary groups preserve political pluralism and individual liberty against the state and public disorder (Durkheim, 1933: 28; Durkheim 1951).

Rational choice suggests a social theory between market theory and institution theory. Although the rational choice approach admits that interests can be common, it suggests that the commonality of interests does not naturally and automatically create collective action because the rational individual tends to free ride by avoiding the cost of collective action and prefer exploiting the outcome of others' action. Even though we accept that the activist members of a constituency come together out of a strong conviction, the rest will continue to ride free and on the long run the base will erode in time (Lichbach, 1995: 16). The question becomes, why rational groups emerge, self-sustain and engage in collective action? The following section will explore these problems and proposed solutions.

EMERGENCE OF COLLECTIVE ACTION ORGANISATIONS AND THE REASONS FOR COLLECTIVE PARTICIPATION

Truman (1971: 57-61) suggested that people create and join organisations to protect their interests in response to sufferings, dislocations and disturbances in the social environment. The disturbances and changes in socio-economic environment will lead to disequilibria in the set of organised groups and consequently new organisations emerge to re-establish the balance. In like manner, the Deprived Person (DP) theorists maintain that deprivation produces discontent, and that discontent, in turn, produces collective dissent which is supposed to end deprivation (Lichback, 1995: 4).

However, these and similar arguments are negated by the defenders of Rational Choice. Olson, for instance, criticized pluralistic arguments of groups and voluntary associations for suffering from "anarchistic fallacy", meaning that associations emerge naturally to deal with threatening circumstances. First, there is no direct correlation between the proliferation of associations and the social sufferings and disturbances. Second, subordinating individual interest to group interests is insufficient to explain voluntary associations. And thirdly pluralists tend to belittle the importance of formal organisation as no more than evidence of group action (Olson, 1965: 123-31). Despite of being identified with his rational choice approach, Olson argued that participation in utopian mass movements could be better

explained by social psychological theories like the Deprived Person theory (Olson, 1965: 161-2). James Coleman (1990: Chapter 18), however, examined frustration and deprived actor theories and showed their weaknesses in the prediction of revolutionary and rebellious activities. He concludes that deprivation does not bring about revolutionary action unless deprived masses acquire economic power and come to believe that the chance and value of success is greater than the risk and cost of rebellion. Likewise, new social movement literature, for example resource mobilisation theory, suggests that social grievances and conflicts are not primary elements of mobilisation. Political opportunity structures, socio-political conditions, material and ideological resources, identity formation, institutionalisation, political discourse and exchange are factors that contribute to rationalisation of social movements (see Maheu, 1995; Diani and Eyerman, 1992).

Olson was interested in what does or does not take place after people have defined their interests in a particular way (Lichbach, 1995: 333). According to Olson, the old group theories overemphasised the commonality of individual interests in the formation of collective action and neglected the issue that a rational individual will not participate if the act of joining does not bring benefits outweighing its cost, or if marginal individual contributions cannot perceptibly increase the power of the group to obtain collective goods. The availability of the common good to those who free ride at the cost of others inhibits participation in collective action. Olson's main argument is that:

> Unless the number of individuals is quite small, or unless there is coercion or some other special device to make individuals act in their common interests, rational, self-interested individuals will not act to achieve their common or group interests. (1965: 2)

The size of a group is not a mere numerical phenomenon. It is mostly associated with the intensification of interest crucial for the mobilisation through the distribution of costs and benefits of the incident (Wilson, 1995: 334-36). Thus the value ascribed to collective goods can be attributed to the intensity of interests. Another collective action problem is that the value attached to presently available small reward to the individual is also greater than that of bigger reward available to the group in the future (Elster, 1989: 20-23). While the concentration of costs or benefits narrowly in a group or class stimulate collective action, collective action may not occur if the cost or benefit is widely distributed in spheres of both time and space. For example Marsh (1967) and Schwartz (1987) observed that government employees have the highest voter turnout of any occupational group because they have an obvious interest in who governs. Lichbach (1995: 37) suggests that 'we would expect more protest [and lobbying] from farmers about farm

prices than from consumers about the general price level'. Downs (1957: 246) argued that while concentrated and asymmetric benefits encourage rent seeking and collusion, dispersed and symmetric benefits discourage such activities. According to Tilly:

> The broad factors within a population affecting its degree of mobilization are the extent of its shared interest in interactions with other populations, and the extent to which it forms a distinct category and a dense network. Outside the group, its power, its subjection to repression, and the current constellation of opportunities and threats most strongly affect its mobilization. (1978: 81)

Olson (1965) scattered and incorporated into his mainstream theory these important factors for group mobilisation. He mentioned the importance of social incentives: (1) leadership for the mobilisation of selective incentives, which is inherent in the group rather than created by leadership; (2) the emergence of favourable circumstances for the organisation of large groups such as government intervention (1965: 79); and (3) the evolution of groups through social networks and group interactions as incentives on their own because they provide contacts and exchange of information (1965: 146). Elster (1985: 354) argued that group size, the distance between group members, the turn-over rate in group membership, the degree of group homogeneity, and the technology of collective action are important variables that determine motivation for collective action. Although he agreed with Olson on the fact that the larger the group the greater the free rider benefit, he rightly pointed at a tendency that works in the opposite direction; the individual risk of punishment for collective action goes down when the size of the group increases.

Hirschman directs a “common sense” criticism against Olson’s analysis, “Its subjects, while efficient and often even ingenious and devious, are *without a history*” (Hirschman 1982: 79). Hirschman argued that members of a group who previously experienced action with disappointment and “sunk cost” would be more “ripe” for collective action than a group without such history (rebound effect) (1982: 80-81). Hirschman (1982) overall suggested that individuals shift their involvements between public (collective action) and private (individual interest seeking) life in a *cyclic* form. Individuals go into public life and engage in public action with altruistic motives or for pleasure, experience disillusionment because of disparity between expectations and actual experience, revert to the world of private interests, find it unsatisfying, and repeat the cycle again. New social movement theorists picked up on this public-private cycle to develop the concept of ‘collective action repertoire’ of groups as every activity contain a cost but also create a value (a social capital) to be used during the following stage of activity. Tarrow (1991), for instance, argued that people or groups innovate, extend, and vary their repertoire of actions as they oscillate between collective and individual

action or as they want to expand collective action to new actors, new goals, and new forms of participation.

Salisbury (1992) takes the entrepreneur as a starting point and regards interest groups as exchange relationships between entrepreneurs/organisers and customer/members. Organisers invest their resources in a set of benefits to be offered to the constituency at a price-membership because they have an entrepreneurial awareness that the cost and risk may be higher for them but so is the benefit in the case of success. Leaders' effort to find a particular niche (potential constituency) and increase their awareness of their collective identity and interests may be far more important than the benefits for making of the organisation (Berry, 1989: 56). Some (Marwell and Oliver, 1993; Heckathorn, 1996: 251) argued that unless a "critical mass" of strongly motivated individuals is willing to absorb start-up costs, collective action never begins.

Overall, Olson's theory and the rational choice approach increased the evaporation of historical biases by asserting that no group, including capitalists, is immune to the problems of collective action. All groups experience the prisoner's dilemma and the free rider problem irrespective of their interests, power, and solidarity. This does not mean that rational choice is the end of all arguments. Rational choice approaches also face substantial pressure from sociology and political science to redefine the term rationality, which appears to be simply *instrumental* (Boudon, 1998). Boudon (1998) suggests a range of rationality such as *cognitive rationality*, which means not the maximisation of cost/benefit balance but to check whether, "in the actor's best knowledge, an idea is acceptable". He also mentions Weber's a*xiological rationality* and Tocqueville's *methodological individualism*. The Instrumental rationality assumes that rational action is always consequential. However, in axiological rationality, for instance, one's decision to vote or not can be a result of strong belief or disbelief in democracy. Tocqueville's methodological individualism suggests that individual decision should be analysed within the social context to which the individual belongs (Boudon 1998: 817-28).

Knoke's (1990: 108) model for individual decision making involves three processes identical with each one of above rationality criteria: (1) *Rational choice*, which is the same as instrumental rationalism, involves cost/benefit calculation; (2) *Affective bonding* that means one's emotional attachment to a group can be seen as a property of Tocqueville's methodological individualism; (3) *Normative conformity* is about standards of behaviour, norms and principles that people want to conform (axiological rationality). Verba et al. (1995) found three selective motivations similar to Boudon and Knoke's suggestions which explain voluntary participation: (1) selective

material benefits; (2) selective social gratification, such as the enjoyment of working with others; (3) selective civic gratification, such as satisfying a sense of duty.

SOLUTIONS TO COLLECTIVE ACTION PROBLEMS

Tarrow (1988: 426) criticises Olson's formulation, as constituting a version of rational choice theory that was particularly "insensitive to politics" for failing to explain the reason why certain incentives work in some situations while they are deficient in other. This, Lichbach argues, requires the study of processes and institutions, which involves market, community, contract, and hierarchy. Lichbach (1995: 19-21) classified solutions to collective action problems in accordance with two dimensions: deliberation and ontology.

Solutions to the CA Problems

		Deliberation	
		Unplanned Order	*Planned Order*
Ontology	*Spontaneous Order*	Market	Contract
	Contingent Order	Community	Hierarchy

***Source*:** Lichbach, M. I. (1995). The Rebel's Dilemma (Ann Arbor: The University of Michigan Press), p.21.

The market-community pair is a form of unplanned order unlike contract and hierarchy while the market-contract pair is a form of spontaneous order unlike community and hierarchy. Of these four possibilities, m*arket* approaches suggest changing parameters such as increasing benefits, lowering costs, increasing resources, improving productivity of tactics, restricting exit option while improving voice and loyalty incentives, reducing the supply and changing the type of public goods will facilitate collective action. *Community* approaches include communal institutions such as common belief and believe that identity will facilitate social relationships among members. *Contract* approaches assume that individuals can collectively plan and solve their collective action problems effectively through building trust, reciprocity, bargaining, and negotiation. Finally, *hierarchy* approaches suggest that hierarchical structures inherited from pre-existing organisations -or an external agent (the state)- act as an enforcement mechanism by locating, reorganising, monitoring, and enforcing agreements (Lichbach, 1995).

Taylor and Singleton (1993: 196) takes from neo-institutional economics the theme "transaction cost" referring to the cost of collective problem solving which involves time and energy consuming activities such as deliberation and bargaining. Transaction costs consist of three aspects or phrases: (1) *search costs* which stands for the cost of identifying the numerous possibilities for co-operation; (2) *bargaining costs* which stands for the efforts to establish agreement on one scheme of co-operation; and (3) *monitoring and enforcement costs* which are necessary to assure members that others are doing their parts and their co-operation is enforced. Taylor and Singleton (1993: 199) identified four basic group characteristics of the relationships within a group that help to reduce 'transaction costs' to solve collective action problems. A condensed and customized summary of these characteristics would be as follows:

- *Stability of relations*. The expectation of continuing interaction of members is a necessary condition in which the rationality of decision-making and co-operation is sustainable. This characteristic implies that a collective action organisation will in time develop its own organisational memory, standard operation guidelines, and invisible constitution like that of bureaucratic organisations.

- *Multiplex relations.* The relations between members are not confined to one specialised sphere. The relations and dealings are so multifaceted that the interdependency holds them together in the long term. This characteristic suggests that an organisation must develop multiple horizontal interrelations and interdependencies. The communication and dependency among members help group solidarity and discourage individual irresponsibility. Multiplex relations in turn develop the scope of organisational policy interests in political sphere and thus attract more members. Vertical or hierarchical links imply top down relationship in which individual members contact only with managers.

- *Direct relations.* Relations are unmediated by an external agent, in particular by the state. The group is able to deal with its problems by itself without outside intervention. Using a third party to mediate the relations between state and organisation and between members destroy the reason for organisational existence. Organisational autonomy and influence has to be more than that of members who otherwise would cease their support and membership.

- *Shared beliefs and preferences* are the essence of organisational culture, which gives a sense of group homogeneity and identity as well as it acts as a nonmaterial incentive for joining association. These characteristics do not necessarily mean cultural or ethnic homogeneity. For example, in markets even people whose philosophical outlooks are completely contradictory can nevertheless co-operate well.

It seems that solutions to solve collective action problems can also be classified as extrinsic and intrinsic incentives. The former involve benefits and incentives that innovative organisers can provide for a potential constituency while the latter exist in a given social structure. Therefore we prefer to elaborate them under the two headings below.

An Evaluation of Benefits and Incentives

The importance of incentives was increasingly brought into the arguments, as the rational choice theory became more dominant in relation to other more normative accounts of collective action and institution formations. Before Olson, Edward C. Banfield (1961: 333) suggested that "the effort an interested party makes to put its case before the decision-maker will be in proportion to the advantage to be gained from a favourable outcome multiplied by the probability of influencing the decision". Banfield's research was analysing situations in which individuals or groups make a choice between passivity and involvement in the public policy decisions in a large American city (Hirschman, 1970: 39).

It was Olson; however, who built an economic theory of collective action that explained the reason why some large groups are organised while others remained latent. He argued that the lobbies of the large economic groups are "the by-products of organisations that have the capacity to mobilise a latent group with selective incentives" (Olson, 1965: 133). Despite counterclaims Olsonian rationality includes even altruistic behaviours and does not imply pure material self-interest. According to Olson (1982: 19-20), "altruism does not mean a tendency to make choices that are inconsistent with the maximal satisfaction of the values or preferences the individual has". He claimed that in a sufficiently large group a rational altruist will not make any substantial voluntary contribution to the provision of collective good because the individual's contribution will make only an imperceptible difference to the amount of collective good the group obtains, whereas each contribution of the individual reduces "the amount of personal consumption and private-good charity, and the diminishing marginal rates of substitution entail that these sacrifices becomes progressively more onerous" (Olson, 1982: 20). His writings also suggested a difference between narrow collusive groups and broader collective groups as briefly mentioned before by Özler (2004). The latter need relatively more selective incentives than the former do. In small groups individuals are more willing to readily contribute to obtain collective goods because the bargaining process is shorter among the members who can easily anticipate the causal relation between their individual contribution and the attainment of collective goods (Olson, 1982).

The studies that followed Olson have enriched his arguments rather then refuted them, as his ideas largely maintained their consummation in the explanation of joint-action. However, there are important studies, which contribute to the collective action literature with rather residual explanations. The expanded definitions of rational action, value rationality and commitment (Abrahamsson, 1993), persuasion (Jordan and Maloney, 1996), social capital (Coleman, 1990), networks and institutions (Knight, 1992, Thompson et al., 1991, March and Olsen, 1989), and logic of appropriateness (March and Olsen, 1989) are some examples.

Although rational choice writers often emphasise that rationality does not imply purely self-interest and that interests can be material and non-material, some people enthusiastically stress that non-material incentives are also important for collective action and thus this is a weakness of rational choice theory (e.g. Hansen, 1985; Jordan and Maloney, 1996). This is a result of a lack of consensus on the concept of rational choice. Hansen (1985: 93) needed to stress that "incentives have different effects in different contexts. Two consistencies are especially important. First political benefits matter [such as expressive benefits as opposed to material benefits]. Second political benefits matter most when groups are threatened" (parenthesis added). Schlozman, Verba, and Brady (1995: 6) argued that "the failure of rational choice to predict the substantial amount of voluntary political participation can be salvaged by enlarging the theory to specify a much wider range of benefits that can enter the utility calculus of the potential activists". For them, the main difficulty in analysing the reasons and motivations of a member to contribute to a collective cause is that even the participants cannot represent accurately what determined their original action. They found that material benefits play a surprisingly small role in the reasons given for political activity. In contrast, their respondents frequently invoked selective social gratification and attempts to influence policy.

Direct personal experience can increase individual commitment to organised action. For instance, the people who lost a relative or a friend in Vietnam can be more likely to become antiwar activists (Lichbach, 1995: 37). Furthermore, some scholars as well as experimental psychologists suggest that threat and the prospect of loss is more likely to motivate action (Tversky and Kahneman, 1980: 126; Hansen, 1985; and Wilson, 1995). Again, committed organisational participants are likely to feel that deviations from the organisational ideas and an organisational failure are the result of the fact that it is they who do not fulfil the conditions of their role and identity. The resultant feeling therefore must be one of personal responsibility for failure in the form of personal shortcoming or shame (Baum, 1983; Schwartz 1987: 333). Yet reactionary groups or expressive groups as Salisbury (1992) pointed out might be as transient as they are cheap to organise by

entrepreneurs. Thus expressive group organisers, or *zealots* in Tilly's (1978) terminology, may need to infuse other types of benefits into the group in order to give it stability. The benefits can be selective-solidarity and material benefits (Salisbury, 1992: 18). The mixture of incentives will change from group to group in accordance with organisational goals (Knoke, 1990). In fact Jordan and Maloney (1996: 671) argued that:

> Although the National Trust has an exceptionally large membership (over 2 million), there is no doubt that a very large percentage of its members join for the selective benefits of free entry to the Trust's property. The fact that most of its members join solely for the selective incentive, and that political campaigning is a low priority for its members, raises a question mark over its status as a public interest group. The more 'public' the group, the less powerful the selective incentive.

Political organisations provide "expressive incentives" among selective incentives including solidarity incentives. Jordan and Maloney (1996) argue that a collective action organisation:

> Gives expression to the interests or values of a person or group rather than instrumentally pursuing interests or values…Benefits are derived from expression itself…Expressive incentives assume that the act of contributing is a benefit in itself that is not 'free rideable'. (1996: 675)

Among selective incentives which alleviate the collective action problem, Hirschman points to "in-process benefits". The activist obtains pleasure and self-development by his own input in collective action, which can be seen as a good in itself rather than a mere means to a collective end (Hirschman, 1982: 86-91). Hirschman's and Jordan and Maloney's arguments were in support of rational choice theory rather than opposing it because they argue that the individual acts in a group simply for some sort of personal gain irrespective of any collective good. Hamel (1995: 236-255) also suggested that collective action provides interpersonal interaction and the affective sphere essential to the expression and development of individual freedoms and efficacy. However the cost of participation in associational activities can vary according to the sector. For example activities that are not business related can be relatively high for businessmen because the high value of scarce time is a disincentive to undertake associational activities, which are not related to firm-specific interests (Moore and Hamalai, 1993: 1899). For businessmen it may be easier to pay the membership fee but active participation is more costly.

Organisations take up different strategies (incentive reservoir) as they face different constraints in meeting their maintenance and enhancement needs (Knoke, 1990). Their historical origin and social and political structure in

which they are embedded, and the motives and values of their present and potential members possess great impact on their strategies (see also Wilson, 1995). The role of incentives in the decision of remaining in the organisation seems less important in highly political organisations than less political organisations. Highly political organisations seem to attract persons with greater "intrinsic loyalty" because 35 per cent of Knoke's respondents claimed they would remain even if neither type of incentive were continued, while just 5 per cent of the less political members avowed such commitment (Knoke, 1990: 134). Lobbying appears to be more important for the highly political organisations than for the other organisations, albeit that Knoke's respondents seem to value other services (34%) more than lobbying (21%).

There are several issues which can be raised about the weakness of these findings. First the responses cannot be judged independently of the contribution each member makes to the organisation. Those who contribute more are likely to expect more from the organisation. In fact, for the sample as a whole the average amount of money given in a year was $82 (Knoke 1990: 135), which is negligible when we consider that usually high or medium income groups tend to join lobbying and recreational associations and that the average income per head in the USA is higher than $20.000 annually. The mean monthly time given was 3.25 hours, again negligible when we compare it for example to the time individuals spend in watching the TV. When people invest a little amount of resources in a collective action they are less likely to calculate possible outcome to an extent that they may influence their choice of withdrawal. As Verba and his associates argued there are forms of participation of sufficiently low costs that means the threshold for "the logic of collective action" is not reached. Enjoying a "cheap riding" as a member of a collective organisation can be more attractive than the alternative of "free-riding". By doing so, people at least may enjoy the prestige and socialisation offered through membership by bearing negligible amount of cost (Verba et al, 1995: 105).

The Role of Social Institutions and Social Capital

There are differences in the conceptualisation of social capital and social institutions in the literature but when they are put into operation the difference between these two concepts seems less than the differences within each concept defined by different authors. At this junction we should define or choose a definition of social institutions. Knight (1992: 2) defined institutions as "*a set of rules that structure social interactions in particular ways*… for a set of rules to be an institution, *knowledge of these rules must be shared by the members of the relevant community or society"* (original emphasis). This section perceives social capital and social institutions as terms that can be used interchangeably. These concepts have become

significant tools to critique ‘old economics’ which tends to associate rationality only with a dispassionate individual seeking material benefits (Williamson, 1975) even by joining with a group. Even social scientists take institutions like beliefs, norms, and ideologies into consideration as no more than 'intervening variables' (Dahl, 1989: 261). According to Dahl, political leaders and activists have their own elaborate system of political beliefs as well as their interests guiding their action. Materialistic rationality cannot be an all-time explanation for the behaviours of a rational individual, and market solutions (incentives, etc.) offer no overall logically complete perspective on the decision-making environment (Lichbach, 1995: 30). Therefore, the rationality of an individual’s self-interested action is justified on the basis of appropriateness whether imposed by an authority or the rule of thumb (March and Olsen, 1989: 22). March and Olsen (1989: 17), without overtly denying the importance of politics and motives of individual actors, argued that interests and preferences develop within the context of institutional environment. The following quotes also emphasise the importance of institutions:

> It is well known that social institutions play a major role in stimulating citizens to take part in politics by cultivating psychological engagement in politics and by serving as the locus of recruitment activity. (Verba et al, 1995: 17)

> Success in overcoming dilemmas of collective action and the self-defeating opportunism that they spawn depends on the broader social context within which any particular game is played . . . Spontaneous cooperation is facilitated by social capital [i.e., trust, norms, and networks that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated action]. (Putnam et al, 1993: 167)

The ability of rational choice theory of action to capture the strategic aspects of social interaction makes social scientists employ concepts like social institutions, social capital and social networks to designate either the resources present within a given social context or the relations that provides actors with differential access to those resources to engage in collective action, co-operation, and association (Putnam, 1994; Knight 1992; Coleman, 1990; Foley and Edwards, 1999). The studies on institutional economics (e.g. North, 1990) and social capital (as one of three forms of capital; economic, human, and social) in recent years indicate that social institutions such as norm-like obligations and expectations, and network of connections give individuals access to crucial resources to engage in exchange relations and collective action (Foley and Edwards, 1999). Foley and Edwards (1999: 146) rightly argue that “the key to understanding social relations that facilitate individual and collective action lies in a conception of social capital that recognises the dependence of its ‘use value’ and ‘liquidity’ on the

specific contexts in which it is found". The conversion or brokerage of these resources into social capital requires voluntary social organisation, therefore, social capital is an intervening variable need to be processed, brokered, and generated (Foley and Edwards, 1999). For example, James Coleman and Jack Knight incorporate the concept of social capital and social institutions into rational choice theory by arguing that individuals make continuous investments in social capital and institutions. According to Coleman (1990: 302), obligations, expectations, trustworthiness, information channels, norms, effective sanctions, and multiplex relationship, that provide individuals with social capital, are embedded in social structures rather than in individuals or physical implements of production. It is the differentiated access and concentration of the elements of social capital that characterise the given collectivity.

It is erroneous to think that each group in a society has its own identity independent of its relations with all the other groups. However, it is always the case that the identity of each group within the society is entirely relational as connection to something else is absolutely necessary for the constitution of any identity, and this connection must be of a contingent nature (Laclau 1996: 89-118). Thus, the identity is not an independent force behind action but a complex construction which is contingent on the relations of power, distribution of resources, and dominant norms within a social structure in which the game of hegemony is played.

Offe stressed that in order for a good to be perceived, as a public good there must be a collectivity, the members of which refer to themselves as "we" before their rational calculus enter into their choice of action. The "we" will not exist without a common identity, trust, reciprocity, and other normative institutions, which developed through the experiences of individuals (Offe, 1996: 167-8). Social institutions reflect the cumulative historical experience of a community and provide a cohesion that represents the commonality of social experience (Knight, 1992: 18). Voluntary collective action cannot be considered independently of the structure of social institutions including individual and group identity and norms. It is argued that norms play a regulative function by articulating the ends and constraining the means (Parson, 1937; Knoke, 1990: 39). The construction of collective identity and norms is an essential component of collective action' and requires time (Porta and Diani, 1999: 108-9). People who see things similarly are more likely to act together. A group identity involves shared mentality, routines, rules, behaviours, and ceremonies peculiar to the members interacting in given group. Effective norms can constitute a powerful form of social capital by facilitating certain actions while constraining others (Coleman, 1990: 311). Such social institutions, according to Coleman (1990), also facilitate voluntary transfer of authority and right of control to a charismatic leader.

This voluntary transfer of authority and availability of social capital alleviate free-rider problems and increase the possibility of mobilising collective resources in order to confront problems.

Knight (1992: 2-4) and Elster (1989) noted the fundamental difficulty of analysing institutions since they emanate from the fact that they are both a product of social interactions and that with a degree of independence they influence future actions of social actors. Institutions entail a character of duality as they generate and condition action and they are generated and conditioned by action (e.g. Knight, 1992; Coleman, 1990). Individuals' decisions are dependent on the context (institutions) and knowing other actors' strategy (choice in game situation) (Knight, 1992: 48). The role of social institutions, as rules, symbols, norms, tradition and identity is extremely important in the formation of collective organisations but they do not explain collective behaviour because:

> The primary motivation for social institutions cannot be the achievement of collective goals… Rather institutional rules are created by and communicated through the claims and actions of rational actors. Rather than focusing on collective goals, self-interested actors want institutions that produce those social outcomes that are best for them as individual strategic actors. (Knight, 1992: 38)

Knight (1992: 210) continued that institutional change and development are functions of the distributional conflict over substantive social outcomes and the continuity of institutions can be explained by their ability to provide distributional advantages. According to North (1990)'s institutionalist theory based on "transaction cost of exchange", the essential part of the functioning of institutions is the costliness of information to measure the valuable attributes of what is being exchanged, the cost of enforcement which involves protecting rights, ascertaining violations and executing punishments.

Rational choice theorists acknowledge the rationality of institutions and that they can enter into to the calculus of expected utility but social institutions and norms cannot directly be equated to individual rationality and self-interest (e.g. Elster, 1989: 130-4). Institutions can reduce (or increase) the cost of collective action by helping to economise the cost of decision-making and overcome weakness of will especially if the actor is unable to choose between alternative institutions (Elster, 1989: 130). North (1990: 107) argues that, "information processing by the actors as a result of the costliness of transactions is what underlines the formation of institutions". North (1990: 16), however, also explains that institutions are not necessarily created to be

socially efficient but they, especially the formal rules, may be created to serve the interests of those with bargaining power.

The difficulty of determining the level of autonomy and power of institutions in relation to individual actors makes it hard to argue that a norm-guided action is either rational or irrational, or an action is guided by a norm rather than by self-interest. The norms can be a part of one's self as well as generally held ideas about right and wrong (Elster, 1989: 97). Elster suggests that norms coordinate expectations but they may or may not help people to achieve cooperation. Rules and norms can also be used as a material for "strategic manipulation or unconscious rationalisation and dissonance reduction" (1989: 125).

In general rational choice perspectives suggest that people consciously (possibly sub-consciously) choose the distributive norms and institutions that favours them (e.g. Elster, 1989: 235; Knight, 1992: 38). Thus, social institutions are not the primary motive of action despite their ability to solve *first order problems* (Elster, 1989) of collective action that is consciousness or awareness of a collectivity. According to Etzioni consciousness alone implies mainly an increase in symbolic activity. It may increase one's ability to realise its goals but it may also retard his activation by reducing his autonomy and innovation to act (1968: 229). For instance, working class consciousness will tend to rise if shared economic interests are given attention while religious and ethnic consciousness and affiliations are "played down" (Etzioni, 1968: 230). By the same token, trust can be the key for co-operative economic behaviour among businessmen and firms but not a necessary precondition for economically beneficial co-operative behaviour (Kenworthy, 1997: 648-9). Since the organisation of collective action is a long-term process, it requires long-term rationality and institution building (Coleman, 1986). The long-term rationality, Coleman states, "necessitates, purely in the actor's own interests, developing trustworthiness (or in economists' terms, a high credit rating), often at the cost of immediate gain" (Coleman, 1986: 26).

Knight endeavoured to explain the emergence and change of institutions by arguing that transactions between social actors generate political outcomes and unanticipated consequences culminating in the evolution of institutions and interests (Knight, 1992). Knight put a particular emphasis on distributional conflict/bargaining as a factor of emergence, change and development of both formal and social institutions.

> Development and change are functions of the distributional conflict over substantive social outcomes; maintenance and stability are functions of the continuing ability of institutional rules to provide distributional advantages.

> Such explanations, which apply to both informal and formal institutions, conceptualise social interactions as bargaining problems and invoke the asymmetries of power in a society as a primary source of explanation. (Knight, 1992: 210)

CONCLUSION

In conclusion one can propose that identity formation based on religion, norms, ideology, and other sorts of social capital is an essential component of collectivity but not the cause of collective action. Like Knight's argument above, competition, conflict, and bargaining over the distribution of power, benefits, and burdens among interests should be more influential upon individuals' choice of collective action. Self-interested individuals thus can be motivated to join collective action organisations to increase their power base to accomplish a satisfactory balance in relation to other collective or individual actors. Social identities, cleavages, and other forms of informal institutions provide resources to organise. In fact, as Salisbury (1984: 68) argued, institutions provide greater latitude, more discretionary resources and more autonomous leadership authority. Institutions improve the chances of communication as a form of social capital among individuals (Coleman 1990: 310). Elinor Ostrom argues that substantial increases in the level of co-operation are achieved when individuals are allowed to communicate. It is because communication enables (1) transferring information from those who can figure out an optimal strategy to those who cannot fully understand what strategy would be optimal; (2) exchanging mutual commitment; (3) increasing trust and thus affecting expectations of others' behaviour; (4) adding additional values to the subjective payoff structure; (5) reinforcement of prior normative values; and (6) developing a group identity (Ostrom 1998: 6-7).

Institutional relations can also affect interest groups' decisions to form coalitions and alliances with each other to achieve bigger collectives and common interests (Hojnacki, 1997). Hojnacki found that the main reason for collective organisations to work alone is their concern about maintaining a distinct identity to retain their credibility in the eyes of state officials and members so that they can secure a core set of supportive clientele. However, when the benefits of coalition based on the assessment by given organisations are substantial, they join alliances (1997: 62-64)

Institutions can be designed in a way that the cost of individual and collective action would be decreased or the rewards for successful action might be increased for those who had initiated it (Hirschman, 1970: 42). Informal or social institutions reduce transaction costs, simplify the

problems of exchange, and affect the calculus used by rational actors to assess their potential strategies for collective action (March and Olsen, 1989). People form collective action organisations to exploit exhaustingly readily available social institutions to improve the transaction among them and to further their individual and collective benefits. It is often said that control over social institutions is a source of power. In this perspective, Abrahamsson (1993: 180) argued that an interest group or interest organisation is a collective that aspires to control certain resources that others have an interest in. Social Institutions, being socially shared by the group, enforce the conduct of certain behaviours that reduce causes of conflict and ambiguity; brings stability and security; and help to solve disputes. Instrumentality of social institutions for collective action can be substantiated with the evidence provided by Laitin (1985).

Laitin examined the conflict between Christian and Muslim Yorubans in Nigeria since the time of British colonisation and found that social cleavages provide 'hegemonic states' or 'political entrepreneurs' with numerous opportunities to organise and rule their constituency in pursuit of their rational choice. First, it is easier and cheaper to organise people on the basis of their ethnic and cultural identities than on the basis of their class identities. Second, social cleavages provide a common language and thus inexpensiveness of political communication, a social network, and several other opportunities to enhance their (both leaders and subjects) access to scarce resources for which other groups compete (Laitin, 1985: 300-1). It must also be noted that the social institutions based on ethnic, linguistic and religious identities may build affective barriers against the development of heterogeneous large collectivities and democratic governance as they can be exclusive, repressive and anti-social depending on other contextual variables they interact with. Therefore their 'use value' as social capital is questionable, since they prevent multiple linkages across communities and beyond them (see Foley and Edwards, 1999: 155-160).

To summarise, rational choice institutionalism inclined to accept that institutions have the capacity to produce collective rationality from rational individual actions subject to free riding and shirking (Peters, 1999: 45). People live in an institutionally defined environment where there are legal, political, social, and individual norms, rules, relations, etc. The complexity of this environment with alternative institutional structures is far from confining human capability of choice to zero. Indeed these institutions may both broaden and restrict the faculty of voluntary choice. These institutions are regarded as "relatively absolute absolutes" rather than absolutes (Buchanan, 1989: 32-46). Institutions, whether they are legal codes or established social relations, can shape behaviour but are far from predetermining it.

When it comes to individual level analysis of collective action, it seems that rational choice approach and new institutionalism overwhelm the academic arguments. Before the triumph of these two new approaches, pluralist or idealist approaches provided some, albeit incomplete, answers for collective action phenomenon. However, it must be admitted that rational institutionalist perspectives are also subject to serious criticisms even within the same school of thought. Nevertheless, we can conclude that the most dominating paradigms seem to be the varieties of institutional/structural approaches and the market-oriented approaches like rational choice theory while normative, ideological, or grand theories are utilised within or integrated into the former two paradigms. Markets and institutions are not too distinct features as they interact and thus may be reconciled to develop collective action theories effectively (Knight, 1992).

It seems that rational choice institutionalism - without shaking off methodological individualism and by accepting the instrumental value and functional role of institutions, relations, and structures - provides a comprehensive framework for studying collective action. Moreover the phenomena of collective action have become one of the central issues of political, economic, and social sciences mainly by the efforts mobilised by rational choice explanations. For instance the public choice approach links the issues of collective action to representation theory and constitutional theory while neo-institutionalist economists argue that the success of economic policies, development planning, and market economy depends on the institutional arrangements that are conducive to rational collective action.

REFERENCES

Abrahamsson, B. (1993) 'Why Organizations? How and Why People Organize.' (California, London, and New Delhi: Sage Publications.

Banfield, E. C. (1961) 'Political Influence.' New York: Free Press of Glencoe).

Baum, H. S. (1983) 'Autonomy, Shame and Doubt: Power in the Bureaucratic Lives of Planners' *Administration and Society* **15**: 2: 147-184.

Berry, J. M. (1989) 'The Interest Group Society.' (Illinois, Boston, and London: Scott, Foresman/Little, and Brown).

Boudon, R. (1998) 'Limitations of Rational Choice Theory.' *American Journal of Sociology* 104: 3: 817-28.

Buchanan, J. M. (1989) 'Essays on the Political Economy.' (Honolulu: University of Hawaii Press).

Campbell, C. (1996) 'On the Concept of Motive in Sociology.' *Sociology* 30: 1: 101-114.

Campbell, C. (1999) 'Action as Will-power.' *The Sociological Review* 47: 1: 50-59.

Coleman, J. S. (1986) 'Individual Interests and Collective Action.' (Cambridge. Cambridge University Press and Universitetsforlaget (Norwegian University Press).

Coleman. J. S (1990) 'Foundations of Social Theory.' (Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press).

Diani, M. and Eyerman, R. (1992) 'Studying Collective Action.' (London, Newbury Park, and New Delhi: SAGE Publications).

Downs, A. (1957) 'An Economic Theory of Democracy.' (New York: Harper & Row).

Durkheim, E. (1933) 'The Division of labour in Society.' (New York: Free Press).

Durkheim, E. (1951) 'Suicide: A Study in Sociology.' (New York: Free Press).

Elster, J. (ed.) (1986) 'Rational Choice.' (Oxford: Basil Blackwell Ltd).

Elster, J. (1989) 'The Cement of Society.' (Cambridge, N.Y. and Melbourne: Cambridge University Press).

Etzioni, A. (1968) ‘The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes.’ (New York: The Free Press).

Foley, M. W. and Edwards, B. (1999) 'Is It Time to Disinvest in Social Capital?' *Journal of Public Policy* 19: 2: 141-143.

Hamel, P. (1995) 'Collective Action and the Paradigm of Individualism.' In *Social Movements and Social Classes* ed. by Maheu, L. (London, California, New Delhi: Sage Publications), pp. 236-57.

Laitin D. D. (1985) ‘Hegemony and Religious Conflict: British Imperial Control and Political Cleavages in Yorubaland.’ In *Bringing the State Back In* ed. by Evans, P. et al. (New York. Cambridge University Press), pp. 285-316.

Harsanyi, J. C. (1986) 'Advances in Understanding Rational Behaviour.' In *Rational Choice* ed. by Elster, J. (Oxford: Basil Blackwell Ltd), pp. 82-107.

Heckathorn, D. D. (1996) 'The Dynamics and Dilemmas of Collective Action.' *American Sociological Review* 61: 250-277.

Hirschman, A. O. (1970) 'Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States.' (Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press).

Hirschman, A. O. (1982) 'Shifting Involvements: Private Interest and Public Action.' (Oxford: Martin Robertson).

Hobbes, T. (1640, 1988) 'Leviathan.' (London: Penguin).

Hojnacki, M. (1997) 'Interest Groups Decision to Join Alliances or Work Alone.’ *American Journal of Political Science* 41: 1: 61-87.

Kenworthy, L. (1997) 'Civic Engagement, Social Capital, and Economic Cooperation.' *American Behavioural Scientist* 40: 5: 645-656.

Knight J. (1992) 'Institutions and Social Conflict.' (Cambridge, New York, and Melbourne: Cambridge University Press).

Knoke, D. (1990) 'Organizing for Collective Action: The Political Economies of Associations.' (New York: Walter de Gruyter).

Laclau, E. (1996) ‘Emancipation(s)’ (London and New York: Verso).

Lichbach, M. I. (1995) 'The Rebel's Dilemma.' (Ann Arbor: The University of Michigan Press).

Maheu, L. (1995) 'Social Movements and Social Classes: The Future of Collective Action.' (London, California and New Delhi: Sage Publications).

Marsh, R. M. (1967) 'Comparative Sociology: A Codification of Cross Societal Analysis.' (New York: Harcourt, Brace and World).

Marwell, G. and Oliver, P. (1993) ‘The Critical Mass in Collective Action: A Micro-social Theory.’ (Cambridge, New York, Victoria: Cambridge University Press).

Moore, M. and Hamalai, L. (1993) ‘Economic Liberalisation, Political Pluralism And Business Associations In Developing Countries.’ *World Development* .21: 12: 1895-1912.

North, D. C. (1990) ‘Institutions, Institutional Change and Economic Performance.’ (Cambridge: Cambridge University Press).

Offe, C. (1996) ‘Modernity and the State.’ (Cambridge, Oxford: Polity Press).

Olson, M. (1965) ‘The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups.’ (Cambridge: Harward University Press).

Olson, M. (1982) 'The Rise and Decline of Nations.' (New Haven and London: Yale University Press).

Ostrom, E. (1990) 'Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action.' (Cambridge, New York, and Melbourne: Cambridge University Press).

Ostrom, E. (1998) 'A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action.' *American Political Science Review* 92: 1: 1-22.

Özler, H. (2004) “Theories of State and Collective Action”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10: 1-32.

Parson, T. (1937) 'The Structure of Social Action.' (New York: Free Press).

Peters, B. G. (1999) ‘Institutional Theory in Political Science.’ (London, N.Y.: Continuum).

Porta, D. D. and Diani, M. (1999) 'Social Movements: An Introduction.' (Oxford and Mass.: Blackwell Publishers Ltd).

Putnam, R. D., Leonardi, R. and Nanetti, R. Y. (1993) ‘Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.’ (Princeton, N.J.: Princeton University Press).

Salisbury, R. H. (1984) 'Interest Representation: the Dominance of Institutions.' *American Political Science Review* 81: 64-76.

Salisbury, R. H. (1992) ‘Interests and Institutions.’ (Pittsburgh and London: University of Pittsburgh Press).

Smith, A. (1759, 1976) 'The Theory of Moral Sentiments.' (Oxford: Clarendon Press).

Schwarts, T. (1987) 'Your Vote Counts on Account of the Way It Is Counted: An Institutional Solution to the Paradox of Not Voting.' *Public Choice* 54: 2: 101-21.

Tarrow, S. (1988) 'National Politics and Collective Action: Recent Theory and Research in Western Europe and The United States.' *Annual Review of Sociology* 14: 421-40.

Tarrow, S. (1991) ‘Struggle, Politics, and Reform: Collective Action, Social Movements, and Cycles of Protest.’ (Western Societies Program, Occasional Paper No. 21 (2nd edition). Center for International Studies: Cornell University).

Taylor, M. and Singleton, S. (1993) ‘The Communal Resource: Transaction Costs and the Solution of Collective Action Problems.’ *Politics and Society* 21: 2: 195-214.

Tilly, C. (1978) 'From Mobilization to Revolution.' (Reading and Mass.: Addison-Wesley).

Truman, D. B. (1971) ‘The Governmental Process.’ (New York: Alfred A. Knopf).

Verba, S., Schlozman, K. L., and Brady, H. E. (1995) ‘Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics.’ (Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press).

Ward, H. (1995) 'Rational Choice Theory.' In *Theory and Methods in Political Science* ed. by Marsh, D. and Stoker, G. (London: Macmillan Press Ltd), pp. 76-93.

Wilson, J. Q. (1995) 'Political Organizations.' (Princeton, New Jersey: Princeton University Press).

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Dîvân Şiirinde Câize (Şâir- Patron-Hâmî İlişkisi) Üzerine Değerlendirmeler-I

Kadir GÜLER*
Kerim YAŞAR*

Özet: Osmanlı Devleti'nde başta padişâh olmak üzere devletin ileri gelenleri, kişiliklerine bağlı olarak değişen oranlarda sanatı ve sanatçıyı korumuşlar ve bu uygulamayı bir gelenek halinde İmparatorluğun son dönemlerine kadar sürdürmüşlerdir. Bu sebeple sanatkârlar, bazı dönemlerde bazı çevrelerde kümelenmişlerdir. Sanatkâr zümresinin kümelendiği en önemli çevreler, merkezde saray ve devlet erkânının konakları; taşra da ise sancak merkezleri, paşaların ve beylerin konakları olmuştur. Şâirler, himâye görebilmek için öncelikle hâmîleri ile bir şekilde temasa geçmişlerdir. Dîvân Şiirinde Şâir-Hâmî Üzerine Değerlendirmeler adlı bu çalışmamızda şâirler ile hâmîleri arasındaki temas ve münasebetler ile şâirlerin himâye gördükleri saray ve sancak merkezleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Divan şiiri, kaside, câize, patron, hâmi**.**

Appreciation On Protection Of Poets In Divan Poetry-I

Abstract: The Padishah, holding the first place, all the notables in the govemment supported artists and art in varying degrees and maintained this practice as a tradition until the last periods of the empeor. Consequently, artists clustered around some specific groups during some specific periods. The foremost environments where these artists were seen were the palace and higs officials mansions; sanjak centers, Pasha and Beys mansions. First thing for Poets was to get in touch with their tutelars for their sheltering care. This study of us called "Appreciation of Protection of Poets in Divan Poetry-I" is based on relations and contacts between poets and their tutelars as well as palace and sanjak centers where poets lived under overlordship.

Keywords: Divan poetry, Eulogy-ode, câize, boss, protection-protector

GİRİŞ

XIII. yüzyılın son çeyreğinde küçük bir uç beyliği olan Osmanlılar, XIV. yüzyıl başlarında yaptığı fetihlerle –özellikle 1301 yılında Koyunhisar Savaşı ile Bizans'ı mağlup ederek- dikkatleri üzerine çekmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bir taraftan Rumeli'de ilerlerken diğer taraftan da Anadolu'da Anadolu beylikleri ile siyasî ve askerî mücadele içine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki ilerlemesi batıdaki ilerlemeye nazaran daha zor olmuştur. Çünkü dini inanışlar Müslümanların kendi aralarında savaşmalarını kesinlikle yasaklamıştır (ALTUNTAŞ-ŞAHİN 2005:564).

*Yrd.Doç. DPÜ Fen Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı ABD Öğretim Üyesi,
* DPÜ SBE TDE ABD YL Öğr.

Osmanlılar, bazı beylikleri savaş yapmadan (çeyiz, satın alma vs.) bünyesine katarken bazıları ile çetin mücadeleye girişmiştir. Bu konuda Osmanlı Devleti'ni en fazla zorlayan şüphesiz Karamanoğulları Beyliği olmuştur. Çünkü hem Osmanlılar hem de Karamanoğulları kendilerini Selçukluların varisi olarak görmüş ve Anadolu tahtı için mücadele etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Anadolu beyliklerinin birbirlerine saldırmaları, kendisine karşı kafirle işbirliği yapmaları ve batıdaki gaza faaliyetlerinde doğu bloğunu güvence altına alma gibi başlıca sebeplerden ötürü XV. yüzyılın ikinci yarısında beylikleri tamamen ortadan kaldırmıştır.

Askerî ve siyasî faaliyetlerin yanı sıra bir devletin temel taşlarından biri olan sanat da kendisini göstermeye başlamıştır. Sanat, insanın birtakım fizyolojik ihtiyaçları karşılandıktan sonra yakından ilgilenebileceği bir alandır. Sanatçıların ortaya koydukları eser karşılığında günümüzde te'lif ücreti diye tabir ettiğimiz hak edişler gündeme gelinceye kadar sanat ve sanatçılar toplumda ancak varlıklı kişilerin etrafında teşekkül edebilmiştir (İSEN 1997:286). Osmanlılarda devlet-sanat ilişkileri büyük ölçüde, Harun Reşid döneminden itibaren farklı bir çizgi izlemeye başlayan ve saraydan topluma doğru yayılan Ortaçağ Müslüman devlet-sanat anlayışının bazı tadilatlarla devamı niteliğinde olmuştur (İSEN-BİLKAN 1997:32). Herat'ta ortaya çıkan ve Batılıların Türk Rönesansı diye niteledikleri Hüseyin Baykara ile Molla Câmî ve Ali Şir Nevâ'î arasındaki ilişki ve ortaya konulan sanat anlayışı Anadolu'daki devlet-sanat ilişkilerine büyük ölçüde modellik etmiştir. Osmanlı padişâhları, Herat gibi kültür merkezlerinde yetişen veya bu merkezlere intisâb eden bilgin ve sanatkârları kendi saraylarına çekebilmek için her türlü fedakârlığı göze almışlardır (İNALCIK 2003a:12).

Osmanlı Sarayları'nda bilime ve sanata büyük önem verilmiştir. Kendileri de birer sanatkâr olan padişâh ve şehzâdeler, kişiliklerine bağlı olarak değişen oranlarda şiir ve edebiyatın hâmîsi ve destekçisi olmuşlardır. Üst kademenin şiire ve şâire gösterdiği maddi ve manevi ilgi dalga dalga diğer yönetim merkezlerine aksetmiş ve oralarda şiirin revaç bulmasını sağlamıştır. Devlet yapısının bilim ve sanat adamlarıyla manevi yönden kuvvetlenmesinin tabii sonucu olarak yönetim birimlerindeki sanat tutkusu ve sanatkârı koruma isteği de artmıştır (PALA 1999:10-11). Devlet adamı ve sanatçı arasındaki bu ilişki, Osmanlı patrimonyal toplumunda sadece sanat alanında değil seçkin sınıfın her bölümünde, statü gruplarında, bürokraside, orduda, hatta ilmiyyede sosyal ilişkilerin ve hiyerarşinin temeli olmuş ve patron-kul ilişkisi şeklinde ortaya çıkmıştır (İNALCIK 2003a:16).

Osmanlı'daki himâye geleneği anlayışına geçmeden önce şâirlerin hâmîleri ile kurduğu temas ve münasebetlere bakılması zorunluluğu doğmuştur. Bu sebeple temas ve münasebetleri iki kategoride ele aldık. Bunlardan ilki saray çevresi yani padişâh ve ailesi ikincisi ise saray çevresi dışında kalan sanatı ve sanatçıyı destekleyen tüm varlıklı kişilerdir.

Şâir-Hâmî Arasındaki Temas ve Münasebetler

1. Saray Çevresi

Padişâhla kurulan temas ve münasebetlerin en ileri derecede olanı nedîmlik, musâhiblik, mahremlik vb. tabirler ile karşılanan samimi ve özel nitelikte olanıdır. Bu türden bir yakınlığın derecesi şâirin yetenek ve meziyetlerine bağlı olduğu kadar musâhib olunan kişinin bizzat padişâh veya padişâh ailesinden biri (şehzâde, valide sultan vs.) olmasına da bağlıdır. Bu türden bir yakınlık şâire doğrudan doğruya maddi bir gelir sağlamayıp şâire sağladığı gelir dolaylıdır. Padişâh, şâiri bir göreve atar; ya da şâir zaten böyle bir görevde ise derecesini yükseltir. Kısacası bu tür bir yakınlık şâir için geçim kaynağı olmaktan ziyade yüksek bir mevki ve itibar kaynağıdır.

Gerek padişâha gerekse şehzâdeye özel hizmet ve yakınlığın pek çok çeşidi ve şekli vardır. Bunlardan en çok akla geleni padişâh ya da şehzâdenin "vâsıl" veya "mâdihi" olmaktır. Tezkirelerdeki bu tür tanımlar, anlamı ve kapsamı çok geniş, genel ifadelerle yapıldığı için şâirin padişâh veya şehzâdeye ne tür bir hizmetle yakınlık içerisinde bulunduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Genel ifadeler içerisinde padişâhın mâdihliği sözü ile mâdihliğin yanı sıra yukarıda değindiğimiz musâhiblik, nedîmlik ve mahremlik de kastedilmiş olabilir.

Safâyî'nin Tıflî için "*....Devlet-i Sultân-ı Murâd Hân-ı râbi'de dâhîl-i meclis-i pâdişahî ve nedîm-i hâs-ı şehriyârî olmagla...*" (ALTUNER 1989:486). Âşık Çelebi Yakînî için "*...Edirnede kırk akçe ile mütevellî ve yılda dört bin akçe sâlyâne ile nevâziş olınup Sultân Süleymân-ı merhûm ile şehzâdelükleri zemânında şeref-i sohbetleri ile ve bir def'a yaylakdan inerken mahmûm oldukda hâssa arabalarına binmekle mer'i olmış ölince tecerrüd ile geçüp ekâbir musâhîbi ve ilm ü zerâfet sâhîbi imiş*" (KILIÇ 1994:343). Şeklindeki bilgiler özel hizmet ve yakınlık ifade eden tanımlardır. Benzer ifadeler Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde Ahmedî, Bâsîrî, Hubbî, Hâlîmî Çelebi, Celâl Çelebi, Haydar Çelebi, Hâtemî, Hayâlî-i Diger, Sa'dî, Şevkî, Nigarî, Hâşimî tanımlamalarında kullanılmıştır (EYDURAN 1999:431-433). Padişâh veya şehzâdeye özel yakınlık bildiren benzer ifadeler Sehî'de Vefâyî, Ali Çelebî el-Fenârî, Aşkî, Lütfî, Mehdî, Şeyhî, Sâfî, Melîhî, Leâlî, Nihâlî, Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, Necâtî, Yakînî, Şehîdî; Latîfî'de Cenâbî, Hâlîmî, Şemsî-i Defterdâr, Melîhî, Leâlî, Nihâlî, Hayâtî Çelebi, Hâşimî, Sa'dî-i Sirozî, Halimî Çelebi; Âşık Çelebi'de Ca'fer Çelebi, Celâl Çelebi, Vusûlî, İşretî, Aynî, Hayâlî Çelebi, Necâtî, Âfitâbî, Hayâtî Çelebi, Hâlîmî Çelebi, Sa'dî-i Sirozî adlı şâirlerin hayat hikâyelerinde kullanılmıştır (TOLASA 2002:83). Yine aynı şekilde benzer ifadeler Riyâzî'de Sa'yî, Azmî Efendi, Ayânî, Sa'dî, Hayâlî, Nev'î; Rızâ'da Sa'düddîn Efendi, Nev'î için de kullanılmıştır (KILIÇ 1998:180-183).

Ayrıca tezkirelerde benzer durumları ifade etmek için "şu'aradan olmak, mâdihi olmak" şeklinde tek ve kısa cümleler de yer almıştır. Kınalızâde Hasan Çelebi Ahmed-i Dâ'i için "*Sultân Murâd-ı mâzinün birâderi Emir Süleymân şu'arasından…*" Zemânî-i Sânî için "*Ârzû-yı câh u celâl ve hevâ-yı menâsıb u me'âl mezbûrı dânişmendliginden ferâgata dâ'i olmagla (Hazret)-i Şehzâde-i Sultân Mustafâya sâ'i olmış idi.*" Melîhî için "*Cenâb-ı Sultân Bâyezid han evlâd-ı emcâdından Sultân Ahmedün şâ'ir-i medh-hânıdur.*" Niyâzî (2) için "*Misâl-i hükm-i fermânı cümle-i cihâna berk-ı hâtıf misâli revân tîg-i bî-dirîg kahrı rûy-ı düşmen-i gaddâra sâ'ika-i âteş-nişân olan merhûm Yıldırım Bâyezîd Hanun şu'arâsındandur*." (EYDURAN 1999:437-438). Âşık Çelebi 'Işkî için " *Sultân Mehemmed mâdihlerindendür.*" (KILIÇ 1994:593).

Padişâh ve şehzâde ile kurulan münasebetlerde "nedîm, musâhib, mâdih" olma haricinde "padişâhın veya şehzâdenin mülâzemetinde" türünde yakınlık ifadesi belirten tanımlamalar da vardır. Sehî'de Hassân için " *Sultân Murad Han… mülâzemetinde müddet-i ömrü nihayet bulup …*" Bihiştî için "*Sâhîb-Cemâl nevcivân iken merhum S. Bayezid huzûr-ı şerîfinde hıdmet-i kihteri ve mülâzemet-i mihterî iderdi*" tanımlamalarının yanı sıra benzer ifadeleri Revânî, Sıdkî, Farisî, Aşkî, Emânî, Şehîdî ve Tâli'î'nin hayat hikâyelerinde de görmekteyiz (TOLASA 2002:85).

Şâirlerin padişâh ve şehzâde hizmetinde olduğunu gösteren ifadelerin biri de "hıdmetde, hıdmet itmek, hıdmetine tayin idilmek, hıdemât-ı şehrîyârîde olma" şeklindedir. Bu yakınlık türü tezkirelerde şu şekilde yer almıştır: Safâyî'nin Tıflî için " … *devlet-i Sultân Murâd Hân-ı Râbî'de dâhîl-i meclis-i pâdişahî ve nedîm-i hâs-ı şehriyârî olmağla makrûn-ı şeref-i münâdemeti meşhûr-ı cihân olmuşdur* …" (ALTUNER 1989:486). Sâlim'in Ahmed Dede için " … on sekiz sene musâhîb-i şehriyâri olup huzûr-ı humâyûnda mâfi'z-zamîrin ifâde vü edâ ve nice letâyif ile gûyâ olurlar idi …"; Râmiz'in Salâhî için "… devr-i Sultân Mahmûd Hâni'de sır kâtibi olmuş ve ol evânda irtihâl-i harem-serây-ı cinân eden bir ehl-i salâh bir şa'ir-i nüktedân olmağla …" (ÇAPAN 1993:211-212). Kınalızâde Hasan Çelebi Senâyî için " …*yine ol âstâneden dûr ve hidmet-i şehenşah-ı sa'âdet-destgâhdan mehcûr olmayup şehzâde ile Amasiyyaya bile gelmiş idi.*" (EYDURAN 1999:246). Benzer ifadeler Sehî'de Âfitâbî; Latîfî'de Revânî; Âşık Çelebi'de Derviş Çelebi, Zeyneb Hatun, Tâli'î, Sadî-i Cem, Nişânî-i Evvel ve Senâyî için kullanılmıştır (TOLASA 2002:85). Yine aynı şekilde benzer ifadeler, Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde Senâyî, Sa'yî, Câmî Beg, Hâlisî, Zihnî, Sırrî, Sa'yî, Seyfî, Şemsî Paşa, Şevkî, Şehîdî, Ulvî, Fedayî, Fazlî-i Diger, Fehmî (2), Necâtî, Nutkî (2), Nihâlî ve Nizâmî için de kullanılmıştır (EYDURAN 1999:433-437).

Padişâh ve şehzâdenin yakın çevresinde bir hizmette bulunan şâirler için kullanılan ifadelerden bir diğeri de kulluk ya da bendeliktir. Sâlim'in Kühnî için "… *kul cinsinden bu ma'rifetde bir şâ'ir bulunmak çeşm-i insâf ile nigerân olunsa nâdirdir* …" Vâsıf için "…*anlarda da dîvân-ı hümâyun küttâb-ı vâlâ-cenâbı zümresinden olup ol tarîkin kuloğullarından olmağla fenn-i kitâbetde azîm mumâreset tahsîl etmiş idi* …" (ÇAPAN 1993:206). Benzer ifadeler, Sehî'de Fehmî, Kâtip Davud, Sezâyî; Latîfî'de Cenâbî, Hayâtî Çelebi, Hüdayî, Şems Aga, Ferdî, Kâtibî; Âşık Çelebi'de Câmî, Zemânî için kullanılmıştır (TOLASA 2002:85-86).

Padişâh ve şehzâdenin yakın çevresindeki şâirler için kullanılan ifadelerden biri de "intisâb itmek, kapuya cem olmak" şeklindedir. Kınalızâde Hasan Çelebi'de Câmî Beg için "*Merhûm Sultân Selîm bin Süleymân Han şehzâde iken âstânelerine intisâb idüp meclis-i üns-i pür-safâlarında câm-ı sahbâ gibi müdâm dâ'ir ve ekseriyyâ sohbet-i hâss-ı şehenşahîye hâzır olurdı*." (EYDURAN 1999:250). Şehîdî için "*Sultân Selîm-i mâzî Trabzonda şehzâde iken âstânesine intisâb idüp…*" (EYDURAN 1999:550). Fazlî-i Diger için "*…Şehzâde Sultân Mustafâ âstânesine intisâb u intimâ idüp niçe zemân ol gülistân-ı pür-safâda bülbül-i gûyâ olmuş idi…*"(EYDURAN 1999:796). Edayî Beg için "*Evâ'il-i hâlinde hâkân-ı sâhîb-kıran merhûm Sultân Süleymânun oglı Sultân Mustafânun âstânesine intisâb ile hayli celâlet ü şân iktisâb idüp…*" (EYDURAN 1999:147). Safâyî'nin Tâlib için "*... Evâ'il-i hâlinde İstanbula gelüp âb-ı rûy-ı vüzerâ Köprilî-zâde Vezîr-i a'zam Fâzıl Ahmed Pâşâya intisâb idüp...*" (ALTUNER 1989:491-492). Mâhîr için "*... Sultân Mustafa Hân sânî hazretleri şehzâde iken ba'z-ı kasîde ve gazel göndermekle intisâb hâsıl idüp...*" (ALTUNER 1989:790). Benzer ifadeler Âşık Çelebi'de Âfitâbî, Ulvî, Fazlî-i Kâtip, Sun'î, Revânî, Şehidî için kullanılmıştır (TOLASA 2002:86). Yine aynı şekilde Safâyî'de Emîn, Bahrî, Remzî, Abdî, Nâzım; Sâlim'de Ahmed Dede, Bahrî, Şeyh Sadrî, Abdurrahman Efendi, İlmî-i Diger; Belîğ'de Nâzım; Râmiz'de Âgâh-ı Diger, Hâkim, Dâniş, Râmiz-i Diger, Ressâm, Tab'î-i Diger ve Mahtûmî için de kullanılmıştır (ÇAPAN 1993:212-214).

Saray çevresi ve padişâhla kurulan temas ve münasebetlerin bir diğeri de şâirin yazdığı (kasîde, gazel, kıt'a, mersiye vb.) bir eserle takdir edilmesi ve padişâhın iltifatına mazhar olmasıdır. Şâir, eserini padişâh veya şehzâdeye bizzat sunduğu gibi arada hatırı sayılı kişiler tarafından da memdûha/hâmîye eser sunulduğu olmuştur. Âşık Çelebi'nin Emîrî için "… *Her kasîde ve kıt'a verdikçe ulûfesine terâkki ve envâ-i teşrîf ve ihsânla telakkî bulur* …" (KILIÇ 1994:168). Kâmî Efendi için " …*Bu gazeli dahi Sultan Süleyman merhum Sigetvar seferine müteveccih Edirne'ye geldiklerinde virüp ikiyüz filori câize almışlardur…*"(KILIÇ 1994:362). 'İşretî için " *...Kazâ-yı İlâhî Sultân Bâyezid Edirneye geldükde gazeller ü kâsideler sundı şi'r ü inşâ ve nagme vü nevâ takrîbi ile dâhîl-i sohbet olup bezm-i hassa girdi*" (KILIÇ

1994:591). Safâyî'nin Şâkir için "… *pâdişah-ı cihân Sultân Ahmed Hân-ı Sâlis hazretlerine ve dahî vezîr-i a'zâm dâmâd-ı pâdişahî İbrahim Paşa hazretlerine ve Şeyhü'l-islâm-ı asr olan Abdullah Efendi hazretlerine pâkinze kasîdeler verip makbûl-i fuhûl olup ehliyeti zâhîr olmağla ibtidâ hâric medresesi ihsân olunmuşdur* …" (ALTUNER 1989:442). Es'ad için "*... Koca Âlî Pâşâ nâm vezire bir kasîde virüp...*" (ALTUNER 1989:68). Mâdih için " …*pâdişahımız Sultân-ı cihân Ahmed Hân-ı Sâlis hazretlerine bir kasîde-i garra vermekle medrese ihsân olunup nice zaman Mahmudpaşa mahkemesinde kitâbet edip* …" (ALTUNER 1989:797). Sâlim'in Feyzî-i Diger için " … *bin yüz otuz iki târihinde medîne-i Kostantiniyye'de sarây-ı hümâyunda müceddeden binâ buyurulan dershâne-i hümâyuna ve esamî-i kütübi müştemil bir kasîde ve bir târih demekle mukâbelesinde atâyâ-yı hüsrevâniden Şeyhü'l-islâm ve müfti'l-enâm fazîletlü Yenişehirli Abdullah Efendi hazretlerinden müstakilen mülâzım ve kırk akça medreseden münfasıl oldukdan sonra âsaf-ı âlî-şân dâmâd-ı şehinşah-ı cihân vezîr-i ekrem sadr-ı muhterem devletlü sa'âdetlü İbrahim Paşa hazretlerine medîne-i Kostantıniyye'de Şehzâde kurbünde binâ buyurdukları medrese-i celîleye tarihi mütezammin bir kasîde verip makbûl-i âsafâneleri olmağla Hısn-ı Mansûr kazasına nâ'il olmuşlar idi* …" Vehbî için "… *bin yüz yirmi üç senesi vâkı 'olan Moskov fethine zîb târihler ve bî-nazîr kasîdeler eyleyip mahzar-ı kabûl-i şehinşahû olmağla ol asrda Şeyhü'l-islâm ve müftî'l-enâm olan Paşmakçı-zâde es-Seyyid Abdullah merhûma müterceme-i mezkûrun bir medrese ile çirâğ buyurulması için fermân-ı cihân-metâ' sâdır olup* …" Belîğ'in Şânî için "… *Sultân Mehmed merhûmun mevlîd-i hümâyununa "Nûrdur geldi Muhammed sulb-i İbrahim'den" deyü târih etmekle Van defterdârı olup* …" Râmiz'in Rıf'at için "… *hâlîfetü'l-eyyâm pâdişah-ı adâlet-encâm şevketlü azimetlü Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis hazretlerinin evreng-i taht-ı Osmânî'ye cülûsları esnâsında pâkize kasâyîd ü târihler arz etmeleriyle makbûl-i tab'-ı hümâyun-ı mekârim-nümûn oldukda* …" (ÇAPAN 1993:207-208). Kınalızâde Hasan Çelebi'nin Şemsî için "*Kitâb-ı Deh-murgun nâzımıdur. Nazm-ı mezbûrı Sultân Selîm-i mâzîye virdükde manzûr-ı nâzâr-ı mekârimi olmışdur*" (EYDURAN 1999:541). Tâli'î için "*Sultân Selîm Han-ı kûh-temkîn sene 'işrîn ve tis'ami'ede âhenk-i kal'u kam-'ı Kızılbaş-ı la'in itdükdebu târîh bî-'adîl ü karîni diyüp mazhar-ı ihsân u tahsin olmışdur*." (EYDURAN 1999:604). Necâtî için; "*Fâtih-i şehr-i mezbûr Sultân Mehemmed Hana bu kasîde-i şitâ'iyyeyi virüp mazhar-ı eltâf u in'âm 'âmî olmışdur…*" (EYDURAN 1999:1024). ifadeleri eser sunan şâirlere örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Âşık Çelebi'de Emîrî, Hâtemî, Hâfız-ı Acem, Kâmî Efendi, Mesîhî, Fazlî, Fuzûlî, Fikrî, Şükrî, Rahmî, Şemsî ve Garîbî için de benzer ifadeler kullanılmıştır (TOLASA 2002:88).

Eserin şâir ya da aracı bir kişi ile takdim edilmesinden başka padişâh ya da şehzâde eseri bir tesadüf sonucu okuyup duyabilir. Sehî'nin Sa'yî için, "…*Ol esnâda merhum Sultan Bayezid Molla Sa'yî'nin bir gazelini görüp tab'-ı*

şerîflerine gayet güzel gelüp bu gazeli diyeni bulun deyü emr eyleyüp cüst ü cû itdiklerinde Üsküp'de bulunup padişâha arz oldukda dergâh-ı âlem penâhlarında olan dividdârlık hıdmetin ana ihsân idüptür. Devletten kul gönderüp gelsün hıdmetde olsun deyü emr oldukda…" ifadesi bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Benzer ifadeler Latîfî'de Nizâmî; Âşık Çelebi'de Sa'yî, Nizâmî, Melîhî, Âhî, Dâ'î, Yetîmî, Lâyihî, Nihâlî ve Zâtî adlı şâirlerin hayat hikâyelerinde de kullanılmıştır (TOLASA 2002:88).

Padişâh veya şehzâdenin bir şiirini "tazmîn" veya "tanzir" etmek de şâir için saray çevresi ile münasebet kurmayı sağlar. Padişâh veya şehzâdenin şiirinin tazmîn veya tanzir edilmesine ait örnekleri Âşık Çelebi'de İşretî, Sâgarî; Latîfî'de Ahmed Paşa adlı şâirlerin hayat hikâyelerinde görmekteyiz (TOLASA 2002:89).

Ayrıca şâirlerin çeşitli vesilelerle aldıkları bir takım yardımlar da saray çevresiyle kurulan temasın bir göstergesidir. Bu yardımlar genellikle "in'âmât", "inâyât" ve "ihsânlar" adları ile ifade edilmiştir. Safâyî'nin Şahî için *"…evâ'il-i hâlinde tahsîl-i ma'ârif-i bî-şumâr ile meşhûr-ı cihân olup Nûriddîn rütbesiyle ser-efrâz oldukdan sonra devlet-i aliyye-i Osmâniyye tarafından sâliyâne ihsânıyla tekâ'üd ihtiyâr edip Yanbolu-nam mahalde sâkin ve mütemekkin iken "* (ALTUNER 1989:424-425). Benzer ifadeler Sâlim'de Râmî Paşa, Selîm Efendi, Itrî, Feyzî-i Diger; Râmiz'de Bâkî, Abdî, İzzet Efendi; Esrar Dede'de Adem Dede Efendi, Hüsrev Çelebi, Hudâyî Dede, Derviş Azmî adlı şâirlerin hayat hikâyelerinde kullanılmıştır (ÇAPAN 1993:216-217).

2. Diğer Çevreler

Diğer çevreler ifadesi ile padişâh ve şehzâde dışında şâirin sosyal durumu ve geçimi ile ilgisi olan kişiler kastedilmiştir. Bu çevrenin içerisinde devletin en üst ve en alt kademelerindeki memur ve görevliler yer aldığı gibi devlet mekanizması dışındaki mal mülk sahibi kişiler de yer almıştır.

Tezkirelerin bu kişilerle ilgili tanımlarında başta sadrazam ve vezirler, beylerbeyleri, şeyhülislâmlar, kazaskerler, kadılar, valiler, uç beyleri vb. meslek grupları bulunur. Bu kişiler ismen anıldığı gibi bazen de "e'âli, ekâbir, vüzerâ, ümerâ, kuzât, a'yân, agayân, müfettişîn, ulemâ, fudelâ" gibi genel ifadelerle de belirtilmiştir.

Bu grubu oluşturan kişilerle şâirin girdiği sosyal ve ekonomik çevre saray çevresine göre daha düşük seviyededir. Padişâh ve şehzâde dışındaki kişiler, şâir için bir basamak teşkil etmiştir. Şâirler için asıl hedef saray çevresidir. Çünkü padişâh ve şehzâdenin lûtuf ve ihsânı diğer çevrelerle ölçülemeyecek

kadar fazladır. Bundan dolayıdır ki şâirler, saray çevresine ulaşamadıkları durumlarda diğer çevrelere yönelmişlerdir.

Sayı ve değer bakımından "a'yân ve erkân"ın şâirlerle olan ilişkisi saraya göre düşük olsa da aradaki ilişki zinciri benzerlik arz eder. Saray çevresinde olduğu gibi burada da özel yakınlık bildiren "müsâhib, hemdem, nedîm vb." olma durumları söz konusudur. Safâyî'nin Fevzî için "*...Sultân Mehmed Hân-ı râbi vüzerâsından musâhîb Mustafa Pâşânun nüdemâsından olup hayli sâhîb-i nâm u nişân olmışdur.*" (ALTUNER 1989:631). Nâbî için "*...Devlet-i 'Aliyyeye gelüp ol 'asırda Vezîr-i sânî nedîm-i Sultân-ı dâmâd-ı pâdişahî musâhîb Mustafâ Pâşâ nâm Vezîr-i Âsâf nazîrün mazhar-ı girişme-i iltifâtı ve kâtib ve musâhîbi olup ol...*" (ALTUNER 1989:912). Âşık Çelebi'nin Nevâli için "*… Mısır Beglerbegisi olup mütekâid olan Ali Paşa'ya ba'dehû vezir olan Ferhad Paşa'ya hâce ve müsâhib ve müterassıd-ı menâsıb rif'ati rûz-efsûn ve Tâli'î hümâyun olmakta iken…*" (KILIÇ 1994:477). Basîrî için " … *Erbâb-ı devletin yâr-ı kadîmi husûsâ yegâne-i erbâb-ı devlet olan İskender Çelebinin hemdem ü nedîmi idi…*" (KILIÇ 1994:195). Hasan Çelebi'nin Usûlî için " *Rûma 'avdet eyleyüp gâh Yenicede ve gâh Evrenos Begün oglı 'Abdî Begün yanında iken vefât idüp gûyende-i bezm-i fenânun usûline uymagla terk-i sohbet-i bekâ ve meclis-i hayât eyledi.*"(EYDURAN 1999:163). Emânî-i Kadîm için " *Mürebbî-i ashâb-ı hüner olan merhûm İskender Çelebinün musâhîblerinden ma'ârif ü kemâlât tâliblerinden bir zemân hâzine-i sultân kâtiblerinden idi. Gâhî ihtiyâr-ı 'uzlet ve gâhî Selanikde tasarruf-ı hidmet-i tevliyet itdükde…*" (EYDURAN 1999:169).

Bu derece yakınlık bildiren ifadelerde musâhib olunan kişinin adının bazen belirtilmediğini daha önce ifade etmiştik. Bunları şu şekilde örneklendirebiliriz: Sehî'nin Nihâlî için " … *Her zamanda müsahebet-i vüzerâ ve ümerâ ve her gâh ülfet ü müvâneset-i ulemâ ve fudelâ ile olup…*" Muhyî için " … *Ekser müsâhebeti devletlülerledür…*" Latîfî'nin Refîkî için " … *ve ol zamanda ayâna eşrâfa müsâhîp ve mukârin olup iştihâr ve itibâr buldu…*" Âşık Çelebi'nin Emîr için " … *ulemâ ve eşrâfla celîs…*" (TOLASA 2002:92). Hasan Çelebi Râyî için "*Bâ-în cümle-i ehl-i ma'ârif ü kemâlât ile enîs ü musâhîb gâyetle hoş-kalem-i serî'-dest latîf kâtib idi.*" (EYDURAN 1999:415). Sülûkî için "*Ba'zı ümenâ vü ümerâ ile musâhîb ve Rûmilinde begler yanında kâtib idi.*" (EYDURAN 1999:500).

Tezkirelerdeki bazı tanımlarda şâirlerin zamanın şu'arâ ve zurefası ile sohbet halinde olduğunu görmekteyiz. Kınalızâde Hasan Çelebi Şeydâ için "*… zürefâ ile karîn ve erbâb-ı safâ ile hem-nişîn idi.*" (EYDURAN 1999:560). Zarîfî için "*Zemânında olan şu'arâ vü zürefânun hem-dem ü hârîfi muhassal ol zemânun merd-i zarîfi idi.*" (EYDURAN 1999:609). Benzer ifadeler

Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde Kâtibî, Mihrî, Misâlî ve Meylî için de kullanılmıştır (EYDURAN 1999:450-451).

Bazı durumlarda bu hizmet ve himâye halinin daha derin ve daha sıkı bir şekli vardır. Bu durumda şâir bir bakıma o kimsenin elinde yetişmiştir. Âşık Çelebi'nin Şânî için "*...Nice zemân dahı merhum Remzi Çelebiden iktibâs-ı eşi'ât-ı terbiyet ya'ni anun hidmetinde kesb-i safâ himmet itdi*" (KILIÇ 1994:789). Âşık Çelebi tezkiresinde benzer ifadeler Celâl Çelebi, Vahdî, Riyâzî ve Hazânî için de kullanılmıştır (TOLASA 2002:94).

Şâiri destekleyen devletin ileri gelenlerinden biri olabileceği gibi belli bir konuma gelmiş şâir de olabilir. Böyle bir ifadeye Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde Sehî maddesinde rastlıyoruz. Sehî'nin Necâtî'nin hizmetinde olduğunu görmekteyiz. "*Şu'arâ-yı Rûmun kıdve-i Kâmîlü's-sıfâtı şâ'ir-i sâhîr merhûm Necâtî Begün gülistân-ı âstânında serv-i sehî gibi keşîde-bâlâ olmagın mahlas-ı mezbûr ile şöhre-i dünyâ olmış idi*." (EYDURAN 1999:513).

Saray çevresinde olduğu gibi şâirin diğer çevrelerle girdiği münasebetin bir diğer şekli de "hidmetine girmek, hidmet itmek, intisâb, irtibât, ittisâl itmek " tabirleri ile karşılanan bir durumdur. Bu tanımlamalarda hizmet edilen kişinin adı anıldığı gibi isim belirtmeden genel ifadeler kullanıldığı da olmuştur. Safâyî'nin Fehîm için "*Ol aşrda Kâhîre-i Mısr vâlisi olan Eyyûb Pâşâ nâm vezîre intisâb idüp Mısra 'azîmet ve pâşâ-yı mezbûrûn girişme-i iltifâtıyle ziyâde mültefet olmagla...*" (ALTUNER 1989:616). Fasîh için "*...Vezîr-i a'zam Köprili-zâde Fâzıl Ahmed Pâşâya intisâb ile...*" (ALTUNER 1989:652). Kınalızâde Hasan Çelebi Emânî-i Sânî için "*Merhûm vâlid-i firdevs-mekân hıdmetinde iken semt-i kitâbet ve tarîk-i ze'âmete sülûk itmişdür*." (EYDURAN 1999:170). Cefâyî için "*Merhûm Sa'dî Çelebi Efendi İstanbul kâdîsı oldukda niyâbet ü kitâbetin ve kâzî'asker merhûm Muhyi'd-dîn Çelebinün çok hidmetin iderdi*." (EYDURAN 1999:259). Benzer ifadeler Kınalızâde Hasan Çelebi'de Cevherî, Hasbî, Hayretî, Hâtemî, Derviş Hasan, Sâ'ilî, Sûzî, Safâyî, Tulû'î, Âlî, Gınâyî, Mehemmed Emîn, Mesîhî, Monlâ Çelebi, Nûrî, Niyâzî, Vasfî, Yetîm, Cenâbî Efendi, Cevânî-i Diger, Subhî, Keyfî, Nâmî, Hazânî, Sâfî ve Gulâmî için kullanılmıştır (EYDURAN 1999:451-455). Yine aynı şekilde benzer ifadeler Sehî'de Hayâtî, Refîkî, Mesîhî, Nihânî; Latîfî'de Andelîbî; Âşık Çelebi'de Hemdemî, Nûhî, Hayretî, Tulû'î, Kemâl-i Zerd, Mesîhî, Necâtî, Nişânî Beg, Naîmî-i Sânî, Nûrî, Sûzî, Azmî, Safâyî ve Râzî için kullanılmıştır (TOLASA 2002:92).

Bazı şâirlerin devletin ileri gelenleri yanında çeşitli görevlerde çalıştıklarını görmekteyiz. Bir kısmının açıkça kimin yanında çalıştığı belirtilirken, bir kısmında ise 'amâ'ir, kuzât gibi genel ifadeler kullanılmıştır. Kınalızâde

Hasan Çelebi Sihrî için "*Kemâl Paşazâde merhûmun Edirne kâdîsı iken mahkemesi kâtibî olup ba'dehû olan kuzât zemânında kâtib kabâlicât-ı şer'iyye ve muharrir-i sukûk u vakfiyye olmagla kâsib olurdı.*" (EYDURAN 1999:470). Şerîf için "*Ba'dehû Mevlânâ-yı mezbûrun hûrşîd-i enâreti müşerref-i eyvân-ı sadâret oldukda tezkirecisi olmagla…*" (EYDURAN 1999:436). Işkî için "*Ba'dehû Ebu'l-fazl Efendinün fazl u himmeti ile ba'z-ı 'amâ'ire kitâbet üzre idi.*" (EYDURAN 1999:664). Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde benzer ifadeler Mesîhî, Meylî, Mü'min, Emrî, Sunî, Ömer Beg, Kâtibî ve Latîfî için de kullanılmıştır (EYDURAN 1999:454-455).

Devletin ileri gelenlerinin lûtfuna mazhar olup durumunu düzelten şâirler de vardır. Kınalızâde Hasan Çelebi Edayî Beg için "*Âsaf-ı Berhiyâ-safâ Hazret-i Piyâle Paşanun meclis-i dil-güşâsında câm-ı mürüvvet ü 'atâsından mest-i mütemâyil ü zerrevâr ol âftâb-ı pür-envârdan istifâde itmekle menâsıb-ı 'aliyyeye vâsıl olmış idi.*" (EYDURAN 1999:148). Hakî-i Diger için "*Merhûm Muhyi'd-dîn Efendi kâzî'asker iken dânişmendi ve iltifât-ı bî-gâyetinün mahfûz u behremendi idi.*" (EYDURAN 1999:341). Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde benzer ifadeler Hâlîmî, Sücudî, Sehâbî, Azmî, Mehemmed Emîn, Nâmî ve Nişânî-i Sânî için de kullanılmıştır (EYDURAN 1999:456-458).

Saray çevresinde olduğu gibi yüksek mevki ve imkân sahibi kişiler de şâirlere "in'âm, ihsân, atâ, lûtuf, bahşiş, câize vb." terimlerle ifade edilen birtakım yardımlarda bulunmuşlardır. Âşık Çelebi Şem'î için "*...vech-i ma'âşı ve sebeb-i inti'âşı ehli hüner ve hüner-perver olan vezirlerden Pîrî Paşa-yı merhûmun in'âmâtına munhasır olup...*" (KILIÇ 1994:812). Rahmî için "*...İskender çelebi meclisinde akrân-ı 'asrı ile münâzaralar idüp nazâ'ir ü cevâbları dil-pesend oldı ve büzürgâne câ'izelerle behremend oldı...*" (KILIÇ 1994:750). Âşık Çelebi tezkiresinde benzer ifadeler Müftî Ahmed Çelebi, Basîrî, Hicrî, Hayretî, Yetîm, Lâyihî, Gazâlî, Nihâlî, Niyâzî, Sehâbî, Fazlî, Hayâlî Beg, Hâlîl-i Zerd ve Vasfî için de kullanılmıştır (TOLASA 2002:94).

Bazı durumlarda devletin üst kademelerinde bulunan kişilerin, şâirlerle daha yüksek makamda bulunan kişiler arasında bir vasıta olduğunu görmekteyiz. Kınalızâde Hasan Çelebi Hakîmî için "*Magnisada iken hâcesi İbrâhîm Çelebi ile hem-dem ü hâlîl olmagla a'yân-ı şehzâde miyânında sâhîb-i nâm-ı cemîl ve zikr-i celîl olmış idi.*" (EYDURAN 1999:309). Âşık Çelebi Fuzûlî için "*...Kâdri Efendiye dahı kasîde virüp ol dahı pâdişaha ve paşaya terbiyeler idüp idrârât-ı pâdişahîden irtifâ'-ı vilâyet-i Bagdaddan sedd-i ramak belki za't-ı ma'işet olacak râtibe-i mertebe ta'yin olınmışdur*" (KILIÇ 1994:657). Haletî için "*...Merhûm Anatolı kazî-'askeri Kâdrî Efendiye irtibât kılmışdur. Merhûm-ı merkûma ferzend-i sulbı gibi muhabbet itdi ve*

mülâzemete müstakıl pâdişaha ‘arz idüp kendi kavli üzre çak defterdârluga dek terbiyyet itdi.” (KILIÇ 1994:300).

Devletin ileri gelenleri ile temas kurmanın bir yolu da saray çevresinde olduğu gibi şâirin yazdığı/sunduğu bir eserle takdir edilmesidir. Kınalızâde Hasan Çelebi’de Rahmî için “*Hattâ himmet ü ‘inâyet-i vezîr-i mezkûr ile sâhîb-kırân-ı cihân merhûm Sultân Süleymân Hana oglı Sultân Mustafânun sünneti sûrında kasîde diyüp ol padşah-ı hûbân ve sultân-ı meh-rûyân meclis-i şah-ı cihânda kasîde-i belâgat-‘unvânın okımagla emsâl ü akrânı miyânında hayli nâm u nişân buldıgında gayrı dürc-i dendânı gibi niçe dürr-i bî-kerân ve ‘uşşâka itdügi cefâdan efzûn cevâiz ü ihsân-ı bî-pâyâna mazhar olup ‘arûs-ı me’mûl mınassa-i husûlde cilveger olmış idi ve ol dil-ber-i ra‘nâ matlûb u mahbûbına der-âgûş idüp dest-i sâkî-i in‘âmından niçe dostkâm nûş itmiş idi*.” (EYDURAN 1999:416-417). Ârifî için “*Kapukullarından iken merhûm İbrâhîm Paşaya Mısrdan geldükde Lâmiyye bir kasîde virdükde Anatolıda ahkâm tezkireciligin virmiş idi*.” (EYDURAN 1999:622). Safâyî Fennî için “*...Vezîr-i a‘zam Köprili-zâde Fâzıl Ahmed Pâşâya bir kasîde-i garrâ nazm idüp pesen-dide-i âsâfı olmagla mukâbelesinde ol ‘asra mahsûs olan cizye kitâbetini ...*” (ALTUNER 1989:658). Fâ’iz için “*...ol asun Vezîr-i a‘zamı Âlî Pâşâya bir kasîde-i garrâ virüp pesend-dîde-i âsâfı olmagla Dîvân-ı hümâyun zümresine ilhâk ve ze‘âmet ihsânıyla mümtâz-ı akrân olmışdur*” (ALTUNER 1989:695).

Himâye Anlayışında Devlet Adamlarının Rolü ve Önemi

İmparatorluğun kuruluş yıllarında siyasî otoritenin tam anlamı ile sağlanamaması ve daha çok fetihlere ağırlık verilmesi padişâhların saraydan uzak kalmalarına neden olmuştur. Fetret devrinden sonra imparatorluk, güçlü bir hükümdarın çevresinde kendini toparlamaya başlamış; böylelikle şiir ve edebiyatla ilgilenilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda başta padişâh ve şehzâdeler olmak üzere devlet kademesinde görevli kişiler güçleri oranında âlim ve şâirleri koruyup kollamış ve onları teşvik etmişlerdir. Padişâh ve şehzâdelerin yükselebilecekleri daha üst makam olmadığı için şâirlerle aralarındaki ilişkiyi kesin çizgilerle ifade edebiliriz. Ancak devlet mekanizmasındaki diğer kişiler yetenekleri oranında farklı dönemlerde farklı mesleklerde bulunmuşlardır. Bu durum devlet adamları ile şâirler arasındaki ilişkiyi açıklarken mesleklere göre (vezir, kazasker, şeyhülislâm, defterdâr vs.) sınıflandırma yapmamıza olanak vermemiştir. Bu sebeple devlet adamları, görevde bulundukları dönemin padişâhı ile birlikte ele alınmıştır.

1. 16. Asır dahil Osmanlı Padişâhları

1.1. İlk Dönemde Şâir-Hâmî İlişkileri

Yıldırım Bayezid devrinde Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî ve Bursalı Niyâzi padişâha eserlerini sunmuş ve padişâhın takdir ve iltifatını görmüşlerdir. Bu dönemde Yıldırım Bayezid'e iki kasîde sunulmuştur (KESKİN 1994:48).

Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın nedîmi Şeyhoğlu (ö. 1413), Süleyman Şah için yazmaya başladığı "Hurşid ve Ferahşah" adlı eserini Süleyman Şah'ın ölümünden sonra tamamlamış ve Yıldırım Bayezid'e sunarak çeşitli hediyeler almıştır (BANARLI 2001:384).

Ahmedî (ö. 1412) ise İskender-nâme adlı eserini Yıldırım Bayezid'in gösterdiği yakın ilgi üzerine Süleyman Şah'a sunmaktan vazgeçip Yıldırım Bayezid'e takdim etme amacıyla eserinin sonuna Osmanlı tarihine ait "Tevarih-i Mülûk-ı Âl-i Osman" kısmını ilave etmiştir. Ancak Yıldırım Bayezid'in Timur'a mağlup olup ölmesi üzerine eserini Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleymân Çelebi'ye sunmuştur (MENGİ 2000a:85).

Yıldırım Bayezid'in himâyesini kazanan şâirlerden bir diğeri de Bursalı Niyâzi İlyas'tır. Devletin karışık bir devresine denk geldiği ve Dîvân'ının az olması sebebiyle gereği kadar tanınmamıştır. Türk edebiyatında pek çok nazire yazılan meşhur La'l, Güneş, Âb, Kasr, Şikâr redifli kasîdelerin asıl sahibi Niyâzi'dir. Ahmed Paşa'nın kasîdeleri ona naziredir (İSEN 1999:349).

Yıldırım Bayezid'e devrin âlimleri de eserlerini takdim etmişlerdir. Bu dönemde Yıldırım Bayezid'e Ali İbn Hibetullah tarafından yazılmış olan Arapça Hulâsatü'l-Minhac fî Ehli'l-Hisâb ve Şeyh Hasan'ın Arapça ve Farsça eserlerden tercüme ederek yazdığı Fütuvvetnâme adlı kitap ve İbn Melekoğlu Mehmed'in Arapça ahlâk kitabı Bedrü'l-Vâızin ve Zahrü'l-âbîdîn adlı eserler sunulmuştur (GÖKDOĞAN 2002:177).

1.2. Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421)

Yıldırım Bayezid'in esir düşmesi ve ölmesi sonrasında ülke bunalıma girmiştir. Çelebi Sultan Mehmed, kardeşleri ile yaptığı çetin mücadelenin sonunda devlet otoritesini ele geçirmiştir. Osmanlı memleketlerini bir idare altında topladıktan sonra kısa süren hükümdarlığı zamanında (1413-1421) bütün işlerinde muvaffak olmuş ve devletin ikinci kurucusu unvanını haklı olarak almıştır (UZUNÇARŞILI 1988a:81-82). Sekiz yıl kadar süren hükümdarlığı sırasında devlet güçlenmiş, sınırlar yeni topraklar alınarak genişlemiştir. Padişâhlığı sırasında Germiyan Sarayı'ndan Osmanlı Sarayı'na intisâb eden Ahmedî, Ahmed-i Dâ'î ve Şeyhî gibi şâirleri himâye ettiği gibi ilim ve fikir hareketlerine de büyük önem vermiş, bazı te'lif ve

tercüme eserlerin yazılmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Çelebi Sultan Mehmed'e iki kasîde sunulmuştur (KESKİN 1994:48).

Bu dönem şâirlerinden Ahmedî, Emir Süleyman Çelebiye İskender-nâmesi ile 1403'te tamamladığı Cemşid ü Hurşid mesnevisini sunmuştur. Emir Süleyman'ın ölümü üzerine Ahmedî, 1413'te tahta geçen Çelebi Sultan Mehmed'e bir kasîde sunarak onun da iltifatını kazanmıştır. Ahmedî, daha önce Emir Sultan Çelebi'ye sunduğu Cemşid ü Hurşid mesnevisini bazı ilaveler yaparak Çelebi Mehmed'e de sunmuştur (BANARLI 2001:393).

Ahmedî gibi Germiyan Sarayı'ndan gelen Ahmed'i Dâ'î (ö. 1417) de Dîvân'ını ve Çeng-nâme, Ferah-nâme adlı mesnevilerini Emir Süleyman Çelebi'ye sunmuştur. Daha sonra Çelebi Sultan Mehmed'e intisâb ederek onun da yardımlarını görmüştür. Nihayetinde Şehzâde II. Murad'a hoca tayin edilmiştir (MENGİ 2000a:106).

Süleyman Şah'ın musâhibi Şeyhî (ö. 1431) de Çelebi Sultan Mehmed'in ihsânlarına nail olmuştur. Şeyhî, Yakup Bey zamanında Germiyan Sarayı'nda bulunarak Yakup Bey'in nedîmi ve özel doktoru olmuştur (İSEN-KURNAZ 1990:13). Çelebi Sultan Mehmed, 1415'te Ankara'da hastalanınca tedavisi için Şeyhî çağrılmıştır. Sultanı iyileştiren Şeyhî, kendisine bahşedilen tımara giderken oranın eski sahipleri tarafından soyulmuş, canını zor kurtararak kaçmıştır. Bu olay neticesinde Harnâme mesnevisini yazıp padişâha sunmuştur (EYDURAN 1999:551). Ancak son dönemde yapılan araştırmalar sonucunda Harnâme'nin Çelebi Sultan Mehmed'e değil de Sultan II. Murad'a sunulduğu bilgisine ulaşılmıştır (MENGİ 2000b:173).

1.3. Sultan II. Murad (1421-1451)

Osmanlı sultanları içinde ilk şiiri Sultan II. Murad söylemiş; şiire ve şâirlere değer vermiştir. Haftada iki gün şâir ve bilginleri huzurunda toplamış, münazara ettirmiş ve yeteneklerine göre onlara ihsânlarda bulunmuştur (İSEN 1999:68). Döneminde bilim adamlarını ve sanatçıları himâye etmiş, adeta bir Osmanlı Rönesansı'nın müjdecisi olmuştur. İyi bir eğitim almış, İbn-i Arap Şah hocası olmuştur (GÖKDOĞAN 2002:179). Şâirlere bağladığı saliyâneler, kendisinden sonra da Kanuni Sultan Süleyman devrinde İbrahim Paşa'nın ölümüne kadar devam etmiştir (KILIÇ 1994:53). Bu dönemde Sultan II. Murad'a iki kasîde sunulmuştur (KESKİN 1994:48).

Şeyhî, Sultan II. Murad zamanında da hayli izzet ve ikram görmüştür. Padişâh, kendisini vezir yapmak istediyse de Şeyhî'nin düşmanları Sultan Murad'ı bu fikrinden vazgeçirmişlerdir. Şeyhî, Husrev ü Şirin mesnevisini tercümeye başlayıp biten kısımlarını padişâha sunarak hediyeler elde etmiştir (KILIÇ 1994:819).

Şeyhî'nin yeğeni Şeyhoğlu Cemâlî, Husrev ü Şirin'e zeyl olarak yazdığı mesnevisini padişâha takdim ederek ihsânlara nail olmuştur (BANARLI 2001:470).

Sultan Murad dönemi şâirlerinden Şemsî de padişâhın takdirine nail olmuştur. Sultan II. Murad'ın önce musâhibi sonra da nedîmi olmuştur (İSEN 1980:117).

Bursalı Sâfî de padişâhın yakın ilgisine mazhar olmuştur. Bu yakın ilgiyi kıskanan düşmanları bir müddet sonra Sâfî'yi hapsettirmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Kazasker Molla Yeliyüddin'e kasîde sunup affolunmuştur (İSEN 1980:118).

Mehmed Za'ifi, Gazavat-ı Sultan Murad Han adıyla padişâhın seferlerini nazmetmiş ve eseri Sultan Murad'a sunarak ihsânlara nail olmuştur (İPEKTEN 1996:23).

Düzmece Mustafa olayında hayli emeği geçen Hacı İvaz Paşa'nın oğlu Edirneli Atâyî de devrin tanınmış şâirlerindendir. Babasının ölümü üzerine Sultan II. Murad Atâyî'yi yanına almak istediyse de Sultan Murad'a sunduğu "dirîğ" redifli kasîdesiyle saraya girmeye razı olmadığını ifade etmiştir (İSEN 1999:124-125).

Bu dönemde şâir Seyfî, II. Murad'ın fetihlerini manzum olarak kaleme almıştır. Hatipoğlu, Ferahnâme adındaki 100 hadis ve 100 hikâyeden oluşan Arapça tercüme bir mesneviyi 1426'da bitirerek padişâha takdim etmiştir. Ayrıca Manyas kadısı Mehmed, padişâh adına Gülistan tercümesini yapmıştır (GÖKDOĞAN 2002:179).

1.4. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481)

II. Murad'ın dördüncü oğlu olan II. Mehmed, iyi bir eğitim aldığı gibi devleti her bakımdan dünyanın en üstün ve kudretli imparatorluğu haline getirmek için ilmi ve sanatı da korumuştur. Kendisi de şiirle yakından ilgilenmiş ve Avnî mahlası ile şiirler yazmıştır (İNALCIK 2003b:395-407). Geniş düşünceli bir padişâh olarak her âlime aynı muameleyi yapmış, onları huzuruna davet ederek ilmî münazaralar yaptırmıştır. Başarılı olanlara, kitap yazarak ilmini gösterenlere hediyeler verip ihsânlarda bulunmuştur. Devrinde ilim sahiplerine gösterdiği rağbet sayesinde İstanbul'a birçok âlim akın etmiştir. Dönemindeki otuz şâir de onun maaş ve ulûfesi ile geçinmiştir (İSEN 1999:71). Bu dönemde Fatih Sultan Mehmed'e yirmi iki kasîde sunulmuştur (KESKİN 1994:48).

Devrin önde gelen şâirlerinden Ahmed Paşa (ö. 1497), Edirne'de kadı iken babasının ölümü üzerine önce kazasker, sonra Fatih'in hocası ve musâhibi olmuştur. En sonunda Fatih, Ahmed Paşa'yı kendisine vezir yapmıştır (KARABEY 1999:3-4). Fatih'e toplam on iki kasîde sunan Ahmed Paşa,

gördüğü bu yakınlık ve iltifata rağmen Fatih'in gözdelerinden birine aşık olunca padişâh tarafından Yedikule'de hapsettirilmiş, burada yazdığı "kerem" redifli kasîde ile affedilmiştir (İSEN 1999:108-109). Ancak Ahmed Paşa, bu olay üzerine Bursa'da 30 akçelik Sultan Orhan mütevelliği ile saraydan uzaklaştırılmıştır. Daha sonra Sultanönü, Tire ve Ankara sancak beyliklerine getirilmiştir (KARABEY 1999:8).

Bu dönemin diğer büyük şâiri Necâtî Bey (ö. 1509), Fatih devri sonlarında Kastamonu'dan İstanbul'a gelmiş ve padişâha sunduğu şiirleri ile ihsânlar elde etmiştir. Verilen ihsânları yeterli bulmayan Necâtî Bey, bu yardımları sürekli hale getirmek amacı ile şiir yazmaya devam etmiştir. Bu sebeple:

Eser etmez n'idelim ah-ı seher-gâh sana
Meğer insâf vere sevdiğim Allah sana

matlalı gazelini yazmıştır. Necâtî Bey, bu gazelini padişâhın nedîmi ve musâhibi Amirutzes'in sarığı arasına sokarak padişâha göndermiştir. Fatih Sultan Mehmed, bu şahısla satranç oynarken kağıdı görüp gazeli okumuş, beğenmiş ve Necâtî Bey'i yedi akçe ulûfe ile dîvân kâtipliğine tayin etmiştir (KILIÇ 1994:449).

Adnî mahlasıyla şiirler yazan Mahmud Paşa da Fatih'in ihsânlarına nail olmuştur. Mahmud Paşa da Fatih gibi âlim ve şâirleri korumuştur. Ayrıca adına yazılıp sunulan eserler için çeşitli ihsânlarda bulunmuştur (TEKİNDAĞ 2003:376-378). Medresesindeki danişmendlerine iki dülbend, bir sof, beş yüz akçe verdiği de ifade edilmiştir (EYDURAN 1999:639).

Kemâl-i Zerd adıyla anılan Sarıca Kemâl (ö. 1475), has-oğlanlarına hoca iken Mahmud Paşa'nın takdirini kazanıp musâhibi olmuştur. Sarıca Kemâl, Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra hâmî aramamış ve Mahmud Paşa'nın hası olan Mahmud Paşa Has-köyü'ne çekilmiş ve burada ölmüştür (EYDURAN 1999:863).

Nişânî mahlaslı Karamanî Mehmed Paşa (ö. 1481), genç yaşında Mahmud Paşa'ya intisâb edip tahsilini tamamlamıştır. Daha sonra Mahmud Paşa tarafından Fatih'e tanıtılmış ve 1464'te nişancılığa getirilmiştir. 1478'de de Gedik Ahmed Paşa'nın yerine sadrazam olmuştur. Karamanî Mehmed Paşa, Fatih'in takdirini kazanmış ve döneminde yaptığı çalışmalar ile hayli meşhur olmuştur. İdarî teşkilatta bazı yenilikler yaptığı gibi Fatih Kanunnâmeleri'nin hazırlanmasında da önemli rol oynamıştır. Kendisi de devrinde âlim ve şâirlere hâmîlik yapmıştır (BANARLI 2001:471-472).

İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in oğlu ve Bursa müftüsü Ahmed Paşa ile Bursa kadısı Yakub Paşa'nın kardeşi olan Sinan Paşa (ö. 1486) ilmi, irfanı ve fazileti ile Fatih'in dikkatini çekmiş, Edirne Darü'l-hadis müderrisi iken

kendisine Sahn müderrisliği daha sonra da vezirlik makamı verilmiştir. Zamanla Fatih'in hocası olmuş; bu sebepten dolayı da Hoca Paşa diye anılmıştır (MAZIOĞLU 1997:666-670).

Fatih, dönem şâirlerinden Aşkî'yi çok takdir etmiş, meclislerinde ve sohbetlerinde ona da yer vererek ihsânını ve iltifatını esirgememiştir. Latîfî, şiirinin sade ve manzum sözlerden ibaret olduğunu, buna rağmen günde yüz akçe şâir ulûfesi aldığını ifade etmiştir. Bu durumu Fenâyî ve adı bilinmeyen bir şâir birer beyitleri ile eleştirmiştir (İSEN 1999:121-122).

Fatih döneminin âlim-şâirlerinden biri de Hızır Bey (ö. 1459)'dir. Doğduğu Sivrihisar'da müderris ve kadılık, sonra Bursa müderrisliği ve İnegöl kadılığı yapmıştır. Edirne'de kadı iken Fatih'in İstanbul'u fethi ile ilk İstanbul kadısı tayin edilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri vardır (BABINGER 1997:471).

Ayrıca bu dönemde Fatih'in kütüphanesine Sinan Paşa vasıtasıyla hâfız-ı kütüp olarak atanan Tokatlı Molla Lütfi, inşası ile tanınan ve uzun süre nişancılık yapan Cezeri-zâde Mahmud Vefayî, İsfahan'dan İstanbul'a gelen Mevlânâ Hâmidî ve Tokatlı Melîhî de Fatih Sultan Mehmed'in ihsânlarına nail olan diğer şâirlerdir.

1.5. Sultan II. Bayezid (1481-1512)

Fatih Sultan Mehmed'den sonra tahta geçen II. Bayezid, bir müddet kardeşi Cem Sultan ile uğraşmış, onun ölümünden sonra rahata kavuşmuştur. Babası devrinde başlayan ilim ve fikir hareketleri onun zamanında da devam etmiştir. Babası gibi devrin âlim ve şâirlerinin koruyucusu olmuştur. Kendisi de Adlî mahlası ile şiirler yazmıştır (TURAN 1992:234-238). Fatih Sultan Mehmed gibi Câmî'ye yılda bin filori altını göndermeye devam etmiş ve Mevlânâ Celâleddin Devvânî'ye her yıl câize göndermiştir. Onlar da kasîdelerle ve risalelerle II. Bayezid'in bu ihsânına cevap vermiştir (EYDURAN 1999:81). Devrinde otuzdan fazla şâir salyâne almıştır (İSEN 1999:72). Bu sebepten dolayı Sultan II. Bayezid, kendisine en fazla eser ithaf edilen padişâh olmuştur. Bu eserleri mutlaka okumuş ve eser sahiplerini ödüllendirmiştir. Bu iş için 1503 yılında 86 bin akçe harcamıştır (GÖKDOĞAN 2002:182). Ayrıca kendisine birçok kasîde de yazılmıştır. XV. yüzyılda kendisine sunulan kasîdelerin sayısı kırktır (KESKİN 1994:48). Ancak Sultan II. Bayezid'in padişâhlığı XVI. yüzyılda da devam etmiştir. XVI. yüzyılda yazılan 554 medhiye kasîdesinin 257'si sultanlara sunulmuştur. Bu kasîdelerin sekizi Sultan II. Bayezid'e takdim edilmiştir (ÇAKICI 1994:50).

Hâtemî mahlasıyla şiirler yazan Mü'eyyed-zâde Abdurrahman Efendi (ö. 1516), Sahn müderrisliği ve Edirne kadılığı yaptıktan sonra 1505'te Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir. İlmi, irfanı, ahlâkı ve cömertliği ile tanınan Mü'eyyed-zâde Abdurrahman Efendi, gençliğinden itibaren Sultan Bayezid'in sevgisini kazanmış, meclislerinde bulunmuş, ihsânlarını ve iltifatını görmüştür. Kendisi de pek çok şahsı himâyesine almıştır. Kemâlpaşa-zâde onun himâyesinde yetiştiği gibi Tarih'ini yazmasına o vesile olmuştur. Necâtî Bey de Dîvân'ını onun adına tertip etmiştir (EYDURAN 1999:333).

Mü'eyyed-zâde'nin himâyesi altında bulunan devrin ünlü âlimlerinden Kemâlpaşa-zâde, Sultan Bayezid tarafından bir Tevârih-i Âl-i Osman yazmaya memur edilmiş ve bu iş için kendisine 30 bin akçe ile çeşitli câizeler verilmiştir (EYDURAN 1999:330). Mü'eyyed-zâde Rumeli kazaskeri olunca Kemâlpaşa-zâde'yi önce Üsküp ve Edirne müderrisliğine daha sonra İstanbul'da Sultan Bayezid Medresesi'ne tayin etmiştir. Nihayetinde kazasker ve Yavuz Sultan Selim döneminde şeyhülislâm olmuştur.

Fatih Sultan Mehmed tarafından mütevellik ile Bursa'ya sürülen devrin büyük şâiri Ahmed Paşa, Sultan Bayezid tahta geçtiğinde İstanbul'a ve eski günlerine dönme ümidiyle yeni padişâha birçok medhiye takdim ettiyse de ancak Bursa sancak beyliğini elde edebilmiştir. Ahmed Paşa ölümüne kadar Bursa'da kalmıştır (MUALLİM NACİ 2000:19).

Asıl şöhretine II. Bayezid döneminde kavuşan Necâtî Bey (ö. 1509), bir cülûsiyye kasîdesi sunarak padişâha intisâb etmiştir. Daha sonra Şehzâde Abdullah, Karaman sancak beyi olunca Necâtî Bey de onun dîvânına kâtip tayin edilmiştir (İSEN 1999:326). Şehzâdenin ölümü üzerine Necâtî Bey, 1483'te İstanbul'a dönmüştür. 1504 yılında Şehzâde Mahmud ile Manisa'ya gidinceye kadar yaklaşık yirmi yıl İstanbul'da kalan Necâtî Bey, en verimli dönemini bu zaman diliminde geçirmiştir (MERMER, 1997:199-218). Bu dönemde himâyelerini gördüğü Kasım Paşa, Mustafa Paşa, Sadrazam Davud Paşa, Mesih Paşa ve Hadım Ali Paşa gibi devlet adamlarına da kasîdeler sunmuştur. Mü'eyyed-zâde'nin isteği üzerine Dîvân'ını tertip etmiş ve hâmîsini de mukaddimesinde övmüştür. Şehzâde Mahmud Manisa'ya vali olunca Necâtî Bey, şehzâdenin nişancısı ve musâhibi olarak yanında bulunmuş ve şehzâdenin ölümünden sonra İstanbul'a dönmüştür (İSEN 1999:327). Ömrünün geri kalan kısmında görev almayarak kendisine bağlanan ayda bin akçe maaşla geçinmiştir (PALA 1998a:15).

Balıkesir'de çizmecilik yaparken İstanbul'a gelen ve şiirleriyle kısa zamanda tanınan Zâtî (ö. 1546), yaşadığı müddetçe şâirlerin üstadı olmuştur. Hasan Çelebi, Âşık Çelebi'den aktardığına göre; Zâtî, Sultan Bayezid zamanında İstanbul'a gelip Hadım Ali Paşa'nın meclislerinde bulunmuştur. Hadım Ali

Paşa ve Defterdâr Pîrî Paşa vasıtasıyla padişâha şiirler sunup ihsânlara nail olmuştur. Sultan II. Bayezid'e sunduğu gazelindeki:

Geldi ol zühd libasını kaba ettirici
Zahidâ hırkaya çek başını manend-i keşef

beyti pek beğenen padişâh, Zâtî'ye Bursa'da bir tevliyetin gelirini vermiştir (OKUYUCU 2004:152-153). Zâtî, Sultan Bayezid devrindeki bu rahatı Ali Paşa'nın öldürülmesi ve Mü'eyyed-zâde ile Ca'fer Çelebi'nin azillerinden sonra devam ettirememiştir. Sultan Selim'in sürekli seferde oluşu ve Kanuni döneminde kendisini sevmeyen İbrahim Paşa yüzünden hayatının son dönemleri hayli sıkıntı içinde geçmiştir (EYDURAN 1999:401).

Sultan Bayezid, Amasya'da şehzâdeyken hizmetindeki Tac Bey'in oğlu Ca'fer Çelebi (ö. 1515) iyi inşası sayesinde Sultan Bayezid'in nişancılığına getirilmiştir (KILIÇ 1994:215). Ca'fer Çelebi dönemine kadar nişancılar defterdârların alt mevkisinde iken Ca'fer Çelebi'den sonra dîvânda nişancıların üst tarafta oturmaları kabul edilmiştir (PALA 1998d:63). Ca'fer Çelebi, sevilip sayılan, sözü dinlenen, hürmet edilen, faziletli bir insan olarak padişâhın daima yanında ve meclislerinde bulunmuştur. Kendisi de edebiyatla uğraştığı için şâirlere hâmîlik yapmıştır. Sultan Bayezid devri sonlarında meydana gelen yeniçeri isyanında, Şehzâde Ahmed taraftarı olduğu için Ca'fer Çelebi'nin evi yağmalanmıştır. Bu olayın hemen ertesi günü Ca'fer Çelebi nişancılıktan da azledilmiştir (GÖKBİLGİN 1997:8). Latîfî'nin "Osmanlı ülkesinde nişancılıkta benzeri gelmedi." dediği Ca'fer Çelebi, Sultan Selim padişâh olunca tekrar nişancılığa getirilmiştir (İSEN 1999:137).

Yeniçeri iken padişâhın iltifatlarına nail olan Çakeri Sinan Bey, sancak beyliğine kadar yükselmiştir. Sultan Bayezid'in daima ihsânını görmüştür (BURSALI MEHMED TÂHİR 2000:134). Çakeri, hoşsohbet ve zarif bir kimse olduğu için padişâh maaşını yükseltmiştir (İSEN 1999:149).

Fazlî mahlasıyla şiirler yazan Ebü'l-fazl Efendi de Sultan Bayezid'in himâyesini gören şâirlerdendir. Mü'eyyed-zâde'nin mülâzımı olduktan sonra kadılık istemiş fakat Rumeli kazaskeri Mustafa Habib Efendi, Fazlî'nin babası İdrîs-i Bitlisi'yi sevmediği için Fazlî'yi Rumeli'de Bronik kadılığına tayin etmiştir. Mü'eyyed-zâde'nin kazasker olmasıyla Fazlî, önce Anadolu defterdârlığına sonra da Rumeli defterdârlığına tayin edilmiştir (EYDURAN 1999:791). Padişâha kasîdeler sunarak iltifatına ve hediyelerine nail olmuştur (KILIÇ 1994:654).

Bu dönemde Galata Mevlevihanesi Şeyhi Sinoplu Safâyî Dede, Şami Mustafa Bey, Uğurlu-oğlu Mirza'nın elçisi olarak İran'dan İstanbul'a gelen Basîrî, İshakoğlu Kara Seydi, Kıvamî, Hamse sahibi Behiştî Sinan Çelebi, Sâfî mahlası ile şiirler yazan Kâsım Paşa, devrin büyük âlimlerinden Molla

Lütfi, İran'dan gelerek sarayda hekim olarak bulunan Şah Muhammed Kazvini de Sultan II. Bayezid'in ihsânlarına nail olmuştur.

Ayrıca II. Bayezid devrine ait olan İn'âmât Defteri'nde dönem şâirlerinin 909/1503-917/1511 yılları arasında aldığı in'âm ve ihsânlar yer almaktadır. Çoğu hallerde in'âmın ve ihsânın veriliş sebebi belirtilmiştir. Taziye, kasîde, gazel, mersiye ve bir eser takdim dolayısıyla hediye verildiği gibi bayramlarda da hediye verilmiştir. Hediye olarak akçe verildiyse akçenin miktarı; elbise verildiyse de ne cins elbise ve kumaş verildiği belirtilmiştir.

Bu dönemde şâirlere 478.500 akçe verilmiştir. 112.000 akçe ile Mevlânâ İdrîs en fazla ihsânı elde etmiştir. Böylece Mevlânâ İdrîs, toplamda verilen nakdiyyenin %23.4'ünü tek başına almıştır. En az ihsân elde eden şâir ise 500 akçe ile Mesûd b. Muhyiddin'dir. Bu dönemde Mevlânâ İdrîs 112.000 akçe; Kâtibî 34.000 akçe; Sabâyi 30.500 akçe; Rûhî 25.000 akçe; Firdevsî 21.000 akçe; Mâ'ilî 20.000 akçe; Sa'dî 15.000 akçe; Mihrî Hatun ve Safâyî 13.000'er akçe; Refîkî 12.900 akçe; Basîrî 11.000 akçe; Haydar Çelebi ve Muzaffer 10.000'er akçe; Sâ'ilî 9.500 akçe; Revânî 9.000 akçe; Keşfî 7.100 akçe; Ömer Çelebi, Ömer Bey, Ömer ve Cevherî 6.000'er akçe; Necâtî, Mehmed Çelebi, Haydar, Ahmed Çelebi b. Karışdıran, Ahmed Çelebi (Kemalpaşa-zâde) 5.000'er akçe; Lâlî 4.500 akçe; Edîbî, Şefî'i, Zâtî, Şehdî 4.000'er akçe; Mehmed, 'Âlî (Karamanî), Derviş Mahmud, Mahbûb Çelebi, Ala'addîn, Tali'î, Zamîrî, Mâ'lî, Süleyman Çelebi 3.000'er akçe; 'Iyânî 2.500 akçe; Nâ'ilî, Bayezid Çelebi, Ali Çelebi, 'Âlî b. Seyyid Ömer, Korkud Çelebi, Müşterî, Visâlî, Vasfî, Nâtıkî, Mustafa, Yarhisarî, Nişânî, Hadîdî 2.000'er akçe; Şerîfî, Sa'yî 1.500'er akçe; Sâkî, Şehrî 1.000'er akçe; Mesûd b. Muhyiddin 500 akçe almıştır.

909/1503-917/1511 yılları arasında Rûhî, Mâ'ilî, Sâ'ilî, Keşfî ve Kâtibî düzenli ve sürekli olarak hil'ât almıştır. Adı geçen yıllar arasında Rûhî toplam otuz defa; Mâ'ilî, Sâ'ilî ve Azîzî toplam on sekizer defa; Keşfî toplam on yedi defa ve Kâtibî toplam on altı defa hil'ât almıştır. Ayrıca bu dönemde Tali'î, Ömer Çelebi, Ahmed Çelebi, Cevherî, Kelâmî, Ahmed, Ömer Çelebi, Zamîrî, Nâ'ilî, Mehmed Çelebi, Bayezid Çelebi, Vasfî, Haydar, Ali Çelebi, Dilîrî, Sücudî, Haydar Çelebi, Revânî, Derviş Mahmud, Korkud Çelebi, Muzaffer, Ali Karamanî Mehmed Paşa oğlu, 'Âlî Seyyid Ömer oğlu ve Mesûd b. Muhyiddin de bir defa hil'ât almıştır (ERÜNSAL 1979-1980:303-342).

1.6. Yavuz Sultan Selim (1512-1520)

Sultan Bayezid'in oğlu Yavuz Sultan Selim'in saltanatı sekiz yıl sürmesine rağmen dönemi hayli hareketli geçmiştir. Yavuz Sultan Selim, bir taraftan kazandığı zaferler ile imparatorluğu genişletip güçlendirirken, diğer taraftan da edebiyat ve kültürün yayılmasına ve yerleşmesine hizmet etmiştir. Tebriz fethi sonunda İranlı birkaç yüz şâir ve sanatkârı İstanbul'a getirmiştir.

İran'dan getirdiği sanatkârlar arasında Şah Mehmed, Abdulgani, Derviş Bey isimlerindeki ressamlarla; Alaaddin Mehmed, Mansur Bey, Şeyh Kâmîl, Ali Bey, Abdulhalik adlarında ünlü nakkaşlar da vardır (UZUNÇARŞILI 1981-1986:23-76). Yavuz Sultan Selim, yaptığı seferlerin tarihini yazdırmak amacıyla yanında sürekli şâir ve tarihçileri bulundurmuştur. Kemâlpaşa-zâde, Revânî, Hâlîmî, Sücudî, Tâli'î, Güvahî, Fehmî, Nihâlî'yi seferlerine götürmüştür. Bu sebeple birçok Selim-nâme yazılmıştır (PALA 2003:410).

Tarih, felsefe ve tasavvuf konularında derin bilgiye sahip olan Sultan Selim, fırsat buldukça ilmî ve edebî sohbetlere katılmıştır. Sultan Selim, başarının ve ilerlemenin ancak bilimle olacağına inanmış; bunu da daha Trabzon'da şehzâde iken birçok âlim ve şâiri koruyarak göstermiştir. Yavuz Sultan Selim, kendisi de şiir yazmış ve şiirlerinde Selîmî mahlasını kullanmıştır (AK 2001:153-154). XIII-XV. yüzyıl kasîdelerinde Sultan I. Selim'e sunulan kasîde sayısı üçtür (KESKİN 1994:48). Ancak Sultan I. Selim'in padişâhlığı 1512-1520 yılları arasını kapsadığı için XVI. yüzyıl kasîdelerine de bakılması gerekir. Ayrıca bu yüzyıl içerisinde Sultan I. Selim'den başka Sultan II. Selim (1566-1574)'in de padişâhlığı söz konusudur. Bu sebeple hangi padişâha kaç şiir sunulduğunun sayısal ifadesi tam anlamı ile tespit edilememiştir. Her iki padişâha sunulan kasîdelerin toplam sayısı kırk dokuzdur (ÇAKICI 1996:50).

Sultan Bayezid döneminde Rumeli kazaskerliğine kadar yükselen Mü'eyyed-zâde Abdurrahman Efendi (ö. 1516)'nin yeniçeri isyanı sırasında evi yağmalanmış ve kazaskerlikten de azledilmiştir. Mü'eyyed-zâde, şehzâdeler arasında Sultan Ahmed'i tercih etmesine rağmen Yavuz Sultan Selim ondan iltifatını esirgemeyerek onu tekrar kazaskerliğe tayin etmiştir (KILIÇ 1994:839).

Mü'eyyed-zâde'nin himâyesinde yetişen Kemâlpaşa-zâde (ö. 1534), Sultan Selim için İran seferi öncesi yazdığı risale ile padişâhı memnun etmesini bilmiş ve 1516'da kazasker olmuştur. Mısır seferi sırasında padişâhın emriyle İbn Tagribirdi'nin Nücumü'l-zahire adlı tarihini tercümeye başlamış ve tercümeye İstanbul'da da devam etmiştir. Aşçı-zâde Hasan Çelebi'nin temize çektiği kısımları parça parça padişâha sunmuş ve çeşitli ihsânlara nail olmuştur (EYDURAN 1999:295).

Sultan Selim ile Çaldıran seferine katılan Remzî mahlaslı Pîrî Mehmed Paşa (ö. 1532), gösterdiği başarı sonucunda üçüncü vezirliğe getirilmiştir. Daha sonra sefer sırasında öldürülen Yunus Paşa'nın yerine sadrazam tayin edilmiştir. Pîrî Paşa, Kanuni'nin ilk dönemlerine kadar bu mevkide kalmış, 1523'te görevden alınmış ve Sadrazam İbrahim Paşa'nın teşviki ile 1532'de Edirne'de kendi oğluna zehirletilmiştir. Pîrî Mehmed Paşa, devlet işlerinde başarılı olduğu kadar şiirde de şöhret kazanmış ve şâirlere de destek olmuştur (TURAN 1997:559-561).

Sultan Selim'in Trabzon'da sancakbeyliği sırasında tanıdığı Halimî (ö. 1517), şehzâdenin önce musâhibi sonra da hocası olmuştur. Padişâh olunca da aynı hürmetle İstanbul'a getirilmiştir Halimî gerek İstanbul'da gerekse seferlerde sürekli padişâhın yanında bulunmuş, ölümüne kadar sultanın musâhibi ve hocası olarak hürmet ve itibar görmüştür. (İSEN 1999:205).

Sultan Selim'in Trabzon'da şehzâdeliği sırasında tanıdığı bir diğer şâir de Hayâlî (ö. 1523)'dir. Hayâlî kadı iken Sultan Selim, onu musâhibi ve hocası yapmıştır. Sultan Selim, kardeşleri ile taht mücadelesinin sürdüğü dönemde Selanik kadılığında bulunan Hayâlî'yi sultan olunca İstanbul'a getirtip baş defterdâr yapmıştır (KUTLUK 1997:42).

Şehzâdeliği sırasında Sultan Selim'e intisâb eden Revânî İlyas Çelebi (ö. 1524), İstanbul'a Sultan Selim ile birlikte gelmiştir. Sultan Selim'in cülûsundan sonra Revânî matbah kâtibi, matbah emini ve surre emini olmuştur. Mısır seferi sırasında Sultan Selim'in yanında bulunmuş, sunduğu "berf" redifli kasîde sıcak iklimde garip karşılanıp Sultan Selim'in hoşuna gitmemiştir. Surre emini olarak padişâhın Kabe fakirlerine gönderdiği altınların hepsini fakirlere dağıtmamakla suçlanmışsa da Sultan Selim kendisinden iltifatını eksik etmemiştir. Kabe dönüşünde Ayasofya mütevelliğine tayin edilmiştir (İSEN 1999:364).

Sultan Selim'in himâyesinde bulunan şâirlerden biri de Tali'î Mehmed Çelebi'dir. Sultan II. Bayezid'in şehzâdesi Sultan Mahmud, Manisa'da vali iken hizmetinde bulunmuş, onun ölümü üzerine İstanbul'a gelip yeniçeri kâtibi olmuştur. Padişâh meclislerinde her zaman kendisine yer bulan Tali'î, sunduğu şiirlerle padişâhın iltifatını kazanmıştır. 1516'da ölen Tali'î zamanında çok meşhur olmuştur. Öyle ki Latîfî, Tali'î'yi Necâtî Bey'e eş tutmuştur. Fakat onun bu şöhreti uzun sürmemiştir (İSEN 1999:443).

Bu dönemde şâirlerin üstadı konumundaki Zâtî (ö. 1546), padişâha bir cülusiyye kasîdesi sunarak çeşitli ihsânlar elde etmiştir. Ayrıca yeni padişâhtan da şâir ulûfesi almaya devam etmiştir (KILIÇ 1994:896). Bunun haricinde Zâtî, Sultan Selim'e sunduğu nûniyye içindeki:

Serverâ bir bende-i bî-kayddır kapında adl
Tutamazdı anı zencîre çekip Nûşîrevân

beytini Yavuz pek beğenerek, böyle mükemmel bir beyit yazdığı için şâirin aylığının ve câizesinin arttırılmasını emretmiştir (ÇAVUŞOĞLU 2003:18). Ancak Sultan Selim sürekli seferde olduğu için Zâtî, Bayezid dönemindeki rahat hayatını bu dönemde sürdürememiştir.

Ayrıca bu dönemde Kenzü'l-bedayî adlı eserini padişâha sunan Güvahî (ö. 1520), Sâgarî mahlaslı Kazzaz Ali, Dihmurg adlı mesneviyi padişâha sunan Şemsî, saraya Re'is-i etibba tayin edilen Şah Muhammed Kazvini (ö. 1520), muamma üstadı Mu'ammâyî mahlaslı Tireli şâir Ali, Ca'fer Çelebi ve

kardeşi Sa'di Çelebi, aslen Kürt beyi olan Şükrî, Ferhad-nâme'sini ve Hüsn ü Dil adlı mesnevisini padişâha sunan Lâmi'î (ö. 1532), Benli Hasan namı ile anılan Âhî Çelebi (ö. 1517), Zeynel Paşa, Fehmî, Hâfız-ı Acem, Şah Kâsım (ö. 1539) ve Sücudî adlı şâirler de Sultan Selim'in meclislerinde bulunarak çeşitli ihsânlara nail olmuşlardır.

1.7. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566)

XVI. yüzyıl içerisinde en verimli ve parlak dönem Kanuni Sultan Süleyman devri olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman, daha önceden her bakımdan hazır imkânlara mirasçı olmakla beraber bu mirası heder etmek yerine kıymet ve ehemmiyetini idrak etmekle İmparatorluğun sınırlarını, gücünü ve zenginliğini daha da arttırmıştır. Kendisi de sanatkâr, şâir, hatta âlim bir sultan olarak ilme, edebiyata, sanata ehemmiyet vermekle dünya tarihi içerisinde XVI. yüzyıla damgasını vurmuş ve "Muhteşem" sıfatını haklı olarak kazanmıştır (ÇELEBİOĞLU 1994:31-33). İlim ve sanat erbâbı -özellikle şâirler- onun devrinde tam bir ikbal içinde yüzmüşlerdir. Zira o, şiirin te'lif hakkını (câize) bol bol ihsân eden sultandır. Böylece Osmanlı saltanatında ilk defa sanatkârın devlet eliyle korunma politikası idarî mekanizmaya yerleşmiştir. Sadece kendi muhitinde değil, imparatorluk sınırlarının her neresinde bir sanatkâr duysa ona destek olma endişesi taşıyan padişâhın bu tutumu -Fatih'in ideali iken onun zamanında- düzenli işleyen bir mekanizmaya dönüşmüştür. Döneminde ihsânları ile zengin olan şâirlerin sayısı yirminin üzerindedir (PALA 1996:142). Ayrıca birçok şâir, şiirlerinde kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Bu yüzyılda kendisine sunulan kasîdelerin sayısı doksan dokuzdur (ÇAKICI 1996:50).

Yavuz Sultan Selim döneminde saraya alınan Şemsî mahlaslı Ahmed Paşa (ö. 1580), Kanuni döneminde ulûfeci-başı ve sipahi ağası olmuştur. Sonra da Şam, Anadolu ve Rumeli beylerbeyi olmuştur. Sultan Selim'in musâhibi olarak yanında yer almıştır. Kanuni padişâh olunca onun iltifatını görmüş, meclislerine girmiş ve musâhibi olmuştur (İPEKTEN 1996:84).

Dönem şâirlerinden Nişânî mahlaslı Celâl-zâde Mustafa Çelebi (ö. 1567), Sadrazam İbrahim Paşa'nın sır kâtibi olarak katıldığı Bağdat seferinde nişancı Seydi Bey'in ölümü üzerine nişancılığa getirilmiştir. Rüstem Paşa'nın sadrazamlığında emekli olmuştur. Zigetvar seferinde ikinci kez nişancı olarak yer almış ve bu görevdeyken ölmüştür (KILIÇ 1994:463). Nişânî, iyi ahlâklı, cömert, mert ve şâirlerin koruyucusu olarak tanınmıştır. Bu sebeple kendisine birçok kasîde yazılmıştır. Sultan Selim için yazdığı Selim-nâme'nin yanı sıra 1567'de yazdığı bir tarih eseri de vardır (İSEN 1999:346).

Kanuni'nin kaptanlarından Seydi Ali Re'is (ö. 1563), şiirleri ile de tanınmış bir şahsiyettir. Bu dönemde Pîrî Re'is'in Basra'da bıraktığı donanmayı Mısır'a getirmekle görevlendirilmiştir. Portekiz donanması ve olumsuz hava

şartları sebebiyle donanmanın bir kısmını Hindistan açıklarına bırakıp kendisi karayolu ile İstanbul'a iki yıl beş ay sonra ulaşmıştır. Seydi Ali Re'is, Edirne'de bulunan padişâhın huzuruna çıkarak getirdiği hediyeler ile Kitabü'l-muhit Seydi Ali Re'is adlı eserini padişâha sunmuştur. Birikmiş maaşının yanı sıra 80 akçe yevmiye ile müteferrikalığa, sonra da Diyarbakır tımar defterdârlığına tayin edilmiştir. Bu vazifede iken 1563'te ölmüştür (TURAN 1997:528-531). Kâtibî mahlasıyla şiirler yazan Seydi Ali Re'is, denizciliği, coğrafya âlimliği ve şâirliğinin yanı sıra cömertliği ile de meşhur olmuştur. Galata'da yaptırdığı konağı fukaranın ve şâirlerin uğrak yeri olmuştur (ÖZTUNA 1985:190). Kamî, Müslim, Sahubî, Hatifi ve Yetim Ali gibi şâirler konağının müdavimleri arasındadır.

XVI. yüzyılın büyük âlimlerinden Ebu'ssuûd Efendi (ö. 1574), her dönemde Kanuni'nin yanında bulunup onun ihsânlarına fazlasıyla nail olmuştur. İrşadü'l-aklü's-selim adını verdiği tefsirinin bir bölümünü Kanuni'ye sunmuş, Kanuni memnuniyetini maaşını 200 akçeden 500 akçeye çıkararak göstermiştir. Tefsirini 1566'da tamamlayıp padişâha sunduğunda maaşı 600 akçe olmuştur. Zamanında şeyhülislâmlık en yüksek ilmiye makamı haline gelmiştir. Arapça şiirlerinde başarılı olmakla birlikte Farsça ve çok az olmak üzere Türkçe şiirleri de vardır (AKGÜNDÜZ 1994:365-371).

Dönem şâirlerinden Kınalı-zâde Ali Efendi (ö. 1571), çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra kadılığa geçmiştir. Daha sonra Kanuni, kendisini Anadolu kazaskerliğine tayin etmiştir. Kınalı-zâde Ali Efendi, ilmi meşguliyetinin yanı sıra edebiyatla da ilgilenmiştir. Edirne'de müderris iken Emri ile Hüseyin Nişaburi'nin Muamma risalesini tetkik edip muammalar yazmıştır. Üç dilde şiir söylemiştir (AKSOY 2002:416-417). Müretteb bir Dîvân sahibidir (BURSALI MEHMED TÂHİR 2000:400).

İbn-i Kemal'den mülâzım olan dönemin âlimlerinden Perviz b. Abdullah (ö. 1570), şiirleri ile de tanınmıştır. İbrahim Paşa'ya Ali Kuşçu'nun Risale fi'l-hey adlı Farsça eserini Mirkatü's-soma ismiyle tercüme edip sunmuştur. İbrahim Paşa'nın desteğiyle Kanuni'ye intisâb edip Anadolu kazaskeri olmuştur (İPEKTEN 1996:92).

Deli Birader namıyla anılan Gazâlî (ö. 1535), gerek padişâh gerekse devlet adamları tarafından el üstünde tutulmuştur. Gazâlî, İskender Çelebi sayesinde Sadrazam İbrahim Paşa'nın ve her iki şahsın vasıtasıyla da padişâhın birçok ihsânına ve câizesine nail olmuştur (İSEN 1999:184). Deli Birader, eski dostlarından Seydi-oğlu Derviş Çelebi ve Sirkeci Bahşi'nin Beşiktaş'ta yaptırdıkları bahçelere özenerek kendisi de deniz kenarına bir bahçe, ev, tekke, mescit ve geçimini sağlamak için de bir hamam yaptırmak istemiştir. Parası olmadığından "cer-nâme" adını verdiği bir manzum arzıhal yazıp padişâha başvurmuştur. Padişâh ve İbrahim Paşa'dan yüklü miktarda paralar aldığı gibi diğer vezirler de dostu olması sebebiyle yardımda bulunmuştur (KILIÇ 1994:931).

Kanuni'nin veziri Makbûl İbrahim Paşa'nın dikkatini çeken Hayretî, bir "Bahariyye" yazıp İbrahim Paşa'ya sunmuştur. Bunun üzerine İbrahim Paşa, şâirden hoşlanıp ihsânda bulunmak istemişse de İbrahim Paşa'ya daha yakın olan Hayâlî Bey, Hayretî'yi "tok gözlü ve kimseye baş eğmeyen birisi" olarak tanıtmıştır. Bunun üzerine İbrahim Paşa da câizeden vazgeçerek Hayretî'yi küçük bir tımarla geçiştirmiştir. Hayretî de "Dil-i bîmâr bu denlü merhem ile tımâr olmaz" diyerek, İstanbul'dan Vardar Yenicesi'ne geri dönmüştür. Yenice'ye geldiğinde Mihaloğlu ve Yahyalı akıncı ocaklarına sığınan Hayretî, ömrünün sonuna kadar bu beylerin desteği ile geçinmiştir (TATCI 1997:187-188).

Kanuni'nin iltifatını görüp, ihsânını kazanan şâirlerden biri de Ârifî Fethullah Çelebi (ö. 1562)'dir. Farsçasının iyi olması sebebiyle Sultan Süleyman tarafından Şehnâme yazmakla görevlendirilmiştir. Eserin hacmi arttıkça rütbesi de arttırılmıştır. Padişâh, 60 bin beyitlik bu eseri çok beğenmiştir. Arif Çelebi, ayrıca Hadım Süleyman Paşa'nın Hind seferine ait 2000 beyitlik bir mesnevi yazmıştır. Bunlardan başka Arifî mahlasıyla yazdığı şiirleri de vardır (KILIÇ 1994:558-561).

Kanuni'nin 1535 Irak seferinde Hayâlî Bey ile birlikte Yahyâ Bey de bulunmuştur. Padişâha sunduğu kasîdede:

Bana olaydı Hayâlî'ye olan ragbetler
Hak bilür sıhr-i halâl eyler idim şi'r-i teri

beytiyle durumundan ve Hayâlî Bey'in padişâh nezdinde gördüğü itibarın fazlalığından şikayet etmiştir. Bunun üzerine kendisine Eyüp ve daha sonra Sultan Bayezid vakıfları mütevelliği verilmiştir (EYDURAN 1999:1137).

Dîvân edebiyatının en büyük şâirlerinden sayılan Bâkî (ö. 1600), 1555'te Sultan Süleyman'a ilk kasîdesini sunmuştur. Kadı-zâde Efendi'nin talebesi olduğunu ve Süleymaniye Medresesi'nin yapılışında nezaretçi olarak çalıştığını ifade edip padişâhtan yardım istemiştir. Rüstem Paşa'nın yerine Semiz Ali Paşa'nın sadarete gelmesiyle Bâkî'nin de yıldızı parlayarak 1562'de danişmend olmuştur. Şiirlerinden tanıdığı Bâkî'nin medresede yatıp kalktığını duyan padişâh, onu 1564'te İçel'de 25 akçelik bir medreseye tayin etmiştir. Rumeli kazaskeri Hâmid Efendi'nin henüz danişmend olan bir kimsenin medreseye atanmasının uygun olmayacağını söylemesine rağmen Kanuni, hazine-i hassadan 30 akçe ile Bâkî'yi Silivri Pîr Paşa Medresesi müderrisliğine tayin etmiştir. Bir yıl sonra Mahmud Paşa Medresesi müderrisi olarak İstanbul'a alınmıştır (PALA 1998b:11-14).

Kanuni döneminin meşhur âlim-şâirlerinden biri de Fevrî (ö. 1570)'dir. Rumeli Beylerbeyi Lutfi Paşa ve Defterdâr Nakkaş Ali Bey himâyesinde yetişmiştir. Edirne'de Şehzâde Sultan Selim'e şiirler sunarak onun himâyesini de kazanmıştır. 1553'te Kanuni'nin Nahçivan seferi için padişâha sunduğu:

Musahhar oldu hâl-i rûy-ı yâre bağrımun başı
Diyâr-ı Rûm Sultânı bu kez alur kızılbaşı

beytine 100 altın aldığı gibi padişâhın musâhibleri arasına da girmiştir. Ayrıca 200 beyitlik bir kasîde verip her beytine bir altın almıştır. Bu sefer sırasında padişâhın Dîvân'ını da tertip etmiştir (KILIÇ 1994:671).

Dönem şâirlerinden Mesnevi-han-zâde Mehmed Kâmî (ö. 1579), Kanuni'nin ihsânlarına nail olmuş şâirlerden biridir. İran'da tahsilini tamamlayıp İstanbul'da Ebu'ssuûd Efendi'den mülâzım olduktan sonra 50 akçe yevmiye ile Mustafa Paşa Medresesi müderrisi olmuştur. Kanuni, ilmini ve şiirini beğendiği için kendi medresesine atamıştır. Kanuni, Kâmî'ye İmam Gazâlî'nin Kimya-yı Saâdet adlı eserini tercüme etmesini emretmiştir. Kâmî fırsat buldukça padişâha kasîde ve gazeller sunmuştur. Kanuni'ye sunduğu gazeldeki:

Kendi şehri herkese Bağdad'dır derler bana

mısra'ını çok beğenen Kanuni, Kâmî'yi Edirne'ye kadı tayin etmiştir. 1566 Zigetvar seferinde Kâmî, padişâha Edirne'de bir gazel daha sunmuştur. Matla'ı:

Nev-bahâr erdi ser-âgâz itdi bülbüller yine
Saldı gül-banglar guzât âfâka gulgule yine

olan gazeli çok beğenen Sultan Süleyman, Kâmî'ye 200 filori ihsân etmiştir (KILIÇ 1994:362).

Kanuni dönemi şâirlerinden bir diğeri de Fuzûlî (ö. 1556)'dir. Bağdat'ın alındığı sıralarda "Geldi burc-ı evliyâya pâdişah-ı nâmdâr" mısraının içinde bulunduğu kasîdeyi Kanuni'ye sunan Fuzûlî, bu dönemde biraz da olsa rahata kavuşmuştur. Kanuni'den başka sefere katılan bazı devlet adamlarına da kasîdeler sunan Fuzûlî, en fazla yardımı Bağdat'a vali olarak atanan Ayas Paşa'dan görmüştür (İPEKTEN 2003:25).

Yavuz Sultan Selim döneminin şöhretli şâirlerinden Bursalı Lâmi'î (ö. 1532), Kanuni döneminde de yaşamış bir şâirdir. Bursa'da olmasına rağmen Sultan Süleyman, Lâmi'î'nin şiirlerinin ustalığını duyup onunla ilgilenmiştir. Bursa'nın güzelliklerinin daha ağırlıklı bir şekilde yer aldığı Şehrengiz'ini Kanuni'nin Bursa'ya yapacağı ziyaret için yazmıştır. Daha sonra Kanuni, Unsurî'nin Vamık u Azra'sını tercüme etmesini emretmiştir. Eseri bitirdikten sonra eserle birlikte "gül" redifli kasîdesini de sunup çeşitli câizeler almıştır. Kanuni, daha sonra Fahr-ı Curcani'nin Veyse vü Râmîn eserini tercüme etmesini emretmiştir. Lâmi'î, eserini bitirdikten sonra İbrahim Paşa aracılığı ile padişâha sunmuştur. Bu hizmetine karşılık sadrazam kendisine günde 20 akçe ulûfe bağlamıştır (KILIÇ 1994:382).

Zâtî, bu dönemde de şâirlerin üstadı durumundadır. Sultan Bayezid devri sona erip, Ca'fer Çelebi ve Mü'eyyed-zâde gibi hâmîleri ölünce koruyucusuz kalan Zâtî, Sultan Selim'e kasîdeler sunup câizeler almıştır. Bu dönemde kendisine ayrıca 10.500 akçelik Bursa'da bir de köy verilmiştir. Ancak Sultan Bayezid dönemindeki rahatını Sultan Selim döneminde bulamadığı gibi Sultan Süleyman döneminde de bulamamıştır. Sultan Süleyman'ın cülûsunda şiir sunup câizeler almışsa da kendisini bir türlü İbrahim Paşa'ya sevdirememiştir (KILIÇ 1994:892).

Kanuni'nin ihsânını gören ve ordudan yetişen şâirlerin biri de Edirneli Mehmed Nazmî (ö. 1555)'dir. Ahkam kâtibi iken sipahi olup bölük-başılığa kadar yükselmiştir. Sultan Selim döneminde de orduda bulunmuştur. Filibeli Şeyh Mehmed Efendi'nin himâyesinde bulunmuştur. Hâmîsi tarafından Rüstem Paşa ile tanıştırılmış ve Rüstem Paşa'ya tarihler takdim etmiştir. Nazmî, asker olduğu halde edebiyatla yakından ilgilenip dönemin şâirleri ile yakın münasebetler kurmuştur. En önemli eseri sayılan Mecma'ün-nezair'i Kanuni'ye sunup ihsânlar elde etmiştir (ÇELEBİOĞLU 1994:74).

Kanuni döneminde şâir ulûfesi alan Ubeydî Abdurrahman Çelebi (ö. 1573), tahsiline Edirne'den sonra İstanbul'da devam etmiş, Kadı-zâde Şemseddin Ahmed Efendi'nin talebesi ve mülâzımı olmuştur. Sultan Süleyman'a sunduğu:

Bu tâk-ı laciverdî zer-beft otagun olsun
Mihr ile meh yanında iki solagun olsun
(…)

gazeli ile padişâhın iltifatlarına nail olduğu gibi kendisine şâir ulûfesi bağlanmıştır (EYDURAN 1999:634-635).

Kanuni'nin ilgisine nail olan şâirlerden biri de Sami mahlası ile şiirler yazan Hüsam Çelebi'dir. Manastır'dan İstanbul'a gelip tahsilini tamamlayarak Kars defterdârı Kara Hoca'nın hizmetine girmiştir. Kara Hoca ile Kars'a gitmiştir. Hâmîsinin ölümü üzerine Nahçıvan seferi sırasında Hızır Paşa'ya intisâb etmiştir. Hızır Paşa vasıtasıyla Kanuni'ye tanıtılmış ve kapı kethüdası tayin edilmiştir (SOLMAZ 1996:430).

Ayrıca bu dönemde Mü'eyyed-zâde Abdî Çelebi (ö. 1554), Şah Kasım (ö. 1539), Kadı-zâde Şemseddin Ahmed'in oğlu Dâ'i mahlaslı Abdurrahman Çelebi, Şiri Ali Bey, Bursalı Selman, Enverî (ö. 1547), Gubarî Abdurrahman Çelebi (ö. 1574), Derviş Paşa (ö. 1603), Cenâbî Paşa (ö. 1562), Figânî (ö. 1526), Kemâlpaşa-zâde, Celâl-zâde Salih Çelebi (ö. 1565) ve kardeşi Nişancı Mustafa Çelebi, Hayâlî Bey (ö. 1557), Sehâbî (ö. 1564) ve kardeşi Bidari, Rahmi mahlaslı Nakkaş Bali-zâde Pîr Mehmed (ö. 1568), Şükri, Mevlevi Şeyhi Sultan Sema'i (ö. 1529), Edayî (ö. 1574), Taşlıcalı Yahyâ Bey (ö. 1582) ve Arif Hüseyin Çelebi (ö. 1552) gibi devrin önde gelen birçok şâiri de Kanuni'nin ihsânlarına nail olmuştur.

Kanuni döneminde de şâirlere çeşitli vesilelerle belli aylarda düzenli bir şekilde in'âm, ihsân yapılmış ve tasaddukatta bulunulmuştur. Bu dönemde şâirlere toplam 195.400 akçe verilmiştir. Bir defada verilen en yüksek miktarı 15.000 akçe ile Şükrî almıştır. Bir defada en düşük miktarı da 100 akçe ile Necâtî almıştır. Toplamda en fazla ihsân elde eden şâir 20.000 akçe ile Lâmi'î Çelebi'dir. Böylece Lâmi'î Çelebi, 20.000 akçeyi alarak dağıtılan 195.400 akçenin %10.2'sine tek başına sahip olmuştur. En az ihsân elde eden şâir ise 200 akçe ile Nisârî'dir. Lâmi'î Çelebi 20.000 akçe; Şükrî 15.000 akçe; Hayâlî 11.000 akçe; Şeyh İbrahim ve Basîrî 10.000'er akçe; Kandî 9.600 akçe; Zâtî, Birader ve 'Özrî 9.000'er akçe; 'Iyânî 8.800 akçe; Makâmî 8.400 akçe; Ferruhî 8.000 akçe; Sabrî 7.300 akçe; Necâtî 7.200 akçe; Edîbî 7.000 akçe; Necmî 5.000 akçe; Mes'ûd 4.500 akçe; Abdurrahîm Abbas 4.000 akçe; Na'tî 3.300 akçe; Keşfî 3.100 akçe; Mehmed Çelebi ve Mustafa Çelebi 3.000'er akçe; Yakînî 2.700 akçe; 'Atâ 2.500 akçe; Yahyâ, Şahîdî ve Mîrek 2.000'er akçe; Rahmî 1.200 akçe; Necmüddîn, Sabrî, Latîfî ve Refîkî 1.000'er akçe; Mes'ûdî 700 akçe; Mahremî 600 akçe; Sûzî, Şem'î, Servî ve 'Atâyî 500'er akçe; Niyâzî 300 akçe; Nisârî 200 akçe almıştır.

936/1529 yılında Keşfî, 'Iyânî, Edîbî, Ferruhî, Basîrî, Zâtî, 'Özrî, Yakînî, Necâtî, Figânî, Makâmî, Rahmî, Kara Memi, Mes'ûdî, Nakkaşî, Na'tî, Necmî, Münşî, Hamrî, 'Abdulkâdir hil'ât almıştır. 936/1529 yılında hil'ât alan şâirlerden Keşfî aynı yıl içerisinde üç defa; 'Abdulkâdir iki defa; diğer şâirler de birer defa hil'ât almıştır. Keşfî daha sonraki yıllarda da (937-938-939) birer defa hil'ât almıştır. Keşfî haricinde 937/1530 yılında sadece Ahmed Çelebi bir defa ölen oğlu için hil'ât almıştır (ERÜNSAL 1984:1-17).

1.8. Sultan II. Selim (1566-1574)

Kırk dört yaşında hükümdar olan Sultan II. Selim, bizzat sefere çıkmayan ilk Osmanlı padişâhı olmuş, içkiye düşkünlüğü sebebiyle kimi tarihçilerce "Sarhoş Selim", sarışınlığı sebebiyle de zaman zaman "Sarı Selim" diye anılmıştır. Onun içki ve zevk alemlerine düşkünlüğü, Sokullu Mehmed Paşa sayesinde devlet idaresinde bir sorun haline gelmemiştir. Babasının uzun süren saltanatı döneminde bir ilim ve kültür merkezi haline gelen İstanbul'da, Sultan II. Selim döneminde de birçok şâir onun ihsânlarından yararlanmıştır. Sultan II. Selim, kısa süren saltanatının son yıllarında şeyhlere ve din adamlarına daha yakın durmuş ve bunun sonucunda şâirlerle arasında bir kopukluk olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında av merakıyla sık sık İstanbul'dan ayrılması ve daha önceki dönemlerdeki gibi cömert devlet adamlarının olmaması rol oynamıştır. Fazlî, Sami, Ferdî, Raî, Firakî, Nigarî, Hâtemî gibi şâirler; Nihânî, Durak Bey, Gülâbî Bey gibi musikîşinaslar; Mîrek Çelebi, Kasapzâde Nâbî gibi hanendeler Sultan II. Selim'in meclislerinde hazır bulunmuşlardır (GÖKDOĞAN 2002:186). XVI. yüzyılda aynı adı taşıyan iki padişâh yaşadığı için hangisine kaç tane

kasîde sunulduğunun tespit edilemediğini Sultan I. Selim döneminde söylemiştik. Bu dönemde de her iki padişâha sunulan toplam kasîde sayısını vermekle yetineceğiz. Buna göre Sultan Selim (I. veya II.)'e kırk dokuz kasîde sunulmuştur (ÇAKICI 1996:50).

Sultan II. Selim'in şehzâdeliğinde yanında bulunan Hüseyin Celâl Bey, Sultan Selim'in padişâhlığında da musâhiblik görevini devam ettirmiş ve Anadolu tımar defterdârlığına tayin edilmiştir (KILIÇ 1994:228).

Sultan II. Selim'in şehzâdeliğinde yanında bulunan Ayşe Hubbî Hatun (ö. 1590), Manisa'da şehzâde tarafından makbul tutulmuş ve kocası Şemsî Çelebi ölünce İstanbul'a getirtilmiştir. Böylece İstanbul'da eski itibarına kavuşmuştur (EYDURAN 1999:288).

Terzi-zâde Mehmed Ulvî (ö. 1585), Sultan II. Selim'e şehzâdeliğinde Manisa'da intisâb etmiş, padişâh olduktan sonra da yanında yer almaya devam etmiştir (EYDURAN 1999:675).

Hâtemî İbrahim Bey (ö. 1596), Sultan II. Selim'e şehzâdeliği sırasında intisâb eden ve padişâh olunca da yanından ayrılmayan şâirlerin bir diğeridir. Kütahya'da şehzâdenin musâhibi olan Hâtemî, İstanbul'a gelip sipahilik görevi almış ve padişâhın musâhibi olarak hayatını devam ettirmiştir (KILIÇ 1994:842).

Sultan Selim'in şehzâdeliğinde kendisine intisâb edip padişâh olunca da İstanbul'a gelen şâirlerden biri de Câmî Bey'dir. İstanbul'a gelince sarayda atmacacı-başı tayin edilmiştir (EYDURAN 1999:251).

Bu dönemde Âşık Çelebi (ö. 1571), Meşâirü'ş-Şuarâ adında yazdığı tezkireyi, Hekim Nidâî de Menâfiü'n-Nâs adlı nazım şeklindeki eserini Sultan II. Selim'e sunmuştur (GÖKDOĞAN 2002:187).

Ayrıca bu dönemde Defterdâr-zâde Azmî (ö. 1582), Müderrisi mahlaslı Beşiktaşlı Yahyâ Efendi (ö. 1570), Şami Mustafa Bey, Şemsî Ahmed Paşa (ö. 1580) ve Bâkî gibi devrin önde gelen şâirleri de Sultan II. Selim'in ihsânlarına nail olmuşlardır.

1.9. Sultan III. Murad (1574-1595)

Sultan III. Murad, Sultan II. Selim'in ölümü üzerine Manisa Sancağı'ndan gelip Osmanlı tahtına oturmuştur. İlk zamanlarda devlet yönetimi Vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın idaresi sayesinde iyi gittiyse de onun ölümünden sonra devlet idaresine valide sultanlar, musâhibler ve saray ağaları müdahale eder hale gelmiştir. Sultan III. Murad, Muradî mahlasıyla şiirler yazmış ve şiirlerini Farsça, Arapça ve Türkçe olmak üzere üç ayrı Dîvân'da toplamıştır (UZUNÇARŞILI 1988b:114-115). Sultan III. Murad'a bu dönemde otuz dört kasîde sunulmuştur (ÇAKICI 1996:50).

Bu dönem şâirlerinden Nev'i Yahyâ, Şehzâde Mustafa'nın hocası olarak saraya alınmıştır (EYDURAN 1999:1061). Sultan Murad, bu değerli âlim ve şâire kadirşinaslık göstererek onun hoca olduğu tarihe kadar padişâhlar, kanun üzere bayram tebriklerinde şehzâde hocalarının kendilerini tebrik ettikleri sırada ayağa kalkmazlarken Nev'î Efendi'ye hürmeten ayağa kalkmıştır (UZUNÇARŞILI 1988b:532). Ayrıca Sultan III. Murad, kendisinden Fusûsü'l-Hikem'i Türkçe şerh etmesini istemiştir (GÖKDOĞAN 2002:188).

Dört padişâh dönemi yaşayan Bâkî, Sultan III. Murad devrinde şöhretinin zirvesine çıkmıştır. III. Murad padişâh olunca Bâkî cülûsu için bir terci-i bend yazıp padişâha sunmuştur. Karşılığında kendisine Süleymaniye müderrisliği verilmiştir. Bâkî'ye gösterilen iltifatı çekemeyen düşmanları şâir Nâmî'ye ait gazeli Bâkî'nin gibi gösterip "babanızı size tercih eder" diyerek Bâkî'nin Süleymaniye müderrisliğinden azlini sağlamışlardır (EYDURAN 1999:210). Daha sonra gazelin Bâkî'ye ait olmadığı anlaşılıp affedildiyse de Edirne Selimiye müderrisliğine gönderilmiştir. Bir müddet Edirne'de kalan Bâkî, 1579'da Mekke kadılığına getirilmiştir. Sonra Medine kadısı olmuştur. Kadılıktaki tutumu başarı sağlamayınca şikayet üzerine Medine kadılığından azledilip İstanbul'a çağrılmıştır. Tekrar eski günlerine dönme ümidiyle padişâha kasîdeler sunup gazellerine nazireler söylemiştir. Bir gazelini de tahmis etmiştir. Bu vesile ile tekrar eski günlerine dönmüş, hâmîsi Ferhad ve Siyavuş Paşa ile medrese arkadaşı Hoca Sa'deddin Efendi'nin yardımı ile İstanbul kadısı, 1589'da Anadolu kazaskeri ve nihayet Rumeli kazaskeri olmuştur. Şeyhülislâmlıkta gözü olan Bâkî, emeline ulaşamadan tekaüde sevk edilmiştir (PALA 1998b:16).

Derviş Paşa (ö. 1603), Hoca Sa'deddin (ö. 1599), Gelibolulu Âli (ö. 1599) ve Şirvanlı Nutkî gibi alim ve şâirler de Sultan III. Murad'ın iltifatına nail olmuşlardır.

1.10. Sultan III. Mehmed (1595-1603)

Sultan III. Mehmed, 1583'te Manisa sancak beyliğine gönderilmiş, babasının ölümü üzerine 1595'te padişâh olmuştur. İlk iş olarak III. Murad döneminde sarayı dolduran ve devlet işlerine karışan cüceler, dilsizler ve diğer sanat erbâbını saraydan sürmüştür. Ayrıca devlet kademesindeki eski kadroları da görevden alıp yakın adamlarını bu görevlere yerleştirmiştir. Bu dönemde saray kadınları -Safiye Sultan ve ekibi- devlet işlerinde etkili olmuştur. Kendisine yazılan eserleri ilgiyle karşılamış ve kendisi de Adlî mahlası ile şiirler yazmıştır. Selanikî, Âli Mustafa, Hoca Sadeddin Efendi gibi tarihçiler yanında Nev'î ve Bâkî de döneminin önde gelen simaları olmuştur (EMECEN 2003:407-413). Bu dönemde Sultan III. Mehmed'e sunulan kasîdelerin sayısı on sekizdir (ÇAKICI 1996:50).

Bu dönemde Bâkî, Azmîzâde Mustafa Haletî (ö. 1631), Abdülahad Aziz (ö. 1651), ve Gelibolulu Âli gibi âlim ve şâirler Sultan III. Mehmed'in iltifatına nail olmuşlardır.

SONUÇ

Genel olarak 16. asra kadar Şâir-hâmî ilişkisini ele aldığımız bu çalışmada şâirlerin gerek padişâh/şehzâde olsun gerekse diğer devlet erkânı olsun bu kişilerin meclislerinde ve yakın çevrelerinde bulunduğunu gösteren birtakım ibareler olduğunu tespit ettik. Her iki çevrede de müsâhiblik, hemdemlik ve nedîmlik gibi ifadeler şâirlerin hâmîlerine olan yakınlığın en ileri derecesini göstermektedir. Bunun haricinde mâdihi olmak, mülâzemetinde ve hıdmetinde bulunmak, kulluk, bendelik, intisâb etmek ve kapuya cem olmak gibi ifadeler de hâmîye yakınlığın diğer göstergeleridir.

Şâir-hâmî arasındaki ilişkiyi belirlemek için saray çevresini ve şehzâde sancaklarını ele aldık. Daha küçük yaşlardan itibaren dini ilimlerin yanı sıra pozitif ilimleri de okuyan şehzâdeler, çeşitli sanat ve spor alanlarında da gerekli eğitimi almışlardır. Devlet yönetimine hazırlanmaları için de sancak merkezlerine gönderilmişler ve buralarda şehzâde-vali olarak görev yapmışlardır. Şehzâdeler, sancak merkezlerini imar ederken aynı zamanda buraları birer kültür ve ilim merkezi haline getirmişler; âlim ve şâirlere de hâmîlik yapmışlardır. Bu merkezlerde en güçlü dönem II. Bayezid'in oğullarının şehzâdelik yaptıkları dönem olmuştur. Şehzâdeler, çevrelerinde toplanan âlim ve şâirleri tahta geçtikten sonra da yanlarında götürmüşlerdir.

Saray çevresinde ise ancak Fetret Devri'nden sonra şiir ve edebiyatla ilgilenilmeye başlanmıştır. Bu dönemde ve öncesinde Germiyan Sarayı'nda yetişip Osmanlıya intisâb eden şâirlerin önemli bir ağırlığı olmuştur. Çelebi Sultan Mehmed'den sonra tahta geçen Sultan II. Murad, şâirlere salyâne bağlayarak hâmîlik vasfını resmileştirmiştir. Bu uygulama Kanuni döneminde İbrahim Paşa'nın ölümüne kadar sürmüştür. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u alarak yeni ve uzun soluklu bir edebî çevrenin burada oluşmasını sağlamıştır. İlim sahiplerine gösterdiği rağbet sayesinde İstanbul'da 185 şâir toplanmıştır. Sultan II. Bayezid de babası gibi sanatı himâye etmiştir. Devrinde şâirlerin aldığı ihsânlar İn'âmât Defteri'nde kayıt altına alınmıştır. Bu dönemde 66 şâir ihsân elde ederken bunların 58'i (%87.8) nakdiyye (akçe), 51'i (%77.2) de hil'ât almıştır. Bu 66 şâirden 17'si (%25.7) sadece nakdiyye, 9'u (%13.6) da sadece hil'ât almıştır. Toplamda verilen nakdiyyenin miktarı ise 478.500 akçedir. En yüksek nakdiyyeyi 112.000 akçe ile Mevlânâ İdrîs elde ederken en düşük nakdiyyeyi de Mesûd b. Muhyiddin 500 akçe ile elde etmiştir. Sekiz yıllık saltanatının büyük çoğunluğunu fetihlerde geçiren Sultan I. Selim de himâye geleneğini

sürdürmüştür. Bu sebeple Tebriz fethi sonunda İranlı birkaç yüz şâir ve sanatkârı İstanbul'a getirmiş ve onları himâyesi altına almışır. Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı tahtına oturan Kanuni de atalarının yolundan giderek himâye geleneğini sürdürmüştür. Sultan II. Bayezid döneminde olduğu gibi bu dönemde de şâirlerin aldıkları ihsânlar İn'âmât Defteri'nde kayıt altına alınmıştır. Kanuni döneminde ihsân alan şâirlerin sayısı 47'dir. Bu 47 şâirden 40'ı (%85.1) nakdiyye, 21'i (%44.6) de hil'ât almıştır. Yine bu 47 şâirden 7'si (%14.8) sadece hil'ât elde ederken 26'sı (%55.3) da sadece nakdiyye elde etmiştir. Bu dönemde dağıtılan nakdiyyenin toplam miktarı ise 195.400 akçedir. Lâmi'î Çelebi 20.000 akçe ile en yüksek nakdiyyeyi elde ederken Nisârî 200 akçe ile en düşük miktarı almıştır. Himâye geleneği daha sonraki dönemlerde de padişâhların kişiliklerine bağlı olarak değişen oranlarda devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Ak, Coşkun (2001), *Şâir Padişâhlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Akgündüz, Ahmet (1994),"Ebussûs Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 10,

Altuner, Nuran Üzer (1989), "Safâyî ve Tezkiresi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *İstanbul Üniversitesi SBE*, İstanbul.

Aydemir, Yaşar (1994),"XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatında Kasîde", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniversitesi SBE*, Ankara.

Babınger, Franz (1997), "Hızır Bey", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., C. 5, Eskişehir.

Banarli, Nihad Sami (2001), *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, MEB Yay., C. 1-2, Ankara.

BURSALI MEHMED TÂHİR (2000), *Osmanlı Müellifleri*

Çakici, Bilal (1996),"Eski Türk Edebiyatında Kasîde Nazım Şekli (XVI. YY)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniversitesi SBE*, Ankara

Çapan, Pervin (1993), "18. Yüzyıl Tezkirelerinde Edebiyat Araştırma ve Tenkidi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Fırat Üniversitesi SBE*, Elazığ.

Çavuşoğlu, Mehmed (2003), *Dîvânlar Arasında*, Kitabevi Yay., İstanbul.

Çelebioğlu, Âmil (1994), *Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı*, MEB Yay., İstanbul.

Emecen, Feridun (2000), "Sultan İbrahim", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 21, İstanbul.

Erünsal, İsmail (1979-1980), "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I, II. Bayezid Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi, X-XI*, s.:303-342.

------- (1984), "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları II, Kanuni Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osmanlı Araştırmaları, IV* s.:1-17.

Eyduran, Aysun Sungurhan (1999), "Tezkiretü'ş-Şu'arâ (İnceleme-Tenkitli Metin)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Gazi Üniversitesi SBE*, Ankara.

Gıbb, E. J. Wilkinson (1999), *Osmanlı Şiir Tarihi*, Haz.: Ali Çavuşoğlu Akçağ Yay., Ankara.

Gökdoğan, Melek Dosay (2002), "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", *Türkler*, Ed.: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yay., C.11, s.:175-209, Ankara..

Güler, Kadir (2003), *Kütahya Yazıları***,** Kütahya.

Horata, Osman (2002), "Lâle Devri'nden Tanzimat'a Türk Edebiyatı", *Türkler*, Ed.: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yay., C.11, s.: 573-592, Ankara.

İnal İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (1999), *Son Asır Türk Şâirleri*, Haz.:

Müjgan, Cunbur, Atatürk Kültür Merkezi Yay., C. 1, Ankara.

İnalcık, Halil (2003a), *Şâir ve Patron*, Doğu Batı Yay., Ankara.
------- (2003b), "İkinci Mehmed", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 28, Ankara.

İpekten, Haluk (1996), *Dîvân Edebiyatında Edebi Muhitler*, MEB Yay., İstanbul.

------- (2000), *Nef'î Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yay., 3. Baskı, Ankara.

------- (2003), *Fuzûlî Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yay., 4. Baskı, Ankara.

İsen, Mustafa (1980), *Sehî Bey Tezkire (Heşt Bihişt)*, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi,İstanbul.

İsen, Mustafa-Kurnaz Cemal (1990), *Şeyhî Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara.

İsen, Mustafa (1997), *Ötelerden Bir Ses*, Akçağ Yay., Ankara.

------- (1999), *Latîfî Tezkiresi*, Akçağ Yay., Ankara.

İsen, Mustafa-Bilkan A. Fuat (1997), *Sultan Şâirler*, Akçağ Yay., Ankara.

Karabey, Turgut (1999), *Ahmet Paşa Hayatı Sanatı Eserleri*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara.

Keskin, Ayşe Gülay (1994), "Klâsik Türk Edebiyatında Kasîde Nazım Şekli (XIII-XIV-XV. Asırlar)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Gazi Üniversitesi SBE*, Ankara.

Kılıç, Filiz (1994), "Meşa'irü'ş-Şu'ara (İnceleme-Tenkitli Metin)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Gazi Üniversitesi SBE*, Ankara.

------- (1998), *XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şâir ve Eser Üzerine Değerlendirmeler*, Akçağ Yay., Ankara.

KUR'AN-I KERİM MEÂLİ (2005), Haz.: Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, DİB Yay., 3. Baskı, Ankara.

Kutluk, İbrahim (1997), *Tezkiretü'ş-Şuarâ (Beyâni Tezkiresi)*, TTK Yay., Ankara.

Mazıoğlu, Hasibe (1997), "Sinan Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., C. 10, Eskişehir.

------- (2000b), *Dîvân Şiiri Yazıları*, Akçağ Yay., Ankara.

Mermer, Ahmet (1997), "Necâti Bey'in Nişan Kasidesi, *İlmi Araştırmalar*, c.5, İstanbul, ss: 199-218.

Muallim, Naci (2000), *Osmanlı Şâirleri*, Haz.: Cemal Kurnaz, Akçağ Yay., 3. Baskı, Ankara.

Okuyucu, Cihan (2004), *Dîvân Edebiyatı Estetiği*, L&M Yay., İstanbul.

Özgül, M. Kayahan (2006), "Şark Ekspresiyle Garb'a Sefer", *Türk Edebiyatı Tarihi.*

Öztuna, Yılmaz (1985), *Türk Tarihinden Yapraklar*, 1000 Temel Eser Dizisi, MEGSB Yay., İstanbul.

Pala, İskender (1996), *Şâirlerin Dilinden*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

------- (1997), *Şiirler Şâirler ve Meclisler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
.
------- (1998a), *Necâtî*, Timaş Yay., İstanbul.

------- (1998b), *Baki*, Timaş Yay., İstanbul.

------- (1998c), *Âşinâ Güzeller*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

------- (1998d), *Kudemânın Kırk Atlısı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

------- (1999), *Dîvân Edebiyatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

------- (2003), *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yay., İstanbul.

Solmaz, Süleyman (1996), "Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme- Metin)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Gazi Üniversitesi SBE*, Ankara.

Tatcı, Mustafa (1997), *Edebiyattan İçeri, Dini Tasavvufi Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Akçağ Yay., Ankara.

Tekindağ, Şehabeddin (2003), "Mahmud Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 28 Ankara.

Tolasa, Harun (2002), *Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, Akçağ Yay., Ankara.

Tuğlacı, Pars (1985), *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yay., İstanbul.

Turan, Şerafettin (1992), "II. Bayezid", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 5, İstanbul.

Uzun, Mustafa (1988), "Abdülbâki Ârif Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 1, İstanbul.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1932), *Kütahya Şehri*, İstanbul.

------- (1981-1986), "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defteri", *Belgeler* TTK Yay., C.11, S.:15, s.: 23-76, Ankara.

------- (1988a), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara.

------- (1988b), *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., C. 3, Ankara.

Yorulmaz, Hüseyin (1998), *Koca Ragıb Paşa*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 18 Ağustos 2007

Türk-Bulgar İlişkilerinde Mustafa Kemal Atatürk (1919–1923)

Esra S. DEĞERLİ*

Özet: Avrupa ve dünya tarihinde önemli bir rol oynamış olan Balkanlar, Türk dış politikası içinde de özel bir yere sahiptir. Bu öneminden dolayıdır ki Balkanlar özellikle Bulgaristan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikasında öncelikli bir yere sahiptir. Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros ve Selanik Antlaşmaları uyarınca, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki diplomatik ilişkilere son verilmiştir. Söz konusu yasağa rağmen, her iki ülke arasında doğrudan diplomatik ilişkilerin kurulması yönünde Milli Mücadele'nin ilk gününden itibaren sıcak ilişkilerin başladığını görüyoruz. 1919-1923 yıllarını kapsayan çalışmamızda, Mustafa Kemal Atatürk'ün iki ülke arasında dostluk ve işbirliğinin gelişmesindeki katkıları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Türk, Bulgar, Milli Mücadele

Mustafa Kemal Atatürk Within The Turkish-Bulgarian Relationship (1919–1923)

Abstract: The Balkan states, which have played an important part in the European and World history, are also important actors for Turkish foreign policy. It is because of this importance that the Balkans, especially Bulgaria, have their priority in the foreign policy decisions of Mustafa Kemal Atatürk, the founder of modern Turkish Republic. With Mondros and Selanik treaty which were sing after the First World War, between Türkish and Bulgaria political relationships was ended. In spite of the mentioned prohibition, from the Türkish National War's first day we can see starting friendly relations between two country for establish direct political relationship. In our study which is covering the years 1919-1923, has been mentioned about Mustafa Kemal Atatürk's assistance for strengthening the neighbourhood ties between the two countries.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Turkish, Bulgarian, National War

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve Bulgaristan müttefik kuvvetleri yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmiş, Almanya'nın müttefikleri olarak savaştan yenik çıkmışlardır. Bunun bir sonucu olarak İtilaf devletlerince *Mondros (30 Ekim 1918)* (Aydemir, 1983)ve *Selanik (29 Eylül 1918)* (Bıyıklıoğlu, 1992) ateşkes antlaşmaları ile her iki ülkeye de çok ağır bir takım yaptırımlar yüklenmiştir. Selanik Ateşkes Antlaşması ile müttefiklerle Bulgaristan arasında her türlü askeri harekat durdurulmuş ve İtilaf güçlerinin temsilcileri Bulgaristan topraklarından diledikleri gibi geçme hakkını

* Yrd. Doç. Dr., D.P.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

kazanmışlardır. Ayrıca bu antlaşmanın 3. maddesiyle Bulgaristan'dan müttefikleri ile olan ilişkilerini kesmesi istenmiştir. Diğer taraftan Türkiye, Mondros Mütarekesi'nin 23. Maddesi uyarınca, eski müttefiklerinin hepsiyle, bu arada Bulgaristan ile de ilişkilerini kesmek zorunda bırakılmıştır (Tatarlı, 1999). Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 28 Kasım'da Bulgaristan'a bir nota vererek, İstanbul'daki Bulgar elçisi Koliçev'in görevine son verilmesini, İzmir ve Edirne'deki Bulgar konsolosluklarının temsilciliklerinin kapanmasını sağlamıştır. Aynı şekilde 17 Aralık 1918 tarihinde Bulgaristan da bir nota vererek Sofya'daki Osmanlı Devleti'nin elçisi Sefa Bey ile Varna, Burgaz ve Rusçuk'taki Türk konsolosluklarının temsilciliklerini kapatarak ülkeyi terketmeleri istenmiştir. Böylece sona erdirilen iki ülke arasındaki resmi ilişkiler, savaşa katılmamış olan İsveç ve İspanya elçilikleri tarafından temsil edilmek zorunda kalınmıştır. Osmanlı Devleti nezdinde Bulgaristan'ı İstanbul'daki İsveç elçiliği, Bulgaristan nezdinde Osmanlı Devleti'ni de Sofya'daki İspanya elçiliği temsil etmiştir (Tuğlacı, 1984).

Bunlardan başka I. Dünya Savaşı sonrası 27 Kasım 1919 tarihinde Bulgarlar *Neuilly Antlaşması'nı* imzalamak zorunda kalmışlardır. Bu antlaşmadan da güç alan Yunanistan Batı Trakya'yı ilhak etmiştir. Yunanistan'ın bu oldubittisini daha sonra yasal hale getiren, Bulgar ordusunun 33.000 kişiye indirilmesini ve iki milyar altın franklık harp tazminatı ödemesini öngören bu antlaşma Güney Dobruca'yı Romanya'ya bırakmakta, Sırbistan'la ufak bir sınır düzeltmesini öngörmekte ve Batı Trakya'yı da Yunanlılara vermektedir(Şimşir, 1986). Yunanistan'ın, Bulgaristan için Ege Denizi'ne bir çıkış serbestliği tanıyacağını öngören hüküm ise olumlu bir sonuca ulaşmamıştır(Değerli, 2006).

Sevr (Sevrés) Antlaşması'nın bir nevi ön provası olan San Remo (19-26 Nisan 1920) toplantısında alınan kararlardan birisi de Batı ve Doğu Trakya'nın Yunanistan'a verilmesidir[1]. Daha sonra 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nda[2] maddeleştirilmiş olan bu öneri İngilizler tarafından dikte edilmiştir. İngiltere, bunu Balkanlarda kendi üssü durumunda bulunan Yunanistanı kuvvetlendirmek için yapmıştır. Bu karar Türk ve Bulgar halkı üzerinde derin bir memnuniyetsizlik uyandırmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın

[1] San Remo kararlarına göre; Irak ve Filistin'de İngiliz, Suriye'de bir Fransız mandası kuruluyor. Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Anadolu içlerine kadar uzanan İtalyan ve Fransız nufuz bölgeleri meydana getiriliyor, İngilizlerin himayesi altında bir Kürdistan teşkil olunuyordu. Ayrıca Doğu Anadolu, altı vilâyet dahil Ermenilere, İzmir ile Batı Trakya ve Doğu Trakya'nın büyük kısmı Yunanlılara veriliyor, Boğazlar da uluslararası bir komisyona bırakılıyordu. (Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. III, Ankara, 1978, s. 149).

[2] Sevr Antlaşması hakkında bilgi için bkz., Erim, Nihat, **Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, TTK Basımevi, Ankara, 1953, C. 1, s. 525-691.

Dedeağaç Limanı'ndan ve Ege Denizi'ne çıkıştan yoksun bırakılması, Bulgarları Türklere yaklaştırmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk 1913-1915 yılları arasında Sofya'da Askeri Ataşelik görevinde bulunmuştur[3]. Atatürk'ün bu görevi esnasında Bulgar yöneticileri ile kurmuş olduğu iyi ilişkilerin de iki ülke yakınlaşmasında etken olmuştur.

BULGARİSTAN'IN TÜRKİYE'YE YARDIMLARI

Yunan Kuvvetlerine Karşı Türk-Bulgar Gönüllü Çeteleri ve Bulgaristan'ın Türkiye'ye Silâh ve Yiyecek Yardımı

Türk Milli Mücadelesi, Birinci Dünya Savaşı sonrası galip devletler tarafından mağlup devletlere zorla kabul ettiren Versay sisteminin yok olmasının başlangıcı olarak değerlendirildiğinden, Bulgaristan'da büyük ilgi ve bazı ümitlerle takip edilmiştir. İşbaşındaki Bulgar Hükümeti, ihtilalci hareketlerin baskısı karşısında yönetimi 21 Mayıs 1920 tarihinde Bulgar Bağımsız Çiftçi Partisi'ne bırakmak zorunda kalmış ve partinin iktidara gelmesiyle başbakanlığa Aleksandr Stamboliyski getirilmiştir(Ecer, 1995). Mustafa Kemal'in liderliğindeki Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın dünyada doğuracağı sonuçları sezen ve özellikle Neuilly Antlaşması'nın Bulgaristan'a yüklediği ağır koşulları bir kenara atılabileceğini hesaplayan Bulgaristan Başbakanı Aleksandır Stamboliyski, şunu söylemiştir:

Sevr Antlaşması'nın yeniden incelenmesiyle birlikte diğer antlaşmalardaki tüm ağır hükümlerin incelenmesine de başlanacaktır[4].

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele döneminde Bulgaristan'daki olayları dikkatlice takip etmiştir. O, 6 Şubat 1920 tarihinde Sivas Merkez Heyet Başkanlığına,

> Bulgaristan'ın 1920 başları itibariyle ordusunun silah altına alarak anlaşmaya uymadığını belirterek, bu sebeple de Türklerin hareketlerinde serbest olacağını açıklamaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Bulgaristan'ın her tarafında alenen Bolşevikler'in, İngiliz düşmanlığı yaptığını ve Varna'nın Bolşevikler'in elinde olduğunu da kaydetmektedir" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1986).

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Merkez Heyeti'ne gönderdiği 13.02.1920 tarihli diğer bir telgrafında ise Bulgaristan'da komünistlerin Rus Bolşevikleriyle işbirliği yaptığını bildirmektedir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1986).

---

[3] Mustafa Kemal Atatürk 27 Ekim 1913-2 Şubat 1915 tarihleri arasında Sofya'da Askeri Ataşe olarak görev yapmıştır. Atatürk'ün Bulgaristan'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Esra S. Değerli, **Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askeri Ataşeliğinin Türk-Bulgar İlişkilerine Yansımaları (1913-1938)**, Ankara, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2006.

[4] **TsDİA**, fond 176, op.4, a.e. 2401, 1.144.

Bulgaristan'da, komünistlerin işgalci kuvvetlere karşı direnişleri, Türkiye ile Bulgar komünistleri arasında bir yakınlığın doğmasına vesile olmuştur.

2 Kasım 1918'de Doğu Trakya'nın Türkiye sınırları içinde kalmasını sağlamak amacıyla, Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur(Selek, 1982). Bu cemiyetin faaliyetlerini yakinen izleyen Mustafa Kemal Paşa, Trakya'da başarılı olabilmek için Bulgar halkının anlayış ve işbirliğinin sağlanması gerektiği düşüncesindedir. 24/25 Ekim 1919'da Edirne I. Ordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa'ya gönderdiği telgrafta O, şöyle demektedir:

> Bizim en önemli görevimiz vatanın parçalanmasını önlemek ve milletin bağımsızlığını korumaktır. Bu amacımıza engel olanlar Türkiye'nin düşmanı olan İngilizler'dir. Onlara kendi çıkarlarını düşünen Fransızlar'ı da eklemek gerekir. Biz bütün imkânlarımızla düşmana karşı savaşmak kararını almış bulunuyoruz. Bulgarların da aynı düşmanlarla aynı şekilde durumları olduğunu zannetmekteyim. Bunu göz önünde tutarak onlara başarılar diliyor ve Onları Yunanlılar'a karşı giriştikleri harekatta destekliyoruz. Bu durumda iki komşu ülke arasında uzun ömürlü bir iyi komşuluk ilişkisinin kurulması gerekir…(Tuğlacı, 1984).

Yunanistan 19-26 Nisan 1920 tarihleri arasında yapılan San-Remo Konferansı kararlarına dayanarak 14 Mayıs 1920 tarihinden itibaren Batı Trakya'yı işgale başlamıştır(Akın, 1996). Bu işgal, Doğu ve Batı Trakya halkını üzmüş, Batı Trakya'nın 90 nahiyesinden 48'indeki Türk ve Bulgar halkı birlikte harekete geçerek Yunan işgaline karşı olduklarını ve Wilson Prensipleri gereği bölgedeki halkın oylarına başvurulması gerektiğini savunmuşlardır. Ayrıca Batı Trakya'nın Yunanistan tarafından işgal edilmesi Bulgaristan kamuoyunda tepkilere yol açmış, Trakya'daki nüfus ile ilgili istatistikler yayınlanmaya başlanmıştır. İstatistiklerde bölgede en fazla nüfusa Türklerin sahip olduğu belirtilirken, ikinci sırada Bulgarlar, üçüncü sırada da Yunanlılar yer almaktadır(Kamil, 1996).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, kurtuluş yolu arayan Bulgarlar, Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ikinci kongresince (Edirne Kongresi, 9–14 Mayıs 1920) Milli Kurtuluş Ordusu Komutanı olarak görevlendirilen Cafer Tayyar Paşa ile ilişki kurmak istemişlerdir. Daha sonra Milli Kurtuluş Ordusu kurmuş olan Cafer Tayyar Paşa ile ilişki kurarak, çeteler oluşturmaya başlamışlardır(Yeşilyurt, 1968). Edirne Kongresi'ne de Bulgar çetecilerinden Abadçiev'in birkaç arkadaşı ile katıldığı ve Edirne'de bir ay kadar kaldıkları bilinmektedir. Onlara Edirne ve çevresindeki bazı birlikler ve bunların mevzileri gezdirilmiştir. Bu kongrede, Yunanistan'ın Trakya'yı işgaline karşı yapılması gereken organizasyon tartışılmıştır(Tuğlacı, 1984).

Cafer Tayyar Paşa faaliyetleri esnasında Bulgar halkından çok büyük yardım ve destek görmüştür. Seferberlik ilân edildiği sırada Edirne'deki Türk halkı

ile birlikte Batı Trakya'daki Bulgarlar da silâhaltına girmiştir. Batı Trakya'nın Yunanistan'a verilmiş olması ve Bulgaristan'ın Akdeniz'e çıkıştan yoksun edilmesi, Batı Trakya'daki Bulgar ve Türk halkı tarafından Yunanistan'a karşı ortak kuvvet sevkini sağlamıştır(Tatarlı, 1999). Filorina, Kesriye, Vodina ahalisinden zorla seferber edilmiş birçok Bulgar, kitleler halinde Yunan ordusundan firar ettikten sonra Kemalist birliklere katılarak Yunanlılara karşı savaşmışlardır(Yeşilyurt, 1968). Bu cümleden olarak, 1 Nisan 1920 tarihli ve 38 numaralı ordu karargah bülteninde Bulgarlar ve Türkler tarafından 30 çetenin kurulduğu bildirilmektedir(Tuğlacı, 1984).

1921–1922 yıllarında da Anadolu'da Milli Kurtuluş Savaşı yapılırken, Bulgar sınırında, Batı ve Doğu Trakya'da faaliyette bulunmak üzere birçok Türk ve Bulgar çetesi kurulmuştur. Bu çeteler arasında en çok faaliyette bulunan 90'ı Türk, 30'u Bulgar olan 120 kişilik Yüzbaşı Abdürrezzak Bey tarafından Haskovo'da kurulmuş olan çetedir. Bunun yanı sıra, 300 Türk ve 200 Bulgar'dan oluşan İbrahim Çavuş'un çetesi ve Ali Fuad (Balkan)'ın idaresindeki 300 kişilik Tük-Bulgar çetesi de önemli hizmetlerde bulunmuşlardır(Yeşilyurt, 1968).

Cafer Tayyar Paşa, Mayıs ayının ilk günlerinde Dirne garnizonundan Yarbay Baha Bey ile birlikte Karaağaç'a giderek okul müfettişi Naçev ile buluşarak bir Bulgar-Türk işbirliği konusunda etraflı görüşmeler yapmıştır. Bu toplantıda Türklerle Bulgarlar arasındaki işbirliği, Trakya'nın geleceğinin tayininde Türk ve Bulgar görüşlerinin tespiti ve Yunanistan Makedonyası'nda Arnavutluk'taki harekâtla bağlantılı bir harekâtın meydana getirilmesi gibi konular ele alınmıştır (Ecer, 1995). 10 Mayıs 1920 tarihinde Karaağaç'da A. Popaleksov, Dr. K. Nencev, Yüzbaşı Boyaciev, P. Mutafov, Fuad Bey, Cemal Bey, Ali Galib Bey'lerden oluşan Batı Trakya Bulgar ve Türk temsilcileri arasında yapılan görüşmede alınan kararlar şöyledir:

> Birleşik Batı ve Doğu Trakya'nın muhtariyeti kurulacaktır.
> Muhtar Trakya'nın resmî dili Bulgarca ve Türkçe olacaktır.
> Muhtar vilâyetin yönetimi kesin olarak Türk ve Bulgar halkı tarafından belirlenecektir.
> Türkler ve Bulgarlar referandumla geçici bağımsız bir hükümet kuracaklardır.
> Yunan ordusuna ortak kuvvetlerle karşı konulacaktır.
> 20 Mayıs'ta Himitli ve Gümülcine'de halk temsilcileri geçici hükümeti seçmek üzere kongreye çağrılacaklardır(Tuğlacı, 1984).

Cafer Tayyar, Bulgarlarla yapmış olduğu bu temaslardan son derece memnun olduğunu bildirmiştir. 22 Mayıs 1920 tarihinde Batı Trakya Bulgar ve Türklerin kongresi başlamıştır. Kongreye Türk tarafından Ali Fuad Bey (300 kişilik çetesi), Karabekir (50 kişilik çetesi), Cemal Bey (60 kişilik çetesi), Necmeddin Bey (50–60 kişilik çetesi) ve Topal Kadir (40 kişilik çetesi) katılmıştır. Bulgarlar, işgal dolayısıyla bulundukları yerleri terketmek

zorunda kaldıkları için kongreye daha az sayıda çeteci ile katılmışlardır. Kongreye Bulgar tarafından ise yalnızca Dimo Nikolov, Dimitri Madkorov, Rusi Slovov, Vangel Georgiev, Dr. Nençev, Todor Hroynov ve bunların yanı sıra 15-20 çeteci katılabilmiştir. Kongre, 27 Mayıs 1920'de Batı Trakya İhtilâlci Hükümeti'ni seçmiştir. Bu Batı Trakya Hükümeti'ne başta eski milletvekillerinden Tevfik Bey olmak üzere 8 Türk ve 3 Bulgar girmiştir(Tuğlacı, 1984). Batı Trakya Hükümeti bir çağrı yaparak Türk ve Bulgar halkından Trakya halkına haklarının iadesi için mücadele etmelerini ve Yunan işgaline izin vermemelerini istemiştir. Bu çağrı üzerine Edirne, Uzunköprü ve İpsala'da Trakya'ya geçerek Yunanlıların gelmesine karşı koymak üzere Türk-Bulgar silahlı çeteleri kurulmuştur.

Cafer Tayyar kuvvetlerinin Bulgaristan sınırını geçişi Bulgaristan'da bulunan Müttefik Komutanlığı'nı endişelendirmiştir. Bulgarların Türklere yardımını engellemek için Sofya'da Askeri Kontrol Komisyonu oluşturmuşlardır. Askeri Kontrol Komisyonu'nun görevi ordunun silâhsızlanmasını sağlamak ve kendi organları aracılığı ile hükümetin ve askeri kuvvetlerin nerelerden silâh sağladığını meydana çıkarmaktır. Buna rağmen Bulgar Milli Çiftçi Birliği Hükümeti silah ve mühimmat vermek suretiyle Kemalistlerle maddî yardımda bulunmuşlardır(Yeşilyurt, 1968). Bu komisyondaki İngiliz temsilcileri Tunca nehri kıyılarındaki Yambol ve Elhovo'dan bir takım silahların Türkiye'ye, Kemalistlere doğru sevk edildiğini tespit etmiş(Ecer, 1995) ve Bulgaristan'daki Müttefik Askeri Komisyonu Başkanı Gontrekur, 21 Nisan 1920 tarihinde Bulgar savunma makamlarına verdiği bir nota ile Doğu Orduları Genel Kumandanı'nın elinde Bulgarların Doğu Trakya'da Türklere yardım ettiklerine dair kesin deliller olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte müttefik güçler, Cafer Tayyar'a yapılan yardımları engellemek için her türlü önlemi almışlardır(Tuğlacı, 1984).

6 Haziran 1920 tarihinde de Edirne vilâyeti sekreteri ve Cafer Tayyar'ın siyasî müşaviri Şekib Bey Sofya'ya gelerek, Bulgaristan'da bir yıldan fazla kalmış ve bu süre içinde Bulgar Çiftçi Partisi Hükümeti ile görüşmüştür(Canlı, 1990). Bulgarlardan Alman tipi silâhlarla dağ birlikleri için mermi isteyen Şekip Bey, Doğu Trakya Hükümeti'nin Bulgaristan'dan serbestçe silah alması ve bunların itimat edilir kişiler tarafından gizlice Türkiye'ye sokulmasını ve çetelere Doğu ve Batı Trakya sınırlarından serbest geçiş hakkının tanınmasını ve Bulgar Hükümeti'nden Trakya'nın bir Yunan istilasına karşı işbirliğinin sağlamlaştırılmasını da talep etmiştir(Tuğlacı, 1984).

26 Temmuz 1921 tarihinde İtalyan bandıralı "Leopolis" vapuru, müttefikler tarafından Bulgar ordusunu silâhsızlandırmak maksadıyla Burgaz limanına gelmiş ve bu gemiye toplanan ve denize atılacak olan bir vagon makineli

tüfek yüklenmiş ve gemi İstanbul'a hareket etmiştir. Bu konuda, Burgaz Ticaret ve Sanayi Odası bülteninde geminin yükü arasında 4.000 kg. silâh bulunduğu belirtilmektedir(Tuğlacı, 1984). Aynı bültende belirtildiğine göre, İstanbul'a sefer yapmakta olan "Aventino" adlı İtalyan bandıralı bir başka gemi de, Burgaz limanından yüklediği yiyecek maddesi ve bunlar arasında 24.474 kg. mermi götürmüştür (Ecer, 1995).

2 Mart 1922 tarihinde de yine İstanbul seferini yapan "Peleki" adlı İtalyan gemisi, başka yüklerinin arasında 643 kg. askeri malzeme taşımıştır. Daha sonra 22 Mart 1922 tarihinde de Viran teke havalisinden her bir 100–200 tüfek yüklü iki araba Svilengrat'tan Edirne'ye gitmek üzere sınırı geçmiştir(Yeşilyurt, 1968). Ayrıca Türkiye Kızılay Cemiyeti'ne İzmir, Bursa, Trakya ahalisi için Bulgaristan'dan 15 vagon un, 5 vagon kuru fasulye, bir vagon tereyağı ve beyaz peynir alınmasına izin vermiştir(Velikov, 1983). Bu arada Yunan Ordusu tarafından silâhaltına alınan Gümülcine, Kısanti, Dedeağaç, Kostur, Voden ve Batı Trakya ile Makedonya'nın başka bölgelerinden Bulgarlar, Yunan ordusundan kaçarak Türk milliyetçilerine sığınmış ve onlarla birlikte Yunanlılara karşı savaşmışlardır.

Özetle, Bulgar Sosyalist Partisi ve Bulgar Çiftçi Partisi iktidarı Türk Milleti'nin Milli Kurtuluş Mücadelesi'ni en iyi ve doğru olarak anlamışlar ve Türk milletine karşılıksız dostane maddî ve manevî yardımlarda bulunmuşlardır. Özellikle Bulgaristan Çiftçi Partisi Hükümeti, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın yönetiminde kurulmuş olan TBMM Hükümeti ile ilişki kurmak için yoğun çaba harcamıştır. Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş sırasında Türklerin yanını tutmuş ve çete oluşturmak, çeşitli yollardan Anadolu'daki Kemalistlere silâh ve yiyecek göndermek suretiyle onları desteklemiştir. Stamboliyski, Bulgarların yenilmiş olmasına rağmen, ülkesinin müttefikler tarafından Kemalistlere karşı bir üs olarak kullanılmasına da izin vermemiştir. Türk halkının Anadolu ve Trakya'daki savaşına gönderilen yardım ve destek, Bulgar kamuoyunun Mustafa Kemal'in davasını ve savaşına inancını açıkça gözler önüne sermektedir.

Bulgar Hükümeti'nin Türk Göçmenlerine Karşı Tutum ve Davranışları

1920 yılı Mayıs ayı sonlarına doğru Batı Trakya'daki Fransız işgal askerleri çekilmeye başlamış ve onların yerine Doğu Trakya'yı almış olan Yunan askerleri yerleşmişlerdir. Bunun üzerine bu bölgede Yunanistan ile Türkiye arasında savaş başlamıştır. 1920 yılının ikinci yarısında yenilgiye uğrayan Cafer Tayyar, saldıran Yunan ordusu tarafından esir edilerek Atina'ya götürülmüştür(Tatarlı, 1999).

Cafer Tayyar Paşa'nın 1920 Haziranı'nda Yunan güçlerine yenilmesi üzerine, 700 subay ve askerî memur, 4000 er ve 10.000 kadar göçmen;

3000 kadar piyade tüfeği ve 30 makineli tüfek Bulgar sınırına geçmiştir. 1. Kolordu Komutanlığı Bulgaristan'a geçtikten sonra Kolordu karargâhı İslimiye'ye, 55. Tümen erlerinden kurulan kıta Kızanlık civarında Çakmakçı barakalarına, 49. Tümen er ve subayları Tatarpazarcık'a, 60. Tümen piyade ve erleri Yenizağra'ya, Topçu erleri Yanbolu'ya yerleştirilmişlerdir (Bıyıklıoğlu, 1992).

Bulgar Çiftçi Partisi Hükümeti, Türk göçmenlerini misafirperverlikle karşılamıştır. Bu göçmenler Plevne, Vidin, Varna, Lom, Rusçuk Razgrat, Kazanlık ve Gorno-Panicarevo gibi yerlere yerleştirilmiştir(Hakov, 1996). Birçok Kemalist, yerleştikleri Kazanlık, Yeni Zağra, Filibe ve Sofya'da Batı Trakya'ya sevk etmek üzere çeteler hazırlanmış veya Anadolu'ya yardım gönderme faaliyetlerine katılmışlardır. Bunların arasında Şakir Bey (Kesebir; Gelibolu Milletvekili), Ekrem Bey (Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Genel Kurul Üyesi), Ekrem Bey (Demiray), Şevket Bey (Dingillioğlu), Rıdvan Bey (Ergüder), Muhsin Bey (Edirne Lisesi Tarih ve Coğrafya Öğretmeni), İbrahim Zihni Bey, Şefik Bey (Bidcioğlu), Ali Galib Bey, Fuad Bey (Balkan), Şadi Bey, Tahsin Ergun ve 27.11.1921'de Bulgaristan'dan Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak bulunan Cevad Abbas (Gürer) de bulunmaktadır (Tuğlacı, 1984).

Cafer Tayyar'ın ordusundan Bulgar topraklarına iltica eden subayların arasında olan 20 kadar doktor, Yüksek Sıhhi Kurulu'nun 21 Ağustos 1920 tarihli kararı gereğince Bulgar hastanelerinde hizmete alınmışlardır (Değerli, 2006).

Aleksandr Stamboliyski Hükümeti, Türk askerlerine ve göçmenlerine iki milyon levalık bir yardımda bulunduğu gibi , çoğunu da Burgaz ve Svilengrad bölgelerindeki çiftliklere yerleştirmiştir. Bu arada Bulgar Halk Çiftçi Birliği Hükümeti'nce çiftçi göçmenlere toprak, tarım aletleri, tohum vb. sağlanmıştır (Velikov, 1983). Yurtlarına dönme zamanı geldiğinde gerek askerlerin gerekse diğer Türk mültecilerinin seyahatlerini kolaylaştırmak için Bulgar Hükümeti çok büyük özen göstermiştir.

TÜRK-BULGAR SİYASİ İLİŞKİLERİNDE MUSTAFA KEMAL

TBMM Başkanı Mustafa Kemal'in Bulgar Başbakanı Stanboliyski'ye Mektubu

Yukarıda da değinildiği üzere Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan Mondros ve Selanik Antlaşmaları uyarınca, Türkiye'deki Bulgar menfaatleri İstanbul'daki İsveç elçiliğinden, Bulgaristan'daki Türk menfaatleri de Sofya'daki İspanya elçiliğinden yürütülerek, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki diplomatik ilişkilere son verilmişti .

Söz konusu yasağa rağmen, her iki ülke arasında doğrudan diplomatik ilişkilerin kurulması yönünde Milli Mücadele'nin ilk gününden itibaren sıcak ilişkilerin başladığını görüyoruz. Bu olumlu gelişmenin oluşumunda, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün askeri ateşe olarak Sofya'da bulunduğu süre içerisinde kurduğu sıcak ilişkilerin etkisi büyüktür. Nitekim 1920 yılının 30 Nisan'ında Mustafa Kemal Paşa, TBMM adına Bulgar Başbakanı Aleksandır Stamboliyski'ye bir mektup göndermiştir (Tatarlı, 1999). İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusan'nın 16 Mart 1920 tarihinde İngilizler tarafından basılarak kapatıldığı, birçok milletvekilinin tutuklanarak sürgüne gönderildiği, dolayısıyla Ankara'da bir meclis açmak zorunda kaldıkları ve bu meclisin ülkenin şimdiki ve gelecekteki kaderini ele aldığı belirtildikten sonra mektupta şöyle denilmektedir:

> "Barış (Mondros Ateşkesi) hükümlerine aykırı olarak hareket edilmesi ateşkesin sonuçları hakkında Türk halkının iyimser olmayışını bir kez daha teyit etmiştir. Bundan dolayı bu harekete karşı Meclis üyelerinin şiddetli protestosunu, Büyük Millet Meclisi tarafından Hazretlerinize bildirmek şerefi ile görevlendirildim.
>
> En yüce bir kurum olduğu tüm medeni milletler tarafından kabul edilen parlamentoya, oturumu sırasında saldırıldı. Meclisin protestosuna rağmen, halk temsilcileri cani gibi İngiliz polisi tarafından parlamentodan çıkarıldı. Senatörler, milletvekilleri, generaller ve yazarlar evlerinde kelepçelenerek tutuklandı ve sürgüne gönderildiler. Nihayet, resmi ve özel kurumlarımız, sadece daha güçlünün haklılığı prensibine dayanarak, silah kuvvetiyle işgal edildi.
>
> Tüm haklarının çiğnenmesi ve bağımsızlığına yönelik yapılan saldırılar göz önünde tutularak, Türk halkı Ankara'da toplanan temsilcilerinin emriyle ülkenin yönetimini ele geçiren yürütme komitesini seçmiştir.
>
> Yukarıda belirtilen bilgileri Hazretlerinize sunmak suretiyle, 29 Nisan 1920'de Türk halkının dile getirdiği ve meclis tarafından onaylanan isteklerini size bildirmek ile şeref duymaktayım.
> 1-Hilafet ve saltanatın meskeni olan İstanbul ve İstanbul Hükümeti Türk halkı tarafından İtilaf devletlerinin esiri sayıldığından, işgal altındaki İstanbul'dan verilen emir ve fetvaların hiç bir hukuki ve dini değerinin olmadığını belirterek ve İstanbul hükümetince yüklenen sorumluluklar halk tarafından geçersiz sayılmıştır.
>
> 2-Soğukkanlılığı ve mutedilliğini muhafaza ederek, Türk halkı, hür bağımsız devlet olarak kutsal ve geleneksel haklarını savunmaya karar kılmıştır. Kendi adı ve hesabına sorumluluklar yüklenebilecek temsilcilerine hak vererek, adil ve şerefli bir barışın yapılmasına ilişkin arzularını dile getirmiştir.
> 3-Ülkede bulunan Hıristiyan ve yabancı unsurlar Türk Milleti'nin himayesindedir. Ancak vatanın güvenliğini tehdit edecek hiç bir faaliyette bulunmamaları gerekmektedir.
>
> Türk halkının haklı isteklerini olumlu karşılayacağınız ümidiyle, Hazretlerinizden yüksek hürmetlerimi kabul etmenizi rica etmekteyim."(Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938), 2002: 195- 197).

Fransızca olarak yazılan bu mektup, Stefan Velikov'un da belirttiği gibi;

> "Atatürk'ün Bulgar hükümetine, Bulgar kamuoyuna yalnızca Türk halkının ulusal kurtuluş savaşının içeriği ve hedefleri konusunda bilgi verme arzusunun bir ifadesi olmayıp, iki hükümet arasında direkt diplomatik ilişkiler kurulması yolunda ilk diplomatik deneme niteliğini de taşımaktadır." (Velikov,1983: 1956).

Bulgar Milletvekillerinin Ankara'da Mustafa Kemal'le Görüşmesi

Bulgar Çiftçi Partisi Başkanı ve Başbakan A. Stamboliyski Hükümeti, 1920 yılının başlarında Türkiye'de bir diplomatik temsilcilik açmak için birkaç kez girişimde bulunmuştur. Ancak müttefik devletler Bulgar hükümetinin bu isteğine sürekli olarak karşı koymuşlardır. Bu durum karşısında Fransız hükümeti, Paris'teki Bulgar elçisi Savov aracılığı ile Bulgar hükümetine, Türkiye ile ilişkilerin tesisi konusu, barış antlaşmasında belirtildiği şekilde kalmak zorunda olduğunu müttefikleri ile yaptığı istişareler sonunda bildirmiştir(Ecer, 1995).

Ankara'da TBMM kurulduktan sonra Stamboliyski, müttefiklerin etkisi altındaki İstanbul Hükümeti ile Ankara'daki hükümet arasındaki farkı açıklıkla anlatmakta ve milletin yegâne temsilcisinin Anadolu'daki hükümet olduğunu görmektedir. 1921 yılı başlangıcında sadece ekonomik sorunlarla ilgilenmek üzere İsveç elçiliğinden ayrılan Bulgar diplomatik temsilciliği, daha da bağımsız çalışmaya başlamıştır. Ancak bütün diplomatik sorunlar, aracı elçi tarafından çözülmektedir.

Böyle bir dönemde Bulgar Hükümeti'nin çok ilgi çekici bir diplomatik teşebbüsü olmuştur. Mayıs 1921'de Ankara'ya gizlice Stamboliyski'nin en çok itimat ettiği adamlarından Angel Grozkov Kundalov, Çiftçi Partisi Meclis Grubu Temsilcisi Yüzbaşı Grigor Pisarev ve Tüccar Paskal Ençev'den oluşan bir heyet göndermiştir (Hakov, 1996). Yeni Türkiye yöneticileri, Bulgar Heyeti'ni Ankara'da büyük bir saygı ve özenle karşılamışlardır. Bu ziyaret, Yeni Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilk diplomatik temas olarak kabul edilmiştir. Bu heyet Ankara'da başta Mustafa Kemal olmak üzere İnönü ve Sovyet diplomatik misyonu üyelerinden Verboy ile görüşmüştür (Tatarlı, 1999). Bu arada aynı günlerde (24 Mayıs 1921) General Sabuncuyev, TBMM' ince yetkili kılınacak bir zatla, seçilecek bir mahalde veya devlet olunduğu takdirde Trakya ve Makedonya hakkında görüşme isteğinde bulunmuştur. General Sayanorov'da Ankara'ya gönderdiği 14 Haziran 1921 tarihli mektubunda, iki ülke arasında dostluk ilişkilerin kurulmasını arzu ettiğini bildirmiştir[5].

Bulgar Başbakanı Stamboliyski, Grozkov'dan Bulgaristan ve Türkiye'nin ilerdeki gelişmesini gözönüne alarak Mustafa Kemal ile sağlam bir anlaşma yapılmasını istemiştir. Ayrıca Bulgaristan, yaptığı yardımlara karşılık

[5] **T.C. Ankara Üniveristesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arş.**, Kl: 51, Belge No: 116.

Mustafa Kemal Paşa'dan ileride yapılacak barış görüşmelerinde Türkiye'nin Batı komşusu olarak Yunanistan'ı değil Bulgaristan'ı tercih etmesini istemektedir. Ankara'da Grozkov, Mustafa Kemal Paşa ile Pisarev ise İsmet Paşa ile sürekli temas halindedir. Sofya ile devamlı temas halinde bulunabilmesi için Pisarev, askerî şifreden yararlanmıştır. Mustafa Kemal de bu haberleşmenin sağlanabilmesi için Edirne'de yardımcı bir telsiz istasyonunun kurulması emrini vermiştir (Şimşir, 1981). Bulgar heyeti, Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar ile birlikte Ankara, Eskişehir, İnebolu, Kastamonu, Kütahya, Antalya, Sivas vs. cepheleri dolaşmışlardır (Yeşilyurt, 1968). Bulgar heyetinin Ankara'yı ziyareti Ankara Hükümeti ile Bulgar Başbakanı arasında varılmış bir anlaşmanın sonucu olarak yapılmıştır. Temas ve konuşmalar her iki hükümetin adına yürütülmüştür.

Ancak, bu ziyaret müttefikler tarafından öğrenilmiştir. Grozkov ve Pisarev, Ankara'ya Ticaret Bakanlığı tarafından yünlü kumaş pazarını incelemek üzere gönderildiklerini iddia etmek zorunda kalmışlardır (Tuğlacı, 1984). Batı basınınca ve Balkan devletlerinden bazı kesimlerince Bulgar Çiftçi Partisi'ne karşı sert hucumlara başlanmıştır. Bulgaristan'da da Grozkov'un Ankara'ya gidişi Çiftçi Partisi muhalifleri tarafından da tepkiyle karşılanmıştır (Ecer, 1995).

Çiftçi Partisi'ni savunan ve Grozkov ile arkadaşlarının seyahatini tasvip eden tek parti Bulgar Komünist Partisi olmuştur. Partinin meclis üyesi Atanasov, Graskov'a yapılan hücumları ele alarak şöyle demektedir:

> "Ben, arkadaş Grozkov'un Mustafa Kemal ile görüştüğünü bilmiyordum. Ama eğer görüşmüşse O, bahtiyardır. O, açıkçası arkasında bir Sovyet Rusya'nın bulunduğunu belirtmektedir. Avrupa kapitalizmi Sovyetleri ne kadar çok yıkmak isterlerdi. Fakat sonunda onunla bağlar kurmak zorunda kaldılar. Bulgar halkı, Bulgar hükümeti de durumu Mustafa Kemal'in getirdiği seviyeye getirebilseydi ne derece bahtiyar olurdu…" (Tuğlacı, 1984: 123).

Grozkov'un Ankara seyahati, bazı Bulgar yayın organları tarafından da Stamboliyski'ye karşı muhalefet yapmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Örneğin, "Epoka" ve "Ora" adlı gazeteler 18 Temmuz 1921 tarihli sayılarında bu ziyareti "Antlaşmaları yırtmayı amaç edinen Bulgar siyasetinde bir tayini istikamet" olarak nitelendirmişlerdir. "Radikal" gazetesinde ise "*Grozkov'un Ankara ziyareti Bulgar Hükümeti'nin Kemalistlere yanaşarak yarımadada sulhu bozmak istediği şüphesini uyandırmaktadır"* şeklinde yorum yapılmıştır (Yeşilyurt, 1968). Grozkov'un Ankara seyahati hakkında Mustafa Kemal'den ve Türk milletinin İstiklâl Savaşı'ndan büyük bir sempati ile söz eden basın organları da bulunmaktadır. Örneğin Nova Vreme Gazetesi "Anadolu Cephesi'nde" başlığı altında konuyla ilgili şunları yazmıştır:

> "Bir süre önce Anadolu'nun kalbi Ankara'dan dönmüş olan tanınmış bir Bulgar ile karşılaşmak imkanını elde ettik. Bu kimsenin ifade ettiğine göre Türk ordusu son derece iyi eğitilmiş morali yüksek ve fakat teknik araçlardan mahrum bulunmaktadır. Mustafa Kemal, milli bir gurur olmuştur. O adeta bir tanrı durumuna gelmiştir. Meclise gelişinde coşkun bir tezahüratla karşılanmaktadır." (Tuğlacı, 1984: 124).

13 Ağustos 1921 tarihli yazıda da, Bulgar kamuoyunun Anadolu zaferini temenni ettikleri bildirilmektedir[6]. Grozkov ve arkadaşlarının Ankara'ya yaptıkları bu ziyaret Bulgar Çiftçi Partisi Hükümeti'ni, müttefik devletler karşısında güç duruma sokmuştur. Öyle ki, Bulgar Hükümeti 20 Temmuz 1921 tarihinde Müttefik devletlerin Sofya'daki konsolosluklarına bir nota vererek ileri sürülen ithamları çürütmek mecburiyetinde kalmıştır. Bundan sonra müttefikler birçok olayda Bulgar Hükümeti'nin işlerine açıkça karışmaya başlamıştır.

Bulgar Başbakanı Stamboliyski, Türklerle temasta bulunmakta kararlı bir tavır göstererek, 1922 yılının sonlarında Çiftçi Partisi'ne mensup Tüccar S. Pokaniçarov ile B. Açkov'u Türkiye'nin Sofya temsilcisi Cevad Abbas Bey ile Türkiye ile iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin kurulması için göndermiştir. Polikaniçarov Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşmasını anılarında şöyle anlatmaktadır:

> "Stamboliyski, bana Kemal Paşa ile karşılaşmamda şahsen bildirmem için bazı sorunları not ettirdi. Paşa'ya Bulgar Hükümeti'nin iki memleket arasında iyi ilişkilerin tesisi konusunda samimi isteklerini bildireceğim." (Yeşilyurt, 1968: 23).

Pokaniçarov'un Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşması son derece samimi bir hava içinde olmuştur. Bu konudaki intibalarını anlatan B. Açkov şunları söylemektedir:

> "Mustafa Kemal Paşa, pek yakından tanıdığı Bulgar milletine karşı özel bir sempati beslemektedir. O, Bulgarların Kurtuluş Savaşı'ndan önce ve sonra yaptıkları savaşlardan örnekler vererek halkımızın meziyetlerinden bahsediyor ve onlara kıymet verdiğini anlatıyordu…
>
> Bundan sonra Paşa, Türk ve Bulgar milletleri arasında ihtilaflı mesele bulunmadığını, bilakis bir karşılıklı sempatinin mevcut olduğunu ve -din hariç- iki milletin hiçbir şeyde birbirinden farklı olmadığını bir mukayese ile belirtti; din farkının ise ileride münasebetlerimizin mükemmelen fevkinde olmasına bir engel teşkil etmediğini söyledi." (Tuğlacı, 1984: 126).

Cevat Abbas'ın Mustafa Kemal Tarafından Sofya'ya Gönderilmesi ve Çalışmaları

Mustafa Kemal Paşa, Trakya meselesine büyük önem vermiştir. Bulgaristan'a sığınan Trakya Paşaeli Cemiyeti'nin üyelerini bir çatı altında

[6] **T.C. Ankara Üniveristesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arş**., Kl: 51, Belge No: 93.

toplayıp Yunanlılara karşı faaliyete geçmelerini istemektedir. Bulgaristan'da dikkati çekmeden çeteler kurmak suretiyle Batı ve Doğu Trakya'da faaliyette bulunmak mümkün görünmektedir. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, Ankara Hükümeti'nin resmi temsilcisi olarak tanınmak, aynı zamanda gizli faaliyetleri idare etme görevini üstlenmesi için Bolu Milletvekili Cevad Abbas(Gürer)'ı görevlendirmiştir.

Bulgaristan'ın uluslararası durumunun uygun olmamasına rağmen Stamboliyski Hükümeti Ankara Hükümeti'ne 1921'in başlarından beri Sofya'da resmi temsilci olarak Cevat Abbas'ın bulundurulmasına olanak sağlamıştır (Hakov, 2000). İtilaf güçlerinin baskısına rağmen Stamboliyski, Türk Milli Mücadelesi'ne karşı tutumunu değiştirmemiştir.

Bulgar Hükümeti'nin Türk Milli Mücadelesi'ne karşı tutumu Başbakan Stanboliyski'nin 7 Nisan 1921 tarihinde Bulgar millet meclisinde yaptığı konuşmada şöyle dile getirilmektedir:

> "İdare bana her zaman ağır gelmiştir. Fakat durum bir ay önce büsbütün ağırlaştı. Çok güç dakikalar geçirdik. Sanki diplomatik bir savaş veriliyordu. Öyle şartlar doğdu ki, siyasi, askeri ve mali komisyonlarla şiddetli mücadeleler yapmak gerekti. Bizim için bu güç çalışma ve çatışmalar nereden doğdu? Bunun dünya olayları içinde derin detayları ve ortalıkta belirli olan sebepleri vardır. Görünen sebeplerden bu ağır durumu meydana getirenler şunlardır: Kemal Paşa'nın Bulgaristan'da bazı temsilcileri vardır. Bu durum büyük sorunlar yaratmıştır. Müttefiklerin büyük kuvvetlerinin bulunduğu İstanbul'dan buraya Kemalist temsilciler gelmiştir. Bu şahıslara izin verilmiştir. Bunların neden geldikleri soruluyor. Size soruyorum, hangi uluslararası antlaşma bizi onları kovmaya mecbur edebilir? Onlar Yunanistan ile savaştalar. Bulgaristan'da az mı Rum var? Biz esir bir ülke mi yoksa bağımsız bir ülke miyiz? Biz buraya gelmiş ve hiç bir kötülük yapmayan insanları kovabilir miyiz?" (Tuğlacı, 1984: 121).

27 Şubat 1921'de Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı olan Cevad Abbas Bey, Çiftçi Partisi Hükümeti'nin ileri gelenleri ile daimi ilişki içerisinde olmuştur. Türk-Bulgar çete faaliyetleri için Ankara'nın onayı ile Bulgar komitecilerinden Protogerof ve Todor Aleksandrof ile görüşmelerde bulunmuştur. O, Bulgaristan'dan Kurtuluş Savaşı için ekonomik yardımın gönderilmesini organize etmiş (Hakov, 1996), Trakya'da Türk çoğunluğunun bulunduğu toprakları yabancı hâkimiyetinden kurtarmak için faaliyetlerde bulunmuştur (Bıyıklıoğlu, 1992). Ayrıca, Fuat (Balkan) Bey, Ankara Hükümeti tarafından Batı Trakya ve Makedonya'da çetecilik faaliyetleri yapmak üzere görevlendirilmiştir. Yine Şakir (Kesebir) Bey de Doğu Trakya'da Ankara Hükümeti'nin talimatları doğrultusunda faaliyet göstermiştir (Kamil, 1996).

Cevad Abbas Bey, Doğu ve Batı Trakya üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen Yunan ve Fransızlara karşı Trakya Paşaeli Cemiyeti'nden daha etkin

olabileceği düşüncesiyle Trakya İhtilâl Komitesi'ni kurmuştur. Bu komitenin amaçları ve çalışma esasları şöyledir:

> "Trakya'yı yabancı hâkimiyetinden kurtarıp, Türk hakimiyetine geçirmek ve Türk çoğunluğunun bulunduğu Trakya kısmını kurtarmak.
> Komite, direktiflerini, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden alır. Komitenin, Trakya için kabul ettiği hududun batısı, Ustruma suyunda nihayet bulur.
> Komitenin merkez heyeti beş kişiden ibarettir. İçlerinden biri reis, biri de katip seçilir. Anlaşmazlık halinde Büyük Millet Meclisi'ne başvurulur.
> Komitenin asıl vazifesi icraidir. Bu vazifeler gizlidir. Komite, gayesine varmak için her vasıtayı kullanır. Komitenin icra vasıtaları, Trakya içindeki teşkilatıdır. Teşkilatta esas, birliktir. Komite, yukarıdaki maddelere sadık kalmayan azasını ortadan kaldırır." (Bıyıklıoğlu, 1992: 388).

1921–1922 yılları itibariyle, Cevad Abbas Bey'in gayretleri sonucu Batı Trakya'da tahrip faaliyeti yürüten, Haskova'da kurulan 90 Türk, 30 Bulgar'dan oluşan Abdürrezzak Bey'in Komitesi ve 200 Türk, 200 Bulgar'dan oluşan İbrahim Çavuş Komitesi gibi Türk Komiteleri meydana gelmiştir (Tuğlacı, 1984).

Cevad Abbas Bey, bu gizli faaliyetleri sırasında dikkat çekmemek için İstanbul ve Avrupa'da Trakya'yı temsil eden hiçbir cemiyetin olmadığını Bulgar basını aracılığı ile ilân etmiştir. Buna rağmen İtilaf Devletleri'nin Sofya'daki Askeri denetleme Komisyonu tarafından Abbas'ın gizli ve açık faaliyetleri fark edilmiştir. Bulgar Hükümeti'nin o tarihlerdeki milletlerarası durumu dolayısıyla Cevad Abbas Bey'in derhal Bulgaristan'dan çıkarılmasını istedikleri gibi, Bulgar Hükümeti'ni Neuilly Antlaşması'na aykırı hareket etmekle de suçlamışlardır. Bu durum karşısında Bulgar Hükümeti Moskova ve Ankara Hükümetleri ile hiç bir münasebetleri bulunmadığını ve bu iki hükümetin temsilcileriyle temasta bulunan Bulgar Makedonya ve Trakya Teşkilâtları hakkında soruşturma açtığını ilan etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Cevad Abbas Bey'e de 22 Temmuz 1921 tarihinde Bulgaristan'dan ayrılması gerektiği bildirilmiştir (Şimşir, 1981).

Bu gelişmeler üzerine Cevad Abbas Bey, Bulgaristan'da sekiz aylık görevini keserek yurda dönmek zorunda kalmıştır (Hakov, 1996). Cevad Abbas Bey, Sofya'daki faaliyetleri esnasında Anadolu harekâtını Avrupa kamuoyuna ve Bulgar halkına anlatma fırsatı bulmuştur. Mustafa Kemal'in arkadaşı olması ve Bulgaristan'da Mustafa Kemal'e karşı duyulan sevgi sayesinde Bulgarlardan büyük yakınlık görmüştür.

General Todor Markov-Mustafa Kemal Görüşmesi

Düşmanın Anadolu'dan atılması sonrasında iki ülke arasında iyi komşuluk ve dostluk arzusu devam etmiştir. Aleksandr Stambolisyki hükümeti, yeni Türkiye'nin Balkanlar'da artan önemini değerlendirerek, 1923 yılı

başlarında Balkanlar'ın geleceği ve Türk-Bulgar işbirliği hakkında Mustafa Kemal Paşa (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Başkanı) ile gizli bir görüşme yapmak üzere Edirne Bulgaristan Başkonsolosu General Todor Markov'u görevlendirmiştir (Ecer, 1995).

Markov, başka bir isme hazırlanmış bir belge ile Mustafa Kemal Paşa ile yapacağı görüşme için önceden tespit edilmiş olan İzmir'e gelmiştir. Markov, 27 Ocak 1923 günü Göztepe'de Mustafa Kemal'e ilk ziyaretini yapmıştır. Ertesi gün, Mustafa Kemal ile Markov iki saatten fazla görüşmüşlerdir. 27–31 Ocak 1923 tarihleri arasında İzmir'de gerçekleşen Mustafa Kemal-T. Markov görüşmesi dostane bir hava içerisinde geçmiştir. Markov, Bulgar Hükümeti tarafından tespit edilmiş olan Türkiye ile Bulgaristan arasında bir dostluk anlaşmasının yapılması sırasında, Stamboliyski'ye yazılı olarak sunduğu 8 Şubat 1923 tarihli raporunda da belirtildiği gibi sözlerinin başında iki ülke arasındaki ilişkiler için son derece önemli bulduğu, iki halkın köken birliği, nice yıllar tarihi beraberliği, çilelerinin ve düşmanlarının ekonomik ve politik çıkarlarının ortaklığı, umum düşmanlara karşı birlikte savaşma gerekliliği, Bulgaristan'da kalabalık bir Türk nüfusun varlığı ve Bulgaristan'ı, İstanbul'un Batı'dan en güvenilir müdafisi yapan iki komşu devletin coğrafi konumu gibi ön koşulları dile getirmiştir (Hakov, 1996).

Bundan sonra T. Markov, Bulgar hükümetinin çözümü için Türk Hükümeti'nin desteğine ihtiyaç duyduğu Bulgaristan'ın Batı Trakya üzerinden Ege Denizi'ne çıkış yolu isteğine Türkiye'nin daimi bir diplomatik destekte bulunması; her Türk'ün Tuna'ya, her Bulgar'ın Bağdat'a kadar serbest ticaret ilişkilerinin kurulması; Batı Trakya, Makedonya, Dobruca göçmenleri ile nufusu son derece artan Bulgaristan'ın Doğu Trakya göçmenlerinin bir kısmının eski yerlerine gönderilmesi gibi sorunlar üzerinde durmuştur[7].

Bulgar temsilcisinin önerilerini dikkatle dinleyen Mustafa Kemal Paşa, Bulgaristan'ın Türkiye'ye karşı saldırganlık niyeti olmadığı sürece ortaya atılan meselelerin kolay çözümleneceğini dile getirerek sözlerine devamla şunları söylemiştir:

> "Sofya'da geçirdiğim bir yıllık askeri ataşelik görevimden çok iyi hatıralar taşımaktayım! O sıralarda tanışmış olduğum bazı yüksek ailelerle hâlâ mektuplaşmaktayım. Bulgar halkının bizim Trakya'daki göçmenlerimize sıcak ilgi göstermekte olduğunu bilmekteyiz…

[7]T. Markov'un 8 Şubat 1923 tarihli raporunun tamamı için bkz., **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Bulgar İlişkileri (1913-1938),** s. 227-245.

> İki memleket arasında ilişkilerin resmi veya yarı resmi olarak başlamasında bir engel görmemekteyim. Bu konuda inisiyatif bana ait değildir. Zira ben yarı resmî olarak Cevad Abbas Bey'i göndermiştim. Ancak Bulgar Hükümeti müttefiklerin baskısı sebebiyle kendisini Sofya'dan çıkarmak zorunda kaldı. Bizim Balkanlar'da dost bir ülkeye ihtiyacımız vardır. Bulgaristan da coğrafi, ekonomik ve politik bakımdan bu konuda düşünebileceğimiz en iyi devlettir. İki memleket arasında kurulacak bir dostluk sizi de bizi de daha kuvvetli ve daha bağımsız kılacaktır…
>
> Türkiye, Bulgaristan'a destek vermeye hazırdır." (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Bulgar İlişkileri (1913-1938), 2002 :227).

Konuşmasının sonunda Mustafa Kemal, iki devlet arasında normal diplomatik ilişkilerin acilen kurulması yönünde atılımların yapılması isteğinde bulunmuştur.

İzmir'de T. Markov ve Atatürk arasındaki görüşmeler, Bulgaristan ile Türkiye arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin kurulmasında her iki devletin karşılıklı alakasını pekiştirmiştir. Mayıs 1923'te Türk Hükümeti iki devlet arasında normal diplomatik ilişkilerin kurulmasını önermiştir. Ancak, İtilaf devletlerinin baskısı, özellikle 9 Haziran 1923'deki askeri darbe sonucu Aleksandr Stamboliyski'nin öldürülmesi (Hakov, 2000), Bulgaristan ile Türkiye arasında resmi diplomatik ilişkilerin kurulması müzakerelerini geciktirmiştir.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın müttefiki olarak yenik çıktıkları için Neuilly (27 Kasım 1919) Antlaşması ile Bulgarların, Sevr (10 Ağustos 1920) Antlaşması ile de Türklerin egemenlik hakları ellerinden alınmıştır. Bulgaristan, ilerde ağır hükümlerinin değiştirileceği ve özellikle Batı Trakya üzerinden Ege Denizi'ne çıkış sağlayabileceği ümidi ile Neuilly Antlaşması'nı kabul etmiştir. Buna karşın, başında Mustafa Kemal Atatürk'ün bulunduğu Türk milleti Sevr'i kabul etmeyerek, emperyalistlere karşı silaha sarılmıştır.

Sevr Antlaşması'nın geçersiz sayılmasının Neuilly'nin ağır hükümlerini ortadan kaldırılmasında etkili olacağı ümidiyle Bulgar yöneticileri, Türk Milli Mücadelesi'ne sempatiyle yaklaşmışlar, İtilaf güçlerine rağmen Kuva-yı Milliye'ye silah, cephane ve yiyecek yardımda bulunmuşlardır. Bu olumlu gelişmelerin gerçekleşmesinde Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya'da Askeri Ataşe olarak bulunduğu dönemde kurduğu sıcak ilişkilerin büyük katkısı olmuştur.

Askeri bakımdan olduğu kadar ekonomik olarak da abluka altına alınmış olan Türkiye'ye Bulgaristan'dan 1.034.225.837 lira değerinde 136.000.289

kilo mal ihraç edilmiştir. Ayrıca, Bulgaristan'dan Türkiye'ye giden gemilerle İtilaf güçlerinden gizli olarak silah, cephane ve yiyecek maddesi gönderildiği saptanmıştır. 22 Mart 1922 tarihinde de her biri 100-200 tüfek yüklü iki araba Svilengrat'tan Edirne'ye gitmek üzere sınırı geçmiştir. Bu arada, Filorina, Ketsiye, Vodina ahalisinden zorla seferber edilmiş birçok Bulgar, Yunan ordusundan firar ederek Türk birliklerine katılmışlar ve Yunanlılara karşı Türklerle birlikte savaşmışlardır. Bu bağlamda Trakya'da Yunanlılara karşı mücadele etmek için Türkler ve Bulgarlar tarafından 30 çetenin kurulduğu tespit edilmiştir. Trakya bölgesinde 20-24 Temmuz 1920'de Yunanlılarla yapılan çarpışma sonucu Türk kuvvetlerinden bir kısmı Bulgaristan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Stamboulisky Hükümeti, onların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için iki milyon leva para ayırdığı gibi Türkiye'ye dönmelerinde de yardımcı olmuştur.

Türk-Bulgar diplomatik ilişkilerinin kurulması yönünde de Türk Kurtuluş Savaşı'nın ilk gününden itibaren sıcak temaslar başlamıştır. Mustafa Kemal, iki devlet arasında normal diplomatik ilişkilerin acilen kurulması yönünde atılımların yapılması isteğinde bulunmuş ve diplomatik ilişkilerin kurulması için yoğun çaba sarfetmiştir. Nitekim, 30 Nisan 1920 tarihinde yani TBMM açıldıktan yedi gün gibi kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal Paşa Bulgar Başbakanı Aleksandr Stamboulisky'ye bir mektup göndermiştir. Türk Kurtuluş Savaşı'nın içeriği ve hedefleri konusunda bilgi içeren bu mektup, iki hükümet arasında direkt diplomatik ilişkiler kurulması yolunda ilk diplomatik deneme niteliğindedir. Stamboulisky de Mayıs 1921'de Ankara'ya gizlice Angel Grozkov Kundalov, Çiftçi Partisi Meclis Grubu Temsilcisi Yüzbaşı Grigor Pisarev ve Tüccar Paskal Ençev'den oluşan bir heyet göndermiştir. Ayrıca Bulgaristan'ın uluslararası durumu uygun olmamasına rağmen, Stamboulisky Hükümeti TBMM Hükümeti'nin temsilcisi olarak Cevat Abbas'ın 1921 başlarından itibaren Sofya'da bulunmasına olanak sağlamıştır. Türklerle temasta bulunmakta kararlı bir tavır gösteren Bulgar Başbakanı, 1922 yılının sonlarında Çiftçi Partisi'ne mensup Tüccar S. Pokaniçarov ile B. Açkov'u Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeleri için göndermiştir.

Son söz olarak diyebiliriz ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk; iki ülke arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi uğruna yoğun çaba harcamıştır. O, Türk Milli Mücadelesi'ne Bulgarların desteği sağlamış ve iyi ilişki esasına dayalı olarak Cumhuriyet döneminde gelişen iki ülke ilişkilerinin temellerini atmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

TsDİA, fond 176, op.4, a.e. 2401, 1.144.

T.C. Ankara Üniveristesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arş., Kl: 51, Belge No: 116.

T.C. Ankara Üniveristesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arş., Kl: 51, Belge No: 93.

Kitaplar

AKIN, V. (1996)**Trakya'nın Türkler'e Teslimi.** Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, No: 96/76.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I-III. (1989). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

AYDEMİR, Ş. Ş. (1983). **Tek Adam Mustafa Kemal,** C. I. İstanbul: Remzi Kitap Evi.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938). (2002). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

BIYIKOĞLU, T. (1992). **Trakya'da Milli Mücadele**, C. I-II. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

CANLI, Mehmet. (1990). **Milli Mücadele Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri (Siyasi, Kültürel ve Ekonomik)** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

ECER, Y. (1995). **Türk-Bulgar İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını**. İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi.

ERİM, N. (1953). **Devletler Arası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri.** Ankara : TTK Basımevi.

KAMİL, İ. (1996). **Kurtuluş Savaşı ile İlgili Bulgaristan Diplomatik Belgeleri.** Doktora Tezi (Basılmamış) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyaş Bilimler Enstitüsü

SELEK, S. (1982). **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı),** C. I. İstanbul: Örgün Yayınları.

ŞİMŞİR, B. N. (1981). **Atatürk İle Yazışmalar (1920-1923)**, C. I, Ankara.

ŞİMŞİR, B. N. (1986). **Bulgaristan Türkleri (1878-1985)**. Ankara : Bilgi Yayınevi.

TANSEL, S. (1978). **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. III. Ankara.

TUĞLACI, P. (1984). **Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri**. İstanbul: Cem Yayın Evi.

YEŞİLYURT, A. H. (1968). **Atatürk ve Komşumuz Bulgaristan.** İstanbul: Taş Matbaası.

Makaleler

HAKOV, C. (1996). "Atatürk ve Bulgaristan İle Türkiye Arasında Yeni Siyasal-Diplomatik Münasebetler", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (5-11 Eylül, 1991)**, C. II: 1271-1280.

TATARLI, İ. (1999). "İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Atatürk ve Modern Türkiye'nin Bulgaristan Parlamentosu'nda Değerlendirilmesi", **Atatürk ve Modern Türkiye Uluslararası Konferans**: 451-459

VELİKOV, S. (1983). "*Kemal Atatürk ve Bulgaristan"*, **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**.: 1865-1876